K A Z A K İ S T A N

TÜRKÜN ÜÇ BİN YILI

S.G. Klyashtorny / T.İ. Sultanov

Selenge Yayınları No:10
Tarih Dizisi No:7

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
Saruhan Batur

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Matsan

ISBN 975-8839-03-9

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No:41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail:selenge@selenge.com.tr

KAZAKİSTAN

TÜRKÜN ÜÇ BİN YILI

S.G. Klyashtorny / T.İ. Sultanov

Rusçadan Çeviren
D. Ahsen BATUR

2. Baskı

Selenge Yayınları
İstanbul - 2004

ÖN SÖZ

Arî Göçleri Üzerine

Rus tarihçi, etnolog, antropolog ve arkeologlarının neredeyse tamamı, tıpkı Avrupalı meslektaşları gibi, Milattan 5 veya 10 bin yıl önce Batıdan Asya'ya doğru bir Arî göç gerçekleştiği, özellikle Orta, Merkezî ve İç Asya'nın öteden beri Arî-yurdu olduğu, ancak Türkler'in kalabalık kitleler halinde buraları istila ederek, yerli halkı Türkleştirdikleri şeklindeki Batı patentli görüşe müttefiken inanmışlar ve Asya'yla ilgili tarihî ve arkeolojik eserlerin hepsinde bu fikri işlemişlerdir.

Elimizdeki kitabın yazarlarından S. G. Klyashtorny de bu görüşe kesinkes inananlardandır. Öyle olduğu için de Türk tarihinin önemli bir kesitini teşkil eden Sakalar'ı Asya'ya muhaceret ederek gelen Arîler'in torunları olarak görmek suretiyle, tarihin en eski milletlerinden olan Türkler'i adeta sadece Hunlar'la başlatma eğilimi içindedir. Bu, elbette onun indî görüşüdür. Hiçbir şekilde Türk okuyucuyu bağlamamalıdır.

Biz, elbette burada yazarla Arî göç meselesini tartışacak değiliz. Çünkü böyle bir göçün olduğunu ne o ispat edebilir, ne de biz inkar edebiliriz. Sadece yaptığımız araştırmaya binaen, 186 yıllık bir geçmişi olan "Hint-Avrupaî" teriminin, ilk kez Franz Bopp tarafından 1816'da kullanıldığını[1], onun da esasen Avrupa'da antisemitist hareketin güçlendiği yıllarda Eskiçağ Modeli'ne karşı bir tez olarak ileri sürüldüğünü[2] belirtmek zorundayız.

Önce Eskiçağ Modeli'ni kısaca izah edelim. Bu model, pre-Helen kültürünün Batı ürünü olmadığı, aksine Mısır ve Sami kökenli olduğu, dolayısıyla Helen kültürünün temelinde Yahudi kültür geleneğinin yattığı tezini savunmaktadır. Bu model, yukarıda belirttiğimiz tarihe kadar hemen hemen tüm Batı ülkelerinde tutulmuş, fakat Avrupa'da antisemitist cereyanın başlamasıyla birlikte, Arî Modeli teziyle önü kesilmek istenmiştir. Eskiçağ Modeli, Yahudi kültürünün Batı medeniyeti üzerinde büyük ölçüde etkili olduğu tezinin de reddedildiği[3] bir dönemde zaten tutunamazdı. Arî Modeli'ni ortaya atan Batılı düşünürler, tüm imkanlarıyla bu fikri yaymaya başladılar. Aksini savunanlar şiddetli bir tepkiyle karşılandılar ve hatta Eskiçağ Modeli'ni savunarak, Helen kültürünün Sami medeniyetinin çocuğu olduğunu belirten Herodot dahi bundan nasibini aldı.[4]

Arî Modeli'ne göre, kuzeyden - eski geleneklerde sözü edilmeyen - bir istila olmuş ve istilacılar "Ege" ya da "pre-Helen" kültürüne baskın çıkmışlardır. Yunan uygarlığı da, Hint-Avrupa dili konuşan Helenler'le yerli tebaalarının karışmasının bir sonucudur. Fakat pre-Helen kültürü üzerinde etkili olanlar Sami ırk değil, "Asya'dan gelen göçebe-

1 Bkz. Bernal, Martin, *Kara Atena*, Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985. Kaynak Yay. İst, 1998. Özcan Buze çevirisi, s. 327.

2 Age., s. 49-73.

3 Boisard, M. A. *L'Humanisme de l'Islam*, s. 14.

4 Armand Berard, "Herodot, bize her şeyin Fenike'den ve Mısır'dan geldiğini beyhude yere anlatıp duruyor. Biz, sevgili yaşlı Herodot hakkında ne düşüneceğimizi biliyoruz, ama yine de onların (Yunanlıların) kurumlarının, göreneklerinin, dinlerinin, törenlerinin, fikirlerinin, edebiyatlarının ve bütün ilkel uygarlıklarının da Şarktan alınmış olduğu gibi saygısızca bir varsayım karşısında, biraz da şok olarak irkiliyoruz," demiştir.

ler"dir.[5] Ancak, bu "Asya'dan gelen göçebeler"in kimliği üzerinde pek durulmak istenmemiş,[6] olay kısaca Himalayalar'da yaşayan (!) Arî halkların atalarının Batıya göçü şeklinde geçiştirilmiş, ama bunların proto-Türkler olabileceği[7] görmezlikten gelinmiştir.

Kesin kanıt elde etmek, deneysel bilimlerde ve hatta belgeli tarihte bile zor iken, bir takım ülkelerin coğrafî isimlerinden birkaçının başka bir kültüre mensup halkların dilindeki bazı kelimelerle benzerliğinden, yahut dillerin semantik yapıları ve sentakslarından, sözcüklerin ve fiil köklerinin teşkilindeki benzerlikten veya hayat tarzları arasında müşabehetten yola çıkarak, binlerce yıl önce vukû bulduğu ileri sürülen istilalarla oluşan bir medeniyetin esasen başka bir halkın eseri olduğu ispat edilmiş olsa bile, bu, kesinlikle geriye dönük hak iddiasında bulunma hakkını vermez. Mesela Asya'daki Afenasyevo ve Andronovo kültürüyle, Maya kültürü arasında bazı benzerlikler vardır ve hatta Mayalar'da görülen bazı tiplerin, Asya şamanlarını andıran giysiler ve süsler kullanmaları sadece tesadüfî bir tetabuktur. Keza, yıllardır, Amerikalı yerlilerin tarihin derinliklerinde güya Asya'dan Bering Boğazı'nı geçerek bu kıtaya yerleşen insanlar oldukları, Türkler'le Kızılderililer'in hayat tarzları, at kültürleri, takvimleri, ateş dansları vs. konularda ortak ve benzer yanlarının bulunduğu, örneğin "tandır" kelimesinin her iki toplumda da kullanıldığı ve hatta Kızılderili lehçelerinde, özellikle Dakota dilinde 300 civarında Türkçe kelimenin mevcut olduğu iddiaları ortaya atılmıştı. Özellikle bir iki Türk düşünürün geliştirdiği bu görüş, ikna edici hiçbir ilmi belgeyle desteklenmediği için, akademik çevrelerde rağbet görmedi ve hissî bir davranış olarak değerlendirildi. Gerçi Rus etnolog ve dil bilimcisi A. Karimullin de birçok Dakotaca ve Türkçe kelimenin [Wakan- kağan gibi] telaffuz ve mana itibariyle birbirine yakın olduğunu ispat etmiştir, ancak bu dahi basit bir tetabuktan ibarettir. Çünkü Amerika'da Mongoloidlerin izine rastlanmamış, aksine Asya'da yapılan kazılarda M. Ö. III-II. Binyıllara ait Sibiryalı iskeletleri arasında Amerika yerlilerinin kafatasları bulunmuştur. İhtimal, Türkler Amerika'ya geçmemiş, aksine yerliler Sibirya'ya geçmişlerdir.[8] Üstelik bu geçişin de ne kadar gerçekçi olduğu, ne zaman vukû bulduğu, kara yoluyla mı, yoksa sallarla mı yapıldığı kesinlik kazanmış değildir.

Esasen Batılı düşünürler, başlangıçta Eskiçağ Modeli'ne sıcak bakıyorlardı ve Herodot'un şu sözleri onlar için en büyük destekti: ".. Gerçekte Dionysos adını, ona kurban sunma törenleri ve phallos için düzenlenen töreni Yunanistan'a sokan bu Melampus'dur... Kendi adıma doğruluyorum, evet, Melampus, derin bir bilge olarak, kendisinde peygamberce bir güç görüyordu ve Mısır öğretisi sayesinde, Yunanistan'a, öbür görenekler arasında, Dionysos dinini de o getirmiştir."[9] "Pelasglar, ilk zamanlar, tanrılara kurban keserlerken dua ederlerdi, ama Dodona'da dinlediklerimden biliyorum, hiçbir tanrının, ne gerçek ne de takma adını anarlardı; çünkü o zamana kadar bu adları duymamışlardı. Daha sonra ve uzun bir zaman sonra Mısır'dan gelen tanrı adlarını öğrendiler.. "[10] Fakat Batılılar, Pelasglar'ın kimliği üzerinde durmak istemediler ve hatta onların proto-Türkler'in bir kolu olduğu şeklindeki teze de burunlarını kıvırarak baktılar ve bu yüzden İskitler'i Arîlerin torunları olarak göstermeyi tercih ettiler. Bunlardan biri de meşhur Rus arkeoloğu S. I. Rudenko'dur. "Donmuş mezarlar"da bulunan ölünün cesedini yakından inceleyen Rudenko, "Şaşılacak şey ki bu ölü Mongoloiddir" demek zorunda kalmış, ama yine de önceki görüşünü değiştirmemiştir.[11] Çünkü onların Arî Modeli, hem Avrupa'yı, hem de Asya'yı Arî ırkın ebedi mülkü olarak görme hastalığının bir neticesiydi.

5 Bernal, *Kara Atena*, s. 50.
6 Togan, A. Z. V. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst., 1961, s. 10-12.
7 Tarcan, Haluk, Ön-Türk Tarihi ve K. Mirşan'ın çalışmaları.
8 Gumilëv, L. N. *Tisaçeletiye vakrug Kaspiya*, s. 73.
9 Herodotos, *Tarih*, II, 49.
10 Age. II, 52

Artık Eskiçağ Modeli bir tarafa atıldığına göre, başka bir model onun yerini almalıydı ve o da tıpkı Kürtler'e tarihin derinliklerinden bir ata bulma gayreti gibi, bir yerlere dayandırılmalıydı. Böylece Kitab-ı Mukaddes geleneğinin yıkılması görevini Götingen'de doğa tarihi profesörü J. F. Blumenbach üstlendi. 1775'de yayınlanan *De Generis Humani Varietata Nativa* adlı eseri, Buffon tarafından kurulan Avrupamerkezci modelin devamı niteliğindeydi. "Kafkas ırkı" terimini ilk defa kullanan da Blumenbach olmuştur. Ona göre beyazderililer ya da Kafkas ırkı, ilk ortaya çıkan yetenekli ırktı ve bütün öteki ırklar bunun yozlaşmasından neş'et etmişti.[12] J. G. Herder ise insanların kökenini Himalayalar'a yerleştiriyordu. Buna göre insanlar, ya da onların en saf biçimi olan Arîler, Asya'nın dağlık bölgelerinden geliyorlardı.[13] Asya kökenine dayalı şemanın bir avantajı da, Batı Avrupalılara göre Almanlar'ı insanlığın saf başlangıcının daha yakınlarına yerleştirmesiydi. Nitekim daha sonra A. Hitler "Almanlar'ı birinci sınıf, Türkler'i de ikinci sınıf olarak" kabul ve ilan edecek, hatta 1930'da Japonlar'a "fahrî Arîlik" payesi verecekti.[14] Böylece İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar ve hatta Ruslar, şiddet yoluyla Hindistan, İran, Afganistan, Endonezya, Çin'in bir kısmı ve Orta Asya'yı ele geçirdiler. Buna "Arîler'in ata yurtlarına geri dönüş hareketi" adı verildi. Ben, bu döneme, Arî Modeli'nin birinci aşaması adını veriyorum.

İkinci aşama, Aşırı Arî Modeli idi. Buna göre Kafkas ırkı Asya dağlarından geldiği gibi, Avrupa dilleri de aynı kökten gelmişti. Almanlar'ın Urheimat, yani asıl anayurttan en son ayrılan oldukları için Kafkas ırkının daha saf bölümünden farzedilmesi sonucunda Almancanın da öteki dillerden daha saf ve eski olduğu idiası ortaya atıldı. Böylece İndo-German dil ailesi terimi ortaya çıktı. Aşırı Arî Modeli ayrıca, Avrupa topraklarının ve ikliminin öteki kıtalarınkinden daha iyi olduğu, onun için Avrupalıların üstün olması gerektiği inancını savunuyordu.

Bu arada Rus aydınları da kendilerini Arî ırktan saymaya başladılar. Onlara göre, Aryaniler geçmişte Asya'yı istila etmişlerdi ve bu yüzden Mongoloid olmayan (!) Türk halkları onlarla kaynaşma neticesinde Avrupai tipe dönüşmüşlerdi. Bu noktadan hareket eden kimi Rus tarihçiler ve sosyologlardan W. Grigoryeff, A. A. Semiunoff, Krukoff Orta Asya'daki gayrı Rus yerli ahalinin mahvolup bitmesi ve kalanlarının da Rusluğa intisal edilmesinin tabii bir kanun olduğunu ileri sürmüşler; Türkler vaktiyle Aryanileri nasıl imha ve asimile etmişlerse, bugün de Ruslar'ın Türkler'i yok edeceklerini alenen yazmışlar; Markoff Vtoroy ise "Kazak-Kırgızlar Çingis ve Temur'ün torunlarıdır. Bunun için Amerika Kızılderililerine ne gibi muamele yapılmışsa, biz de Kazak-Kırgızlar'a öyle muamelede bulunmalıyız" demekten çekinmemiştir.[15] Gerçekten de 1933'lerde 6 milyon olan Kazak nüfusu, 1966 yılına gelindiğinde 3 milyona düşmüştü. Bu yazarların ittifaken işledikleri tek konu, şu anda Türk halklarının oturdukları toprakların bir zamanlar Aryanîler'in mülkü olması dolayısıyla, Ruslar'ın ata yurduna geri dönmesinin anormal bir tarafının bulunmadığı idi.

11 İnan, Abdulkadir, *Makaleler*, I/518.
12 Bernal, *Kara Atena*, s. 167-169.
13 Age., s. 318.
14 Age , s. 543.
15 Togan, A. Z. V, *Turkistan*, s. 304-305.

Esasen Avrupa'da hortlayan Arî ırkçılığının kökenleri ta Aristo'ya kadar dayanır. Çünkü o da Yunanistan'ın coğrafi durumu sebebiyle Yunanlılar'ın üstün olduklarını iddia ediyordu. Aristo'dan sonra aynı fikirleri Montesquieu ve J. J. Rousseau da işlemişlerdir. Hatta İngiltere'de deri rengine dayalı ırkçılığın gelişmesi de köklerini yine Üstün Arî Modeli'nden alıyordu ve bu görüşe göre *Ariler, diğer ırkları köleleştirmeli, hatta yok etmeliydiler.*

Belki geçmişte doğudan batıya veya batıdan doğuya bazı göçler olmuştur. Bunu 10 bin yıl öncesine bağlayanlar olduğu gibi, sadece III-II. Binyıllara bağlayanlar da vardır.[16] Ancak, bunu ispat etmek de, inkara kalkışmak da mantıklı ve ikna edici hiçbir delile istinat edemez. Bugün özellikle İran, Hindistan, Afganistan ve Tacikistan'da kullanılan dillerle, Rusça ve diğer Batı dillerinin hiçbir ortak özelliği yoktur. Bazı kelimeler arasındaki benzeşme ise, Türkçe'deki kimi kelimelerin Amerikalı Kızılderililer'in dillerindeki benzeşme gibi, sadece bir tetabuk olabilir. Eğer diller nirengi noktası alınarak bir şey ispat edilebilecek olsaydı, Araplar'ın da Arî ırktan olduğu ileri sürülmeliydi. Çünkü Arapça ile Arî dilleri denilen Batı dilleri ve Rusça arasındaki sentaks benzerliği neredeyse yüzde yüzdür. Halbuki Farsçanın sentaksı ile Batı dillerinin sentaksı arasında hiçbir benzerlik yoktur.

Bugün, her ne kadar birçok Rus aydını kendisini Arî ırkın bir temsilcisi olarak görürse de, 1920'lerde Rus aydınlarından özellikle Trubetskoy tarafından ortaya atılan ve daha sonra L. N. Gumilëv tarafından desteklenen "Avrasya" tezi,[17] esasen üstün Arî Irk tezine karşı sunulmuş bir anti-tezdir. Çünkü gerek Trubetskoy ve gerekse Gumilëv, yönlerini Batı yerine tamamıyla Doğuya çevirmiş; kendilerini bir bozkırlı olarak görmüş ve bozkır halklarıyla barışılması gerektiği temasını işlemişlerdir. Onlar, Batı Avrupa'yı da tamamıyla görmezlikten geliyorlardı.

Artık, gerçekte Aryanizm tezi tarihe karışmıştır ve aslında ilmî hiçbir dayanağı olmayan bu tez bizzat Batılılarca reddedilmeye başlanmıştır. Ama, biraz geç kalınarak. Mesela Hitler'in Yahudiler'e, Slavlar'a ve Çingeneler'e karşı başlattığı katliam sırasında milyonlarca[18] insanın itlafı, esasen her ne kadar kaynağını bu üstün Arî Modeli'nden alıyorsa da, daha sonra bu bu görüş yerini Mendel'in negatif ve pozitif öjeni teorisine terketmiş, Hitler de bu yoldan hareketle özellikle Yahudiler'i ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiştir.[19]

Yukarıdan beri söylemek istediğimiz husus, elimizdeki bu kitabın birinci bölümünün yazarının ele aldığı "Aryani göçleri" kısmının sadece bir iddia olarak değerlendirilmesidir. Esasen yukarıdan beri yazılanlar, tarafımızdan bu konuda yapılan araştırmanın -ki henüz yayınlanmamıştır- bir özeti dahi değildir. Aryanî göçleriyle ilgili dayatma, sadece bir iddiadır ve hiçbir ilmî dayanağı yoktur. Dolayısıyla yazarın İskitler'in kökenini Aryanî ırka bağlaması da yıllardır oluşturulan peşin fikirlilikten öte bir şey değildir. Ama diğer görüşleri ciddiye alınmaya değer. Tursunov'un yazdığı Kazak tarihiyle ilgili bölüm ise, Türkler'in Asya tarihinin önemli bir kesiti olarak dikkatle okunmaya sezâvardır. Metinde geçen rumuzsuz [...] açıklamalar tarafımıza, diğerleri yazarların kendilerine aittir.

D. Ahsen Batur

---

16 Christian, A. *A history of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford, UK, 1998, I. cilt, s. 92.

17 Acaloğlu, A. *Avrasyacılık Üzerine*, Teori, Ekim 1998 sayısı.

18 6 milyon Yahudi, 3-5 milyon arası Slav ve 130 ila 170 bin arası Çingene. (Bkz. *L'Atlas du Monde diplomatique*, Janvier, 2003).

19 Williams S. Klug, Michael R. Cummings, *Genetik*, (Kavramlar), Palme Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 10

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK GÖÇEBELERİN DÜNYASI

İLK GÖÇEBELERİN DÜNYASI

Kazakistan'ın eski tarihi, her şeyden önce, M.Ö. III-II. Binyıllarda, Volga ile Altaylar arasındaki bozkırları mekan tutan çarvacı (hayvancılıkla uğraşan) göçebelerin tarihidir. Bozkır sakinlerinin etnik yapısı, üçbin yıllık tarih boyunca değişiklikler geçirmiştir ki, biz de bu değişim dinamiği üzerinde duracağız. Bununla birlikte, burada teşekkül eden çarvacılık ve hayvancı-ziraatçilik ekonomisi ve hatta aynı şekilde bu ekonomiye paralel gelişen kültürler, hiç bir zaman geçmiş çağların geleneklerinden tam olarak kopmamıştır.

Ancak, çarvacılık "teknolojisinin" tüm muhafazakarlığına rağmen, maddî kültür (örneğin, önce bronz, daha sonra demir üretiminin ortaya çıkışı) veya tabii şartların değişimleri (iklim rutubet oranlarının asgari ve azami değişiklikleri)nin yol açtığı tesirlerle, günlük hayat, farkına varılmadan değişiyordu. Ekonomideki değişim süreci, kaçınılmaz olarak, önce hayat tarzlarında, daha sonra ideolojik ve kültürel yönden bozkır halklarının sosyal yapılanmasında değişimlere yol açmıştır. Bir çağ, bazen oldukça sert bir şekilde bir diğerinin yerini almış; fakat çağ değişimi, yüzyıllık ve bin yıllık gözlemler perspektifinde, sadece çağdaş tarihçi için âni görünmüştür. Daima atalarının ve dedelerinin âdetlerine, seleflerin öğütlerine göre yaşamaya gayret eden o dönemlerin insanları için, tarihî devir kavramı ve devirlerin kendi arasında taksimi, geçmişteki "mesut dönemler", "felaket yılları", düşman istilaları ve tabii âfetlerle ilgili tasvirlerle karışmıştır. Çağlar, ancak halkların hatıralarında, çoğu kez kişilere bağlanarak; yöneticilerin, âsilerin, bahadırların, hainlerin, kahramanların, kahraman karşıtlarının, din reformcularının ve "eski inançların muhafazası"nda ısrar edenlerin kişilikleriyle özdeşleştirilerek, birbirinden ayırdedilmiştir.

1. Zırhlı Savaş Arabaları Çağı

Nehirli vadilerde ve sadece M.Ö. III. Binyılın ortalarıyla, II. Binyılın başlarında bol miktarda bulunan göllerin yakınlarındaki geçici yaylalarda yaşayan avcı ve balıkçı küçük kabileler, bir yandan ilkel çiftçilik ve ehli havancılıkla uğraşırken, bir diğer yandan, taş silahların yanı sıra, metali de kullanmaya başladılar. Neolitik yerli kabilelerin hemen yanı başına, dil yönünden XIX. Yüzyılda Hint-Avrupalı (Hindo-Avrupai) denilen gruba mensup bulunan ve Batıdan, Volga ötesinden muhaceret eden çarvacı kabileler gelip, yerleştiler. Kuşkusuz, burada kastedilen şey, arkeologların, mezar şekillerine istinaden "*Yamnaya*" (pit-grave/oyma mezar) kültürü kabileleri adını verdikleri Hint-Avrupalıların sadece küçük bir kısmının Volga-ötesi'ne muhaceretleridir.

Bugün, Hindo-Avrupai dil grubuna, Slavyan, German, Romen ve İran dilleriyle, Kuzey Hindistan ve diğer bazı bölgelerde kullanılan diller girmektedir. Bu dil ailesi, genellikle, takriben M.Ö. V. Binyılda Tuna, Rhine ve Volga arasında şekillenmiş ve ancak III. Binyıldaki yükseliş ve düşüş sürecinde, kuzeye ve güneye doğru, ilk anavatanlarına yayılmaya başlamıştır. Hindo-Avrupailerin erken tarihiyle ilgili bu görüş, Petersburglu meşhur tarihçi ve dilbilimci İ. M. Dyakonoff'a aittir.[1] Hint-Avrupa dillerinin ana vatanı konusundaki önceliği Ön Asya'ya bağlayan başka görüşler de mevcut.[2] Ancak, günümüzde yapılan arkeolojik kazılar, daha ziyade İ.M. Diyakonoff'un görüşlerini desteklemektedir.

M.Ö. III. Binyılda, çarvacılığın gelişimi ve eski doğu medeniyetlerinden tekerlekli yük arabalarının alınmasıyla birlikte (Kafkaslar ve Tuna civarı yoluyla), Hindo-Avrupaîlerin doğu göçü başlamıştır. Kesinlikle tartışmaya açık olmakla birlikte, muhtemelen bu göçün sebebi, çarvacılığa nisbetle, çiftçiliğin bozkırda daha az verimli olmasıydı. Sürülerin hızlı büyümesi ve endüstriyel başarılara bağlı demoğrafik patlama, yeni mera topraklarının ele geçirilmesini gerektiriyordu. Volga'nın doğusundaki az nüfuslu, bol sulu, yonca, akpelin

1 Dyakonov, İ. M. *O prarodine nositeley indoyevropeyskix dialektov*, (Hindo-Avrupa Lehçelerini Kullananların Ana Vatanları), VDİ (Kadim Tarih Belleteni), 1982, No. 3-4. Bundan sonra: Dyakonov, *O prarodine*.

2 Gamkrelidze T.V., İvanov V.V. *İndoyevropeyskiy yazık i indoyevporeytsı*. C.I-2, Tiflis, 10984. Hint-Avrupa Dilleri ve Hint-Avrupailer.

ve çimenle kaplı bozkırlar, gittikçe daha fazla öküz, at ve koyun sürülerine sahip olan kabilelerin üretim aracı haline gelmişlerdi. Ne de olsa, çeşitli otlarla kaplı bir km.² lik alana 7 baş at veya tırnaklı büyükbaş hayvan düşüyordu.

Hint-Avrupalı kabilelerin ve bilhassa "Yamnaya" kültürüne mensup olanların bazı göç dalgaları, kademeli olarak, doğudan hayli uzaklara ulaşmıştır. Sadece Kazakistan'da (bugünkü Karaganda bölgesi) değil, aynı zamanda Yenisey ve Batı Moğolistan'da (Afanasevo kültürü) yapılan arkeolojik kazılar da bunu göstermektedir. Povolje ve Karadeniz civarından doğuya yapılan en büyük kabile muhacereti, bozkırda iki yeni arkeolojik toplumun teşekkül ettiği M.Ö. 1800-1600 yıllarında gerçekleşmiştir. Dinyeper ile Volga arasında teşekkül eden batı kültürüne, *Surubnaya* (timber-grave/ahşap mezar) kültürleri adı verilmiştir. Kazakistan ile Güney Sibirya arasındaki bozkır bölgesine ait olan doğu kültürü ise, keşif yerine (Yenisey) binaen, *Andronovo* kültürü olarak anılmaya başlanmıştır. Kültür komplekslerindeki ilk vaki değişim, bronzun eritilmesinin benimsenmesi, silah ve âletlerin kalitesinin hızlı bir şekilde iyileştirilmesi; eski yük arabalarının transformasyonuna paralel olarak, at koşumlarının ortaya çıkışından sonra hafif zırhlı savaş arabalarının yapımına geçiş olmuştur. Zırhlı savaş arabalarının ve yeni bronz silahların (mızraklar, kalkanlar, metal uçlu oklar) yapımcıları olan Anadolu Hititleri, Peloponnes Yarımadası Akhailarıı ve hatta Büyük Bozkır'ın Srubnaya-Andronovo kabileleri, bu teknolojiyi kullanarak, çok büyük çapta savaş ganimeti ele geçirdiler.

Erken Bronz Çağının bozkırlı iki toplumu, gerek ekonomi, gerek sosyal gelişim ve gerekse kültür formları konusunda birbirlerine son derece yakındılar. Bu toplumların, muhaceret ederek gelen çeşitli grupları asimile etmesi ve ilk yakınlığı tedricî surette ortadan kaldırmaları, farklı halkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, Andronovo kültürüne mensup olanlarla, Hazar civarı bölgelerindeki "Srubnaya"lar, Bronz Çağında Kazakistan bozkırının aslî sakinleri haline geldiler.

Kazakistan ve Güney Urallardaki Andronovo kültür yadigârlarının incelenmesi konusunda yapılan çalışmalar, özellikle son kırk yıl boyunca oldukça yoğundu. Bu süre zarfında, yaklaşık 150 Andronovo yerleşim merkezi ve birçok mezarlık ortaya çıkarılmıştı. Göründüğü kadarıyla bu kültür, sadece Batı Sibirya ve Yenisey'in yukarı

akımlarındaki vadiye yayılmakla kalmamış; Merkezi Tien-shan'ın güneyine, Güney Tacikistan'a ve Afganistan'a kadar uzanmıştır. Hatta Kuzey Pakistan'da da (Svata Vadisi) bazı Andronovo unsurlarına rastlanmaktadır. Her halükârda, Andronovoların asıl yurdu, Kazakistan ve Ural'a sınır olan bölgelerdir. Özellikle bu bölgelerde, sözü edilen kültüre ait eski yadigârlar bulunmuştu. Bunların ortaya çıkarılması ve yorumlanmasında üstün yararlılık elbette arkeologlarındır. İşte biz, burada, bu arkeologların emeklerinden ve özellikle de Y.Y. Kuzmina'nın genelleştirme çalışmalarından yararlanacağız.[3]

Andronovo kültürü, yaklaşık sekiz-on asır boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu kültürün gelişim aşaması ise üç safhaya ayrılır: *Erken dönem* (M.Ö. XVII-XVI Yüzyıllar); *gelişim dönemi* (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllar) ve *geç dönem* (M.Ö. XII-IX. Yüzyıllar). Andronovo kabileleri kültürü, bu kadar uzun yüzyıllar boyunca elbette bir takım değişimler geçirmiştir.

Peki, acaba Andronovoların görünüşü nasıldı? Meşhur antropolog Ord. Prof. V.P. Aleksèyeff bu konuda şu satırları yazıyordu: "Andronovolar, kuşkusuz, Avrupaidir; karakteristik çizgileri, bir noktada, belki de çağdaş görüntümüze, tam şekliyle ve hatta fazlasıyla yansımıştır ki, klasik Avrupai tipin yüzde yüz ve kesin yansıması, Kafkaslıların bariz yüz çizgilerinde görülebilmektedir. Avrupailer oldukça gagaburun; yüzleri, neredeyse elmacık kemiksizdir. Genişçe açılmış gözleriyle, belki de Kafkaslıların yüzlerini hatırlatıyorlardı. Fakat Avrupailer, Afanasevolardan daha geniş yüzlü idiler. Alınlarında, gözlerinin altında, kaş kenarları daha güçlü ve yoğun olarak dışa doğru taşmakta idi. Kaba görünümlü, ama yakışıklı; sağlam bünyeli ve mert çehreli idiler... Onları, Avrupailerin, tek bir büyük muhaceretle veya mühaceret dalgaları halinde doğuya doğru güçlü bir şekilde yönelişlerinin son tekrarı, son aksi olarak görmek

3 Bu konuda bkz. Smirnov K.F., Kuzmina Y.Y. *Proisxojdenii indoirantsev v svete noveyşix arxeologiçeskix otkritiy.* Moskova, 1977. (Yeni Arkeolojik Keşiflerin Işığında İndo-İranlıların Menşei) ; Kuzmina Y.Y. *Proisxojdeniye indoirantsev v svete noveyşix arxeologiçeskix dannıx.* Sb. (Yeni Arkeolojik Verilerin Işığında İndo-İranilerin Menşei) ;"*Etniçeskie problemı istorii Tsentral'noy Azii v drevnosti*". M., 1981 (Eski Dönemde Merkezi Asya Tarihinin Etniksel Problemleri) ; Kuzmina Y.Y. *Drevneyşiye skotovodı ot Urala do Tyan'-Şana.* Frunze, 1986. (Ural'dan Altaylara Kadar Eski Çarvacılık).

gerekir. Bunları da, Andronovo kültürünün muayyen unsurlarını güya güneye doğru taşıyan eski Ari kabilelerin göçleri takip etmiştir. Arîlerin Hindistan'a gelişleri, tek kelimeyle, eski Doğuyu sarsan önemli veya önemsiz olaylar kaleydoskopunun tümüdür."[4]

Andronovolar, küçük nehirlerin sahillerinde kurdukları yerleşim merkezlerinde yaşıyorlardı. Su kanalları ve kazıklarla takviye edilmiş toprak tabyalarla çevrili bu yerleşim merkezlerinde, mesahaları 25-100 m^2 (erken dönem) ile geç dönemde 150 m^2 arasında değişen, yarı yarıya yer altında 10-20 adet geniş meydanlar vardı ve 200-300 m.^{2} lik kulübelere rastlanıyordu. 1-1,5 m. kadarlık kısmı toprağa gömülü ağaç kütüklerin üzerleri piramit şeklinde çatılarla çevriliydi ve ayrıca bacalar ve ışık kapıları konulmuştu. Tavanlar, birkaç direkle alttan destekleniyordu. Her evde büyük bir aile (30-50 kişi) yaşıyor; çevresi ziraat alanları, meralar ve mezarlıklarla çevrili köyler ise, bir boyun ortak mülkü sayılıyordu. Bazan da boy, küçük nehir ve çayların kenarlarına kurulmuş küçük köylere dağılıyor; komşu vadilerde ise aynı kabileye ait yerleşim merkezleri bulunuyordu. Bu, arkeologların deyimiyle, tek kabileye mensup grupların teşkil ettikleri mahalli kültür varyantlarıydı. Bu grupların bölgeleri, gayr-ı meskun geniş alanlarla birbirinden ayrılmıştı.

Nehirlerin, toprağın nemli ve yumşak olduğu su basar kısımları, çapalanmak suretiyle kolayca işleniyor; yetiştirilen daneli ürünler, bronz oraklarla biçiliyordu. Andronovoların kulübelerinde daima taş tahıl rendeleri bulunurdu. Bronz çağına ait kaya tasvirlerine (petroglif) bakıldığında, öküzler tarafından çekilen pulluk sureti açıkça görülmektedir.

Andronovoların ana geçim kaynağı, daima çarvacılık olmuştur. Mezarlarda bulunan kapların üzerlerindeki izlerden, ana gıda maddelerinin süt ürünleri olduğu anlaşılıyor. Andronovo yerleşim merkezlerinde rastlanan mutfak atıklarının çoğunu ise, sığır, at ve koyun kemikleri teşkil etmektedir. Paleozoologların tahminlerine göre, Andronovoların yiyeceklerinin %60-70'lik kısmını sığır eti teşkil etmekte; koyun eti ise, ancak %10'luk kısmını oluşturmaktadır. Et ürünlerinin %20-30'u da attan sağlanıyordu. Kulubelerin yarısı hay-

4 Aleksèyev, V.P. *V poiskax predkov. Antrologiya i istoriya.* M., 1972, s. 236-237. (Ataları Ararken. Antropoloji ve Tarih. Moskova, 1972). Bundan sonra: Aleksèyev, *V poiskax.*

vanların, özellikle de yavrularını kışı geçirmeleri için ahır olarak bir duvarla ayrılmakta, buna bazan tahıl deposu da ilave edilmektedir.

Andronovo sürülerinin en değerli kısmı yılkı atlarıydı. Ele geçirilen kemik kalıntılarından, atların üç cins olduğu tesbit edilebilmektedir: Basık boylu, iri başlı ve dayanıklı "Moğol tipi" atlar (cıdav yüksekliği 128-136 cm.); yüksek boylu atlar (136-152 cm.); boy uzunluğu 152-160 cm. arasında değişen, ince tırnaklı, küçük başlı, uzun ve mukavves boyunlu ve göz dolduracak irilikte olan asil atlar. Soylu atlar, arabalara koşulur ve sahibinin şöhretini temsil ederlerdi. Bugünkü Ahılteke [Ahaltekin] atlarının ataları da kesinlikle bunlardı.

Yerleşik düzen Andronovo ekonomisinin kendine göre olumlu ve olumsuz yönleri vardı. Sürüler, her akşamı kaçırılma ve sağılma tehlikesinden korunmak için yakın meralardan ağıllarına dönüyorlardı. Bu düzen, sürünün nispeten korunmasını ve muntazam süt ürünleri teminini sağlıyordu. Ama, tabii olarak, komşu meralarda her bir hayvan için ayrılan alan sınırlıydı. Bundan başka, meralar nispeten çabuk tükendiği ve çiğnenerek mahvedildiği için, bölge sakinleri işe yaramaz hale gelen araziyi terketmek ve her 20-25 yılda yeni bir toprağa göçetmek zorundaydılar. Muhtemelen, tez tez tekrarlanan saldırı tehditleri var olduğu sürece, sürüleri korumanın başka bir yolu yoktu. Ancak, M.Ö. XV. Yüzyıldan sonra, Andronovo kültürünün yükselme çağında, fethedilemez yerleşim birimleri ortaya çıktı. Göründüğü kadarıyla sürülerin çalınma ve yağmalanma tehlikesi azalmış, kabileler arası savaşlar ise daha nadir vukû bulur olmuştur. Böylece "gütme" şeklinde yeni bir tür çarvacılık ortaya çıkmıştır. İlkbaharda sürünün bir kısmını uzak meralara veya dağlık yaylalara süren sığıtmaçlar, hayvanlarla birlikte göç ediyor ve ancak sonbaharda dönüyorlardı. Uzak meralarda sırıklardan, çit veya hasır duvarlarla takviye edilmiş, atalarının yurduna benzeyen hafif karkas kulübeler kuruyorlardı. Bu tür konak yerlerine ait buluntular son derece bölük pörçük: Ocak taşları, Andronovo tezyinatıyla süslenmiş kırık kap kacak parçaları ve oklar. Çoğu defa bu kulübelerin yakınında çobanlar tarafından kazılmış, fazla derin olmayan kuyulara, dağ geçitlerinde ise petroglif çizgilere rastlanmaktadır.

Gütme hayvancılık, göçebe ekonomisinde bozkır ve çöl meralarından daha fazla faydalanma yolunda aracı halkalardan birini teşkil etmiştir. Hayat tarzındaki bu değişikliğin getirdiği önemli bir yenilik ise, korungayla daha kolay beslenebilen, uzun yola tahammüllü

sürülerin büyük kısmını at ve koyunların teşkil etmesiydi. Buna paralel olarak sürüdeki iri tırnaklı büyükbaşların oranı azalmış; kişi başına düşen at sayısında ise artış olmuştur. Andronovo kültürünün Kuzey ve Merkezî Kazakistan'daki geç döneminde (XII-IX. Yüyıllar), sürülerdeki at oranı %14'den %36'ya kadar yükselmiştir. Andronovo kültürü, bilhassa atçılık kültüründen ibaretti.

Neolitik Pastoral Kültürler

Elde edilen son bilgilere göre, Bactrianlar'da ekonomi hareketi geliştikçe, kişi başına düşen çift hörküçlü deve sayısı da artmıştı. Erken Andronovoların aynı obalarında, bu develerin kemiklerine rastlanmıştır. Andronovo kültürünün geç döneminde ise, bulunan kil heykellere ve kaya üzerine çizilen resimlere binaen, deve kültü tesbit edilmektedir. Kazılarda uzun yola elverişli, dört tekerlekli arabalar üzerine monte edilmiş keçe göçebe kulübelerine de rastlanmaktadır. Bu kulübelerin kil modelleri Andronovo yerleşim birimlerinde elde edilen bulgular arasında görülmüştür. Arabalar üzerine monte edilen aynı kulübelerin resimleri, diğer petrogliflerle birlikte kayalar üzerine tersim edilmiştir.

Geç Andoronovo döneminde, hayvancılığa dayalı ekonominin yapılanma süreci bütünüyle tamamlanmıştır. Bu ekonomi, Andronovo kabilelerinin erken dönem tarihinde görülen tipten kesinlikle farklıydı. Çarvacı göçebeler dönemi başlamıştı.

Andronovolara ait mezarlardan çıkarılan yadigârlar, hem toplum stratigrafisine yani sosyal tabakalara, hem de ideolojilere veya bir dereceye kadar Andronovo kültürlerinin kurucularının ortaya koyduğu dinlere ait bilgiler vermektedir. Her şeyden önce, biri yığma kurganın içinde yer alan oyma mezara gömme; diğeri, cesedin yakılması şeklinde gerçekleştirilen iki tür defin tarzının bulunduğunu kaydedelim. İki ayrı geleneğin mevcudiyeti, sadece farklı Andronovo kabile gruplarındaki mahalli kültüre işaret eden önemli bir göstergeç değil, aynı zamanda muhtemel etnik farklılıklara veya her halükârda kültür yönünden birbirine oldukça yakın etnik unsurların mevcudiyetine delalet eden bir belgi olduğu gibi; hayat tarzına yansıyan etnik gelenekler için idantik ve Andronovo kültürlerine mensup halk gruplarının menşelerinin farklılığı konusunda da karakteristiktir. Defin şeklinin, toplumun sosyal yönden tek bir boydan ibaret olmadığını gösteren diğer bir özelliği de, mevtanın mezarının ölçülerine istinaden zenginliğini gösteriyor olmasıdır. Andronovoların kulübeleri, nasıl toplumun geniş aileli yapısındaki hayat tarzına işaret ediyorsa, mezarların "fakir" ve "zengin" mezarları şeklinde ikiye ayrılması da, Andronovo boy ve kabilelerinde, topluluk üyeleri arasında kesinlikle eşitlik olmadığını gösterir.

"Fakir mezarları"nda, öbür dünyada mevtanın yanında bulunsun diye konulan sıradan eşyalar, genellikle içi yiyecek dolu birkaç parça kil kap kacak, harcıâlem takılar, bazen silahlar (bıçak, nacak, taş oklar) ve kurban edilmiş hayvanın bir kısmıdır. Oyma mezarlara defnedilen "zenginler"in kabirleri, her şeyden önce dikkat çekici boyutlarıyla, devâsâ boyuttaki yığma kurganlarıyla, mezarın çevresini saran taş duvarlarla ve özellikle de mevtanın yanına konulan eşyaların miktar ve kaliteleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Sintaşta I'deki (Güney Urallar) beş mezarda, tekerlek büyüklüğü on yurakı bulan çift tekerli zırhlı savaş arabaları, sayıları iki ila sekiz arasında değişen at iskeletleri ve at koşumlarıyla, kökreteleri bulunmuştur. Bu tip mezarlarda silahlar, bronz mızraklar, oklarıyla birlikte yaylar, bronz baltalar, kalkanlar, taş ve bronz toplu iğneler ve hançerler bol miktarda bulunmaktadır. Ziynet eşyaları arasında ise bakır bilezikler, yüzükler, altın kaplama şakak halkaları, gümüş levhalardan yapılmış göğüs takıları sayılabilir.

Yukarıdan beri anlatılanlardan tek yönlü bir hüküm çıkarabiliyoruz: Andronovo boy ve kabilelerinde, sıradan toplum fertleri yani sığırtmaçlar ve çiftçilerle birlikte, sahip oldukları orun ve zenginlikleriyle diğer savaşçılardan ayrılan askerî aristokrat grubu da olmuştur. Bu imtiyazlı sınıfın temelini teşkil eden zırhlı arabalı savaşçılar, boylarını ve klanlarını korumak veya diğer kabilelerin sürülerini çalmak amacıyla gerçekleştirilen akın ve savaşlarda servet ve şöhret elde ediyorlardı. Andronovoların barış içinde ve isyansız geçen bir hayatları kesinlikle olmamıştır. Kabileler arası ilişkilerse, idil tarzından uzaktı.

Andronovolarda zırhlı savaş arabaları sadece savaş silahı değil, aynı zamanda bir kült ve tapınma aracı idi. Kulübelerde ve mezarlarda, tekerleri imite eden yuraklı veya bronz parmaklı, kilden mamül teker modelleri bulgularına sık sık rastlanmaktadır. Yuraklı tekerlek veya kökreteli savaş arabaları tasvirlerine sadece T'ien-shan petroglifleri arasında değil, kil kap kacaklar üzerinde de rastlanmaktadır. Kurban edilen hayvanlar arasında birinci sırayı at almaktadır. Cenaze merasimlerinde kurban kesildiği gibi, boy ve klanın kutsal saydığı yerlere de takdim ediliyordu. Bütün arkeolojik bulgular da gösteriyor ki, dağların zor erişilen yüksek kesimlerinde sık sık rastlanan tapınaklarda, taşların satıhlarına birçok hayvan, insan, savaş arabası, toprak süren çiftçi, tuhaf başlı yaratıklar, güneş diski ve diğer objelerin resimleri çizilmiştir. Andronovo kulübelerinde bulunmuş olan diğer bir tapınma objesi -ki kutsal ateştir- küllük kısmı da bulunan dikdörtgen şeklindeki kült ocaklarıdır.

Rus şair ve yazarı İvan Bunin, zamanın ince sis perdesi aralığından bakarak meseleyi şu dörtlükte toparlamıştır:

Kaplar kırık, kemikler toz; kurganlar ıssız;
Bir destanmış sadece hayattan bâki kalan.
Mezarlık üzerine çöken asırlık karanlıkları
Anlatır birkaç yazılı satır ancak ve yalnız.

Andronovo kabilelerinin hayat tablosunu, ancak yazılı kaynaklar çizip, canlandırabilir. Ne var ki, bu dönemlerle ilgili yazılı kaynakların menbaı, Kazakistan bozkırlarından uzaklarda; Yakın Doğu'nun medenî şehirlerinde, Huang-ho Vadisi'nde ve belki de İndus Vadi-

si'ndedir. Ancak, büsbütün ümitsiz de değiliz. Bronz çağının bozkır medeniyetini, torunları kendi dilleriyle anlatabilecek durumdadırlar.

2. Arîlerin Ülkesi

Üç bin yıl önce, "Arîlerin engin ülkesi" anlamına gelen Aryanam Vaija memleketinde, rahip Zerdüşt, diğer bütün tanrıların (Ahuraların) yaratıcısı; yaratılmamış ebedî tanrıya inanmaya çağıran tek tanrıcılığı getiriyor ve bütün iyiliğin Ahura Mazda'ya (âlim-i kül) ait olduğunu yayıyordu. Tüm inananların hedefi "hayırlı fikir", "hayırlı söz" ve "hayırlı iş" yani triada idi. Bu triada, zamanın sonunda, gerçekte cahil ve iblislerin yani devlerin (devaların) kötü kalpli önderi olan Angra Mainyu'yu yıkmak zorundadır.

Alman Persolog H. Humbach, sabık dinlerle karşılaştırarak, Zerdüştizmin özünü şu şekilde tesbit etmektedir: "Zerdüşt, Ahura iman prensibini seleflerinden almıştır. Muhtemelen bu inanç şeklini değiştirmiş; belki de Ahura Mazda ismini ortaya atarak, ahurun Ahura Mazda'nın mücessem sıfatı olarak sayılmasını teklif etmiştir. Ancak, bu tür teolojik meselelerle bir halkın tamamının dinî bir akımın içine çekilebileceğini sanmam. Peygamberi tastikleyen ve inkar edenlerce Arta ["Hakikat", "Hidayet yolu"– S.K.] için yaratılan bu imtiyazlı durum, tıpkı Zerdüşt'ün kava Viştaspa'nın mitolojik atası Triyana olarak kaydettiği öküze tapınma gibi, yeni bir şey değildi. Denilebilir ki, düalizm dahi, genel hatlarıyla Zerdüşt'ün selefleri tarafından işlenmişti. Sabık görüşlerden farklı olarak, öküze tapan bütün Maglar ve Brahmanlar'a karşı Zerdüşt'e üstünlük sağlayan ve onu en büyük dinî reformistlerden biri haline getiren bu din ne içeriyordu? Bu, İyilik ve Kötülük birbirlerinden ayrıldıkları zaman dünyanın sonunun yaklaştığı görüşü idi. Yine ona göre, her bir insan Kötülüğün ortadan kaldırılmasına ve nezdinde hayatını çobanlığa adayan herkesin eşit olduğu İyiliğin yerleşmesine, böylece yeryüzü cennetini süt akan nehirlerle kurulmasına katkıda bulunabilirdi."[5]

Spitama boyundan bir Arî olan Zerdüşt, Pouruşaspa ("Boz atlı") nın oğludur. Malik olduğu hiç bir şey yoktu. Adı da "yaşlı devenin sahibi" (diğer bir yoruma göre "deve çobanı") anlamına geliyordu. Ana yurdunda fazla bir etkisi yoktu. Öğretilerine ancak amcazâdesi-

5 Humbach H. *Die Gafhas des Zarathustra.* Bd. I, Heidelberg, 1959, s. 74.

ni inandırabilmişti. Üstelik komşu bölgelerde de kimse onu peygamber olarak kabul etmemişti. Öğretileri, uzun yıllar kimsenin dikkatini çekmemişti. Zerdüştizmin (daha sonraki yıllarda Grekler'in peygamber Zerdüşt'e atfen ortaya attıkları bir isim) uzun süre tasvip görmemesinin sebepleri ise, en iyi şekilde, bu dini enine boyuna inceleyen çağdaş kadın araştırmacı Mary Bois tarafından şu şekilde izah ediliyor: "Zerdüşt'ün öğretisi, Ahura konusundaki eski inançların gelişmiş bir şekli olsa bile, kabiledaşlarını öfkelendiriyor ve endişelendiriyordu. Zerdüşt, peşinden gelecek ve dininin propagandasını yapacak herkese cennete gitme ümidi dağıtırken, ölümden sonra yer altı hükümdarlığını soylu olmayan insanlara tahsis eden eski aristokratik ve ruhanî geleneklerle bağlarını koparmıştı. Ayrıca, fakirler arasında yaptığı sohbetlerde, onlara kurtuluş vaadederken, tabii olarak küfre sapar ve barışı kuvvet zoruyla bozarlarsa cehenneme gidecekleri tehdidinde bulunuyordu. Göründüğü kadarıyla, âhiret hayatı hakkındaki öğretisi, imtiyazlı sınıfı iki misli fazla hiddetlendirecek şekilde düşünülmüştü. Onun iblisleri (devaları) inkar edişine gelince, bu, tanrısal varlıkların öfkeleri bütün topluma yöneltildiği için, tıpkı zengin ve fakir gibi, saygısızlık ve korkuyla ispat edilebilirdi. Bundan başka, tek tanrı, iyilik ve kötülük ve ahlakî değerlerin daima zaferini gerektiren dünyevî savaşlarla ilgili abartılı tasvirler, idraki güç şeylerdi. Bu tasvirlerle ilgili önceki tasvirler ise, ancak kaygısız sıradan siyasîler için fazlasıyla gerekliydi."[6]

Zerdüşt, uzun süre yad ellerde gezindikten sonra, ana vatanından uzakta bir yerde, "Arîler ülkesi" kavalarından (hükümdar-rahip) Viştaspa adlı bir hükümdar ona kol kanat gerdi. Hükümdarın hanımı Hutaosa, bu yeni dini benimsedi ve Viştaspa'nın sarayındaki Zerdüşt'ün başarılarından memnun olmayan komşu ülke hükümdarları ona karşı ortak bir düşmanca tavır alma konusunda birleşince, kıraliçe kocasını onlarla savaşmaya teşvik etti. Viştaspa galip gelmiş, Zerdüşt öğretisi de ülkeye iyice yayılmıştı. Fakat eski rahip tabakası, Zerdüşt'ü hoş karşılamamıştı ve efsaneye göre dua ederken hançerlenmişti.

Zerdüştizmin kutsal eserine Avesta ("Nasihat" veya "Övgü") adı verildi. Bu eskatolojik ve liturjik ilahiler mecmuasında, sadece Gathâ'lar adı verilen "türküler" bizzat Zerdüşt'e maledilmektedir. Ayrı-

6 Bois, M., *Zoroastriytsı. Verovaniya i obıçay.* M., 1987, s. 40-41. (Zürdüştiler. İnançları ve Gelenekleri). Bundan sonra: Bois, Zoroastriytsı.

ca Zerdüşt'ün eskatolojik ve liturjik metinleri de yalnız "Gathâ"larda mevcuttur. Yüzyıllar boyunca Zerdüştî rahipler, bu kutsal metinleri nesilden nesile öğrenip, aktardılar. Arî çoban kabilelerin obalarında vücut bulan ve onların inançlarını teşkil eden öğreti ve mitler, başlangıçta ne tapınaklara, ne de tapınma objelerine sahipti. Arîler, tepelerde, dağ zirvelerinde, evlerindeki ocakların başında, nehir ve göl kenarlarında kurbanlar sunuyorlardı. Ancak aradan binbeşyüz yıl geçtikten sonra, Sâsânîler döneminde devlet dini haline gelen Zerdüştizm, icat edilen özel bir alfabeyle kayda geçirilmişti. Yazılı Avesta, oldukça değişik tür ve zamanlara ait parçaları içine alan 21 nask (kitap) dan oluşmaktadır. Bunlardan sadece bazıları Zerdüşt dönemine veya daha önceki devirlere aittir. Avesta'nın "Zerdüştizm"le ilgili en eski bölümleri, daha sonraki dönemlerde yapılan bütün tashih ve kısaltmalara rağmen, geçmişe ait işe yaramaz bir yığın bilgiler içeren, eski çağların, Zerdüşt günlerinden alabildiğince uzak devirlerin efsane ve esatirlerini muhafaza eden Yaşt ("şarkı")lardır.

Laf aramızda, Zerdüşt'ün yaşadığı dönemin tam olarak tespit edildiği de söylenemez. M. Bois, bu dönemi M.Ö. 1500-1200 yılları arasına yerleştirmektedir.[7] Bu konuda en fazla tercih edilen tarih, M.Ö. I. Binyıl başları veya yine M.Ö. VIII-VI. Yüzyıllar arasıdır. Bizim kanaatimiz ise, M.Ö. II. Binyılın sonu veya I. Binyıl başlarıdır.

Üzerinde en fazla tartışma yapılan konulardan biri de, Zerdüşt'ün vatanı ve dinini yaydığı ilk toprakların neresi olduğu hususudur. Zerdüştizmin anavatanının İran'ın batısı mı, yoksa (Orta Asya'yı da içine alan) doğusu mu olduğu konusunda yapılan tartışmalarda, bugün artık sonuncu görüş ağırlık kazanmaktadır. Bu konu, bir şekilde R. N. Frye'ın "İran'ın Mirası" adlı genel çalışmasına da yansımış: "Lengüistik veriler peygamberin Doğu İran kökenli olduğunu gösteriyor. Tarihen sabittir ki, mitolojileri ve kahramanlık destan çizgileriyle Doğu İran'ın anonim hikayelerine ilave edilen Avesta, Arîlerin ilk yerleştikleri topraklarda kullandıkları dile yakın bir lisanla yazılmıştı. Bu ana yurt, muhtemelen Orta Asya'da veya daha güneyde Herat bölgesindeydi. Hindular, bu ilk yurtlarından Hint Yarımadası'nın muhtelif bölgelerine saçıldıklarında, lehçelerindeki değişikliklere rağmen, eski dildeki Veda türkülerini hafızalarında muhafaza ediyorlardı. Aynı şekilde İran'ın dağlık kesimlerine yayılan İranlılar da Mitra şarkılarıyla, diğer Arî tanrılarına ait ilahileri korumaktaydılar."[8]

7 Bois, *Zoroastriytsı*, s. 27.

Avesta'nın kronolojik kalabalık sayfaları, onun, Zerdüştizmin doğudan batıya veya kuzeydoğudan güneybatıya yayılışı nispetinde, Orta Asya ve İran'ın alabildiğince farklı mahallî dinleri karşısında en fazla saygı ve taraftar bulmasına yol açmıştır. Örneğin, Hvarno'yu ("Kutsal Bereket" Hvarena) öven Yaşt 19'da, bu farklı hükümdarlığın "Haetumant Nehri'nin döküldüğü Kansaoi gölünü içine alan" bölgeye uzandığı kaydedilmektedir. Burada geçen göl ve nehir adı bugünkü İran'ın Sistan bölgesindeki Hilmend ve Hamun'la özdeşleştirilmektedir. Bununla birlikte, Zürdüştizm orada ancak M.Ö. VI. Yüzyıl civarında yerleşebilmiştir.[9] Aksine, Mitra'yı metheden "Mihr-Yaşt"da "Arî toprakları" arasında sadece Doğu İran ve Orta Asya ülkeleri, Merv, Soğdiyana, İşkata (Kuzey Afganistan), Harayva (Ariana, Herat bölgesi), Horezm ve yine "Arîlerin ülkeleri" listesine giren Amu-Derya ve Sır-Derya vadilerindeki Soğdiyana ve Horezm'i sulayan derin nehirlerin doğduğu "yüksek Hara dağları" gösterilmektedir.[10] Avesta'nın bir diğer kitabı "Videvdat" ("Devler Aleyhindeki Kanun") da Arîler'in ilk yurtları olarak Aryanam Vaija "Arîlerin engin ülkesi" ve aralarında Soğdiyana, Mouru (Merv), Bahdi (Bactria)'nın da bulunduğu Ahura Mazda tarafından yaratılmış onaltı ülke gösterilmekte, fakat Horezm zikredilmemektedir.[11]

En nihayet, Avesta coğrafî sınırlarının yorumlanması konusunda en eski ve en zor konu, Ahura Mazda ("Ormazd-Yaşt") ve tanrıça Ardvi Sura şarkılarında görülmektedir. Bu ikisi, diğer Yaştlarla birlikte başarılı bir şekilde Rusçaya Steblin Kamensky tarafından tercüme edilmiştir. "Ormazd-Yaşt"ın 21. şarkısında bereketli "Aryanam Vaija" dünyası şu şekilde tasvir edilmektedir:

Aryanam Vaija'ya şükürler olsun
Ve Mazda'nın verdiği berekete
Ve meşhur Datya'nın suyuna
Ve Ardvi'nin temiz suyuna![12]

8 Frye, R. N. *Nasledie Irana*. M., 1972, s. 54.
9 Bois, *Zoroastriytsı*, s. 52.
10 *Avesta*, s. 57; Frai P. *Nasledie Irana*, s. 72-75.
11 Bois, *Zoroastriytsı*, s. 52.
12 *Avesta*, s. 17.

Burada geçen Aryanam Vaija, iki büyük ve derin nehirle sulanan geniş bir ülkedir. Yaştlarda defalarca Datya ve Ardvi geçmektedir. Bu ülkede Uşida ve Uşidarna dağları bulunmaktadır. Aryanam Vaija coğrafyası, Ardvi Sura şarkısı olan bir diğer en eski Yaşt'da anlatılmaktadır. Ardvi'nin suları "Hukarya'nın tepelerinden Vorukaşa Denizine kadar hızlı bir şekilde akar".

Ülkeden ülkeye dalgalanır
Bütün Vorukaşa denizi,
Ve ortadaki dalgalar
Dumanla kaplanır o an,
Suları döküldüğünde.
Ardvi ona dökülür;
Bin kolunun hepsi de,
Bin göle akar
. . . .
Ona dua et
Ey Spitama![13]

Dua ediyorum Hukarya dağına
O sevimli, altın dağa
Ondan dökülür bize doğru
Bereketli Ardvi Sura
. . . .
Mutluluk için dua ediyorum ona[14]

Bu şarkıdaki Vorukaşa kesinlikle mitolojik bir göl değil, Aryanam Vaija ortasındaki büyük bir denizin adıdır. Yine aynı yerde, denizin ortasında, "Arî ülkesinin geçmiş ve gelecek hükümdarlarının hâkimiyet kurdukları"[15] kutsal bereket Hvarno gizlidir. Arî ülkesi Hvarno'nun gizlendiği yerin, çok daha sonraları, Kansaoi (Doğu İran'daki Hamdun Gölü) olarak adlandırıldığını hatırlayalım. Şu halde, Zerdüştizmin yayıldığı toprakların merkezî kesimleri, İran platosuyla iç içeydi.

Aryanam Vaija'nın, tıpkı Ardvi gibi, başlangıçta dağların içine akan diğer nehri "Bereketli Datya"nın coğrafî bağlantıları konusunda herhangi bir ilave bilgi verilmediği gibi, onun denize döküldüğü hususunda da bir kayıt yok.

13 *Avesta*, s. 24.
14 *Avesta*, s. 45.
15 *Avesta*, s. 31.

Vorukaşa Denizi'nin sahilleri, sadece Aryanlara ait değildi. Çünkü Aryanların düşmanları olan Turlar da burada ibadet ediyorlar ve tanrıça Ardvi Sura'ya kurban sunuyorlardı. Arîlerin ejderhaları ve devleri yenen kahramanı Karsaspa, evi "Voruşkaşa sahillerinde"[16] bulunan "yalanın tutsağı" Gandarva'ya karşı kendisine zafer vermesi için Ardvi Sura'ya burada dua ediyordu.

Turların diğer bir kumandanı Yoyişta, "geniş Ranha nehrinin sivri ivinti yerinde" Ardvi Sura'ya kurban sunardı. Arîlerin, her halükârda Ardvi Sura'ya tapınan en azılı düşmanı "üç gözlü yılan Dahaka", "Bavri adlı bir ülkede" ("Kunduz ülkesi") bu tanrıçaya kurban takdim ederdi. "Üçyüz kunduz derisinden" yapılmış pelerin giyen[17] tanrıça Ardvi Sura da bir şekilde Bavri ülkesiyle bağlantılıydı. Arîlerle Turlar arasında sınır teşkil eden bir diğer bölge, 54-59 no.lu ilahilerde zikredilmektedir. "Güçlü savaşçı Tusa", "yüksek ve kutsal Kangha'nın en yüksek yeri"nde bulunan "Hşatrosuk (Hükümdarlık Işığı) Boğazında" "Turan'ın kahramanı" kırıp geçirmek için "Vaysakın hızlı oğulları"na karşı kendisine zafer ihsan edilmesini ister. Turanlı kahramanın hemşehrileri olan Vaysak'ın oğulları ise "yüksek ve kutsal Kangha'nın en yüksek yeri Hşatrosuk Boğazı'nda" Ardvi Sura'ya kurban sunarlar.[18]

Nihayet, Arîler'in en amansız düşmanlarından olan Hion kabileleri, Aryanam Vaija'ya saldırırlar. Aşi (Ard-Yaşt) ilahisinde "Çok bilgili Viştaspa", "yalancı Aredjataspa"lar olan "kötü kalpli Hionlar'a" ve ayrıca "Hion ülkesinden" "sivri uçlu miğferler" giyen diğer kahramanlara karşı zafer kazanmak için dua eder. Zafer duası Datya Nehri sahilinde icra edilir.[19] Halbuki Datya Nehri, Ahura Mazda'nın "sütlü haoma ve kabuklu barsmanla" Ardvi'ye perestiş ettiği[20] ve aynı şekilde bizzat Zerdüşt'ün "Aryanam Vaija'da, bereketli Datya sahilinde" tanrıça Aşi'ye tapındığı Aryanam Vaija ile aynı yerdir.

16 İlahi 39.
17 İlahi, 129.
18 Klyaştornıy S.G. *Drevneturskiye runiçeskiye pamâtniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*. M., 1964, s. 169. (Orta Asya Tarihiyle İlgili Bir Kaynak Olarak Eski Türk Runik Abideleri).
19 *Avesta*, s. 121.
20 *Avesta*, s. 26.

Aredjataspa'nın "kötü kalpli" kardeşi Hion kumandanı Vandaımaniş, "güçlü Viştaspa"dan intikam almak ve "yüzlerce Ari savaşçısını öldürmek" hayalindedir ve bu yüzden Vorukaşa Denizi'nde Ardvi Sura'ya dua eder.[21]

Aryanların ülkesinde dikkat çeken bir diğer yer, Çayçasta Gölü'dür. "Arî ülkelerini birleştiren kahraman" Hoasrav (Hüsrev) burada Ardvi Sura'ya kurban sunmuştur.[22] Aşi şarkısında [Ard-Yaşt, 37-43 no.lu ilahiler] Hoasrav destanı detaylı olarak anlatılır.- "Nişancı, güzel, altın gözlü Haoma", Aşi'ye dua ederek, Turanlı Tranhrasyan'ı (Afrasiyab'ı) esir edip, eli kolu bağlı olarak Çayçasta Gölü sahilinde Haosrav'ın otağına getirmesi için kendisine yardım etmesini ister. Bizzat Haosrav da "Çayçasta Gölü"nde dua eder.[23]

Şimdi, peygamber veya halefleri tarafından eski Zerdüştî Yaştlarda tasvir edilen "Arîlerin vatanı" Aryanam Vaija'nın coğrafi yönden kısaca incelenmesine geçelim. Arîlerin engin ülkesi, Arî kabilelerinin hayatında oldukça önemli bir yer tutan iki "bereketli" ve kutsal nehir, Ardvi ve Datya tarafından sulanmaktadır. Bu iki nehire, hem Arî tanrıları ve kahramanları, hem de onların düşmanları Tur ve Hionların kahramanları kurban sunmaktadırlar. Her iki nehir de aynı dağlardan doğmakta; bir tanesi Vorukaşa Denizi'ne dökülmektedir ki, onun sahillerinde de Arîler, Turlar ve Hionlar yaşamaktadırlar. Gerek "Bavri toprakları" ("Kunduz ülkesi") ve gerekse "Ranha Nehri'nin sivri ivinti yerinde" kurban sunan Turanlı kahramanlar Ardvi'ye bağımlıdırlar.

Hionlar, Arîleri tehdit etmektedirler ve Datya Nehri yakınındadırlar. Turlar ise, "yüksek ve kutsal Kangha" ile "Arî ülkesinin kahramanı" Haosrav'ın Çayçasta Gölü'ndeki karargahına yakındırlar. Hukarya dağları (keza Harata, "Yüksek Hara") ve Ardvi ile Datya'nın kolları Arîler'in çok iyi bildikleri yerlerdir. Tanrılar, özellikle de Mitra orada oturur. Ancak, bu dağlar, Arî kahramanlarının savaşlarına sahne olan Aryanam Vaija'nın merkezi kısımlarının sınırları ötesindedir.

Daha sonraki verilere istinaden, burada geçen iki nehirden Ranha'nın kesinlikle Volga'nın eski adı,[24] tanrıça Ardvi Sura Anahi-

21 *Avesta*, s. 44.
22 *Avesta*, s. 32.
23 *Avesta*, s. 119-120.
24 Abayev V.I. *Skifo-yevvopeyskie izoglossı*. M., 1965, s. 122.

ta'nın nehri olan Ardvi'nin ise M.Ö. III-II. Yüzyıllarda Uzboy üzerinden Hazar'a dökülen Amu-Derya olduğu ve bunlarla özdeşleştirildiği bilinmektedir. Ardvi Nehri'nin döküldüğü Vorukaşa Denizi'nin de Ranha (Volga) ve "Kunduz ülkesi"yle (Kama Havzası'yla) bağlantılı bulunan Hazar Denizi'dir.[25] Bu durumda Aryanam Vaija'nın ikinci nehri Datya, kesinlikle Sır-Derya ile özdeşleştirilebilir. Kangha'nın, Sır-Derya'nın orta ve aşağı mecrasında yer aldığı konusu üzerinde ise daha önce etraflıca durmuştuk.[26] Hipotetizme dahi gerek görülmeden, Çayçasta Gölü, Aral Gölü'yle özdeşleştirilmektedir. Hukarya ("Yüksek Hara")ya gelince; bu da Pamiro-Altay ve T'ien-Shan bölgeleridir.

Aynı ve eski tanrılara tapınan, zafer için aynı dille onlara dua eden Arîler, Turlar ve Hion kabileleri arasındaki savaşın fırtınalı tarihi de Aryanam Vaija sınırlarında, Amu-Derya ve Sır-Derya sahillerinde, Hazar, Aral, Volga ve Kama kıyılarında geçmiştir. Yankıları Yaştlara yansıyan olaylar, muhtemelen Zerdüşt zamanından daha önce, M.Ö. II. Binyıl ortalarıyla I. Binyıl başlarında vukû bulmuştur.

Yaşt tanrı ve kahramanlarının çarpışmaları ve tapınmalarıyla ilgili Andronovo dönemi mitoloji ve destanları, Arî klanları ve onlarla birlikte zikredilen Tur, Hion, Danae, Sayrima, Saina ve Dahae kabileleriyle alakalı mitoloji ve destanlardır.

Yaştlar arasındaki savaşlar, hızlı atlara, semiz sürülere, "engin meralara" ve "sağlam arabalara" sahip olan zırhlı savaş arabaları (rataeştar– "tekerlekler üzerinde duran") kullananların savaşıdır. Onların koruyucu tanrısı Mitra, bir güneş tanrısı ve semavi tekerlek ustasıdır. Ona şu şekilde dua ederler:

Dua ediyoruz Mitra'ya
Ki o sürer yüksek tekerlekli
Arabayı
. . . .
Güçlü Mitra sürer
Kendi hafif arabasını
Altın tekerlekli,

25 Çlenova N.L. *Arkeologiçeskiye materialı k voprosu ob irantsax doskifskoy epoxi i indoirantsax*. CA, 1984, No. 1
26 Klyaştornıy S.G. *Drevneturkskiye runiçeskiye pamatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*. M., 1964

Güzel, göz alıcı.
Ve bu tekerlekli arabayı
Çeker dört beyaz [at],
Ruhların terbiye ettiği, ebedi
Ve doludizgin koşan.
Öndeki tırnakları,
Altınla giydirilmiştir.
Arka tırnakları da gümüşle;
Ve dört atın hepsi,
Bağlanmıştır bir boyunduruk
Ve birer kayışla; ok ise,
Tutturulmuştur bir çengelle.
. . . .
Bize de böylesini ver
Ey Mitra!
Engin meraları.
Gücümüze güç kat
Ve bize sıhhat ver;
Görme gücü ver bize
Düşmanları uzaktan.
Galip gelelim diye
Düşmana bir darbe ile
Dost olmayanların tümüne
Ve her bir düşmana!

[Avesta, s. 70, 83, 85]

Zırhlı savaş arabasının temel silahları, geyik veterinden yapılmış kirişi bulunan yay, ucu kartal pençesinden mamül oklar, uzun saplı harbe, bıçak atıcıları ve "tunçtan mamül" metal çengellerdir.

Mitra'nın, hükümdarlığın bir savaşçısı sıfatıyla yapılan diğer bir tasvirinde şöyle deniliyor:

Gümüş mızrağıyla
Ve altın silahlarla
Ve kırbacıyla kovalıyor,
Geniş omuzlu akıncı
Gelince ülkeye.
Ki orada taparlar Mitra'ya

Geniş vadileri
O verir mera için
İnsan ve sürülerin gezindiği
Özgürce yeryüzünde.

[Avesta, s. 82]

Dülgerler tarafından yapılan zırhlı savaş arabaları (ki bu ustalar Avesta'da zikredilmektedir), bütün detayları düşünülmüş, hızlı manevra kabiliyetine sahip ustalık örnekleriydi. Gövdeyi teşkil eden uzun bir mihver üzerine oturtulmuş ağaç çerçevenin üzeri deriyle kaplanmıştı. Dokuz-on yuraklı tekerlekler, yük arabalarının tekerlerine nispetle hayli hafifti. Oka iki veya dört at koşulurdu. Dingil, dönüşlerde daha fazla esneklik kazansın diye, bir kısmı karoserin arka kısmına monte edilmişti.

Kara-Tav dağlarındaki Arpaüzen mezrasında bulunan kayalar üzerindeki tasvirlerde, hücum halindeki savaş arabalarının mihver kirişleri sepetin ortasında yer almaktadır.[27] Savaş arabasının üzerinde, savaşçının yanında, Yaştlarda bazan kutsal Mitra olarak zikredilen bir arabacı da yer almaktadır. Savaşçı biriyle vuruşurken, atların kayışını kemerine bağlayarak, uzakta olana ok atmakta; yakındaki düşmana ise araba sepetine monte edilen sadaktaki mızrakları kullanmaktadır. Düşman safının içine dalarken ise uzun mızrağını, ama bilhassa ay baltasını eline almaktadır..

Zırhlı savaş arabalarını kullanan savaşçıların, hükümdar veya tanrıların hükmettiği halklar ise, kimisi öküz, at ve develeri bulunan, kimisi meraları, kimisi de süt ve et gibi ürünleri olan halklardır. Bunların tanrılara sundukları kurbanlar,

Yüz aygır ve bin
Sığır ve binlerce koyun'dur.

[Avesta, s. 44].

Zerdüşt, bu kurbanların sunulmasına kesinlikle karşı çıkmakta ve Yaştlarda kurban sunanlara karşı başka tasvirler yer almaktadır. Bununla birlikte bizzat Ahura Mazda'nın kurban sunulmasını istediği tanrı, çok eski ve kendi mücessem vahşi hayvanlarından kurtulamamış, savaş ve zafer tanrısı Veretragna'dır. Bu tanrı, aynı zamanda savaş öfkesini ve zaferin şahikasını temsil eder:

27 Medoyev A.G. *Gravuri na skalax.* Ç. 4, Alma-Ata, 1979, tabl. 29.

Yine Ahura'ya sordu
Spitama Zaratuştra:
Söylesene Ahura Mazda,
Nasıl tapınmak gerekir,
Ve en doğru, en iyi
Hangi kurbanı biz,
Sunmalıyız Veretragna'ya?
Cevap verdi Ahura Mazda:
İçki alemi düzenlemek, peki
Yapsın onu ülkenin Arîleri
Bırak pişirsinler sığırı
Ülkenin Arîleri.
İster açık, ister koyu
Ama farketmez rengi!

[Avesta, s. 103]

Veretragna, "savaş arabasının üzerinde dikilen" bir puttur; on vahşi hayvan suretinde tecessüm eder; savaşçı Mitra'nın sadık yol arkadaşı ve yaban domuzu suretinde onun yanı başında savaşan bir muhariptir. Bütün Arîlere bazen bir öküz, bazen bir at ve bazen de bir deve suretinde görünür.

Arî panteon ve destanları, yüzyıllar boyunca sadece sözlü olarak değil, kayalar üzerine çizilen suretlerle de yaşatılmıştır. Kurban sunulan ve ilahi okunan eski dağ tapınaklarında, devâsâ boyutta "tablo galerileri" ortaya çıkarılmıştır. Bu tür kutsal yerlerden birisi, Alma-Ata'nın kuzeydoğusuna 170 km. mesafede bulunan Anrahai dağlarındaki Tamgalı mezrasında bulunmaktadır. Oradaki birçok tasvirlerin en eskileri Bronz Çağı'na, yani Andronovoların dönemine aittir. Epik kahramanlar, ellerinde gergin yaylarla savaş arabalarının üzerinde duruyor; develer tarafından çekilen yük arabaları üzerinde göç ediyorlar ve ritüel danslar yaparak dönüyorlar. Ana mabet figürleri, ölümlü "güneş kafalı varlıklar" (Tamgalı'da çalışan arkeologlar onlara bu adı vermektedirler) üzerinde yükseliyorlar. İri disk kafalar, tanrıya tapınır vaziyetteki haleleri sembolize eden koyu çukurlarla çevrelenmiş. Tasvirlerden birinde, başlar "ışık vektöründe geziniyor" vaziyette gösterilmekte; diğerinde ise bu ışık vektörü yer almamaktadır.[28] Temel süje, çevresinde evcil sığırların ve tanrı çehreleri önünde dans eden oniki insanın yer aldığı iki "güneş başlı varlık" kompozisyonudur. Bu tasvir, "Hurhed-Yaşt"da (Güneş Şarkısı) kısmen işlenmektedir.

28 Maksimova A.G., Yermolayeva A.S., Mar'yaşiev A.N. *Naskaln'nıye izobrajeniya uroçişa Tamgalı.* Alma-Ata, 1985, s. 9.

Mitra'ya yalvaralım
Ki onundur engin tarlalar..
Rabıtalara yalvaralım
En iyi olanlarına
Güneşle Ay arasında!

[Avesta, s. 51]

Burada Güneş ve Ay tanrıları, sürü ve insanları takdis etmektedir. Bir diğer kaya sathında ise boğa sırtına binmiş güneş tanrısı, yani Mitra'nın büyükçe bir sureti çizilmiş. Burada boğa, yüce tanrının yol arkadaşı Veretragna'nın ikinci mücessem halidir:

Zerdüşte göründü
İkinci kez böyle,Veretragna
Ahuranın yaratıcısı:
Altın boynuzlu boğa
Güzel ve güçlü olarak
Ve o boynuzlar üzerinde
Yükselir Güç ve İktidar!

[Avesta, s. 95]

Arîlerin, tanrılarına tapınışlarını tasvir eden mit ve destanları böyle. Ebedî kayalar üzerine işlenen gravürlerde Arî tanrıları, ebediliğin, bozulmaz kozmik düzenin birer parçasını teşkil ediyorlar.

Avesta hayvancılık sosiumunun, yani insanlar arasında kozmik düzenin tecessümünün ana yapısı oldukça basit: Hane reisi, boy reisi, halkın (kabilelerin) reisi ve ülkenin reisi. Toplum yapısı ve bu yapının ana çizgileri, Andronovo kültürünü inceleyen arkeologların tespitleriyle bütünüyle örtüşmektedir. Fransız G. Dumezil'in tahminine göre, Hint-Arî toplumu, birbirine bağlı üç hiyerarşik gruptan teşekkül etmektedir: Askerî demokrasiyi temsil eden kişiler, rahipler ve toplumun sıradan üyeleri, yani çobanlar ve çiftçiler.[29]

29 Dumezil G. *L'Idéologie tripartie des Indo-Europeens.* Bruxelles, 1958.

Arî (İranî) ve Hint-Arî (Hintliler) kabileleri, çağdaş ilim adamlarının Srubnaya ve Andronovo kültürünün beşiği olarak gördükleri Doğu Avrupa ve Kazakistan'ın bozkır kesiminde M.Ö.II. Binyılın başlarında yerleşen Hint-Avrupa dil ve kültür topluluğuna mensupturlar. M.Ö. II. Binyılın ikinci çeyreği, genel olarak "Arya" denilen bu kabilelerin en çok yayılma dönemi idi. Bu kabileler, Veda dili (takriben M.Ö. XII-X. Yüzyıllarda Kuzey Hindistan'da yazılan kutsal Hint-Arî metinlerinde kullanılan dil) ile Avesta dilinin mensup olduğu birbirine akraba lehçeler konuşuyorlardı. Bunların asıl göç dalgası, doğu ve güneydoğuya doğru gerçekleşmekle birlikte, birçok kabile Hindukuş ötesine, Kuzey Hindistan'a geçmiş; önemli bir grubu ise Batı İran ve Mezopotamya'ya göç etmiştir. Burada kurulan Eti ve Mitanni (Kuzey Mezopotamya) krallıklarında kullanılan çivi yazılı tabletlerde Hint-Arî dilinin izleri tespit edilmiştir. Örneğin, Mitanni hükümdarı ile Eti hükümdarı arasında M.Ö. takriben 1370'de imzalanan bir anlaşmada Arî tanrısı Mitra, Varuna ve Nasatya'nın adları geçmektedir. Diğer Eti belgelerinde ise Arî adlarından başka, Arî atçılık terimleri de tespit edilmiştir ki, özellikle Kikkuli'nin tezinde "Mitanni ülkesinden getirilen atlar"dan bahsedilmektedir. Ön Asya'da asimile olan ilk Arî muhacir dalgasını müteakiben, tam tarihi tespit edilemeyen önemli Arî muhaceretlerinin gerçekleştiği sanılmaktadır ve muhtemelen, henüz M.Ö. I. Binyıl başlarında, adını muhacirlerden alan (İran, Eranşahr) ülkelerin "İranileştirilmesi" gerçekleşmiştir.[30]

Kazakistan ve Orta Asya Arîlerinin mevcudiyeti, buralarda M.Ö. I. Binyıl başlarında yeni bir hayvancılık tipi, yani göçebe çarvacılığının şekillenmesinin tamamlanmasıyla birlikte yok olmuş; güneyde ise, yerleşik tarım ve şehir zanaat üretiminin yapıldığı bölgelerde, sulama sistemlerinin ortaya çıkışıyla bağlantılı çiftçilik nihai olarak yerleşmiştir.

Arîlerin Büyük Bozkır'daki halefleri, yine bunların torunları olan Saka ve Sauramatlar olmuştur.

3. Sakalar

Sakalar'ın ve Sauromat [Sarmat] lar'ın Kazakistan ve Ural bozkırlarındaki hakimiyet döneminin, ya arkeolojik terimlerle, ya da tarihî yönünden ziyade etnografik anlamlar içeren "erken demir çağı", "erken göçebe çağı" ve "İskit (Skyth) dönemi" terimleriyle ifade edilmesi genel kabul görmüştür. Bu terimlerden Avrasya bozkırının bütün göçebe dünyasına işaret eden sonuncusuna, Karadeniz civarındaki İranlı göçebe kabilelerden birinin adı (*skuda* veya *şkuda* ve çok daha sonraları çoğul sigasıyla *skoloti*) damgasını vurmuştur. "Tümü de Skoloti diye anılırlar.. Bunlara Skythler adını Yunanlılar takmışlardır,"[31] diye yazmaktadır Herodot. İskitler'e özgü silah ve at koşumları tipi, giysileri için de geçerlidir. Huang-ho'dan Tuna'ya kadar uzanan bölgedeki arkeolojik bulgularla ortaya çıkarılan "hayvan üslubu" ise, M.Ö. IX-VIII. Yüzyıllardan önce bozkırda şekillenen ve en fazla M.Ö. III. Yüzyıla kadar mevcudiyetini sürdüren bu kültür topluluğunun genel adlandırmasına temel teşkil etmiştir.

30 Frai P. *Nasledie Irana*, s. 19-20, 35-45.

Peki, Volga'nın doğusuna göç etmiş bulunan "İskit" kabileleri, acaba kendilerini hangi adla tanımlıyorlardı? Bu sorunun ilk cevabını, I. Darius'un (M.Ö. 522-486) hükümdarlığının ilk yıllarına ait olan meşhur Behistun [Bisutun] kaya yazıtlarında buluyoruz. Bu yazıtlarda Sır-Derya'nın öte tarafında yaşayan kabilelerden *Saka* adıyla bahsedilmektedir. Darius hikayesine tekrar döneceğiz. Şimdilik, "Tarih"ini M.Ö. 430-424 yılları arasında tamamlamış olan Herodot'un "Persler, bütün İskitler'e Saka derlerdi" şeklindeki kaydını zikredelim.[32] Gerçekten de, sadece Orta Asyalılar değil, Karadeniz civarı göçebeleri de, Grekler'in İskit, Darius'un Nakşi Rüstem kitabesinde *saka paradraia* yani "Deniz-ötesi Sakaları" dediği insanlardan başkası değildir. Güçlü Ahemenid [Akemenid] İmparatorluğu'nun kurucuları, kendilerine "Pers" adını vermişlerdi ve "Arî kabilelerinden olan Aryaniler", kendi komşularını ve silah arkadaşlarını çok iyi tanıyorlardı. Ahemenidler'in ihtiyaç duydukları bu halkın adı, onların düşündüğünden çok daha yaygındı. Ön Asya'da bulunan yazılı belgelerde *Saka* adı, Ahemenid kitabelerinden çok daha önce zikredilmekteydi.

M.Ö. VIII. Yüzyıl sonu ile VII. Yüzyıl başlarında, Asuri hükümdarları, *Gimmirai* [Kimmerler] dedikleri atlı savaşçıların kendi topraklarına yaptıkları yağma saldırılarından oldukça huzursuzdular.

31 Herodot, *Tarih*, IV, 6. Bundan sonra: Herodot; Dyakonov, *Istoriya Midii*. (Media Tarihi) M.-L., 1956 , s. 242-245.. Bundan sonra: Dyakonov, Istoriya.

32 *Herodot*, VII, 64.

Bundan üçyüz yıl kadar sonra ise Herodot, Asya'da İskitler'in saldırısına uğrayan ve çok eski zamanlarda Karadeniz civarında yaşayan *Kimmer* adlı bir halkın ortaya çıkışından bahsedecektir. Gerek Kimmerler ve gerekse onların arkasından İskitler'in güneyine gelenler, Küçük Asya'da ve Kuzey İran'da, fazla büyük olmamakla birlikte komşularını tehdit eden bir hükümdarlık kurdular. Günümüzde artık "Kimmerler" adının (Asuri-Babilliler'de "gimmirai") bir kabile adı olmadığı, aksine İranlılar'ın akınlar düzenleyen savaşçı süvari bölüklerine verdikleri bir isim olduğu anlaşılmıştır.[33] Komşuları nazarında savaşçı kabilelerin atlı akıncıları anlamını ifade eden Kimmerler'in kültür ve hayat tarzları, arkeolojik bulgulara istinaden, çarvacı (hayvancılıkla uğraşan) İskitler'inkinden farklı değildi. Onların gerçek adları, ancak Asuri başkenti Nineviya harabeleri arasında ortaya çıkarılan tanrı İştar tapınağındaki kitabe kalıntılarının bulunmasından sonra anlaşılmıştır.

Orada bulunan bir mermer levha üzerinde, Asuri hükümdarı Aşşurbanapal (M.Ö. 669-631) kitabesi kazınmıştı. Bu kitabede Gimmirailar'dan bahsedilmekte; Kilikya'da vukû bulan bir savaş sırasında ölen kumandanları Tugdamme ise *Sakalar'ın hükümdarı* (Saka ülkesinin hükümdarı şeklinde de tercüme edilebilir) olarak gösterilmektedir. Aşşurbanapal kitabesinin okunmasından sonra anlaşılmıştır ki, Persler, göçebe komşularının adı üzerinde kafa yormayıp, aksine onları Orta Asya ve Yakın Doğu'da kendilerine komşu olan ve aslen eski Pers-İran diliyle konuşan bütün göçebe kabilelere verdikleri genel bir isimle anıyorlardı. Gimmirai-Kimmerler ve Herodot'un kavline binaen, "Asya'dan gelen" Karadeniz civarı İskitleri; münavebeli zaferlere rağmen, Ahemenidler'in imparatorluk tebaası yapmaktan çekindikleri bütün Aral ve Yedisu bölgesi göçebeleri bu genel adlandırma içinde yer alıyordu.[34]

33 Dyakonov, I.M., *K metodike issledovaniy po etniçeskoy istorii* ("kimmeriytsı") -Etniçeskiye problemi istorii Tsentralnoy Azii v drevnosti. M., 1981, s. 90-100. (Kimmerlerin Etnik Tarihini Araştırma Metodu- Eski Dönem Merkezî Asya Tarihinin Etnik Meseleleri). Bundan sonra: Dyakonov, *K metodike*.

34 Grantovskiy E.A. *O vostoçnoiranskix plemenax kuşanskogo areala-Tsentral'naya Aziya v kuşanskuyu epoxu*. T. II. M., 1975, s. 84-85. (Kuşan Bölgesinin Doğu İranlı Kabileleri- Kuşanlar Döneminde Merkezî Asya). Bundan sonra: Grantovskiy, *Vostoçnoiranskix*. ; Rayevskiy D.S. *Oçerki ideologii skifo-sakskix plemen*. M., 1977, s. 143-144. (İskit-Saka Kabilelerinin İdieolojisi Üzerine Tedkikat). Bundan sonra: Rayevskiy, *Skifo-sakskix*.

Saka kabilelerinin, aynı adı kullanıyor olmalarının yansıttığı birlik ve muhtemelen dil yakınlığıyla teyit edilen genealojik ve kültürel bir topluluk oldukları şuuruna ermeleri, mahalli etnik bölge gruplarının, büyüklü küçüklü kabile federasyonlarının varlığını sadece istisna etmiyor, aksine gerektiriyordu. Bu adlandırmalardan bazıları, komşularına ait olan ve günümüze kadar yetip gelen az sayıdaki yazılı metinlerde kaydedilmiştir.

Bilinen eski metinlerden ikisi, Sakalar hakkında bilgi ihtiva etmektedir: Ahemenid hükümdarlarının tabletler üzerine yazılmış çivi yazılı kitabeleri ve Heredot'dan başlayarak Greko-Roma yazarlarının külliyatları. Antik yazarların eserlerinde, Ahemenidler'in siyasî ve tarihî geleneklerinden bazıları yer almıştır, ama bu bilgilerin tamamı, farklı kaynak ve rivayetlere dayandığı için, birbirini tutmamaktadır. Örneğin, Herodot'un bilgi aldığı kişiler, sadece Persler değil, bir o kadar da yerli İskitler'i iyi tanıyan Karadeniz civarı Grekleri ve İskit topraklarında dolaşarak, doğudaki şehirler hakkında bilgi toplayan şahıslardır.

Bu bilgileri üç ayrı kata yerleştirebiliriz. Bunlardan en erken döneme ait bilgilerin toplandığı birinci katta, eski Pers kitabeleriyle Herodot'un "İskitler bahsi" bulunmaktadır. İkinci katta, Helenler'in, Makedonyalı İskender'in seferlerinden sonra ve onun Orta Asya'daki siyasî haleflerinden Diadotus ve Euthydemus zamanında doğrudan topladıkları bilgiler vardır. Ve en son katta ise, sadece önceki rivayetlerden faydalanmakla kalmayıp, şu veya bu şekilde Merkezî Asya ülke ve halklarıyla temasta bulunan çağdaşlarının naklettikleri bilgileri toplayan Grek ve Latin yazarların malumatları bulunmaktadır. Bu kronolojik malumata, oykümenanın tamamen başka bir ucunda, yani o zamanki rub'u meskunun bir başka yerindeki Han İmparatorluğu'nda (Eski Çin'de) Merkezî Asya "barbarları" hakkında kaleme alınan diğer bilgiler eşlik etmektedir.

Asya'nın derinliklerinde yer alan ülkelerde vukû bulan belli başlı siyasî olaylar, en azından yabancı tarihçilerin nokta-i nazarlarından, M.Ö. VI-IV. Yüzyıllarda Ahemenidler'le olan ilişkiler, IV-III. Yüzyıllarda Makedonyalı İskender'in Doğuya düzenlediği sefer ve Asya anakarasının merkezinde Helen veya Helen uzantılı devletlerin kuruluşudur. Üçüncü bilgi katında kayıt altına alınan belli başlı olaylar ise, Orta Asya Helenizminin civar göçebelerin indirdiği dar-

böyle yıkılması ve Orta Asya üzerinden geçerek ilk defa Uzak Doğu'yu Akdeniz'e bağlayan Büyük İpek Yolu'nun ortaya çıkışıdır.

Eski Saka epopesinin tarih biliminde yer alışı, Kimmerler'in ve İskitler'in VIII-VII. Yüzyıllarda Ön Asya ve Karadeniz civarını istilalarıyla başlar. Bu olayın devamı ise, Ahemenid hükümdarlarından Cyrus ve Darius'un [Dara] Sakalar'a karşı Oxus ve Yaksart (bugünkü Amu-Derya ve Sır-Derya) ötesine ve "deniz ötesi" insanlarına yani Herodot'un Skyth-Skoloti dediği Karadeniz civarı Sakalarına karşı düzenledikleri askerî operasyonlardır. Bu olayların ışığı altında, asla kesin ve yeterli olmamakla birlikte, Saka kabilelerinin vatanları, kendi topraklarındaki hayat tarzları, örf ve âdetleri, kabile grupları, kuzeyli ve doğulu komşuları hakkında ilk bilgiler elde edilmiştir.

M.Ö. 558'de, Güney-Batı İran platosundaki Pers kabilelerinin başına, Ahemenid soyundan Parsuaş ülkesinin hükümdarı I. Cyrus'un torunu Cyrus kral olmuştu. Küçük hükümdarlıklar olan komşularından dördü, o dönemin en güçlü devletleriydiler: Media [Medes] (İran platosunda), Lydia (Küçük Asya'da), Babylonia (Dicle ve Fırat nehirleri arasında) ve Mısır. 553'de, süzereni Media hükümdarı Astiarus'a karşı isyan eden Cyrus, üç yıl sonra İran hükümdarlık tahtına oturmuştu. 547'de Kroisos'un Lydia hükümdarlığı yıkılmış; 539'da ise sıra Babylonia'ya gelmişti. Kimse Pers ordusunun karşısında duracak halde değildi.

Fakat Cyrus, henüz Babylonia'yı zaptetmeden önce, 545-539 yılları arasında ordusunun önemli kısmını doğuya sevketti. Cyrus'un ilk seferi hakkındaki bilgiler, son derece az ve ayrıca kesin de değildir. Ancak, Bisutun kitabelerine göre Darius, Cyrus'dan Saka topraklarını da dahil, Hindistan sınırına kadar uzanan Kuzey-Batı ülkelerini miras olarak devralmıştı. Antik istoğrafi ise, Saka ülkesinin sınırlarında, Yaksart'a (Sır-Derya) yakın bir yerde, Kuriştiş site-kalesinin (muhtemelen Cyrus'un kurduğu Kuruşkata) mevcut olduğunu kaydetmektedir. Bilahere Makedonyalı İskender'in silah arkadaşları bu şehrin adını Cyropolis [Uratübe] olarak değiştirmişlerdir. Makedonyalıların kuşatma makinaları Cyropolis'in güçlü surlarını binbir güçlükle yıkabilmiş; kalenin fethinden sonra ise adı Alexander Eschate [Hocend] yani "İskender Şehri"ne çevrilmiştir.

Cyrus'un, iyice yaşlandığı bir dönemde (ki artık 70 yaşına gelmişti) Doğuya düzenlediği ikinci uğursuz sefer, 530'da gerçekleşti.

Göründüğü kadarıyla; doğu sınırlarındaki durum, kesin bir şekle bağlanmayı gerektiriyordu. Cyrus'un bu defaki düşmanları, aradan geçen bir yüzyıl sonra Herodot'un "kalabalık ve güçlü kabileler" dediği *Massagetlerdi*. Massagetler, Herodot'a göre Kaspi [Hazar] Denizi'nin doğusundaki vadilerde ve kırk kolu bataklık ve çamurlu arazilere, bir kolu ise Kaspi'ye dökülen *Araks Nehri*nin ötesinde yaşıyorlardı. Burada geçen Araks kelimesiyle, Amu-Derya ve onun o dönemlerde gürül gürül akan ana kolu *Uzboy* kastedilmektedir. Cyrus, Massagetler'e ulaşabilmek için köprüler kurdurmuş ve "nehir üzerindeki gemileri kulelerle donatmıştı."[35]

Antik literatürde Cyrus'un son seferiyle ilgili olarak verilen bilgilerde, bazı "abartılar"a rastlanmaktadır. Ancak, bunlar arasında kesinlikle efsanevî bir olay, Massaget kraliçesi *Tomiris*le bağlantılıdır. Rivayete göre Tomiris, mağlup olduğu savaş sırasında ölen Cyrus'un kafasının içi kanla doldurulmuş bir tuluma daldırılmasını emretmiştir. Laf aramızda, Herodot dahi bu olayı, Cyrus'un ölümüyle ilgili pek çok rivayetten birisi olarak nakleder. Halbuki, kesin olarak bilinmektedir ki, Cyrus 530 yılının Ağustos başlarında Uzboy (yani Amu-Derya) sahillerinde vukû bulan çarpışmalar sırasında ölmüş ve cesedi de düşmanlarına ganimet olmamıştır. Aksine cesedi Pasargad'a götürülmüş ve günümüze kadar yetip gelen devâsâ boyutta bir mezar hazırlandıktan sonra defnedilmiştir. Bilinmeyen tek husus, Pers ordusunun mağlup olup olmadığı ve hükümdarlarının ölümünden sonra Amu-Derya sahillerinde fethedilen toprakları bırakıp bırakmadığıdır.

Antik versiyonlara göre Cyrus'un düşmanları da farklıdır. Herodot onlara Massaget adını verir. Bu düşman, Pers sarayında onyedi yılını geçirdikten sonra, M.Ö. 358'de Hellas'a dönen Knidoslu tabip Ctesius'a göre *Debrik*ler; eserini M.Ö. III. Yüzyılda yazan, Helen ve Pers geleneklerini gayet iyi bilen Babilli rahip, tarihçi ve yazar Beros'a göre ise, Cyrus'la savaşan *Dai* (Dahae) kabileleridir.

M.Ö. 522'de İran'daki kargaşalardan sonra tahta Cyrus'un uzaktan akrabası Darius geçti. Daha önce fethedilen ve aralarında Saka topraklarının da bulunduğu ülkeler, bağımsızlıkları kazanmak için hiç beklemeden isyan ettiler. Darius, isyancıları acımasızca ezerek, imparatorluğu yeniden toparlamaya çalıştı. Özellikle, Darius'a sadık kalan *Bactria* satrapı Pers Dadarşiş tarafından yerle bir edilen *Margian*

35 *Herodot*, I/205.

(Merv, bugünkü Türkmenistan'daki Mari) ile çok acımasız bir hesaplaşma gerçekleştirildi. Alman araştırmacı Y. Yunge'ye göre Margianlılarla birlikte Sakalar da hezimete uğratılarak, inkıyad ettirilmiştir.[36]

Cyrus'un ölümünden onbir yıl sonra ve Darius'un iktidara gelişinin üçüncü yılında (519'da), doğudaki olaylar hükümdarı endişelendirmekteydi: "Hükümdar Darius dedi: Daha sonra ordularımla Sakalar'ın ülkesine karşı yürüdüm. Daha sonra sivri uçlu külah giyen Sakalar çarpışmak için savaş meydanına düştüler. Ben nehire geldiğimde, bütün ordularımla nehirin bu yakasına geçtim. Sonra Sakalar'ın bir kısmını darmadağın ettim, diğerini [diğer bir kısmını-S.K.] esir aldım... *Skunxa* adlı kumandanlarını esir ederek bana getirdiler. Bunun üzerine, uygun gördüğüm bir başkasını onlara kumandan tayin ettim. Sonra ülke benim oldu."[37] Darius'un "sivri uçlu külahlar giyen Sakalar"a yani *Tigraxauda*lara karşı düzenlediği seferle ilgili Behistun kayası üzerindeki zafer kitabesi böyle. Burada ilk defa Sakalar'a mensup bir kabileler ittifakının adı verilmektedir; fakat bu ad, Persler'in verdikleri isimdir ve en önemlisi de bu kabilelerin giysilerine dikkat çekilmesidir.

Hükümdarın, Tigraxauda Sakaları'yla yaptığı savaş, Darius'un mühürlerinden birine hakkedilmiştir. Yere yıkılan düşman, hükümdarın ayağının altında yatıyor; diğerinde ise, hükümdarın sol elinde tuttuğu kısa bir kılıçla darbe indirmeye hazırlandığı sivri külahlı olanı görülüyor.

Tigraxauda Sakaları, bu savaşa kadar Persler'e inkiyad etmiş değillerdi. Çünkü Darius, onları asiler olarak zikretmediği gibi, kumandanları Skunxa'yı da "yalancılık"la yani hükümdara karşı isyana yeltenmekle suçlamamaktadır. Ayrıca zaten Skunxa da, Behistun rölyeflerinde diğer âsiler gibi boyun bükmüş vaziyette değil, boyunun yarısından daha yüksek külahıyla tersim edilmiş. Skunxa'nın akibeti hakkında da herhangi bir bilgi verilmiyor; sadece yerine Darius tarafından seçilen bir başkasının tayin edildiği kaydediliyor. Dolayısıyla Darius'un, Tigraxauda Sakaları'na karşı giriştiği sefer, bir tenkil hareketi değil; sadece daha önce inkiyad etmemiş bir halkın itaat altına alınması amacıyla düzenlenmiş bir seferdi.[38]

36 Justi J., *Darcios I. Konig der Perser.* Leipzig, 1944, s. 182.

37 Dandamayev, M.A., *Politiçeskaya istoriya Ahemenidskoy derjavı.* M., 1985, s. 100-101. (Ahemenid Devletinin Siyasî Tarihi). Bundan sonra: Dandamayev, *Politiceskaya istoriya.*

38 Age., s. 101.

Tigraxauda Sakaları'nın yaşadığı yer, Darius'un savaştan önce geçtiği büyük bir nehirle (kullanılan *draia* kelimesi hem deniz, hem de büyük nehir anlamına gelmektedir) belirlenmektedir. Her ne kadar nehrin adı zikredilmemişse de, o dönemde Persler'le Saka ülkesini birbirinden ayıran büyük nehrin, ancak Sır-Derya olabileceğini gösteren bilvasıta bilgiler mevcut. Altın ve gümüş levhalar üzerine hakkedilmiş bazı kitabelerde (ki bu türden olanlar hükümdar sarayındaki hazinede saklanıyordu) Darius, devletinin sınırlarını çizmektedir. Buna göre kuzeydoğu sınırının ucundaki topraklar "Soğdiana ötesine kadar Saka" ülkesi; güneybatı ucu ise Kuş (Ethiopia) topraklarıdır. B.A. Litvinsky'nin belirttiği gibi "Darius, bu kitabelerde, birbirinden oldukça uzak bazı bölgelere işaret etmek suretiyle, hükümdarlığının devâsâ sınırlarını göstermek istemiştir. Bu durumda, V.V. Struve'nin kesinlikle doğru olarak gösterdiği gibi, coğrafî taksim batı zaviyesinden başlatılmıştır ki, buna göre Soğdiana kuzeydoğuya, Ethiopia ise güneybatıya düşmektedir ... Dolayısıyla kitabeler, Sogdiyana'nın kuzeydoğusunda yaşayan Sakalar'a işaret etmek zorundaydı."[39] Soğdiyana'nın merkezi Semerkand idi (Grekçe Marakanda); doğusunda ise Fergana ve Çaç (Taşkent) ile sınırdaşdı. Soğdiyana'nın kuzeydoğusunda yer alan ve Persler'e inkiyad etmiş bulunan Sakalar'ın ülkesi, Soğd topraklarından Sır-Derya ile ayrılıyordu.

Darius'un nehir ötesindeki Sakalar'a karşı düzenlediği tek sefer, Behistun kitabelerine göre, batı sınırı Sır-Derya'nın sağ cenahının orta akımına ve Soğdiyana'nın kuzeydoğusuna düşen Tigraxauda Sakaları'na karşı düzenlenmiş olan seferdir.

Darius ve halefi Xerxes (486-464), kitabelerinde Orta Asyalı Sakalar'ın Pers hâkimiyeti altında bulunan bir diğer kabile ittifakından daha bahsetmektedirler: *Haumavarga* Sakaları, yani Haoma'ya tapanlar. Haoma, iğne yapraklı bir ağacın (efedra) meyvesinin suyundan yapılan uyarıcı bir içkinin adıdır ve âyinlerde içilir. Halbuki *Altıngözlü Haoma* Arîlerin bir tanrısıdır. Ayine başlamadan önce haoma meyvesi ezilerek suyu alınır ve ondan ayin içkisi hazırlanır. Mihr-Yaşt'da bu içki şu coşkun mısralarda kutsanmaktadır:

39 Litvinski B.A. *Drevneyşiye koçevniki "Krışi mira"* M., 1972. (Dünya Çatısı"nın En Eski Göçebeleri), s. 169. Bundan sonra: Litvinski, *Drevneyşiye*

Biz Mitra'ya tapıyoruz
O ki, dua etti ona
Işık saçan, şifa veren,
Altın gözlü Haoma.
Yüksek Harati dağının..
En yüksek tepesinin
Başrahibi odur; o ki,
Yıldızlarla süslenen
Ruhla yaratılan haomayı
Yüksek Harati'ye getirdi

(Avesta, s. 75-76)

Haoma yurdu yani Harati tepesine gelince, burası dağlık Pamir-o-Alay ülkesidir ve efedra ağacıyla kaplı dağ silsileleriye çevrilidir. İşte "Yüksek Harati" tepelerinin bulunduğu vadilerin yer aldığı Pamir-o-Alay silsilesi, öncelikle Fergana ve Doğu Türkistan'dan başlar ki, Haumavarga Sakaları'nın asıl yurdu da burasıydı. Bu Sakalar'ın kullandıkları dili konuşan daha sonraki torunlarının lisanına, "Hoten-Saka dili" denmiştir ve bu dil, Doğu Türkistan vahalarında bulunan VIII-X. Yüzyıllara ait yazmalarda muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla, Ahemenid kitabelerinde, herhangi belirleyici unsurla birlikte zikredilmeden geçen "Saka" kelimesi, Haumavarga'lara işaret eder.[40]

Xerxes (Kserkses)in Persepolis kitabesi, Ahemenidler'in hâkimiyeti altında bulunan halklar arasında Tigraxauda ve Haumavarga Sakaları'yla birlikte, Babilli Beros'un Cyrus'a karşı zafer kazandıklarını belirttiği Dahae'leri de zikretmektedir. Eski Pers kaynakları, İran'ın doğusundaki diğer "İskit" halklarıyla ilgili başka herhangi bir bilgi vermezler; ama Greko-Roma yazarlarında bol bol malumat vardır.

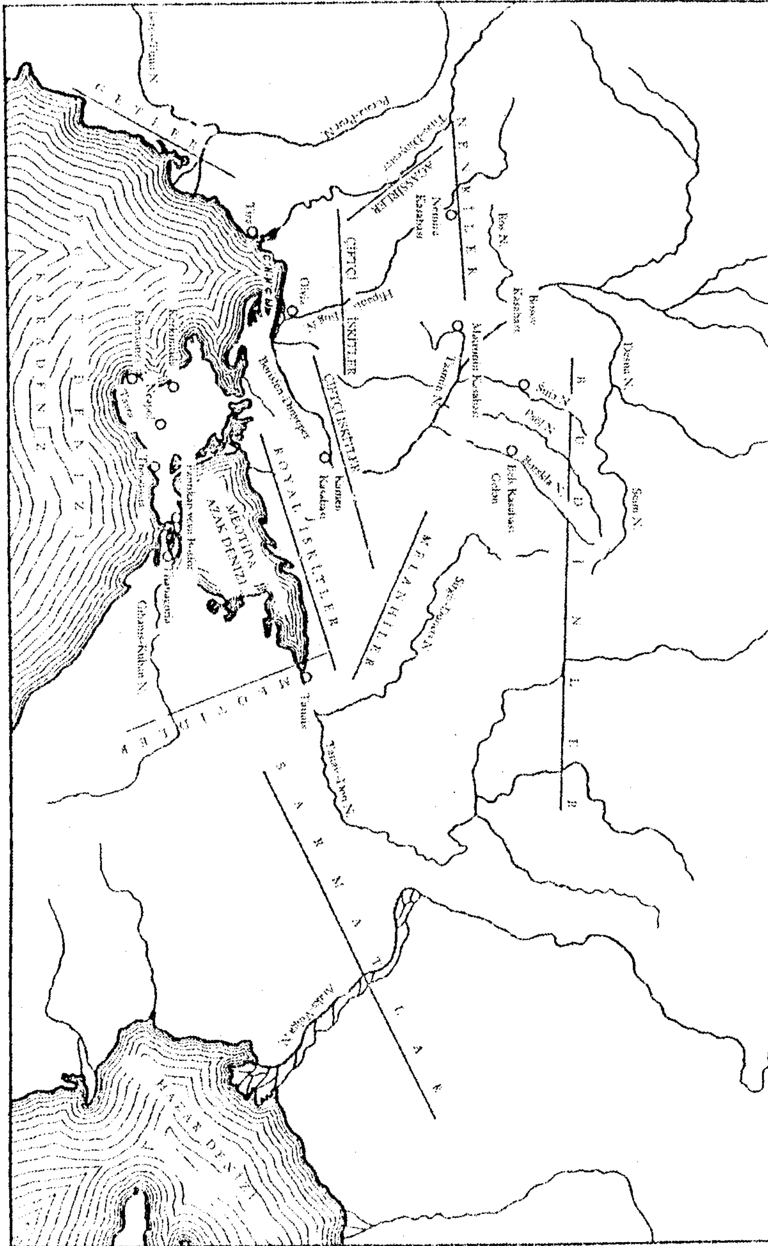
Herodot, Orthokorybant Sakaları yani "sivri takkeliler" ve Amyrgia Sakaları'ndan bahseder. (Bazı yazarlar da aynı şekilde "Kıral Amorgi/Omorgia Sakaları"ndan söz ederler). Bunların, Persler'in Tigraxauda ve Haumavarga Sakaları'yla özdeşleştirilmesi ise son derece mâkul görünüyor. Dahae yani Dai'lar da defalarca zikredilmektedir. Antik kaynaklarda geçen diğer Saka kabileleriyle ilgili etnonimlerin hiçbiri, Ahemenid kitabelerinde yer almaz.

40 Damdamayev M.A. *Iran pri pervix Axemenidax*. M., 1963, s. 178-180. (İlk Ahemenidler Döneminde İran). Bundan sonra: Damdamayev, *İran*.

En muammalı konu ise, Cyrus zamanından beri Persler'in baş düşmanları olan Massagetler'in adının geçmemesidir. Halbuki, Cyrus'un Massagetler'le savaştığı Uzboy-Horezm bölgesi, Pers devletinin sınırları içinde yer alıyordu ve Horezm ile Aral civarını yöneten Pers satrabı için burada devâsâ bir saray kurulmuştu. (Günümüzde Kalalıgir harabeleri S.V. Tosltoff'un yönetimindeki Horezm ekibi tarafından 30'lu yıllarda ortaya çıkarılmıştır).[41] Bunun en mantıklı açıklaması, Helen yazarlarının eserlerinde Massaget adıyla geçen halkın, Pers kitabelerinde başka bir adla zikredilmiş olmasıdır. Başlangıçta A. Hermann tarafından ileri sürülen bu görüş, günümüzde "Antik kaynaklarda geçen Massagetler, Tigraxauda Sakaları için idantiktir.. Biz onları Massagetler'le özdeşleştiriyor ve Orta Asya'nın batı kesimine yerleştiriyoruz" diyen B.A. Litvinsky tarafından da desteklenmektedir.[42] Tigraxauda Sakaları'nın böyle bir bölgeye yerleştirilmesi, konuyu mihverinden hayli saptırmaktadır ve ayrıca Darius kitabeleri gözönünde bulundurulduğunda, onların Massagetler'le özdeşleştirilmesi fazla inandırıcı değildir.

Eğer Massagetler, Ahemenid kitabelerinde gerçekten zikredilmiş olsaydı, büyük bir ihtimalle güçlü Dahae (Dai) kabile federasyonu onlarla özdeşleştirilme konusunda hak iddia ederdi. Darius kitabelerinde "Ahura Mazda'ya saygılı davranmıyorlardı" denilen ve Avesta'da zikredilen kabileler arasında yer alan Dahaeler, Xerxes'in Persepolis kitabelerinde, bu büyük fatihin itaat altına aldığı en güçlü halk ve ülkelerden biri olarak gösterilir. Dahaeler'in aslî yurtları, M.Ö. IV. Yüzyılda Tanais yani Sır-Derya'nın ötesinde, "Tanais boyunca"[43] ve keza "Aral civarında"[44] şeklinde kaydedilmektedir. Darius III Kadoman'ın İskender'le girdiği ve mağlup olduğu savaştaki müttefikleri arasında Dahaeler de zikredilir. İskender'e Doğu yolunu açan Havgamelax savaşında Dahaeler, Bactria süvarileriyle birlikte düşmanın en seçkin ve en iyi silahlanmış süvarilerine karşı koyarlar. Arrien, o zamana göre alışılmışın dışında savaş giysi ve silahlarına sahip olan Dahaeler için "İskitler'in (Dahaeler'in) hem kendileri ve hem de atları zırhlıydı"[45] demektedir. İşte bu "Tanaisli Dailer", Ma-

41 Staviskiy B.Ya. *Srednaya Aziya i axemenidskiy Iran*. Sb. "İstoriya İranskogo gosudartsva i kul'turı". M., 1971 s. 167. (Orta Asya ve Ahemenid İranı. Sovyet Şarkiyat Enstitüsü. İran Devlet ve Kültürleri tarihi).
42 Litvinsky, *Drevneyşiye*, s. 172-173.
43 Arrien, *Paxod Aleksandra*, M.;L., 1962, III, 28. Bundan sonra: Arrien.
44 Strabon, XI, 9
45 Arrien, III, 13.

M.Ö. VII-II Yıllarda İskitlerin komşuları

kedonyalılar'la savaşmış; fakat Darius'un ölümünden sonra İskender'le ittifak aktederek, onun Hindistan seferine katılmışlardır. Dahae bölüklerine "atlı okçular" deniliyordu.[46]

Dahae süvarileri ve atlarını koruyan zırhlar üzerinde birazcık detaylı durmamız gerekiyor. Herodot, Arrien'den yüzyıl önce bu tür iki parçalı zırhlardan bahsederek, bunları sadece Massagetler'in kullandığını kaydeder ve "... atları da öyledir; göğüs cebeleri bakırdandır" der.[47] Atlarının göğüslerini cebe ile koruyan, ağır zırh levhalara bürünmüş savaşçı süvarilerin mevcudiyetinden sadece yazılı kaynaklar bahsetmiyor elbette. Dahae ve Massagetler'in ülkelerinde ele geçirilen arkeolojik bulgular da buna şahadet etmektedir. Horezm'de kazı çalışmaları yapan S.P. Tolstoff ekibi, henüz 1950'lerde, Aral civarı Sakalar'ına başkentlik yapmış olan ve Sır-Derya'nın sol cenahında, şu anda kurumuş kolu Cana-Derya'nın yukarı akımında yer alan Çirikrabat kasabasında bu tür kalıntılar bulmuşlardır. Burada ortaya çıkarılan M.Ö. IV. Yüzyıla ait bir mezarda demir zırh levhalar bulunmuştur.[48] Bu tür koruma zırhlarına daha sonraki yüzyıllarda sadece Dahaeler'in akrabaları Parthlar'da rastlanmış, diğer hiçbir bozkır kabilesinde görülmemiştir.

Zaman açısından birbirinden uzak ve aralarında herhangi bir bağlantı bulunmayan üç eserde, -Avesta, Xerxes kitabeleri ve Arrien'in yapıtları- Dahae kabileleri tek ve aynı adla zikredilmiştir. Eğer bu kabilelerin başka bir adı olmuş olsaydı, bunun, birbirinden bağımsız bu üç kaynaktan herhangi birinde zikredilmemiş olması mantıkla bağdaşmaz.

Halbuki, Massaget adı sadece, at yetiştirici göçebelerden, fok balığı avlayıcıları ve "ağaç kabuğuyla örtünen"[49] bitki kökü toplayıcılarına kadar farklı kültür, hayat tarzı ve ekonomiye sahip kabileleri anlatan antik tarih kaynaklarında zikredilmiştir. Massagetler, Yunanlı yazarların eserlerinde Aral civarında, Amu-Derya ve Sır-Derya'nın aşağı akımlarıyla, Uzboy sahillerinde yaşayan bir topluluk olarak gösterilmiştir. Massagetler'de olduğu kaydedilen grup evliliği, mera-

46 Arrien, V, 12
47 Herodot, I, 215.
48 Tolstov, S.P., *Po drevnim del'tam Oksa ve Yaksarta*. M., 1962. (Eski Oxus ve Yaksart Boyları), s. 148-150. Bundan sonra: Tolstov, *Po drevnim*.
49 Strabon, XI, 8.

simle öldürme ve yaşlıların yenilmesi gibi genel âdet kalıntıları, arkaik olmadığı gibi, onların herhangi bir birlik teşkil ettiklerine de delil olamaz. Galip bir ihtimalle "Masseget" adı, bir kabile federasyonu bütünlüğü içinde yer alan; boy-kabile mitolojisinin tutucu ortamında anlamlarını yitirmemiş çok eski genealojik geleneklerivle bağlarını koparmayan; bununla birlikte, kendi adını müstakil olarak koruyan; fakat M.Ö. I. Binyıl ortalarında siyasî aktüalitesini kaybeden bir topluluğun ismiydi.

Arrien'in verdiği bilgileri daha dikkatli incelediğimizde, görüyoruz ki, eş zamanlı olaylar anlatılırken, Massaget İskitleri ve Dahae İskitleri tabirinin kullanılması, bu iki grup arasında bir yakınlığın mevcudiyeti ihtimalini adeta çürütür niteliktedir. Arrien'in verdiği bilgiler, Makedonyalı fâtihin silah arkadaşlarının sefer sırasında ve daha sonrasında naklettikleri malumatlara dayanmaktadır. Herodot ve Strabon'un okuyucuları şaşırtan, itici egzotik hikayelerinden farklı olarak Arrien, ne Massagetler'in şecaatlerini (Strabon) över, ne de ülkelerinde "çok bol miktarda altın ve bakır bulunduğunu" (Herodot) yazar. Aksine, Massaget bölüklerini kendi yanına çekerek, Makedon ordusuna karşı yaklaşık üç yıl gerilla savaşı veren Soğdiyanalı Spitamen'in çarpışmalar sırasında başına gelenleri anlatırken şöyle der: "Bu İskitler (Massagetler) yoksulluk derecesinde fakirdiler. Ne şehirleri, ne yerleşim birimleri vardı. Kaybetmekten korkacakları bir şeyleri yoktu. Bu yüzden onları herhangi bir savaşa meylettirmeye dahi değmezdi ... Savaşı kaybeden Massagetler, kendileriyle birlikte çarpışan Bactrianları ve Soğdiyanların ağırlıklarını yağmalayarak, Spitamen'le birlikte çöle kaçtılar. Ama İskender'in çöle girmeye hazırlandığı haberini alınca, Spitamen'in kellesini keserek, bu niyetinden vazgeçireceği düşüncesiyle İskender'e gönderdiler."[50]

Arrien'e göre Massagetler, Oxus'un (Amu-Derya) sol sahilindeki topraklarda yaşıyorlardı ve batıda Soğdiyana ile komşu idiler. Buna karşılık Arrien, Soğdiyana'nın kuzeydoğundaki Tanais (Sır-Derya) vadilerinin sakinleri olarak Dahaeleri gösterir. İskender'in yol arkadaşlarının anlattıklarına bakılacak olursa, İskitler'den daha fakir olan Massagetler, karınlarını doyurabilmek amacıyla her tür savaşa girmeye teşne idiler. Onlar için, kendi müttefiklerini yağmalamak veya onlara ihanet etmek, iğrenilecek bir davranış değildi. Buna karşılık, atlarının göğüs cebelerine varıncağa kadar zırhlara bürünmüş

50 Arrien, IV/ 17.

savaşçı süvarilere sahip bulunan; İskender'e karşı Darius'un seçkin süvari birliklerini, Hint hükümdarı Pora'ya karşı ise İskender'in öncü müfrezelerini oluşturan Dahaeler, diğer İskitler'den bariz bir şekilde farklıydılar, ama Herodot'un anlattığı atlı Massaget savaşçılarına hayli benziyorlardı.

Ne Arrien, ne de ona bilgi aktaranlar, aynı bölgede yaşayan ve dış görünüş itibariyle farklılık arz eden kabilelerin, Baykal civarında "hükümdarlarının" oturdukları genel siyasî ve kültürel merkezleri bulunduğunu; güneş tanrısı Mitra'ya tapınmak suretiyle aynı dinî duygulara sahip olduklarını bilmiyorlardı. Onların geride bıraktıkları mezarlıklar; Sır-Derya'nın eski Cana-Derya, Kuvan-Derya ve İnkar-Derya kolları üzerindeki üstü kapanmış kasaba ve köyleri, Horezm heyetinin araştırma konusu olmuştur. Elde edilen arkeolojik bulgular, Aral civarının M.Ö. VII-II. Yüzyıllardaki çarvacı ve ziraatçı kabilelerinin günlük yaşamlarını apaçık bir şekilde tasvir etmekte; bu döneme ait yadigârların ise, Bronz Çağı yadigârlarından genetik bağlar itibariyle farklı olduğunu şüpheye mahal bırakmayacak surette ortaya koymaktadır. Bu fark, özellikle Tagisken'in Bronz Çağı'na ait mozole buluntularıyla, Sır-Derya'nın sol sahilindeki Tagisken ve Uygarak'da* ortaya çıkarılan Saka mezarlıklarında farkedilmekteydi. Kültür gelişiminin, burada hüsn-ü kabul gördüğü ve bu gelişimin, Horezm'in doğusuna doğru bütün Aral civarına yayıldığı tamamıyla müşahede edilmektedir.

Kabileler, göçebelerin teşkil ettikleri oldukça büyük birliklerdir. Göçebeler, tek başlarına berhayat olamazlardı, ama genel bir ad alabilirlerdi. Massaget adı da, genel genealojik geleneklere, muhtemelen bir halkın adının ortaya çıkmasına sebep olan aynı atalara ve bilhassa mitolojilere sahip bulunan Aral civarı kabilelerinin en eski ortak adıdır. Massaget adıyla ilgili en eski efsane, İran anomastiklerinde muhafaza edilmiş ve yazılı olarak kaydedilmiştir. Buna göre Xerxes'in kumandanlarından birinin adı "Oaziros oğlu Massages" idi.[51] Massaget kabilelerinin gerçek efsane kahramanının kim olduğu bilinmiyor ise de, "Massages" adına sahip olduğu görülüyor.

Sır-Derya ve Aral civarı kabilelerinin savaşçı çekirdeğini oluşturan Dahaeler'e gelince, bu, Xerxes kitabelerinde görülen, tamamıyla

* Metinde Tagisken ve Uygarak şeklinde yazılan bu yerleşim birimleri, bugünkü Türkistan Türkçesine göre Tekiskent (Düz Şehir) ve Uy (Ev) garak (gerek) yani Uygerek olmalıdır. (çev.)

51 Herodot, VII, 71.

siyasî bir birlik adıdır. Dolayısıyla, Cyrus'un düşmanlarına "Dahae" adını veren Beros'un naklettiği bilginin doğruluğu gözardı edilemez.

M.Ö. III. Yüzyılda, Dahae (Dai) adı, daha eski genel Massaget adını itmiştir. Bu proses, o zaman Hazar civarında çoktan tamamlanmıştı ve Herodot döneminden itibaren Helen tarihçileri "İskit" kabilelerinin hepsine Massaget diyorlardı. Yine M.Ö. 328'de Dai kabilelerinin bir kolu olan ve Arşakid boyu tarafından yönetilen Parniler (Parthlar), İran'da İskender'in haleflerinin yerini alan yeni bir imparatorluk kurmuşlardı. Kuzeyde, Batı Kazakistan bozkırlarında ve Aral civarında ise, Dahae-Massagetler'in yarım binyıllık bir geçmişe sahip olayları tekrar ederek M.Ö. III. Yüzyılda kaydettikleri yayılma, Herodot'a göre dil, hayat tarzı ve kültür cihetinden Sakalar'a yakın olan Sauromatlar'ın torunları Sarmat kabilelerini Karadeniz civarındaki İskitya'ya gitmeye mecbur bırakmıştı.

Bazı çağdaş araştırmacılar, M.Ö. III. Yüzyılda Sır-Derya'dan Hazar civarı bozkırlarına yönelen Dahaeler'in, burada yaşayan Massagetler'i topraklarından sürdükleri kanaatindirler. Ne var ki, "itilen" Massagetler'in nereye gittikleri ve tekrar nerede ortaya çıktıkları şeklindeki sorulara inandırıcı cevaplar bulunamamaktadır. Massagetler, kesinlikle Dahaeler'e dönüşmüşler ve üç yüz yıl süren tarihî isim değiştirme süreci tamamlanmıştır.

Yaksart-ötesi bozkır ve dağları, aslında antik yazarlar için kapalı bir dünya idi. Bu dünyayla ilgili bilgiler ise, Herodot'un, Marmara Denizi sahilindeki tekne yapımcılığının merkezi Prokonnesos şehrinde yaşamış bulunan Arîsteas adlı birinin poemasına dayanarak verdiği bilgilerdir. Arîsteas, güya Apollon'dan kaçayım derken, Hyperboreler'in gizemli ülkelerine ulaşmak maksadıyla ömrünün altı yılını doğuda İskit toprakları üzerinde gezinmekle geçirmiştir. M.Ö. VII. Yüzyılda yaşamış olan Arîsteas, İssedos veya İssedonlar'ın ülkesine kadar gitmiş; geri döndükten sonra da izlenimlerini manzume halinde kaleme almıştır.[52] M.Ö. VI-V. Yüzyıllarda Miletoslu Hekataios ve bizzat Herodot, İskitler'den dinledikleri birçok masalımsı şeyler anlatırlar: ".. Bu ulusların yanına giden İskitler, işlerini görebilmek için yedi tercüman kullanırlar. Çünkü oralarda birbirinden ayrı yedi dil konuşulur."[53]

52 P'yankov I.V. *Koçevniki Kazaxstana VII v. do n.c. i antiçnaya literaturnaya traditsiya* – Sb. "Antiçnost' i antiçnaya traditsiya v kul'ture i iskusstve narodov Sovyetskogo Vostoka. M., 1978, s. 184-190. (M.Ö. VII. Yüzyılda Kazakistan Göçebeleri ve Antik Edebiyat Gelenekleri.– "Doğu Sovyet Halklarının Antik Kültür ve Sanat Gelenekleri ve Antikite". Bundan sonra: P'yankov, *Koçevniki Kazaxstana*.

Tarihçilerin çoğu, İssedonlar'ın ülkesini Baykal-ötesi ve Kazakistan bozkırlarına yerleştirmektedir. İssedonlar'ın bazı âdetleri Massagetler'inkine benzemektedir. Sakalar'ın Kazakistan'da bıraktıkları arkeolojik yadigârları inceleyen en büyük araştırmacılardan K.A Akişeff, "Tasmolinsk" denilen Merkezî Kazakistan'ın erken Saka kültürünü, kesinlikle Saka kabileleri arasında gösterdiği İssedonlar'a atfetmektedir. Dahası, Akişeff'e göre Saka kültürünün Yedisu ve Güney Kazakistan'da ortaya çıkışı, "Merkezî Kazakistan'da Saka kültür tipini oluşturan İssedon kabilelerinin Güney Kazakistan ve Kırgızistan'a göç edişlerinin bir sonucudur."[54]

Herodot'un müteakip rivayetinde apaçık bir destan havası var ve muhtemelen "yedi dil" ve "yedi tercüman" kaydının bir devamıdır: ".. İssedonos'ların ötesinde tek gözlü Arîmaspes ırkının yaşadığını, bunların ötesinde de kutsal altına bekçilik eden Griffon'ların, daha uzakta denize çıkan yerde Hyperbore uluslarının yaşadıklarını söyler.. Hyperbore'lilerden gayrısı, birbirleriyle dalaşmak için bahaneler bulurlardı; ilk başlayanlar Arîmaspes'lerdi."[55]

Burada sadece kabile adları değil, bir o kadar da bu kabileler arasında bitip tükenmeyen dalaşmalar gerçekçidir. Bu çatışmaların halk göçlerine yol açtığı konusuna ise Herodot şu kayıtla değinmektedir: "Bu Arîmaspesler, İssedonos'ları yurtlarından atmışlardı, İssedonos'lar da İskit'leri yurtlarından atmışlardı.."[56] İskit kelimesi, Yunan şairi Lukianus'un poemasında da zikredilmektedir: "Bizde sürekli savaşlar olur. Bazen bizzat biz başkalarına saldırırız, bazen de başkaları bize saldırırlar. Kimi zaman ise, bir parça mera ve ganimet için saldırırız."[57]

Kazakistan Sakaları'nın kültürü konusunda en açık bilgileri, en başta İli Nehri vadisindeki Besşatır [Beşyatır] kurganları ile nadir

53 Herodot, IV, 24.

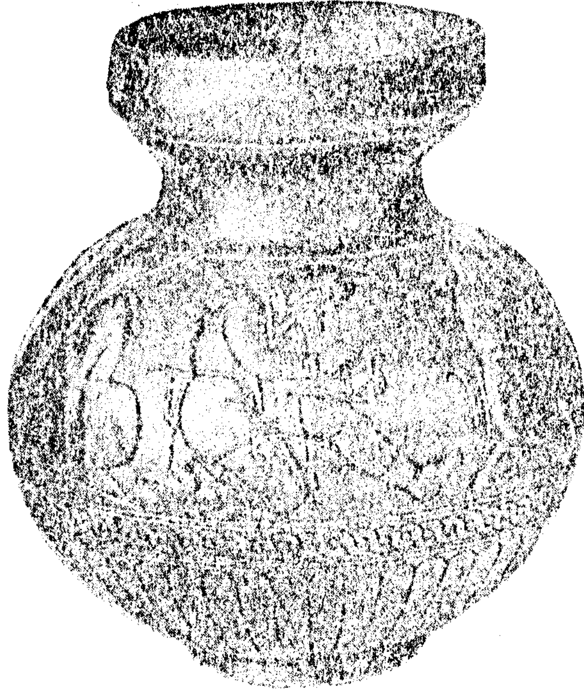
54 Akişev K.A., Kuşayev G.A. *Drevnaya kul'tura sakov i usuncy dolinı r. Ili.* Alma-Ata, 1963, s.134-135. (İli Vadisi Saka ve Wu-sunlarının Eski Kültürü). Bundan sonra: Akişev, Kuşayev, *Drevnaya kul'tura.*

55 Herodot, IV, 13.

56 Herodot, IV, 13

57 Hazanov A.M. *Zoloto skifov.* M., 1975, s. 34 (İskitler'in Altını).

zenginliklere sahip Kurgan Issık gibi arkeolojik yadigârlar vermektedir. 104 m. uzunluğunda ve 17 m. yüksekliğindeki duvarla çevrili olan büyük Besşatır kurganı, orjinal bir mimari özelliğe sahip. Kurganın içinde T'ien-shan akçamlarının gövdelerinden yapılma bir mezar odası yer alıyor. Ne yazık ki bu "hükümdar" mezarları daha önce soyulmuş. Kurgan Issık'da, yağmalamadan tesadüfen kurtularak günümüze ulaşan "altın adam" mezarı, M.Ö. IV. Yüzyıla ait. Bu mezarla ilgili detaylı anlatım, özel bir monografide ele alınmıştır.[58] Bulgular arasında en önemlisi, kesin olarak çözülemeyen runik alfabeye ait 26 işaretten oluşan iki satırlık bu kitabedir. Bu kitabe, gümüş bir kabın üzerine hakkedilmiş. Tek problem, bu kitabenin henüz çözülememiş olması. K.A. Akişêf, defnedilen delikanlıyı Tigraxauda Sakaları'nın kumandanlarından birisi olarak kabul etmektedir.

58 Akişev K.A. *Kurgan Issık. Iskusstvo sakov Kazaxstana.* M., 1978. (Issık Kurganı. Kazakistan Sakalarının Sanatı).

Artık bu çizginin bundan sonraki uzantısını tespit edebiliriz. Daha önce belirtildiği gibi, Sır-Derya'nın orta akımlarında yaşayan Sakalar, Pers kitabelerinde "sivri uçlu külahlar (kalpaklar) giyen Sakalar" kaydıyla zikredilmektedir ve bunun törenlerde kullanılan şekli de Kurgan Issık'daki gencin başındaki taçdır. Ancak, sadece dış görünüşe bakarak, tek bir etnografik alâmete istinaden, genel olarak bir halkın adının konulması mümkün değildir. Etnonim problemi, Saka tarihinin daha sonraki olaylarında kendini gösterecektir.

M.Ö. II. Yüzyılda, bozkır kabilelerinin Merkezî Asya'da *Hun* devletinin kurulmasına yol açan büyük göç dalgalanması gerçekleşmiştir. (Daha ileriye bkz.) *Yüeçi* kabileleriyle uzun süreli başarısız savaşlardan sonra batıya gelen ve *Wu-sun*lar tarafından kendi meralarından Doğu Türkistan'a itilenlerin göç dalgası, Çin salnamelerinde *Seu* "Sak" olarak geçen Yedisu Sakaları'nın düzenini bozdu. Böylece Sakalar, aralarında Sır-Derya'nın da bulunduğu birkaç yöne doğru göç ettiler. M.Ö. 141-128 yılları arasında Yaksart'a gelen bu Sakalar, İskender'in halefleri olan Greko-Bactria devletini yıktılar. Böylece antik yazarlar da, o zamana kadar kim olduğunu bilmedikleri bu kabileler hakkında bölük pörçük bilgiler edinmeye başladılar. Strabon, Yaksart'a gelen dört kabilenin adını verir.[59] Bunlar, *Asi*ler, *Pasian*lar (bir diğer nüshada "*Asi*ler veya *Asian*lar" şeklindedir ki, bu durumda zikredilen kabile sayısı üçe inmiş olmaktadır), *Tohar*lar ve *Sakaraul*lardır. Justinus adındaki bir diğer müellif, Roma'nın M.S. I. Yüzyıl tarihçisi Pompeji Trogi'nin külliyatından bahsederken iki İskit kabilesinin -Sakarauk ve Asianlar- adını verir ama bir başka yerde de Toharlar'dan söz eder. Buna göre, Pompeji Trogi'nin "Tarih"inin günümüze kadar sağlıklı bir şekilde muhafaza edilmeyen 42. kitapta şu satır yer almaktadır: "Asianlar, Toharlar'ın hakimi olduktan sonra Sakaravakları kılıçtan geçirdiler". (Bir diğer nüshada "Tokarların Asianlı hükümdarları ve Sarauklar'ın mahvoluşu" şeklindedir).[60]

Kim oldukları tam anlaşılmayan bu kabilelerin tarihleri, bilimsel literatürde hayli yer işgal etmiş olmasına rağmen, dişe dokunur pek az hükümler çıkarılabilmiştir. Her halükârda Yaksart geçidine kadar olan kısımlarda pek çok doğulu kabile yaşıyordu ve bu kabileler arasında Sakalar'ın Sarauk (Sakaravak ve daha doğru bir deyişle Sakarauk) kolu da vardı. Onların adının eski Pers diliyle yazılmış belge-

59 Strabon, XI, 8
60 Yustin,- *Epitoma soçineniya Pompeya Troga.* VDI, no. I, 1955.

lerde Saka rauka "Parlak Sakalar" şeklinde zikredilmiş olması bizler için bir ümitdir.[61] Çin kaynaklarının Wu-sunlar tarafından Yedisu'dan kovulan halktan bahsederken kullandıkları "Seu halkı" kelimesi, Sakalar'ı göstermektedir. Dahaeler'in ve Sakarauklar'ın "Gang Nehri"yle bağlantısı konusundaki erken dönem tarih kaynaklarından faydalanan IV. Yüzyıl müellifinin muğlak açıklamalarına göre, Yedisu'dan gelen Sakarauklar'ın Sır-Derya'nın orta akımlarında kurdukları ilk *Kang* hükümdarlığı da Çin kaynaklarında *K'ang-chü* adıyla geçen devlettir. Ancak aradan yıllar geçtikten sonra Sakarauklar, Asianlar ve Toharlar'la birlikte Bactria'yı fethederler ve orada da "mahvolup giderler."

Eğer bu olaylar zinciri doğru ise, o takdirde Sakarauklar yani "Parlak Sakalar", M.Ö. V-II. Yüzyıllar arasında Yedisu'da hükümranlık eden kabilelerin ta kendisidir; hükümdarları Besşatır'da medfundur ve Kurgan Issık'daki genç de Sakarauk boyunun kumandanıdır.

Kazakistan Saka kabileleri, Andronovo kültürüne mensup Arîler'in, Tur'ların, Dahaeler'in ve Avesta Dan'larının doğrudan torunlarıydılar. Bu tartışma kabul etmez hüküm, hem Andronovo kültürü ile Saka kültürleri arasındaki doğrudan bağları ortaya çıkaran arkeoloji, hem de Saka dönemi halklarının Bronz Çağı halklarının halefleri olduğunu genetik yönden ispat eden antropoloji tarafından teyit edilmektedir.[62] Bununla birlikte, Saka döneminden itibaren Kazakistan bozkırları sakinlerinin yüz hatlarında Merkezî Asya orijinli Mongoloid izleri ortaya çıkmaktadır. V.P. Alekseyeff'e göre "Avrasya bozkırının geniş bir şeridi ... M.Ö. I. Binyılın ortalarından daha önceki bir–iki yüzyıl boyunca dalgalanmıştır. Bunu müteakiben doğudan esen rüzgarla bölge halkları Merkezî Asya orijinli etnik tesirleri bünyesine kabul etmeye başlamıştır. Böylece Avrupaî tipler arasında az tanınan, gür siyah saçlı, şaşı gözlü yabancılar türemiştir... Başlangıçta tek tük rastlanan bu tipler, zamanla, Milat başlarında artmaya başlamıştır."[63]

Bronz Çağı'ndan, Avesta Arîleri'nin dünyasından İskit-Saka kabilelerinin yaşadığı Demir Çağı'na açılan en önemli çığır, ekonomik

61 Grantovskiy E.A. *O vostoçnoiranskix plemenax kuşanskogo arcala–Tsentral'naya Aziya v kuşanskuyu epoxu*. T. II, M., 1975, s. 79. (Kuşan Ülkesinin Doğu İranlı Kabileleri.- Kuşanlar Döneminde Merkezi Asya).
62 Akişèv, Kusayev, *Drevnaya kul'tura*. s. 121-136
63 Alekseyev, *V poiskax*, s. 255.

yaşantıda ve bilhassa da hayat tarzında kendini göstermişti. Bu çığır sayesinde göçebe hayvancılık ekonomisi şekillenmiştir. Göçebeciliğin gelişimi, iki nehir arasındaki daha önce pek az insanın yaşadığı kullanılmayan bozkıra ekonomik canlılık kazandırmıştır. Geç Andronovo döneminde, fazla yeme ihtiyaç duymadan uzun yol alabilen atların iri tırnaklı büyükbaş hayvanların yerini alması, M.Ö. I. Binyıl başlarında göçebelerin katettikleri yolun uzamasına ve sezonluk göçler yapmalarına imkan sağlamıştır. Ancak, sürülerin artması ve ekonominin özelleşmesi, bozkır halklarının iklim şartlarının değişmesine ve meraların durumuna bağımlılıklarını artırmıştır. Tabiat şartlarındaki her menfi değişiklik, kışlaklarda, nehir ve çay kenarlarında yaşayan çiftçilerin zayıflayan ekonomisinin bir daha asla bütünüyle telafi edilemeyecek şekilde bozulmasına yol açan krizlere sebep olmuştur. Göçebe ekonomisindeki değişiklerle krize düşenlerin, şartlara bağlı olarak gerçekleştirdikleri göçleri, fetih seferleri ve akınları göçebelerin kendileri dahi hayal meyal hatırlıyorlardı. (Lukianus'un biraz önceki sözlerini hatırlayalım!). Arkeologlar, bazı göçebelerin, örneğin Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki Dahae ve Massagetler'in, bir istisna olarak, geçici surette yerleşik veya yarı yerleşik düzene geçtiklerini ve hatta sulu tarıma yöneldiklerini tespit etmektedirler. Yerleşik düzen ise, büyük sürülerin bazı ailelerin özel mülkiyetinde bulunduğu düşünülecek olursa, halkın, kabile içindeki ekonomik durumlarına göre süratli bir sınıflaşmasına yol açmıştır. Bu durumda en fakir aileler, kaçınılmaz olarak yerleşik düzene geçmekteydiler.

Kazakistan bozkırlarındaki göçebe hayat tarzı, başka eserlerde daha detaylı olarak anlatılmıştır. Şimdilik göçebe ekonimisin ortaya çıkışının, tabii şartların değişimine, Bronz Çağı sonunda halk nüfusunun süratle artması neticesinde savaş tehlikesinin fazlalaşmasına karşı verdiği en rasyonal cevap olduğunu kaydetmekle yetinelim. Son durum, süvarilerin ve atlı akıncıların yani hareketli, çok hızlı yer değiştirebilen, mükemmel silahlara sahip orduların teşekkülüne zemin hazırlamıştır.

Eski yazarlar, Saka savaşçılarının yüksek askerî meziyetlerini ve atlarının şaşkınlık veren çevikliğini anlatmak için pek çok satır karalamışlardır. Sakalar'ın ahlak normlarını da anlatan, fakat kesinlikle askerî değil, sportif bir epizod üzerinde duralım. Pers sarayında uzun yıllar geçiren Csenofont (M.Ö. 434-355) şöyle anlatıyor: "Pers

hükümdarı çeşitli halkları temsil eden süvariler için bir hipodrom kurdurmuştu. Koşular için tahsis edilen yolun uzunluğu beş stad (yaklaşık bir km. – S.K.) idi. Koşu başlar başlamaz, öne fırlayan bir Saka delikanlısı, diğer yarışçılara neredeyse yarı yarıya fark atarak finişe ulaştı. Pers hükümdarı, Saka hükümdarına bu atın değiş tokuş edilmesini teklif etti, fakat Saka hükümdarı atı kahraman delikanlıya bir lutuf olarak bahşettiğini belirterek bu teklifi geri çevirdi."[64]

Yazılı kaynakların Sakalar'ın sosyal toplum yapısı konusunda verdikleri bilgilerin bölük pörçük oluşu, bizi, daha ziyade arkeolojik belgelere müracat etmeye mecbur bırakıyor. Gerçekten de, beyler ve yönetici kesim için hazırlanan, çevresi duvarlarla çevrili devâsâ mezarlarla, sıradan insanların mütevazi mezarlarına şöyle bir göz atıldığında, toplum sınıfları arasındaki farkın ne kadar uzak noktalara ulaştığı hayretle müşahede edilmektedir. Kabilelerin bünyesinde mülkiyetin şekillenişi ve elbette bütün toplumun sosyal sınıflara ayrılması hızlanmıştır, ama bu durum her zaman da toplum üyelerinin statüsü konusunda son sözü söyleyecek bir unsur haline gelmemiştir. Bey sınıfına veya hassa birliklerine mensup olmak, Saka kabilelerinde hayli prestij sağlayan mevkilerdi.

Eski kaynaklarda adı geçen Saka "kral" ve "kraliçe"leri, pek de önemsiz yetkilere sahip değildiler. Savaş ve barışa karar verebiliyorlar; elçi gönderebiliyorlar, ittifaklar yapıp, orduya kumandanlık edebiliyorlardı. Ctesius zamanında (M.Ö. V. Yüzyıl sonu ve IV. Yüzyıl) Sakalar'ın ülkesi herhangi bir Ahemenid satrapının hükümranlığı altına girmemiş, Saka hükümdarı tebaa değil, Pers hükümdarının müttefiki olarak kabul edilmiştir.[65] Bununla birlikte, Saka hükümdarlarının kendi kabileleri arasındaki iktidarlarının sınırları belli değildir. Hükümdarlık hakkı bir boyun inhisarındaydı. Arrien, bir hükümdarın ölüm döşeğindeyken yerine kardeşini kral tayin ettiğinden bahseder. Tahtın "kraliçelere" miras olarak bırakıldığı konusunda belli bir bilgi yok; aksine onlarla ilgili bütün bilgiler, ya efsanelere dayanmakta, ya da konuyla ilgili literatüre bağlanmaktadır.

Halk meclisi kararının oynadığı rol konusunda tek açıklama, Sakalar'ın Tanais sahillerinde İskender ordularıyla yaptıkları başarısız bir

64 P'yankov I.V. *Srednaya Aziya v izvestiyax antiçnogo istorika Ktesiya*. Duşanbe, 1975, s. 37. (Antik Tarihçi Ctesius'un Malumatlarına Göre Orta Asya).

65 Age., s. 32.

çatışma sonunda İskender'le "İskit hükümdarı" arasında geçen muhavereye istinat eder. İskit hükümdarı, bu çatışmanın bir kısım Saka gönüllülerince başlatılan bir hareket olması hasebiyle askerî bir savaş olmadığını; çünkü İskit halkının tamamının İskender'in ordusuna henüz savaş ilan etmediğini belirtir. Bu durum, iktidarın sınırının, askerî kumandanlar ve halk meclisi yani kabilenin yetişkin bütün erkekleri tarafından sınırlandığı konusunda bir delil olarak kabul edilebilir.

Arrien, hükümranlık kurumu arasında "satrap"ları yani herhangi bir bölge veya kabilenin başına hükümdarlar tarafından gönderilen yöneticileri de gösterir. Bir başka yerde "İskit topraklarının güçlü adamları" yani askerî-kabile demokrasisinden bahsedilmektedir. Genel olarak bakıldığında, Sakalar'ın sınıf yapılanması konusunda bilgiye sahip değiliz ve bu hususta ancak anolojilere dayanmaktayız. Buna göre, Massagetler'de piyade sınıfının mevcudiyetinden bahsedilmesi, muhtemelen Saka toplumunda atsız unsurların varolduğuna delalet edebilir. Yunanlı yazarlar, Karadeniz civarı İskitler'ini anlatırken, boy reisleri ve asker gruplarından başka, toplum üzerinde tamamıyla etkin olan rahip tabakasından da bahsederler.

Sakalar'ın manevî kültürleri ve dinleri meselesi ise, yazılı kaynaklardan ziyade sanat yadigârlarına istinaden tespit edilmektedir. Sakalar'ın tanrılar dünyasıyla ilgili görüşlerinin, Ârîler'in dinî görüşleri hakkında anlatılanlara yakın oluşu, (ki Mitra kültü onlar için de geçerlidir) bu konuyu atlamamıza imkan sağlamaktadır. Her halükârda, Kazakistan steplerindeki İskit dönemi, Saka mitolojisi ve tanrılar panteonuyla bağlantılı sanat şaheserleri vasıtasıyla biliniyordu. Bu konu ise ancak özel çalışmalarda ele alınabilir.[66]

Miladın ilk asırlarında Saka geleneklerinin doğrudan varisleri, Yedisu'daki Wu-sunlar ve Sır-Derya civarı vadileriyle Yedisu'nun batı kesimindeki K'ang-chüler'di. K'ang-chü hükümdarlığının Avesta'da zikredilen eski "yüksek, kutsal Kangha" topraklarında zuhuru, büyük bir ihtimalle, Yaksart-ötesi ve Yedisu Sakaları'nın eski topraklarını Wu-sunlar'la bölüşen Yüeçi (Tohar) ve Sakarauk kabilelerinin bir kısmının buraya göçüyle bağlantılıdır.

Bununla birlikte etnik, ırk ve kültürel ahvalin orijinal değişimi, o çağda gerçekten vukû bulmuş bir olayla, Doğudan Avrasya bozkırlarına yapılan büyük halk göçleriyle ilişkilidir.

66 Bu konuda bkz. K.A. Akişev, İskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata, 1984. (Sakaların Sanat ve Mitolojisi).

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞUDAN GELEN BÜYÜK GÖÇ

DOĞUDAN GELEN BÜYÜK GÖÇ

1. Miladi I. Binyıl Başlarında Kazakistan'ın Etnik Dil Yapısı

M.Ö. I. Binyıl ile M.S. I. Binyılın ilk yarısı boyunca, Aşağı Povolje ile Altaylar arasındaki bozkır şeridinde ve dağ eteklerinde yaşayan yerleşik halklar ve göçebe kabileler, Hint-Avrupa dillerini kullanıyorlardı. Bununla birlikte, Avrasya bozkırlarına yapılan sürekli ve yoğun halk göçleri sırasında, Kazakistan ve Orta Asya bölgesine, küçük veya büyük kafileler halinde gelenler arasında, sadece Hindo-Avrupaîler değil, Batı Sibirya ve Ural civarından göçeden proto-Ugor kabileleri de vardı. Ayrıca Doğu Sibirya ve Merkezî Asya'nın şarkî kesiminden, *Altay kabileleri* denilen insanlar da gelmişlerdi. Bu kabilelere geleneksel olarak "Altaylı" denilir. Başlangıçta, bariz bir şekilde Doğu Altaylarda, Yenisey ile Pasifik Okyanusu arasında uzanan geniş Güney Sibirya şeridinde, Moğolistan, Mançurya ve bugünkü Kuzey Çin eyaletlerinde şekillenmişlerdi. M.Ö. II-I. Binyılda "Altay" kabileleri arasında, yavaş yavaş, pra-Türko-Moğol ve pra-Tunguso-Mançur dilli toplumlar oluştu. Bunların arasında ilk önce, M.Ö. I. Binyılda proto-Türk ve proto-Moğol dilleri şekillenmeye başladı. Ayrıca proto-Moğol dilleri, Kuzey Mançurya ile Güneydoğu Moğolistan'da şekillenirken; proto-Türk dilleri, bilhassa Merkezî ve İç Moğolistan'la, Baykal'dan Ordos'a kadar uzanan bölgelere yayıldı. Dillerin farklılaşma süreçleri oldukça karmaşıktı ve ayrıca farklı bölgelerde tek tip bir yayılma göstermiyordu. Birçok bölgelerde, proto-Türk ve proto-Moğol kabileleri karışık olarak yaşıyorlardı. M.Ö. II. Yüzyıl başlarına kadar İran dilli Yüeçiler'in hakim olduğu Batı ve Merkezî

Moğolistan'da, proto-Türk kabileleri, onların dolaysız komşuları idiler.

Yüeçiler ve kalabalık Saka kabileleri tarafından Orta Asya'ya itilen Hyung-nu (Hun) kabile ittifakının, Merkezî Asya'da birinci göçebe imparatorluğunu kurduğu döneme kadar, Orta ve Merkezî Asya'nın etnik dil haritasının ana hatları bu şekilde idi.

Bizzat Hunlar, "Altay" halklarına mensup değil idiyseler de, Hun konfederasyonu içinde, göründüğü kadarıyla, eski Türk dillerini konuşan kabileler vardı. Dolayısıyla, Hun İmparatorluğu bünyesinde yer alan göçebe kabilelerde, tek dil hâkimiyetinin olmadığına hükmetmek gerekir.

Proto-Türk ve proto-Moğol kabilelerinin batıda zuhuru, erken başlamıştır. Hatta antropologlar, Altay civarında yaşayan İran dilli Sakalar'da Mongoloid unsurlar tespit etmektedirler. Mongoloid fiziki özellikleri taşıyan asıl kabileler ise, "Altay" kabileleriydi. M.S. I. Binyılda Orta-Asya ve Kazakistan bozkırları, İran, Ugor (Ural civarı halkları) ve "Altay" kabilelerinin daimi dil ve kültür temas noktasıydı. Ancak, göründüğü kadarıyla, Hun kabilelerinin Miladın ilk asırlarından itibaren batıya yönelişlerinden sonra, Orta Asya'nın bozkır kesiminde Türk dilli toplumlar teşekkül etmeye başladılar.

M.S. IV-V. Yüzyıllarda Povolje ve Batı Kazakistan'da, Ogur [Ugor] kabileleri denilen gruplar konsolide olmaya başladılar ki, bunlar arasında en büyük grubu Bulgarlar teşkil ediyordu. Bulgarlar, Türk dilinin çok eski bir şeklini kullanıyorlardı. Volga ve Tuna Bulgarları'nın (Slavlaşıncağa kadarki dönemde) bıraktıkları yazılı yadigârlardan günümüze ulaşanlarda rastladığımız bazı kelimeler ve gramer yapısına istaneden, Bulgar lehçesinin bugünkü Çuvaş dilinin öncüsü olduğu anlaşılmıştır. Aynı dilin unsurları, Volga boyu Tatarları, Gagauzlar, Kumıklar ve diğer bazı Türk dilli halklarda da muhafaza edilmiştir.

Bütün bu etnik dil süreçleri, yüzlerce yıl boyunca Merkezî Asya'nın iç kısımlarında ve Uzak Doğu'da meydana gelen değişiklerle; onlar da, bin yıldan fazla bir sürede, Orta ve Ön Asya, bilahere Avrupa medeniyetlerinin doğmasına yol açan güçlü göç dalgalarının sebep olduğu değişimlerle bağlantılıdır. Şöyle ki, Büyük Bozkır'ın doğusunda, proto-devletlerle ve Orta Asya ve Kazakistan göçebeleri tarafından kurulmuş devletlerin yapısına benzer tipte göçebe devletçiliği doğmuştur. Bütün bunlar bizi, M.Ö. I. Binyıl sonlarıyla, M.S. I. Binyıl başlarında Asya'nın merkezinde geçen sürece dönmeye itelemektedir.

Bundan sonra üzerinde durulacak olaylar, Kazakistan tarihi değil; aksine Orta-Çağ ve günümüz Kazak kabilelerinin fiziki görünümü, dili, etnik ve psikolojik davranışları, farklı hayat tarzı unsurları ve halk geleneklerinin şekillendiği dönem; yani Kazak halkının atalarının tarihi olacaktır.

2. Merkezî Asya'nın Erken Göçebeleri

M.Ö. II. Binyıl ortalarıyla I. Binyıl başlarında, Avrasya'nın doğusunda, kesinlikle birbirinden farklı iki kültüro-ekonomi bölgesi oluşmuştur. Bunlardan Çin'e ait olanı, Huang-ho Nehri'nin orta ve aşağı akımlarında; Merkezî Asya'ya ait olanı ise, batıda Doğu Türkistan'dan doğuda Güney Mançurya'ya, Gobi ve Huang-ho dirseğinde Ordos'dan ta Tuva ve Baykal-ötesi'ne kadar uzanan geniş alanda şekillenmişti. Bu bölgelerin büyük kısmında yürütülen temel ekonomik faaliyet, ilkel çiftçilik ve avcılıkla karışık göçebe ve yarı göçebe çarvacılıktı. M.Ö. I. Binyıl başlarında Merkezî Asya'da meskun bulunan kabileler, İskit tipi göçebe kültürünü meydana getirmişlerdi. Bronz ve demiri işliyorlar; metal eşyalar, tekerlekli yük arabaları ve at koşumları yapıyorlardı. Kulübeleri, göç sırasında koşum öküzleri tarafından çekilen büyük yük arabasının üzerine kurulmuş, üst tarafı konik, yarı oval keçe yurtlardı.

"İskit" kültürünün, Merkezî Asya'da arkeologlar tarafından tespit edilen ana hatları, eski Çin'in yazılı kaynaklarına çok az yansımıştır. Kamlumbağa kabuğu ve hayvanların kürek kemikleri üzerine yazılmış Yin fal yazılarında (M.Ö. XIV-XI. Yüzyıllar), proto-Çin kabilelerinin kuzeydoğulu komşuları, genel olarak, *Ch'ianglar* veya daha geç dönemlere ait tarih kayıtlarında *Junğlar* adıyla geçmektedir. M.Ö. VIII-VII. Yüzyıllarda, Çin devletinin *Ti* denilen kuzeyli komşuları da, yine "İskit" kabileleri grubuna dahildi. Nitekim "Ordos bronzu" denilen arkeolojik bulgular, Merkezî Asya'daki "İskit" sanatının önemli yadigârlarından sayılmaktadır.

Normatif Çin tarihçiliğinin kurucusu Sih-ma Ch'ien (M.Ö. 135-67), "Tarih Notları"nda "kuzeyli komşuları"yla ilgili erken dönem

hikayelerini bir araya toplamıştır. Eserinde bu konuyla ilgili verdiği bilgiler, bölük pörçük olduğu gibi, sistematik de değildir. Ayrıca, haddinden fazla kısadır ve Herodot'un Karadeniz civarı İskitleri hakkında verdiği geniş bilgileri çağrıştıracak hiçbir şey içermemektedir.

Sih-ma Ch'ien, M.Ö. VII-VI. Yüzyıllarda Merkezî Asya'da yaşayan göçebelere *Junğlar* ve *"Ti"ler* adını vermektedir. Daha sonra bunlara *Hu* adı verilmeye başlanmıştır. Aynı dönemlerde, İç Moğolistan ve Güney Mançurya bozkırları ile Büyük Kingan eteklerinde *"Dağlı Junğlar"* [Shan-junğlar] ve *Tung-hular* (Doğulu Barbarlar) yaşıyorlardı. Kuzeyli kabileler, eski Çin hükümdarlıklarının siyasî hayatlarının daimi ortaklarıydılar; yani, ya onlarla savaşarak, ya da koalisyon teşkil ederek, bu işlerinin karşılığında bir takım ödüller koparıyorlardı.

Sih-ma Ch'ien, bu kabilelerin "barbar" hayat tarzlarını ve toplum yapılarını başarılı bir şekilde tasvir etmektedir. Junğlar ve Tung-hular, siyasî yönden birleşmemişlerdi. "Dağlık vadilere saçılmışlardı; her birinin başında kendi kumandanı vardı. Yüzden fazla Junğ kabilesi, defalarca bir araya gelip müzakerelerde bulunmuşlarsa da, herhangi bir konuda fikir birliğine varamamışlardır." Kaynaklar, Junğlar'ın mısır ektiklerini kaydetmektedir; fakat onların asıl meşgalesi çarvacılıktı. "Su ve meraların durumuna göre sürüleriyle bir yerden başka bir yere giderlerdi. Sürekli bir konaklama yerleri yoktu. Eşiği doğuya bakan oval yurtlarda yaşarlardı. Etle beslenirler, kımız içerler; giysilerini ise, çeşitli renklerde deri kumaşlardan dikerlerdi... Cesur, güçlü ve halk arasındaki nizaları hükme bağlama kabiliyetine sahip olanları başlarına bey yapıyorlardı. Birinin, yerine bir başkasını halef tayin etme geleneği yoktu. Her obanın kendi reisi vardı. Yüz ila bin arasındaki yurt, bir oba teşkil ederdi... Oba reisinden, itaat arzeden en son kişiye kadar herkes kendi sürüsünü kendisi güder, kendi malına kendi damgasını basar; kimse kimseden yardım istemezdi... Her meselede kadınların görüşlerine müracaat ederler; sadece savaş işlerinde kendileri karar verirlerdi.. Çünkü savaşı en önemli meseleler arasında sayarlardı."[1]

Henüz sınıf ayrımı ve otoriteye dayalı hâkimiyet ile tanışmayan boy-kabile toplumunun daha detaylı haritasını çıkarmak zordur. M.Ö. VII. Yüzyıldaki Çinli gözlemcilerin şehadetine göre Junğlar'da "üstte-

1 Biçurin, N.Ya. *Sobraniye svedeniy o narodax, obitavşix v sredney Azii v drevney vremena.* Moskova-Leningrad, I/142-143. Bundan sonra: Biçurin, *Sobraniye.*

kiler, alttakilerle olan münasebetlerinde tevazuyu elden bırakmazlar; alttakiler de üsttekilere [yani seçilmiş reis ve kumandanlara– S.K.] sadakat ve teslimiyetle hizmet ederlerdi".[2] Ganimet elde etmek amacıyla yapılan savaş ve düzenlenen saldırılar, hayatlarının önemli bir parçasıydı. M.Ö. VI. Yüzyılda yaşamış üst düzey bir Çinli memura göre kuzeyli barbarlar, "zenginliğe önem veriyorlar; fakat toprağı istihfaf ediyorlardı". Burada geçen "zenginlik" kelimesinden kasıt, "altın, yeşim, keten bezi ve ipek"dir. Ne var ki, küçük Çin hükümdarlıklarının en zayıf anlarında dahi, Junğlar onları fetihle tehdit etmiyorlardı. Göçebelerin saldırıları, belli savaş kuralları, alınan hediyeler, kumandanların satın alınması ve ticaretle sınırlıydı. Silahlı çatışmaların devamı sırasında Çinliler, hiçbir zaman barbar süvarilerinden kaçmamış; aksine bazen düşmanlarına elbise vererek silahla takas etmişlerdir. Chao devleti hükümdarı Wu-lin Wang (M.Ö. 325-299), "mevcut gelenekleri bozarak, barbar elbiseleri giymeyi, ata binmeyi ve ok atmayı öğrenmeye başlamıştı". Laf aramızda, diğer hükümdarlar gibi, Wu-lin Wang da, er meydanına çıkmaktan ziyade uzun ve yüksek surlar kurarak, bunların arkasına sığınmayı tercih ediyordu. Bununla birlikte, Junğlar'ı sınırlarında durdurmakla kalmayıp, bir de topraklarını işgal edenler de Çinliler'di. Bu konudaki ilk bilgi, M.Ö. 623 yılına aittir. Buna göre Ch'in imparatoru Mu-hong, Junğlar'a saldırarak "onlara ait oniki yerleşim birimini" ele geçirmiştir.[3]

Sih-ma Ch'ien'e göre "Muharip hükümdarlar" döneminde (M.Ö. 403-221) Merkezî Asya'nın genel durumunda radikal değişiklikler olmuştur. Kuzey ve batıda, ilk Junğlar'ın yerine *Syung-nu* (Hun) ve *Yüeçi* göçebe kabilelerinin teşkil ettikleri güçlü ittifaklar ortaya çıkmıştır. Tung-hular'ın ise hızlı bir gelişim göstererek, tek bir hükümdarın yönetimi altında birleştikleri kaydedilmektedir. Çinliler, ilk defa olarak M.Ö. IV. Yüzyılda Hunlar'ı düşmanları arasında göstermekte; daha sonraki dönemlerde ise, onlarla Chaolar arasında Ordos'da şiddetli çarpışmalar olduğunu kaydetmektedirler. Hunlar'ın batı komşuları Yüeçiler, Doğu İskitleri'nin (Sakalar) teşkil ettikleri kabilelerdi ve bunlar, *Wu-sunlar*'la birlikte T'ien-shan'dan Merkezî Moğolistan'a kadar uzanan oldukça geniş bir bölgeyi ellerinde bulunduruyorlardı. Yüeçi kumandanlarının Gobi Altayları'nda bulu-

2 Taskin V. S. *Materialı po istorii syung-nu.* M., I/123. Bundan sonra: Taskin, *Materialı.*

3 Age., s. 122-123.

nan Chagan-god boğazındaki kara kayalıklar üzerinde bir süre önce ortaya çıkarılan tamgaları, Yüeçi topraklarının güney sınırını tesbit etmekteydi.

Rus ve Moğol arkeologların çalışmaları sayesinde, yazılı kaynakların verdikleri bilgilerin tahkik edilmesiyle, boşlukların doldurulması ve kesin hale getirilmesi mümkün olabilmiştir. Elde edilen bulgular, iki tip İskit kültürü (M.Ö. I. Binyıl) olduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan birine "taş mezar kültürü", diğerine ise "geyik figürlü kayalar" denilmektedir. Taş mezarlar, fazla derine gömülmeyen dikdörtgen sandık şeklindeki yassı taş levhalardan müteşekkildi. Cesetler, başları doğuya gelecek şekilde silahları, takıları ve kap kacaklarıyla birlikte defnediliyordu. Eşyalar arasında üç ayaklı kazanlar, üzeri insan ve hayvan figürleriyle işlenmiş bronz bıçaklar, bronz gemler ve genelde at kemiklerine rastlanmaktadır. Taş mezarlar, boy mezarlığı olarak kullanılan ve çevresi zincirle çevrelenen yerlere yapılıyordu. Ne yazık ki, cenazelerin çoğu doğru düzgün defnedilmemiş.

Taş mezarlarla birlikte bir diğer yadigâr tipine rastlıyoruz: Geyik figürlü taşlar, yani taş abideler. Bu taşların üzerinde, yüzü öne doğru dar gaga gibi uzanmış, uzun boynuzları sırtının üzerine doğru dal şeklinde yatmış, ayakları dörtnala koşuyormuş gibi büzülmüş geyik tasvirlerine rastlanıyor. Taşların üzerinde bu geyik figürlerinin yanı sıra başka eşya tasvirleri de görülüyor: Savaş baltaları, hançerler, aynalar, sertçe gerilmiş yaylar. Mezarlardaki eşyaların çoğu bronzdan mamuldür ve ayrıca boynuz yaylar da bulunmuştur. Demirden mamül eşyalar ise son derece azdır.

Baykal-ötesi'nden Kuzey Tibet'e kadar oldukça geniş bir bölgeye yayılmış bulunan taş mezar kültürü, Mançurya'nın bir kısmı, İç, Doğu ve Merkezî Moğolistan bozkırlarının tamamını da içine almakta; fakat Hanghai dağlarının batı eteklerinde birden sona ermektedir. Oralarda bir diğer İskit kültür tipine rastlanmakta ve taş sandıkların yerini tıpkı Altaylar'da bulunan meşhur Pazırık mezarlarına benzeyen kurganlar almaktadır. Batı Moğolistan, Tuva, Altaylar ve Doğu Kazakistan, bu kültür bölgesi içinde kalmaktadır. Antropolojik yönden, buralardaki kurganlara defnedilenler, mezar şekilleriyle birlikte bariz bir surette diğerlerinden ayrılmaktadır. Taş mezarlarda bu ırkın kuzey Mongoloid (Paleosibir) tipleri, kurganlarda ise Avrupaoidler defnedilmiştir. M.Ö. III-II. Yüzyıllara ait taş mezarlar ve İskit

kurganları yerini, bronz eşyalar yerine demir mamüllerin aldığı başka bir tip mezara bırakmaktadır.

Şimdi, arkeolojik haritanın üzerine yazılı kaynakların verdikleri bilgileri koyarak, şu mantıkî hükme varabiliriz: *Taş mezar kültürünün uygulayıcıları Junglar ve Tung-hular idi. Batı Moğolistan ve Sayan-Altay bölgelerindeki M.Ö. V-II. Yüzyıllara ait kurgan mezar kültürünün sahipleri ise, Doğu İskit kabileleri olan Yüeçiler ve Wu-sunlardı.*

İskitler'le özdeşleştirilmeyen fakat onlara yakın olan yadigârlar arasında, M.Ö. VII-V. Yüzyıllara ait bulunan ve geç dönem Hun mezarları için geçerli olan bütün özelliklere sahip çok sayıda mezar kompleksleri ortaya çıkarılmıştır. Bu tip yadigârların yayıldıkları alan, bugünkü Moğolistan'ın doğu ve güneydoğusunu, Mançurya'nın bozkır ve orman-step bölgeleriyle, kısmen İç Moğolistan'ı içine almaktadır. Galip bir ihtimalle burası, bariz bir şekilde Mongoloid tipi yansıtan ve daha geç dönemde, M.Ö. IV-III. Yüzyıllarda batıya saçılarak Ordos ve Baykal-ötesi arasındaki bozkırları hâkimiyet altına aldıktan sonra Hun adıyla mâruf kabileler haline gelen çarvacı göçebe klanların ilk vatanları veya bölgeleri idi.[4]

3. Hun Yabgular Devleti

M.Ö. III. Yüzyılın son birkaç on yılında, Hun kabileler ittifakı, itaat altına alınan kabilelerle birlikte, askerî kumandanları yabguların önderliği altında, fevkalade hassas geleneksel ilişkileri devreye sokarak, ilkel bir barbar devleti tesis etmeyi başardı. Sih-ma Ch'ien, bozkırda Hunlar'ın güçlenmesine yol açan olayları, tarihî bir salnameden çok epik hikaye üslubuyla anlatırken, göçebelerin uzun geçmişteki doğuşlarıyla ilgili efsanenin akislerini muhafaza etmiştir.[5]

"O dönemde Tung-hular güçlü; Yüeçiler ise, güçlerinin şahika devrini yaşıyorlardı. Hunlar'ın başında Tou-man adında bir yabgu vardı". Tou-man [Teoman/Tu-man] ın ayrı hanımlarından iki oğlu vardı. Yabgu, küçüğünü veliaht yapabilmek maksadıyla, büyük oğlu Mao-tun'u [Me-te] feda etmeye karar verdi ve onu rehin olarak Yü-

4 Minàyev S. K *probleme proisxojdeniya syung-nu.* Informatsionny bulleten Medunarodnoy assotsiatsii po izuçeniyi kultur Tsentral'noy Azii. vıp. 9. M., 1985, s. 70-77. Bundan sonra: Minàyev, K *probleme.*

5 Taskin, *Materialı*, I/37-39.

eçiler'e gönderdi. Sonra da tutup Yüeçiler'e saldırdı. Fakat Mao-tun ölmediği gibi, düşmandan bir at çalarak kendi yurduna dönmeyi başardı. Babası ona onbin kişilik bir kuvvetin kumandanlığını tevcih etti. Mao-tun, savaşçılarını eğiterek, onlara oklarını kendi "ıslık çalan" okunun gittiği yere kadar atmalarını emretti. (Hun savaş oklarının üzerine tersine yerleştirilmiş kemik halkalar konulmuştu ve bunlar, hedefe giderken ıslık sesi çıkarıp, vızıldayarak düşmanı şaşırtır, atlarını ürkütürdü.) Kısa süre sonra Mao-tun, okunu çok sevdiği kendi atını hedefleyerek attı. Askerlerinden aynı şeyi yapmayanların kellelerinin vurulmasını emretti. Aradan bir süre geçtikten sonra, bu defa Mao-tun, oku kendi sevgili hanımının üzerine fırlattı. Aynı şeyi yapmayanların ise kellelerini vurdurdu. Bir av partisi sırasında Mao-tun, okunu babasının atına attı; bu defa savaşçıları, hiç tereddütsüz aynı şeyi yaptılar. O zaman Mao-tun, vaktin geldiğini anladı. Böylece oku doğrudan babasına attı. Savaşçılarından hiçbiri tereddüt göstermedi ve Tou-man oklarla delik deşik oldu. Küçük kardeşini, üvey anasını ve babasının yakınlarını katleden Mao-tun, yabgu seçildi.

Tung-hu hükümdarı, ordadaki (Hunlar askerî kampa ve prens otağına bu adı veriyorlardı) olayları öğrenince, bu iç kargaşanın Hunlar'ı zayıflattığı kanaatine vararak, Mao-tun'dan sınırdaki bir bölgenin boşaltılmasını talep etti. Savaş çıkmasından korkan beylerin bir çoğu, Mao-tun'a istenilen toprağın verilmesi tavsiyesinde bulundular. Buna çok öfkelenen Mao-tun, şu cevabı verdi: "Toprak, bir devletin temelidir; toprak vermek, devleti teslim etmektir!" Sonra bir miktar toprağın verilmesi tavsiyesinde bulunanların hepsinin kellelerini kesti. Daha sonra atına atlayarak, harekete geçmekte geciken herkesin kellesinin vurulmasını emredip; doğuya yöneldi ve Tung-hular'a âni bir saldırı gerçekleştirdi.. Tung-hular'ı yenerek, hükümdarlarını öldürdü; düşmanın erkeklerini esir alıp, sürülerini ganimet olarak götürdü". İşte Sih-ma Ch'ien, Hun fetihlerinin başlamasını bu şekilde tasvir eder.

M.Ö. 203-202'de, Mao-tun, Sayan, Altay ve Yukarı Yenisey kabilelerini (bugünkü Hakasya'da bulunan eski Kırgız toprakları da dahil) kendine bağlayarak, devletin kuzey sınırlarını nihai olarak tespit etti. Fakat geriye iki esaslı düşman kalmıştı: Çinliler ve Yüeçiler.

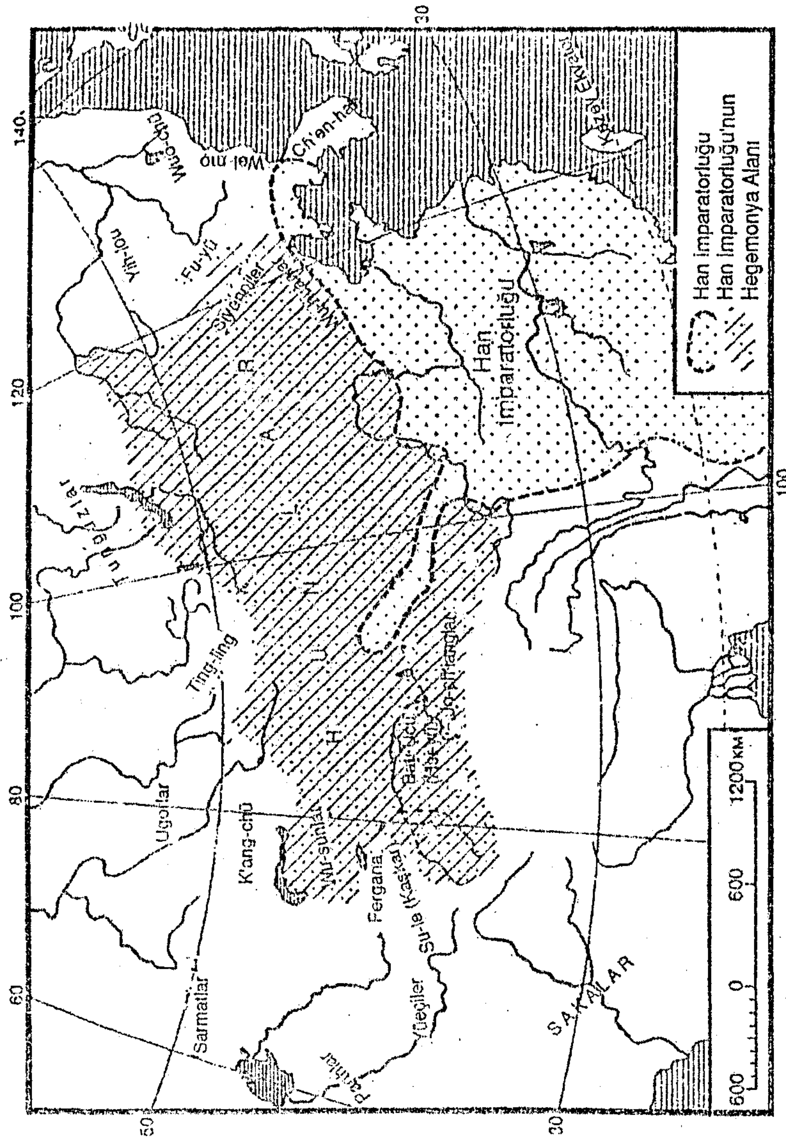
M.Ö. 202'de, Çin'deki iç savaş bitmiş ve Han hanedanı iktidara gelmişti. Hanedanın kurucusu Liu Pang (İmparator Kao-ti), sınırlarının güvenliğini sağlamak amacıyla 200 yılı kışında Hunlar'a karşı büyük bir ordu sevketti. İlk çatışmalardan sonra Mao-tun geri çekilirken, düşmanı takip eden Han öncü birlikleri ana kuvvetlerden ayrılmıştı. İmparator da bu öncü birlikleriyle beraberdi. Ani bir hareketle geri dönen Hunlar, karşı saldırıya geçerek, dört süvari taburuyla Pai-teng dağlarında imparatoru kuşatma altına aldılar. "Yedi gün boyunca dağlarda muhasara altında kalan Han ordusuna, diğer birlikler ne askerî yardımda bulunabildiler, ne de gıda yardımı ulaştırabildiler", diye yazıyor Sih-ma Ch'ien. "Syung-nu süvarilerinin batı cenahında bulunanlarının tamamı beyaz; doğu cenahındakiler kırboz; kuzey cenahındakiler karayağız ve güney cenahındakiler de al donlu atlara binmişlerdi."[6]

İmparator, ancak Hunlar'la akrabalık ilkesi üzerine kurulu, yani Mao-tun'a Çin sarayından bir prenses verilmesi şartıyla bir barış anlaşması yapılması vaadiyle kurtulabildi. Mao-tun, kuşatmayı kaldırdı; fakat imparator vaadini ancak Hunlar'a karşı düzenlenen birkaç yeni saldırıdan sona yerine getirdi ve prensesle birlikte, her yıl yenilenmek şartıyla, zengin hediyeler, ipekli kumaşlar, pamuklular, şarap, pirinç ve ziynet takıları gönderdi. Aslında bunlar, bir tür üstü örtülü haraçtı. Hunlar'la Han arasındaki barış, kırk yıl boyunca bozulmadı ve sadece Hunlar'ın 166-163 yıllarında düzenledikleri kısa akınlardan sonra söz konusu barış ve akrabalık anlaşması yenilenebildi.

Mao-tun ve halefi Lao-shan-yabgu (M.Ö. 174-161), en şiddetli çarpışmaları Yüeçiler'le yapmak zorunda kaldılar. Bir çeyrek yüzyıl devam eden savaşlar, ancak 177-176 yıllarında Hunlar'ın kazandığı ezici bir zaferden sonra onların lehine olarak nihayet buldu. Fakat nihaî zafer, 174-165 yılları arasında müyesser olacak; Yüeçi hükümdarı savaş meydanında ölecek ve Lao-shan-yabgu da onun kafatası kemiğinden şarap kâsesi yapacaktır. Orta Asya'ya itilen Yüeçiler, Amu-Derya'nın yukarı akımlarındaki toprakları ele geçirerek, bilahere Kuşan Devleti adıyla anılacak hükümdarlığı kurdular. Hunlar'ın batı sınırları ise, geçici bir süre,Tarım Havzası'ndaki zengin şehir-vadileri hâkimiyet altına almak amacıyla Han İmparatorluğu'yla sık sık savaşa tutuştukları Doğu Türkistan'la sınırlı kaldı.

Hun yabgularının Han sarayından aldıkları haraç, yerleşik ekonomi düzenindeki sekeneye nispetle göçebe halkların taleplerini

6 Agc., I/41.

M.Ö. 30 Yılı Civarında İç Asya

karşılamaktan gerçekten çok uzaktı. Dolayısıyla göçebeler, rahatça takas yapabilecekleri sınır pazarlarına ihtiyaç duyuyorlardı; ama bu durum, pazarları "barbarlar"a karşı bir baskı unsuru olarak kullanmak isteyen imparatorluk yönetiminin hiç işine gelmiyordu. Daha sonraki yıllarda, takip edilen bu politikayı, Çinli tarihçiler şu şekilde formüle edeceklerdi: "(Barbarlardan) haraç yoksa, ticaret de yok; haraç varsa, ödül de (yani sınır ticareti) var".

Sınırda pazarların açılmasını sağlayan yabgu, 158'de yeni bir dizi saldırılar gerçekleştirerek, bazı kuzey şehirlerini yakıp yıktı. "Bundan sonra (152 yılında) imparator Hsiao-chin, Hunlar'la akrabalık esasına dayalı yeni bir barış anlaşması imzalayarak, sınır boylarında belli yerlerde pazarlar kurduktan başka, sabık anlaşmaya binaen Hunlar'a hediyelerle birlikte bir de prenses gönderdi". "Bir takım aç gözlü Hunlar, - diye ilave ediyor Sih-ma Ch'ien - sınır boyunca açılan takas noktalarını önemseyerek, Çin mamulâtını çok sevdiler."[7]

4. Ekonomi, Toplum ve Devlet Yapısı

Sih-ma Ch'ien'e göre Hun toplumunun ekonomisi, oldukça ilkeldir: "Barış zamanlarında sürülerinin peşinde gidiyorlar ve aynı sıralarda askerî eğitimlerini pekiştirmek amacıyla kuş ve vahşi hayvanları avlıyorlardı. Onlar doğuştan böyleydiler.. Hükümdarlarından sıradan ferdine kadar herkes, evcil hayvanların etiyle beslenir, derisini elbise yapar ve keçe kürkler giyerlerdi".[8] Son derece sade olmakla birlikte, bir yabgu tarafından formüle edilen şu hususlar, Çin'le olan ilişkilerin ekonomik yönünü ortaya koymaktadır: "Han'la birlikte büyük ticarî gümrük noktaları açmak, Han evinden bir kızı hanım olarak almak; böylece her yıl 10 bin dan pirinç şarabı, 5 bin hu mısır, 10 bin top çeşitli ipek kumaş ve başka şeyler gönderilmesini istiyorum. Böylece sınırlarda yağmalama da olmayacaktır".[9]

Ne var ki, yukarıda göçebe Hun toplumunun özelliği hakkında anlatılan şeyler, Hun topraklarındaki şehirlerde kurulmuş bulunan hububat depoları hakkında verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda hiç de önemli değildir. Bir yıllıkta, 89-88 yılında Hun top-

7 Agc., I/49-50.
8 Agy.
9 Agy.

lumunun geçirdiği çetin kış ve yaz, şu şekilde anlatılıyor: "O yıl birkaç ay sürekli kar yağdı. Sürüler kırıldı; halk arasında salgın hastalıklar yayıldı ve kıtlık başgösterdi. Korkuya kapılan yabgu bir ibadethane kurdu."[10]

Arkeologlar, Baykal-ötesi'nde Ivolgi Nehri'nin Selenge mansabında bulunan bir Hun kasabasının izlerini buldular. Çevresi dört hendek ve dört tabyayla çevrilmiş bulunan Ivolgi harabesinde, yarısı toprağa gömülü evlerin bulunduğu 75 hektarlık bir meydan vardı. (Yaklaşık 80 ev ortaya çıkarılmıştır). Bu meydanda ayrıca demir işleme atölyeleri ve bronz dökümhaneleri ortaya çıkarıldı. En önemlisi ise dökme saban demirleri, saban döküm kalıpları, demir oraklar ve taş değirmenlere rastlanmasıdır. Saban demirlerinin ebadının küçük olmasına bakılırsa, Hunlar'ın kullandıkları sabanların küçük ağaçlardan yapıldığı; toprağın da fazla derinden sürülmediği anlaşılıyor. Ne var ki, Hun ülkesinin sahip olduğu katı coğrafî şartlar, ziraatın gelişmesini engellemekteydi ve bu yüzden (başlıcası mısır ve arpa olmak üzere) tahıl üretimi kalabalık nüfusun ihtiyacını yeterince karşılamıyordu. (Araştırmacıların hesabına göre 1,5 milyon insan yaşıyordu).

Gerek yazılı kaynakların verdikleri bilgiler ve gerekse arkeolojik bulguların ortaya koyduğu sonuçlara göre, Hunlar'ın temel ekonomik faaliyeti daima göçebe çarvacılığı idi. At, Hun bozkır hayatında en önemli rolü oynuyordu. Yoğun hayvancılık ekonomisinde, sürüler kış hazırlığı yapılmadığı zamanlarda dahi kendi yiyeceğini bulabilir; yani bir yıl boyu otların altında kalan artıkları fazla kalın olmayan kar tabakasının altından çıkararak beslenebilir. Hun mezarlarında bulunan kemiklere istinaden, bunlar tipik Moğol atlarıydı. Yani kısa boylu, kaba yapılı, kısa ve geniş kafalı; fakat adaleli idiler.

Büyük yılkı sürülerinin dışında, Hunlar'ın temel zenginlik kaynakları, öküz, yak, deve sürüleriyle, aşırı fazla sayıdaki koyun ve keçileriydi. Hayli takribi de olsa, bugünkü hesaplara göre, Hunlar'ın şahika döneminde her bir kişinin 19 baş sığırı, çöküş döneminde ise 5-9 baş hayvanı vardı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Moğolistan devrimi öncesinde (1918) her bir kişinin, çeşitli türlerden yaklaşık 17 baş hayvanı olduğunu kaydedebiliriz. Her bir ailenin özel sığır sürüsü vardı; bu sürü için muayyen bir toprak parçası tahsis edi-

10 Taskin, *Materialı*, II/28.

lir ve bu meralar kabilenin ortak mülkü sayıldığı için, koruması da onun tarafından yapılırdı. Sih-ma Ch'ien'in kaydına göre Hun ailesinin nüfusunun korunması ve mal varlığının dağılmaması için "babanın ölümünden sonra üvey anne büyük kardeş tarafından alınır; büyük kardeşin veya küçüğünün ölümü halinde ise, kardeşler bir diğerinin dul kalan hanımını alırdı". (Diğer birçok göçebelerde olduğu gibi, Hunlar'da da çok evlilik vardı). Bir başkasının malının çalınması halinde, bütün aile suçlu kabul edildiği için, önce elindeki sürüsü alınır, arkasından aile fertleri köle yapılırdı.

Hun toplumunun sosyal yapısı ve devlet teşkilatı, bütün yönleriyle tespit edilemez; fakat Hun İmparatorluğu'nun sosyal bir gelişme kaydettiği kesin. Hun toplumunun üst tabakasını, birbirine sıhrî bağlarla bağlı dört aristokratik boy teşkil ederdi ve ayrıca, bu dört boyun erkekleri, ancak birbirlerinden kız alabilirlerdi. Devletin başı olan yabgu ise, sadece bu dört boyun en ileri geleni Luan-ti'den olabilirdi. Daha geç dönem tarih kaynakları, diğer meşhur boyların adlarını da vermektedirler. Muhtemelen, boy ve kabile hiyerarşisi, en alt tabakasını fethedilen ve boy-kabile sistemine adapte olan kabilelerin teşkil ettiği Hun toplumunda önemli bir rol oynuyordu. Seviye cihetinden bu kabilelerden daha alt sırada yer alan kabileler ise, fethedilen, ama Hun bünyesine girmeyen kabilelerdi. Bunlar, bilhassa acımasız bir sömürüye tâbi tutulurlardı. Örneğin, Hunlar'ın hâkimiyeti altında bulunan Tung-hular, kumaş, koyun ve deri olarak daimi vergi öderlerdi. Verginin ödenmemesi halinde Hunlar, boy beylerini öldürürler; haraçgüzarların kadın ve çocuklarını köle olarak götürüp, özel bir fidye-i necat talep ederlerdi.

Hunlar'da köleliğin mevcut olduğu, kaynaklarda sık sık zikredilmektedir. Köleler, savaş esirleriydiler; ama bizzat Hunlar'dan çeşitli suçları işleyenler de köleliğe mahkum edilirdi. Yabancı kabilelerden edinilen köleler, öncelikle yerleşik düzen ekonomisinde kullanılır; bunlar, Hunlar'la birlikte müstahkem kasabalarda yaşarlar; sulama kanalları açarlar, toprağı sürerler; inşaat işlerinde, dağ hizmetlerinde ve diğer üretim alanlarındaki faaliyetlere iştirak ederlerdi. Hun kölelerin durumu bilinmiyor ise de, muhtemelen büyük patriarkal ailelerin alt kısmını teşkil ediyorlardı.

Hun devlet yapısı, tıpkı toplum yapıları gibi oldukça sıkı bir hiyerarşiye sahipti. M.Ö. V-IV. Yüzyıllarda, Junğ kabilelerinde mevcut askerî demokrasiden mülhem olarak kurulan Hun devleti, hayatı-

kalabilmek için değil, aksine komşu kabile federasyonları ve Çin hükümdarlığıyla ölüm kalım mücadelesi için teşekkül etmişti. Devleti kuranların ve haleflerinin ana hedefi, "bütün halkların ve göçebelerin" üzerinde hâkimiyet sağlamak, "toprak evlerde yaşayan insanlar" yani yerleşik çiftçiler üzerinde tahakküm kurmaktı. Böyle bir devlet ise, ancak askerî yönetim prensiplerine dayalı merkezî bir imparatorluk olarak varlığını sürdürebilirdi.

Devletin başında, din yetkililerince kutsanmış, sıkı tevarüs sistemiyle devralınmış tahta sahip bulunan yabgu vardı. "Göğün oğlu" deniliyordu ve resmî ünvanı da şu şekildeydi: "Gökte ve Yerde doğmuş, Güneş ve Ay tarafından konulmuş, güçlü Hun yabgusu". Hak ve salahiyetleri ise şu şekilde belirlenmişti: a) Devletin bütün bölgelerini, Hunlar'a ait bulunan tüm toprakları yönetmek; bu toprakların himayesini sağlamak; b) Savaş ilan etmek, barış yapmak ve orduyu bizzat yönetmek; c) Devletin tüm dış ilişkilerini tanzim etme hakkını uhdesinde tutmak, dış politik seyre göre belli fonksiyonlar icra etmek; d) Her bir vatandaşın yaşamasına veya ölmesine karar vermek; âli mahkemeye başkanlık etmek. Muhtemelen yabgu, saltanatın kutsal merkezi idi. Çünkü bütün kaynaklarda "sabahları otağdan çıkıp, doğmakta olan güneşe karşı saygıyla eğilen; akşamları ise aya tâzim kılan" yabgunun, ibadetin korunma ve gözetilmesi hareketini bizzat icra ettiği kaydedilmektedir. Taht-ı âlinin çevresinde yardımcı, danışman ve kumandanlardan teşekkül eden kalabalık bir grup vardı; fakat son söz, çevresindekilerin müttefiken kabul ettikleri görüşe ters düşse dahi, daima yabgunundu.

Devlette yabgudan sonra en yüksek yetkiye sahip kişi, sol ve sağ (batı ve doğu) "bilge élig"leri idi. Bunlar da, ya yabgunun oğulları, ya da yakın akrabalarıydılar. İmparatorluğun doğu ve batı bölgelerini yönetirler; aynı zamanda ordunun sağ ve sol cenahlarına kumanda ederlerdi. Mevkice bunların hemen altında yer alanlar ise, yabgunun, muayyen bölgeleri yöneten diğer akrabalarıydı. Her biri değişik ünvanlar taşırdı ve kendilerine "onbin süvarinin kumandanları" (ku-tu-hou/tümgeneral) denilirdi. Bunların sayısı titizlikle tespit edilmişti. Sayıları 24 olan bu ordu kumandanları, imparatorluğun sağ ve sol, yani doğu ve batı kısmı arasında taksim edilmişti. Bu ve diğer mevkiler yabguyla akrabalığı olmayanlara verilmişti. Ku-tu-hou'ları bizzat yabgu atardı. Sekenesiyle birlikte belli bir bölgeyi (ülüş) ku-tu-hou'ların her birine veren de o idi. Her hangi bir kabilenin, yabgunun izni olmadan, yer değiştirmesi şiddetle cezalandırılırdı.

Bir ülüşün mesahası değil, ku-tu-hou'nun iktidar ve askerî gücünü belirleyen ahali miktarı daha önemliydi. Kumandası altında bulunan onbin askerin sayısı da şartlıydı. Sih-ma Ch'ien, 24 ku-tu-hou'lardan kiminin onbin, kiminin de birkaç bin askeri olduğunu kaydetmektedir.

Ku-tu-hou, kendi ülüş sınırları içinde, tıpkı yabgu gibi, binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar atar; onlara, göçer ahalisiyle birlikte bir miktar toprak tahsis ederdi. Ku-tu-hou'ların görev yerini değiştirme veya katlini emretme hakkı, sadece yabguya aitti. Ku-tu-hou'lar, taht, ancak Hun devletinin tamamen zayıfladığı dönemde anlamını kaybeden tevarüs sistemiyle geçtiği için, seçim hakları olmadığı halde, yabgunun tahta kotarılması merasimine iştirak ederlerdi.

Devletin eli silah tutan bütün erkeklerinin asli görevleri, askerlikti. Her Hun (doğuştan) savaşçı kabul edildiği için, askerî görevini en ufak ihmali, ölümle cezalandırılırdı. Bütün erkekler, çocukluk çağından ölünceğe kadar, belirli bir bölüğe kayıtlıydılar ve tümgeneralinin kumandası altında savaşmak zorundaydılar.

Lao-shan-yabgu döneminde düzenli vergi toplama işi başlatılmışsa da, bu vergilerin miktarı ve türleri hakkında bilgi yoktur. Dört aristokrat boytan çıkan bütün kumandanlar yılda üç defa "atalara, göğe, yere, insan ruhlarına ve semavî ruhlara" kurban takdim etmek için yabgu otağına gelirler ve yine her yıl bir defa sonbaharda, devlet işlerini görüşmek, "ahalinin ve evcil sürülerin sayısını tespit etmek" amacıyla toplanırlardı [Kengeş]. Yönetim organlarının yaptığı bu toplantılar, akrabaların düzenlediği aile meclisi gibiydi. Çünkü toplantıya katılanların tamamı yabgunun akrabalarıydılar.

Demek ki Hun İmparatorluğu'nun hâkim sınıfı, boy-kabile beylerinden teşekkül ediyordu. Boylar arası ve boy içi ilişkiler, Hun toplumunun en üst tabakasına mensup bulunan herkesin siyasî rolü ve sosyal mevkiini belirleyici anlamlar ifade ederlerdi. O dönemde, bütün devlet erkânı, boy ve kabile içi ilişkilerin muhafazası konusunda hem bir kabilenin patriarkal büyüğü, hem de kabiledaşlarıyla kan bağı bulunan "tabii" bir kumandan gibi hareket ederlerdi.

Erkân-ı devletin siyasî gücünün ve toplum üzerindeki nüfuzunun temelini, sahibi oldukları meta toprakların mülkiyeti teşkil

ediyordu. Onlar, hem bu meralarda göçebe halde yaşayanları yönetiyor, hem de otlakların boy arasındaki taksimini organize ediyorlardı. Özel mülkiyet hakkının tanınma oranı, esasen, daha önce boy-kabile hiyerarşisinde yeri belirlenmiş bulunan şu veya bu beyin askerî-idarî sistemdeki mevkiine göre tayin ediliyordu. Yeterince muhkem hale getirilen bu sistem, hem Hun İmparatorluğu'nun üç asırdan fazla ayakta kalmasına, hem de diğer küçük Hun devletlerinin birkaç asır daha yaşamasına imkan sağlamıştır.

5. Göçebe İmparatorluğunun Yükseliş ve Düşüşü

Hun İmparatorluğunun şekillenişinden sonra, Yüeçiler'le Hunlar arasında uzun süre devam eden savaşların ardından bozkırlara barış gelmişti. M.Ö. II. Yüzyılın önemli bir dilimi, Hun göçebe ekonomisinin yükseliş devriydi. Hun-Çin savaşları sırasında göçebeler, Gobi'nin güneyinde Ch'in imparatorları tarafından gaspedilen meralarını istirdat ettikleri gibi, kurulan sınır pazarlarında, muntazam olarak Çin'den kendileri için kumaş ve tahıl, yabguları için de "hediye" (üstü örtülü haraç) alma hakkını sağladılar.

Hun-Çin savaşlarının yeni bir devresi, M.Ö. 133'de Han İmparatorluğu tarafından başlatılmış; İmparator Wu-ti (M.Ö. 140-87), Gobi'nin güneyindeki Hun topraklarını yeniden ele geçirmeye ve kuzeyli göçebelerin gücünü kırmaya karar vermişti. Han ordularının M.Ö. 127'de başlattığı saldırı başarılı olmuş; "Hunlar uzaklara göçetmişler ve çölün güneyinde artık Hun yabgusunun otağı görünmez olmuştu. Huang-ho'ya gelen Han ordusu, ... sulama kanalları açmış ve kendileriyle Hunlar arasında sınır teşkil edecek bir miktar toprağı ele geçirmişlerdi...". 124-123 yıllarında, savaş Hunlar'ın aslî topraklarına, Moğolistan bozkırlarına taşınmış ve münavebeli zaferlerle sürüp gitmişti. 119'da ise, cepheye sürülen büyük Çin ordusu, kuzey yabgusunun otağını ele geçirmiş, 90 bin Hun'u esir almış; fakat kendisi de çok ağır kayıplar vermişti.[11]

Han ordularının 101'de Orta Asya'nın batı kesimine aynı anda başlattığı saldırılar sonucunda, Fergana şehirleri tahrip edilmiş; Hunlar ise Doğu Türkistan vahalarından sökülüp atılmıştı. 99 ve 97'de Han orduları, Hunlar'a karşı iki büyük saldırı daha gerçekleştirdiler; ama bir başarı elde edemediler. Nihayet 90'da, tekrar harekete geçen Çin ordusu, başkumandan Li Huan-li* kumandasında Hun topraklarına girip, düşmanın öncü birliklerini dağıttıktan sonra yabgunun ordusuyla genel bir çarpışmaya girmek üzere cephede yerini aldı. Bu arada, Li Huan-li, başkentte bulunan ailesinin ve bütün akrabalarının büyücülük yaptığı iddiasıyla tutuklandığını haber almıştı. Geri döndüğünde kendisi bekleyen âkibetin ölüm olduğunu biliyordu. Kazanacağı iyi bir zaferle imparatorun affına mazhar olacağı kanaatine varmıştı; fakat girdiği ilk çatışmada ağır kayıplara uğradı. Bu durum karşısında yaşlı kumandanlar, kendisini tutuklamaya karar verdiler. Ancak, Li Huan-li, komploya iştirak edenlerin kellesini vurdurarak, Yen-jin** dağında genel bir savaşa girdi. Çarpışmalar sırasında Çin ordusu kuşatma altına alınmış; Li Huan-li teslim olmuştu. İmparatorun ise savaşa sürdürebilmek için yedek orduları yoktu. Çin, Hunlar'ı kendi gücüyle bitiremeyecek; ama aradan yirmi yıl geçtikten sonra, diğer göçebe halkların yardımıyla onlara ağır bir darbe indirecekti. 71'de batıdan Wu-sunlar, doğudan Wu-huanlar (Tung-hular'ın bir kısmı) ve kuzeyden Yenisey Ting-lingleri Hun topraklarına girdiler. Çarpışmalar sırasında Hunlar, nüfuslarının üççte birini kaybettiler. Böylece Merkezî Asya'daki Hun siyasî hâkimiyeti bir kriz dönemine girmiş oldu.

Bu buhranın dışa yansıması, M.Ö. 56'da Hunlar'ın kuzeyli ve güneyli olmak üzere ikiye ayrılmaları şeklinde tezahür etti. Güney Hunları, yabgu Hu-han-yeh önderliğinde çarpışmalara son vererek, Çin'le dostane ilişkiler tesis ettiler; Çin de onları yatıştırmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Elli yıldan fazla bir süre Çin sınırlarında önemli çatışmalar vukû bulmadı. Kuzey Hunları ise, Çi-çi yabgunun önderliğinde Orta Asya'ya geçip, orada (Sır-Derya'nın orta akımında) K'ang-chü devletiyle müttefik oldular. Arkalarından gelen Çin taharri taburu kılıçtan geçirilmişti. Han yönetimi Çi-çi'nin K'ang-chüler'le müttefiken Çin'in Doğu Türkistan'daki hâkimiyetini tehdit edecekleri endişesine kapılmıştı (daha ileriye bkz.).

M.Ö. I. Yüzyıl başlarında, kısa sürede birlik halinde, güçlü bir Hun İmparatorluğu yeniden kurulmuştu. Fakat henüz M.S. 48'de Hunlar tekrar Kuzey ve Güney Hunları olarak ikiye ayrılacaklardı. Güney Hunları'nın, Han İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar bütün

11 Taşkin, *Materialı*, I/50-54.

* L.N. Gumilëv'de Li Huang-li.

** Bahaaddin Ögel ve L.N. Gumilëv'de Yen-jan.

kaderi, esasen imparatorluk başkentindeki yönetimden tamamen bağımsız olarak, alışılmış tarihi barbar-federasyonlar şeklinde geçecektir. Kuzey Hunları'na gelince; onlar da bir yandan Güney Hunları'nın, diğer yandan eski Yenisey Kırgız kabilelerinin, özellikle de Mançurya'nın güneybatısındaki proto-Moğol kabilelerinden Tunghular'ın torunları Siyenpiler'in darbeleriyle her on yılda bir güç ve topraklarını kaybettiler. Otağlarını Batı Moğolistan'a, Güneybatı Sibirya'ya ve Doğu Türkistan'a nakledereк, M.S. II. Yüzyıl ortalarına kadar Han İmparatorluğu'nun batıya doğru genişlemesine karşı mücadele verdiler. Hunlar, en ağır darbeyi, biri 93-94 yıllarında onbinlerce savaşçının aileleriyle birlikte Siyenpi kabile konfederasyonu bünyesine geçmesi üzerine Siyenpi'lerden; diğeri, kısa ömürlü Siyenpi İmparatorluğu'nun bânisi tarafından son Hun otağının Cungarya'ya sürülmesi üzerine yine onlardan yediler. Tam olarak M.S. II. Yüzyılın ilk yarısında, Hun kabilelerinin bir kısmı, yeniden Doğu Kazakistan ve Yedisu'ya göçedip, orada V. Yüzyıla kadar varlığını sürdüren Yüeban devletini kurmuşlar; diğer kolları, Batı Sibirya'daki Ugor kabileleriyle birlikte Ural civarına, Hazar sahillerine ve Volga-ötesi bozkırlarına göçetmişlerdir. (Daha ileriye bkz.).

6. Hunlar Roma İmparatorluğu Sınırlarında

Orta Asya'dan Batıya göçettikleri konusunda doğrudan bilgiler olmadığı için, "Asyalı" ve "Avrupalı" Hunlar'ın birbirleriyle özdeşleştirilmesi kısmen şüphe celbetmektedir.* Bazı bölük pörçük bilgilere dayanarak, Hunlar'ın esasî kütlesinin, orada ve burada proto-Türk kabilelerini teşkil ettikleri teklif edilebilirse de, Doğu ve Batı Hun kabilelerinin dillerinin ne olduğu konusu dahi yeterince açık değildir. Elbette bu, Moğollar'ın, Tunguslar'ın, Ugorlar'ın atalarının; Orta Asya ve batıda ise İran, hatta Slav dilli kabilelerin bünyesinden çıktıkları çok dilli Hun federasyonunu teşmil etmez.

Hunlar'ın, IV. Asrın 70'li yıllarında, Güneydoğu Avrupa bozkırlarında birden ortaya çıkışları, tarihçi için en zor konulardan biridir. Burada onların ilk kurbanı Alanlar olmuş; bir kısmı ise, ancak Kuzey Kafkas dağlarına çekilerek kurtulabilmiştir. Daha sonra Kuban

* L.N. Gumilëv'in bu konuda görüşü tamamen farklıdır. Onun tarafımızdan çevirilmiş olan Hunlar adlı eseriyle, Hazar Çevresinde Bin Yıl'ına bakılabilir.

civarını ele geçiren Hunlar, kışın her tarafın donduğu bir sırada, Kerç Boğazı'ndan geçerek Bosphorus Krallığı'nın zengin şehirlerini yerle bir ettiler. Antik dünyanın Dinyester'e kadar uzanan tüm Karadeniz civarı; Sarmat-o-Alan ve Got kabileleri, birkaç yıl zarfında mağlup edilmişler; bunların bir kısmı Hunlar tarafından ordaya dahil edilmiş; bir kısmı ise, Dinyester'in öte sahiline kaçmışlardır. 376 yılına doğru ise Hunlar, doğrudan Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına yönelmişlerdir.

"Tıpkı kuytu bir köşeden dökülen kar taneleri gibi, görülmemiş şekilde kalabalık bir insan sürüsü, -diye yazar V. Yüzyıl müellifi Ammianus Marcellinus,- yüksek dağlardan kopup gelen fırtına misali, önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkıyorlardı". Sabık yazarların eserlerini incelemiş olan Romalı kültürlü kesim için Hunlar, "haklarında eski eserlerde pek az malumât bulunan" yeni kabilelerdi. II. Yüzyıl ortalarında, "Yeryüzü Halklarının Tasviri" adlı menzum eserin yazarı Dionysius Periegettes, Hunlar'ı yanlışlıkla Hazar civarında bir yerlere yerleştiriyordu. II. Yüzyılın ikinci yarısında, İskenderiyeli meşhur coğrafyacı Ptolemaeus da onları oraya yerleştiriyordu. Ancak, IV-V. Yüzyılların kültürlü insanı için bu bilgiler artık yetersizdi. Dolayısıyla görülmemiş büyüklükteki kalabalık halklarla karşılaşmak, sadece beklenilmeyen bir şey değil, aynı zamanda tuhaf olmuştu. Bu çıkıp gelen halkların ve Roma dünyasında yaptıkları işlerin klasik tasviri, A. Marcellinus tarafından yapılmıştır. Ona göre "vahşiliğin en üst sınırında bulunan" Hunlar, "bütün bedbahtların tohumları ve çeşitli kabilelere mensup sefillerin kökleri" idiler. "Hepsi de tıknaz ve güçlü kuvvetliydi. Kalın enseleri, genel olarak korkunç ve kaba görünüşleriyle iki ayaklı vahşi hayvanlara benzetilebilirlerdi...; dağlarda ve ormanlarda göçebe halde dolaşırlardı; çocukluklarından itibaren soğuğa, açlığa ve susuzluğa karşı tahammüllü idiler. Yabancı bir yerde, çok mecbur kalmadıkça kulübelere girmezlerdi. Piyade savaşırken kötüydüler; ama atlı süvari olarak görünüşleri emsalsizdi. Bazen atlara kadın sitilinde binerek, bütün sıradan işlerini at üzerinde görürlerdi. Bu kabilelerden her biri at üzerinde geceler, gündüzlerini de yine at üzerinde geçirirler; alış veriş ederler, yerler, içerler ve hayvanlarının ince boynuna sarılarak derin uykulara dalarlardı... Eğer ciddi bir mesele hakkında müzakere yapmaları gerekirse, onu da at üzerinde hallederlerdi. Hükümdarlarının hâkimiyetini fazla önemsemezler; tesadüfen başlarına önder olan beyleri tercih ederler ve

yollarına çıkan her şeyi yakıp yıkarlardı.. Kimse, buğday ekmekle uğraşmazdı ve karasaban onları asla ilgilendirmezdi. Belirli bir ikamet yerleri yoktu... Hanebcrduşlar gibi, içinde hayatlarını geçirdikleri üstü kapalı arabalarıyla ordan oraya dolaşırlardı. Kadınları, bu arabalarda deri elbiseler dikerler, kocalarıyla yatarlar, çocuk doğururlar ve onları ergenlik çağına kadar beslerlerdi. Aralarından hiçbiri, vatanının neresi olduğu sorusuna cevap veremez. O, bir yerde ana rahmine düşer, oradan uzak bir yerde dünyaya gelir, daha uzak bir yerde de karnını doyurur."[12]

A. Marcellinus, Hunlar hakkında detaylı ve açık bilgiler verirken, bir takım abartılarda bulunmakta ve onları kuzeyin en vahşi kabilelerine has ana çizgilerle tasvir etmektedir. Halbuki Hunlar'ın yeterince gelişmiş maddî kültürleri ve savaş kabiliyet ve teknikleri vardı. Nitekim bu teknik ve taktikler sayesinde, çok iyi silahlanmış düşmanlarını mağlup etmişler, muhkem kalelerini zaptetmişlerdir. Ancak, Avrupa'ya gelen kabilelerin, Merkezî Asya'daki ataları için geçerli olan ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerin birçoğunu kaybettikleri şüphesizdir. Avrupalı Hunlar'ın üretim gücü yok edilmişti. Yerleşik halklara karşı düzenlenen saldırılar, onların emek mahsüllerini ele geçirdikten başka, bu halkları esir ederek, sanatkâr olanlarını köle olarak kullanmaları Hunlar'a müreffeh bir hayat sağlamış; fakat kendilerini de tamamıyla başkalarının sırtından geçinen bir halk durumuna düşürmüştür. Bütün bunlar, daha sonraki dönemde, bozkırlılar Roma İmparatorluğu sınırlarından içeri daldıkları ve kumandanları Attila, Avrupa'da bir Hun İmparatorluğu kurduğu zaman, özel bir güç olarak ortaya çıkacaktır.

7. Altay ile Aral Arasındaki Hunlar

Avrupa'daki Hunlar hakkında Yunan ve Latin yazarlarının pek çok ve apaçık bilgileri, günümüze kadar yetip gelmiş olmasına rağmen, Doğudan Orta Asya'ya gelen ve orada fetihler yapan yeni göçebe fâtihler hakkında mâlumât yoktur. Süryani ve Bizans vakayinamelerinin "Ak Hunlar"– Hionit [Chionit]ler ve Eftalitler (IV-VI. Yüzyıllar)– hakkında verdikleri bilgiler, hiçbir şekilde bu iki halkın Merkezî Asya Hunları'yla herhangi bir genetik bağlarının olduğuna

12 Ammianus Marcellinus, Tarih, XXXI, 2.

işaret etmemektedir. Yine de, "Hun döneminin" Kazakistan'ın göçebe halklarının tarihiyle kısmen ilişkilendirilmesi mümkündür.

Hunlar'ın batıya yönelişleri, Doğu Türkistan'da siyasî hâkimiyet sağlamak amacıyla yapılan savaşlarla henüz Me-te döneminde başlamıştı. Me-te'nin M.Ö. 176'da Han İmparatoru Wen-ti'ye gönderdiği mektup, Yüeçi'lerin mağlup edildiğini ve batıdaki diğer kabilelerin itaat altına alındığını detaylı bir şekilde anlatmaktadır: "Göğün lutfu sayesinde, kumandanlar ve askerlerin performansı iyi, atlar güçlüydü. Böylece, kılıçtan geçirilen veya teslim olan Yüeçiler'i ortadan kaldırmayı başardım. Aynı şekilde Lou-lanlar'ı, Wu-sunlar'ı, Hu-tseleri ve onlara komşu olan yirmi altı prensliği zaptettim. Hepsi de Syung-nular'a (Hunlar'a) intisap ettiler."[13] Me-te, elde ettiği zaferleri açıkça abartıyordu. Çünkü Yüeçiler ve Wu-sunlar, ağır kayıplar vermiş olmalarına rağmen mağlup edilip, itaat altına alınmış değillerdi. Fakat bu mektupta ilk defa olarak Hunlar'ın Batı Türkistan'a girdikleri ve Kazakistan sınırlarına ulaştıkları zikredilmektedir. Yaklaşık bir asır boyunca Hun yabgularının Batı ucundaki (veya Han vakanüvislerinin Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya verdikleri adla Batı ülkeleri) siyasî otoritesi oldukça fazlaydı. Han hanedanı vakanüvisi bu konuda şöyle yazmaktadır: "Hun yabgusunun nişanlarını taşıyan Syung-nu (Hun) elçisi bu ülkelerden (Batı ülkelerinden) birine her gelişinde, bir devletten diğerine giderken ona refakat ediyorlar; iaşe sağlıyorlar; kimse onu alıkoymaya veya engellemeye cesaret edemiyordu".[14]

Kısa süre zarfında, sadece Tarım Havzası'nda değil, daha batıda yer alan bölgelerdeki hükümdarlıklar da Hun hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bu hükümdarlıklardan biri, M.Ö. I. Yüzyıl ortalarında vukû bulan olaylar sebebiyle Çin vakayinamelerinde zikredilmektedir. Hun veliaht prensinin oğlu, Wu-ch'an-mu hâkiminin kızıyla evliydi. "Wu-ch'an-mu, başlangıçta Wu-sun topraklarıyla K'ang-chü hükümdarlığı arasında yer alan küçük bir beylikti. Defalarca komşularının saldırı ve tazyiklerine maruz kalmış; bu yüzden birkaç bin kişilik halkı (askeri?) ile Hun tarafına geçmişti. Huluku-yabgu ... önce ona kendi halkını yönetmesini ve batı topraklarında yaşamasını buyurdu."[15]

13 Taskin, *Materialı*, I/43.
14 Hulsewe A.L. *China in Central Asia*. Leiden, 1979, s. 37.
15 Biçurin, *Sobraniye*, I/85.

Görüldüğü gibi, Yedisu'nun kuzeybatısında (Wu-sunlar'la K'ang-chü arasında) yer alan ve hâkimi Hun hükümdarıyla sıhri bağlara sahip bulunan küçük bir prenslik, vassallık şartları dahilinde güçlü akrabalarının koruması ve himayesi altına girmiştir. Bir süre sonra Wu-ch'an-mu beyinin damadı Chi-huo-shan (Chi-hou-hsien), babasından boşalan tahtı ele geçirme teşebbüsü neticesiz kalınca, ordasıyla birlikte kayınpederinin topraklarına kaçar. Hunlar'ın, bugünkü Kazakistan bölgesine ilk göçleri hakkındaki en eski kayıt budur.

Yabgu iktidarının batılı komşularına karşı sergilediği tehdit, Batı ucu devletlerinin yöneticilerini Hun hâkimiyetinin süzerenliğini ve onun çıkarlarını korumayı kabullenmeye mecbur bırakmıştır. Bu durum, Hun devletinin çöküşü ve Güney Hunları'nın yabgusu Hu-han-yeh'nin Han İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girişine kadar (M.Ö. 53) devam etmiştir.

Hu-han-yeh'nin küçük kardeşi Çi-çi, "Kuzeyli Hunlar"ın yabgusu olduktan kısa süre sonra, otağını Cungarya'ya taşımıştır. Tarihî kaynaklarda, Hunlar'ın Wu-sun-K'ang-chü savaşlarına iştirak etmeleri ve bunun sonucunda Yabgu Çi-çi'nin bir miktar ordusuyla birlikte Talas Vadisi'ne göçetmesiyle ilgili kayıtlar da bu olayla bağlantılıdır. M.Ö. 42'de, Hunlar ve K'ang-chüler, Wu-sunlar'ın Issık-Göl sahilindeki "Kızılkaya Vadisi"nde yer alan başkentlerini yerle bir etmişler; bunu müteakiben Çi-çi, Fergana'ya bir sefer tertiplemiştir. Çin'in sınır güvenliğinden endişeye kapılan Batı ucu askeri kumandanı, bu olay üzerine K'ang-chü'ye bir taharri taburu göndermiş; Çi-çi'nin sarayının bulunduğu kale, kanlı çatışmalar sonunda ele geçirilmiş; kendisi ve silah arkadaşları da hayatlarını kaybetmişlerdir.

M.S. I. Yüzyıl başlarında, "Kuzeyli" Hunlar, Doğu Türkistan'da siyasî hükümranlıklarını kurmuşlar, fakat henüz 73-94 yılları arasında Han ordularıyla çok kanlı savaşlara girmek zorunda kalmışlardı. Hunlar, özellikle 90-91 yıllarında Doğu T'ien-shan'da ağır kayıplar verdiler. Kuzeylilerin Kuyan boyu beylerinin yönetiminde bulunan otağları, Bargöl [Bar-Göl, Pars-Göl, Barkul] ile Altaylar arasındaydı. İki Han başkumandanının -T'ou Hsien ve Hêng Kui- gerçekleştirdikleri şiddetli saldırı sonunda, Çinli tarihçilerin tabiriyle "korkuya kapılan yabgu, keçe elbiseler altına girip, nefes almaktan dahi korkarak, Wu-sun topraklarına kaçtı. Çölün kuzeyinde yer alan topraklarda nefes alan insan kalmamıştı".[16]

16 Taşkın, *Materialı*, II/98.

Böylece M.S. I. Yüzyılın sonlarında, Cungarya ve Doğu T'ien-shan'da vukû bulan savaşların yol açtığı yenilginin tesiriyle "Kuzeyli" Hun kabileleri, Wu-sun topraklarına, yani ilk topraklarına sınırdaş olan Yedisu ve Doğu Kazakistan'a göç ettiler. Han sarayıyla sürdürülen bazı diplomatik girişimlere, örneğin 104-105'deki teşebbüslere rağmen, onların Cungarya'ya geri döndükleri konusunda herhangi bir bilgi yok. 120-150 yılları arasında Hunlar, yeni topraklarından Tarım Havzası'ndaki vadilere akınlar düzenlemişler; fakat kazandıkları zaferler, bazen ağır yenilgilerle yer değiştirmiştir. Örneğin 137'de, Tun-huang hâkimi, Bargöl Gölü civarında Hun birliklerini kılıçtan geçirmiş; ayrıca, 151'de Hami'ye saldıran Hunlar, Tun-huang'dan gönderilen ordular karşısında alelacele kaçışmışlardır. Siyenpiler'in II. Yüzyılın 70'li yıllarında Hun topraklarından içeri dalmaları sonucunda, Hunlar Cungarya'dan atılarak Tarbagatay ötesine itilmişler; böylece, Hunlar'ın Tarbagatay ile Hazar civarı arasındaki bozkırlardaki topraklara yerleşme dönemi başlamıştır.

O dönemde Balhaş Gölü'nün kuzeyinde Hunlar tarafından kurulan tek devlet, Çin tarih kaynaklarında Yüeban adıyla kaydedilmektedir. "P'ei-shih" yazarlarının anlattıklarına göre, T'ou Hsien ordularının takibinden kurtulmayı başaran "Kuzeyli Hunlar"ın yabgusu, "Hin-wei-shan (Tarbagatay) sıradağlarını aşarak, batıda K'ang-chü'ye, Sır-Derya ve Aral yönüne gitti. Ancak, onun daha önceki "az nüfuslu" ordası (200 bin kişi) Tarbagatay ötesinde kalmıştı. İşte onlar burada, geleneklere uyarak yabgu ünvanını alan yöneticilerinin önderliğinde yeni bir Hun devleti kurdular. V. Yüzyıla kadar berhayat olan bu devlet, Kuzey Çin devletlerinden biriyle diplomatik ilişkiler kurmuş ve onunla Ju-janlar'a karşı askerî ve siyasî işbirliği anlaşması imzalamıştır. Çinli yazarlar, bu göçebelerle ilgili mükemmel tasvirlerini, adeta Yüeban yabgusuyla Ju-jan hakanı arasındaki düşmanlığı körükleyici motiflerle sunmaktadırlar. Bir kaynakta, Yüeban elçisinden işitilen şu hikaye anlatılır: "(Yüeban) yöneticisi (daha önce) Ju-jan (Juan-juan)larla dostane ilişkiler kurmuştu. Bir defasında, (hakan) Ta-t'an'la görüşmek amacıyla, yanına birkaç bin savaşçı alarak Ju-jan topraklarına girmişti (429 yılı). Sınırdan içeri girdikten sonra henüz yüz li (yaklaşık 50 km.) ilerlemişti ki, erkeklerin elbiselerini yıkamadıklarını, saçlarını taramadıklarını, ellerini yumadıklarını; kadınların kap kacakları dilleriyle yaladıklarını gördü. Beylerine dönerek "Bu köpek devlete gelmeyi istediğim için bana gülme-

lisiniz!" dedi. Sonra da gerisin geriye döndü. Ta-t'an arkasından atlılar gönderdiyse de, ulaşamadı. İşte bu tarihten itibaren birbirlerine düşman oldular ve birkaç defa da çarpıştılar."[17]

Yüebanlar konusunda en dikkate sezavâr bilgi, "Kuzeyli" Hunlar'ın torunları olan bu insanların diliyle Kao-kuiler'in,* yani eski Türk kabilelerinin dillerinin aynı olduğudur. Demek ki, tarihi kaynakların tam şehadetine binaen, Kuzey Wei hanedanına mensup Çinli memurların Yüeban elçileriyle kurdukları şahsi ilişkilerden çıkarılan bilgiler, öncelikle ve bilhassa, bunların M.Ö. II-V. Yüzyıllar arasında Kazakistan topraklarında varlığını sürdüren eski Türk dilli devletlerden biri olduğunu kesinkes ortaya koymaktadır. Kesinlikle denilebilir ki, o dönemden itibaren, geniş Kazakistan bozkırlarında "Kuzey" Hun kabileleriyle birlikte, Kazak dili ailesine mensup eski bir dil (veya dillerle?) konuşan bir halk ortaya çıkıyordu.

17 Biçurin, Sobraniye, II/258-259.
* Kao-kui, Çince "yüksek araba" anlamına gelmekle birlikte, tarih literatüründe Teleütleri gösterir. (çev.).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK BOZKIR İMPARATORLUĞU VE HALEFLERİ

TÜRK BOZKIR İMPARATORLUĞU VE HALEFLERİ

"Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu varedilmiş. İnsanoğullarının üzerine ata-babam Bumın hakan ve İstemi-kağan yaratılmış. Onlar tahta oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmişler; Türk halkının kanunlarını tespit ediveriniş́ler".*

Büyük Bozkır'da yeni bir dönemin; Türk kabilelerinin, devletlerinin ve dillerinin hâkimiyet devrinin başladığını, hakanlık boyunun o zamanki en meşhur savaşçısı Kül-tegin hatırasına dikilen en büyük kitabe bu şekilde haber veriyor. Burada dünyanın yaratılış tarihi, insanların varoluş tarihiyle karıştırılmış; insanoğullarının yaratılışı ise, "kürre-i arzın dört bir yanını kaplayan halkları" fetheden ilk Türk hakanlarının hükümdarlık devrine oldukça yakın.

"Başlangıcın başlaması"ndan, Türk mengü-elinin (devletinin) kurulmasından ve orada ilk kağanların taç giymesinden yaklaşık ikiyüz yıl sonra, kitabenin yazarı, tarihi efsaneyle karıştırmış. Halbuki büyük geçmiş, daha gerçekçi bir yüceltilmeye çağırıyordu.

Peki, acaba ilk patetik Türk kitabelerinin arkasındaki gerçek tarih ne idi?

M.S. I. Binyılda, Avrasya bozkırlarının etnik yapısında tedrici değişiklikler başlamıştı. Bütün buraların mülkiyeti, daha çok Türk dilli kabilelere ait olmuştur. Sosyal gelişim süreçlerinin ve bölgesel politik konsolidasyonların hızlanması, I. Binyılın ikinci yarısında, Türk dilli kabilelere Güney Sibirya, Merkezî ve Orta Asya, Aşağı Povolje ve Kuzey Kafkasya'yı içine alan birkaç büyük devlet (hakanlıklar) kurma imkanı vermiştir. Bu devletler, Birinci Türk Hakanlığı, İkinci Türk Hakanlığı, Batı Türk Hakanlığı, Türgiş Hakanlığı, Uygur Hakanlığı ve Yenisey Kırgızları'nın, Karluklar'ın, Kimaklar'ın ve Aral

* Burada ve daha sonraki kısımlarda runik kitabelerden yapılan alıntılar S.E. Malov'un 1951, 52 ve 59 yıllarında neşredilen çalışmalarına dayandırılmıştır.

civarı Oğuz (Guz)larının kurdukları hakanlıklardır. Bu döneme, genel olarak, Eski Türkler devri denilir.

Aşağıda, Merkezi ve Orta Asya Türk halklarının Miladi I. Binyılın ikinci yarısındaki etnik ve sosyo-politik tarihinin en genel hatlarıyla tanışacağız. Aralarında Kazaklar'ın da bulunduğu bugünkü Türk dilli ulusların atalarının ve dolaysız seleflerinin teşkil ettikleri etno-politik birlikler gerçekten de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bozkırlıların manevi kültür basamaklarını tırmanmaları da bu dönemde olmuş; orijinal ve ödünç alınmış Türk alfabesi ortaya çıkmış; yazılı Türk edebiyatı meydana gelmiş ve Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi o dönemin büyük dinleriyle ilk defa tanışan Türk kabileleri, farklı medeniyetlerle geniş ölçüde kucaklaşmışlardı. Göçebe ve yarı göçebe hayat şartlarında, -bazen de Yedisu'da olduğu gibi yerleşik düzene ve şehir hayatına geçişten sonra,- o dönemin kültür dünyasında kendi yerini alan, nevi şahsına münhasır, kendi hayat görüşü olan yeni bir kültür kurulmuştu.

Bütün bu süreçlerin, Büyük Bozkır'ın muayyen kabile ve halklarının "tarihi"ne atfedilmesi ve bugünkü uluslardan herhangi birinin geçmişine istisnai olarak uygulanması mümkün değildir. Avrasya'nın Türk dilli halkları ve keza selefleri, uzun yüzyıllar boyunca, müşterek miraslarını teşkil eden ortak bir tarih ve yine ortak bir türeyiş kültürüne sahip olmuşlardır. Tarih sahnesinde, kabile birliklerinden birinin yerini bir başkasının alması, her zaman, öncekilerin bütünüyle ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aksine eski kabileler, çoğu defa değişik adlarla, yeni ortaya çıkmış etnik ve politik yapılanmalarda kendilerini muhafaza ederler ve deformasyonlar geçirmiş yeni halklar teşkil ederler. Bunlardan her birinin kaderi, komşularının ve akrabalarının kaderlerinden farklı değildir.

Bronz Çağı'nın başlarında ortaya çıkmış, İskit döneminde gelişmiş olan Avrasya bozkır kültür ve tarihinin yeknesaklığı ve birbirinin takipçisi oluşu, ortadan kaybolmamış; aksine, Eski Türkler döneminin başlamasıyla birlikte yeni bir etnik renge boyanmıştır.

1. Eski Türk Kabile Birliğinin Teşekkülü

1968 yılında, Moğolistan'da, şu an için Türk Hakanlığı'nın yüzeye geliş döneminin başlangıcını gösteren yegane epigrafik yadigâr

1 Klyaştornıy S.G., Livşits V.A. Sogdiyskaya nadpis' iz Bugata.– "Stranı i narodı Vostoka", vıp. X, 1971, s. 121-146.

bulunmuştu. Bu, Soğd yazısıyla yazılmış Bugut taş kitabesidir.[1] Kitabenin yukarı kısmına bir bozkurt sureti çizilmiş. Kurdun karnının altında elleri ve bacakları kesilmiş bir insan var. Hakanlık kitabesi üzerindeki bu tuhaf barelyef ne ifade ediyordu?

VI. Yüzyılda Çinli tarihçiler tarafından yazılan Türk efsanesine göre, Türkler'in "büyük bir bataklığın kenarında yaşayan" ataları, komşu kabilelerin savaşçıları tarafından kılıçtan geçirilmişlerdi. Bu katliamdan sadece on yaşlarında bir çocuk kurtulur, fakat düşmanlar onun de el ve ayaklarını keserek, bataklığa atarlar. Burada onu bir dişi kurt kurtarır ve emzirir. Bir süre sonra da bu kurt, onun hanımı olur. Düşmanları, sonunda kendilerinden gizlenen çocuğu bulurlar ve onu öldürürler. Dişi kurt ise Turfan'ın kuzeyindeki dağlara (Doğu T'ien-shan'a) kaçarak, bir mağaraya sığınır. Burada on erkek çocuk doğurur. Çocukların babası ise, kurdun kurtardığı çocuktur. Dişi kurdun çocukları, Turfan kadınlarıyla evlenirler. Onun torunlarından Açina (A-shih-na) adlı birisi, yeni kabilenin kumandanı olur ve ona kendi ismini verir. Açina boyunun daha sonraki reisleri, yol arkadaşlarını Altaylara getirirler ve buradaki Türk adını verdikleri yerli kabilelerin başlarına geçerler.

Efsane, Türkler'in doğuşunu Doğu T'ien-shan'a bağlamaktadır. Çin tarih kroniklerinin açıklamalarına gelince, bunlara göre Miladî III. Yüzyıl sonu ile IV. Yüzyıl başlarında T'ien-shan'ın daha kuzeyinde bir yere göç eden geç dönem Hun kabileler grubu, IV. Yüzyıl sonlarında 460'a kadar tutunmayı başardığı Turfan bölgesine itilmişti. 460'da ise Moğol dilli Juan-juan (Avar)lar bunlara saldırarak, kurdukları prensliği yıkarlar ve itaat altına alınan Hunlar'ı Altay'a tehcir ederler. İşte bu gelenler arasında Açina torunlarının teşkil ettiği kabile de vardır.

Gerek Türk efsanesi (ki iki varyantı vardır) ve gerekse Çin tarihî kaynaklarında verilen bilgiler, Açinalar'ın zamanla Doğu Türkistan'da yeni bir etnik grubu bünyesine alarak, yerli sakinlerle kaynaştıklarını kaydetmektedirler. Açinalar'ın III. Yüzyıl sonlarından 460'a kadar yaşadıkları bölgede, İran (Soğd) ve Tohar (Hint Avrupa) halkları vardı ve bunlar Açina dil ve kültür geleneklerine tesir etmişlerdi. Yani burada, eski Türkler'in kültür ve devlet geleneğini geniş ölçüde etkileyen yoğun Türk-o-Soğdiyan ilişkileri başlamıştı.

Altaylarda Avarlar'a vergisini demirle ödeyen Açina Türkleri, henüz 545'de Kuzey Çin devletlerinden biriyle diplomatik münasebet-

ler kurmuş bulunan büyük bir kabile birliği teşkil etmişlerdi. Bu ilişkilerin kurulmasına ilk aracılık edenler Buharalı Soğdiyanlar'dı. O sıralar Soğdiyanlar'ın Çin başkentlerine kadar uzanan İpek Yolu boyunca kolonileri vardı. (bl. 5 ve 6'ya bkz.).

Bilahere Türkçe denilen dillerle konuşan kabile ittifaklarının en büyüğü, Çin kaynaklarında *T'ie-le* (*Tegreg*, "Töles") adıyla zikredilen Oğuz kabileleri birliği idi. Henüz IV-V. Yüzyıllarda bu birlik içinde yer alan kalabalık nüfuslu kabileler, Avrasya bozkırlarının batı kesimlerine saçılmışlardı ve ana bölgeleri Cungarya ile Hanghai eteklerindeydi.

Bazı Oğuz kabilelerini itaat altına alan ve onlarla saflarını güçlendiren Açina Türkleri, metbûları Juan-juanlar'ın hanı Anahuan'a [Anaboy/Anakui] karşı isyan ettiler. Savaşı kaybeden son Juan-juan hanı Anahuan, intihar ederek hayatını noktaladı. Türkler'in kumandanı Bumın, 551'de kağan ünvanı aldı. Bumın 552'de ölünce, yerine Juan-juanlar'ı bütünüyle ortadan kaldıran Kara-kağan (552-553) ve Mugan-kağan (553-572) geçtiler.

Juan-juanlar'ın bir kısmı Kore ve Kuzey Çin'e kaçarken, diğer bir kısmı, Avar adıyla şöhret yaptıkları batıya göç ettiler. Povolje, Azak civarı ve Kuzey Kafkaslar'daki geç dönem kalabalık Hun kabilelerini de ordalarına alan Avarlar, 558-568 yılları arasında Bizans sınırlarına gelerek Tuna ovasında kendi devletlerini kurup, Merkezî Avrupa ülkelerini defalarca yakıp yıktılar.

Türk kelimesi, ilk defa VI. Yüzyılın ikinci yarısında kaynaklarda yer almaya ve çok geniş bir alanda kullanılmaya başlanmıştır. Soğdiyanlar, Türk kelimesini kullanırken, çoğul olarak da Soğd dili kurallarına uygun olarak *Türküt* (Türkler) şeklini istimal ediyorlardı. Soğdiyanlar'ın kullandığı bu çogul sigası, Türkler'le Çin arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasında ilk önce Soğdlular öncülük ettikleri ve Soğd yazısı kullanıldığı için, Çinliler tarafından da benimsenmiş ve *T'u-chüe*, Türküt'ün karşılığı olarak Çinceye girmiştir. Böylece Türk kelimesi, bilahere Bizans, Arap, Süryani dillerine girmiş; Sanskritçe, çeşitli İran ve Tibet dillerine de geçmiştir.

Hakanlığın kuruluşuna kadar *Türk* kelimesi, 460 yılından hemen sonra Altaylar'da teşekkül eden kabilelerden sadece on (bilahere oniki) kabile birliği anlamına geliyordu. Bu anlam, hakanlar döneminde de bir terim olarak muhafaza edilmiş; eski Türk kitabelerine

ise *Türk bodun* şeklinde yansımıştır. Kitabelerde bir defa geçen *bodun* kelimesi, (*bod* kabile demektir) kabileler birliği, birliktelik ve münferit kabilelerden teşekkül eden halk anlamına gelir. Henüz VIII. Yüzyıl ortalarında kaynaklar "oniki kabileli Türk halkı" ibaresini kullanıyorlardı. Bu ibareyle kastedilen şey, Türk kabileler birliği tarafından bizzat kurulan devlet–*Türk eli* idi. Bu iki anlam, Eski Türk epigrafik kitabelerine ve Çin kaynaklarına yansımıştır. Kelimenin daha geniş anlamı ise, çeşitli göçebe kabilelerin Türkler tarafından kurulmuş devlete mensubiyeti demektir. Bizanslılar, İranlılar ve hatta bazen bizzat Türkler, kelimeyi bu anlamda kullanıyorlardı.

Türk kelimesi, daha sonraları IX-XI. Yüzyıl Arap tarihçi ve coğrafyacılarının eserlerinde değişik bir anlam kesbederek, halk ve dil grupları manasını ifade etmiş, ama asla herhangi tek bir halk veya devlete işaret etmemiştir.[2] Yani "Türk" kelimesi, Arap bilimsel literatüründe, Türk kabilelerinin konuştukları genetik ana dillerini ve bu kabilelerin genealojik asıllarını gösteren daha genel bir kavram halini almıştır. İslamî literatürün dışında kalanlarda, bu konu, böylesine geniş bir şekilde ele alınmış değildir. Örneğin, 985 yılına ait Rus yıllıklarında bir Türk kabilesi (yani Türkler) zikredilir; ama bu, Berendi, Peçenek, Karakalpak ve Kumanlar'la birlikte anılan Vahşi bö'gedeki [bozkırdaki] birçok göçebe birliklerinden sadece biridir.

Eski Türk devletinin sosyo-politik tarihinin ve onunla ilgili temel kavramların izahı üzerine yapılan bu mantıkî açıklamaya, şimdi, çok kısa da olsa, esasen Miladî I. Binyıldaki Eski Türk göçebelerinin dünyasını teşkil eden bu kabilelerin etnik tarihine genel bir bakışın yapılacağı bir mukaddime koymak gerekir. Böyle bir başlangıç koşusunun okuyucuların asla hoşuna gitmediğini biliyoruz, ama her halükârda, konuların bundan sonraki akışını daha iyi kavrayabilmek için, bazı genel hatların tespiti zorunludur.

2. Eski Türk Kabilelerinin Etnik Tarihiyle İlgili Genel Görüşler

Türk etno-glottogenezinin en eski merkezleri,* Avrasya kıtasının doğu kesimiyle, yani batıda Altaylar'dan, doğuda Kingan'a kadar uzanan Merkezî Asya ve Güney Sibirya bölgeleri ile kopmaz bağlar-

2 Bartold, *Soçineniye*, V/584.

* Türk halklarının ve dillerinin şekilleniş bölgeleri.

la bağlıdır. Bu geniş bölge, ne komşu medeniyetlerden, ne de bozkırlı ve orman-dağlı diğer etnik kabile gruplarından izole olmuş değildi. Göç süreçleri dalgaları, bazen güçlenerek, bazen de zayıflayarak Büyük Bozkır'ı bir baştan bir başa katettiler. Büyük Bozkır'daki etnogenetik proseslerin belirleyici özelliği, bölgesel olmayışlarıdır. Yani bu prosesler, bir bölgede yaşayan kabilelerin azami hareket seviyesini belirleyen bölgesel süreçlerle bağlantılı değildir. Eski ve Orta Çağ'ın Türk dilli kabile birliklerinin ortak özellikleri, istikrarsızlık, hareketlilik ve yeni teşekkül eden kabile grupları bünyesine kolayca adapte oluş kabiliyetidir. Göründüğü kadarıyla istikrarsız muhaceretler, sadece şu veya bu boy-kabile grupları (hanedanlar) tarafından kurulan etno-politik birlikler dahilinde belirli çizgiler arzetmiştir. Ve yine sadece büyük kronolojik periyotların sınırları dahilinde bu göçlerin, genel prensibe, yani Türk dilli grupların doğudan batıya doğru yer değiştirmesi kanununa uygun olduğu gözlenmiştir.

Yazılı kaynakların hayli bölük pörçük oluşu ve arkeolojik bulguların etniksel yorumlanmasında yaşanan güçlükler, bir bütün halindeki süreçlerin birbirine benzerliğinin rekonstruksiyon çizgisini ve şahsî hükümlerin mahut hipotetikliğini göstermektedir. Dolayısıyla burada biz, Türk dilli etnik toplumların şekillenmesinin bariz aşamalarıyla bağlantılı Eski Türk devrinin sınırları dahilindeki merhaleleri gösteren en genel ve en maruf bir bakışla sınırlı kalmak zorundayız.

Türk etnogenezinin başlangıcı, generel olarak Hun devletinin çöküşü ve Merkezî Asya bölgesindeki kim oldukları bilinmeyen daha erken dönem kabile gruplarının birbirlerinden ayrılmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte, Çin tarihçilik geleneğinin taraflı bakışına rağmen, bu sonuncuların etnogenetik yönden Hunlar'la akraba olmaları hususu, tartışma kabul etmez bir konu değildir. Artık günümüzde, imparatorluk kuran ve (lengüistik anlamda) "Altaylı olmayan" erken Hunlar'la, "Altaylı" etnik grupların hâkim olduğu geç Hun toplumlarının bariz konglomerası arasındaki ayrılık, yeterince açık bir kesinlik kazanmıştır. Yani Hun İmparatorluğu'nun kenarında, miladın ilk yüzyıllarında proto-Türkler'in etno-politik şekillenmesi başlamıştır.

VI. Yüzyıl alfabesiyle kaydedilen ve Türk etnogenezinin erken dönemini yansıtan ilk Türk folklorik kitabeleri, Açina kabilesinin

doğuşu ve o dönemde ortaya çıkan kabile birliğinde hâkim grup haline gelişiyle ilgili genealojik efsanelerden ibarettir. Mamafih Türkler'in, genel olarak oldukça az incelenmiş olan genealojik efsaneleri, onların özel genealojisinden başka, göründüğü kadarıyla Kırgız, Kıpçak ve T'ie-lelerin (Oğuzlar) ilk etnogenez safhalarıyla bağlantılı üç kabile tradisyonunun köklerini de ortaya çıkarmamıza imkan sağlamaktadır.

Genel olarak, *Chou-shu* ve *P'ei-shih*'de Türkler'in türeyişleriyle ilgili iki efsane anlatılır. Her iki efsane de, büyük bir ihtimalle, Açina Türkleri'nin Merkezî Asya'ya saçılmalarının sonuç aşamalarını yansıtan tek bir efsanenin farklı tasvirleridir. Açinalar'ın Altaylar'a muhaceretinden sonra, onların genealojik tradisyonuna, Açina Türkleri'ne komşu kabile ittifaklarını kuran Merkezî Asya ve Güney Sibirya'nın Türk dilli kuzey etnik grupları, eşit haklara sahip şerikler olarak katılmaktadırlar. Çin kaynaklarında kaydedilen genealojiye göre bu, *Ch'i-ku* yani Yenisey Kırgızları, bendeniz tarafından Kıpçaklar'la özdeşleştirilen "*Beyaz Lebedin*" grubu ve efsanede Açina'nın kabiledaşlarıyla özdeşleştirilen, Ch'u-che Nehri sahillerine yerleşen *T'ie-le* (Tele) grubudur.

Efsane versiyonlarının analizi, iki önemli durumu tesbit etme imkanı vermektedir. Öncelikle, daha sonraki tarihî dönemde birbirinin halefi olan dört ana Türk kabile grubu, onların genealojik soy geleneklerinden bahseden bilgiler henüz etrafta duyulup, hafızalara nakşedildiği sırada, Türk etnogenezinin oldukça erken aşamasında teşekkül etmiş bulunuyordu. Diğer yandan, nesil hesabına binaen, VI. Yüzyıl notları arasında muhafaza edilen bilgiler, Doğu T'ien-shan ve Sayan-Altay (Moğolistan Altayları dahil) bölgelerinde vukû bulan V. Yüzyıl ve hatta IV-V. Yüzyıl olaylarını yansıtmaktadırlar. Son durum, tarihî olayları anlatan fragmanlardaki bilgilere ve o dönemin arkeolojik materyallarına dönülmesine imkan sağlamaktadır.

Sayan-Altay bölgelerinde, III-V. Yüzyıllarda, bir takım karakteristik unsurlar içeren bazı arkeolojik kültürler ortaya çıkmaktadır ki, bunlar, farklı özelliklerine binaen *Erken Kırgız*, *Erken T'ie-le* ve *Erken Kıpçak* kültürleri olarak nitelendirilebilir. Örneğin, Orta Yenisey'in aşağı akımlarına doğru uzanan bölgelerde teşekkül etmiş bulunan III-IV. Yüzyıl *Taştık kültürü*, Yenisey Kırgızları'nın kültürünün gelişimine tesir eden bir dizi bariz unsurlar (cesetlerin yakılması merasimi, mevtanın yeraltı mezarlarına defninin bir takım ana özellik-

leri, bazı takı ve seramik türleri) içermektedir. Altay Dağları'ndaki barelyef tipi yadigârlar (III-V. Yüzyıllar), atların mevtayla birlikte defnedilmesi geleneğiyle ayrılmaktadır ki, buna binaen, haklı olarak Erken T'ie-le (Erken Oğuz) kültürü olarak incelenmektedir. *Yukarı Obi kültür* konglomerası çerçevesine giren Kuzey Altay senkronik yadigârları, *Erken Orta Çağ Kıpçak kültürleri* için de geçerli olan fazlasıyla erken dönem unsurları içermektedir. Sözü edilen arkeolojik komplekslerin yaratıcıları, bariz bir şekilde Hun dönemi etno-kültürel substratlarıyla bağlantılıdırlar. Ancak, III-IV. Yüzyıllarda Eski Türkler'in kültürleri, nevi şahsına münhasır etnik topluluk tezahürü olarak çoktan ayrılmışlardı. Şu halde, yazılı geleneklerin ve arkeolojik materyalların analizi, Türk etnogonezinin, teorik olarak *efsanevî atalar aşaması* denilebilecek ilk merhalesinin derinliklerine dalma imkanı sağlamaktadır.

VI. Yüzyıl ortalarında, Eski Türk kabilelerinin dört ana grubu, Açina Türklerince teşekkül ettirilen, dolayısıyla da Merkezî Asya'nın etnik ve politik tarihinin bir sonraki aşaması olan *arkaik imparatorluk safhasının* (VI-IX. Yüzyıllar) başlangıcını teşkil eden yeni siyasî yapılanma bünyesinde yer almaktaydılar.

Türk etnogenezinin yeni aşaması, farklı bölge sınırlarında (Türk hakanları iktidarının Büyük Bozkır'ın Kazakistan kısmında yayılışı ve politik etkilerinin yerleşik Orta Asya medeniyetleri bölgesinde intişarı) sosyal şartların (halk gruplarını itaat altına alan hâkim zümrenin ortaya çıkış süreçlerinin etkinliğinin) değişim temeli üzerinde gerçekleşmiştir. Bu aşama, Doğu İran dünyasıyla kurulan etnik temaslar ve ekonomik simbiyozların yeni seviyesine bağlıydı. Türk ve Uygur hakanlıklarının, hatta analojik sosyo-politik yapılar teşkil eden Karluk, Türgiş, Kırgız ve Kimak devletlerinin şekillenişi, *Türk etnogenezinin merkezinin tedrici surette batıyla kaynaşmasına*, aynı zamanda da Merkezî Asya'daki Türk etnik süreçleriyle bağlantılı olan öncekilerin zayıflamasına yol açmıştır.

Arkaik imparatorluklardaki boy-kabile partikülarizmi, yani kendi başına buyruk olma isteği, ilk ağızda onları genel imparatorluk ideolojisinin ortağı haline getiren karşı denge teşkil etmelerini sağlamaktaydı. Vahid devlet çerçevesi içinde, tek edebî dil ve alfabe, maddî kültürde genel imparatorluk modası ve tek sosyo-politik nomenklatura teşekkül etmekte ve hatta devletin yıkılmasından sonra dahi varlığını sürdürmekteydi. Bu prosesler, bütünüyle farklı bir

kültür dünyasının karşısında yer alan yeni bir etnik dünya görüşünü yansıtıyorlardı. Bununla birlikte, Yedisu'da, Doğu Türkistan'da ve kısmen Orta Asya'nın Mâbeynennehreyn'inde [Sır-Derya ve Amu-Derya arasında], yukarıda anlatılan süreçlerden tamamen farklı prosesler, nispeten, itidal yanlısı güçlerin tesirinin zayıfladığı ve müstakbel Türk uluslarını yapılanmasını sağlayan sabık gayr-ı müstekar kabileler arası bağların kuvvetlendiği etno-territorial muhkem grupların dar lokalizasyonu şeklinde ortaya çıkmıştır.

Birbirinin yerini alan ve arkaik imparatorlukların tarihinde görülen merkeze bağlı ve merkezkaç prosesleri, o dönemlerin arkeolojik kültürlerinin zıt karakterli gelişimine yansımıştır. Bir yandan, Miladî I. Binyılın ikinci yarısında, maddî kültür objeleri (üzengili eyerler, birkaç parçadan mürekkep yaylar, üç tüylü oklar, tokalar, takılar), mezar mimarilerine yansıyan ideolojik farklılık ve plastik sanat yadigârları gibi tüm bozkır şeridinin geniş bir alanını içine alan genel Türk kültür kompleksinin teşkili kendini gösteriyor. Diğer yandan, somut etnik muhtevaya sahip arkeolojik komplekslerin kültürel farklılıkları, yeterince kesin çizgilerle kendini gösteriyor. Böylece, içine konulan eşyalarla ve dekorlarıyla dikkat çeken mezar normlarının birbirinden ayırdığı üç bağımsız arkeolojik kültür olduğu söylenebilir. Bunlar, *Yenisey Kırgızları kültürü, Altay Türkleri kültürü ve Doğu Kazakistan ile Kuzey Altayların ortak, yani Kimak-Kıpçak kültürü*dür. Erken Orta Çağ kültür gelişiminin genel seyri, yayılım alanlarına nazaran güneyden kuzeye ve doğudan batıya doğru uzanan bir çizgi takip etmektedir.

Böylece, M.S. I. Binyıl boyunca, Merkezî Asya'da, Güneybatı Sibirya'nın bozkır kesiminde, Yedisu ve T'ien-shan'da, Türk etnik unsurları için geçerli proseslerin genel çerçevesi dahilinde, *Türk, Oğuz, Kırgız ve Kıpçak etnogeneziyle bağlantılı olan aynı kökten gelme kültür tradisyonlarının yapılanması* gerçekleşmiştir.

Arkaik imparatorlukların sınırları dahilinde, Türk dilli dört farklı grup konsolide olarak, *yeni etnosların şekilleniş ocaklarını* oluşturmuşlardır. *Kimak-Kıpçak grubu* ve Merkezî Asya'yı terkeden bazı Oğuz kabileleri, önce İrtış Havzası'na yönelmiş, müteakiben diğer birçok Türk kabilelerini güneye iterek, batı yönüne doğru saçılmışlardır. Yenisey boyundaki kendi devletlerinin sınırlarını terkeden *Kırgızlar* ise, göçebeler için fazla uygun olmamakla birlikte, Baykal'dan Doğu Kazakistan'a kadar uzanan dağlık orman-steplerde

önemli ölçüde tarım potansiyeline sahip bölgeleri ele geçirdiler. Bu bölgelerde, söz konusu yayılışın arkeolojik izlerine rastlanılmaktadır. Kırgızlar'ın IX-X. Yüzyyıllardaki sınırlarını, doğuda Çita yakınlarındaki mezarlar ile batıda Güney Altaylarda bulunan Uzun-Tal mezarlığı belirlemektedir. Batı Altaylar ve Yukarı İrtış kurganlarında elde edilen bulgularda Kırgız unsurlarına da rastlanmaktadır. Yenisey Kırgızları'nın etki alanının batı sınırı, İli Nehri'nde bulunan defin malzemeleriyle tespit edilmiştir.

*Tokuz-Oğuz kabileleri grubu*na gelince; bunlar, Tibet'in kuzeyindeki yayılmacılarla girdikleri kanlı katışmalar sonucunda, henüz VIII. Yüzyılın ortalarında Tarım Havzası'nı devletinin batı bölgesi haline getirdikten sonra Kan-su'nun batı kesimi ve Doğu Türkistan yönüne doğru kaymışlardır. 744'de siyasî bir felakete maruz kalan ve Merkezî Asya'daki anayurtlarını kaybeden *Türkler* ise, Kaşgar ve Yedisu'da yoğunlaşarak, İslam'ı kabul edip, akrabaları Karluk kabileleriyle kaynaşmak suretiyle Karahanlı Devleti'ni kurdular. Batı Hakanlığı'nın Türk-Oğuz kabilelerinin torunları olan ve Karluklar tarafından itilen Yedisu kolu da, Sır-Derya vahalarıyla, Aral civarı bozkırları sakinlerini asimile ederek yine Aral civarında bir Oğuz devleti meydana getirdiler. Arkaik imparatorlukların içlerinde teşekkül eden etnik tekamül dinamiği, yapılanmalarıyla Büyük Bozkır'ın siyasî, sosyal ve etnik tarih aşamasına, yani erken feodal devletlerde görülen barbar hükümdarlıklar devrine başlangıç teşkil eden bu hükümdarlıklarda açık bir şekilde vücuda gelmiştir. Yani bu hükümdarlıkların sınırları dahilinde, erken Orta Çağ Türk proto-uluslarının dil ve kültür spesifiğini belirleyici etnik proseslerin çevresinde yoğunlaşan çekirdek unsurlar, en açık bir şekilde tecessüm etmiştir.

Bununla birlikte, etno-kültürel süreçlerin yönünü belirleyen iç ve dış faktörler arası ilişkiler sert bir şekilde değişmiştir. Etnogenezin bir sonraki ana safhasında, Eski Türk komponentler kendi kendine ne kadar gelişmişse, çevresindeki - İran, Kafkas, Anadolu, Finno-ugor ve Slavyan- etnik unsurlarla yakın temaslarını tesiri de o kadar olmuştur. Merkezî Asya ve mahalli substratları içine alan etnik gelişimin bu çizgisi, soy-genez ve kültüro-genezde başka, Türk dilli halkların kendi etnik tarihlerinde başka şekilde ortaya çıkmıştır.

3. Birinci Türk Hakanlığı (551-630)

Bumın ve Kara-kağan'ın halefi Mugan-han, Güneybatı Mançurya'daki Moğol Kıtan kabilelerini, Yenisey'de de Kırgızları itaat altına alarak, Türk elinin hâkimiyetini Merkezî Asya ve Güney Sibirya'da nihaî olarak yerleştirmiştir. Çin salnamelerine göre " [Büyük Seddin – S.K.] sınırlarında bulunan bütün hükümdarlıkları titretmiştir. Kore Körfezi'nin doğusundan batıda Batı Denizi [Hazar Denizi – S.K.] ne kadar onbin li, Kumlu Bozkırın [Alashan ve Gobi çölleri – S.K.] güneyinden kuzeyde Kuzey Denizine [Baykal Gölü – S.K.] kadar beş-altı bin li uzunluğundaki bütün topraklar onun devletinin hâkimiyeti altındaydı. Orta Hükümdarlığın rakibi olmuştu."[3] Hakanlığın bu dönemde iki Kuzey Çin devletini -Kuzey Ch'i ve Kuzey Chou- fiilen haraçgüzar haline getirdiği şeklindeki son bilgi, yüzde yüz kesin değil. Bu iki devletin bağımlılığı, özellikle Mugan-han'ın halefi Taspar-kagan (572-581) döneminde artmıştı.

Türkler için başarılı geçen seferler, batı seferleri idi. 560 yılının sonlarına doğru Türk hakanı, o dönemin en güçlü devletleri olan Bizans, Sâsânî İranı ve Çin'le siyasî ve ekonomik ilişkiler kurarak, Uzak Doğu'yu Akdeniz ülkelerine bağlayan kervan yolunun kontrolünü ele geçirmek için mücadeleye girişir.

Ardı ardına gerçekleşen savaş zaferleri, Türk toplumunun sosyal yapılanma sürecinde ortaya çıkan şiddetli muhalefet hareketlerini bastırmış; ancak, ilk hezimetler, hemen durumu değiştirmiştir. 581-588'de, o güne kadar parçalanmış halde bulunan Çin, Sui hanedanı (581-618) vasıtasıyla birleştirilmiş; getirilen reformlar, imparatorluğun ekonomik ve askerî potansiyelini hızlı bir şekilde yükseltmişti. Çin'in güçlenmesi, yönetici Türk grupları, öncelikle de bizzat Açina boyu yöneticileri arasındaki taht kavgaları ve bozkırdaki şiddetli kıtlıkla aynı ana rastlamıştı. Bir Çinli tarihçi "ekmek yerine kemikleri öğüterek yiyorlardı" diye kaydetmektedir.[4] Devletin büyümesi; ele geçirilen toprakların otonom yönetimine can atan Türk aristokrasisinin tesiri; birbirini takip eden savaşların bütün yükünü omuzlarına yüklenen, 581-583 yıllarındaki yut* sebebiyle açlığa mahkum ol-

3 Biçurin, *Sobraniye*, I/229.
4 Biçurin, *Sobraniye*, I/229.
* Yut veya cut: Kıtlık, fakat özellikle salgın hastalık sebebiyle sürüleri yok eden kıran hastalığı.

mış göçebe kitlelerin birleşmesi; Türk hakanlarını savaş açmak için bahane arama imkanından mahrum bırakan yeni siyasî durum.. bütün bunlar, hakanlığı şiddetli bir krizle ve iç savaşla burun buruna getirmişti.

Büyük Türk Hakanlığı, 582-603 yılları arasında kesinkes olarak Doğu (Merkezî Asya) ve Batı (Orta Asya) olmak üzere ikiye ayrılmış; bu uzun zaman diliminin tamamı Doğu ve Batı Hakanlıkları arasında acımasız savaşlarla geçmiştir.

Sadece Shih-pi [Şibir]-han döneminde (609-619), Doğu Türk Hakanlığı kısa bir süre kriz durumundan çıkmıştı ve siyasî yönden yeni bir güçleniş ve yükseliş sahfası başlamıştı. Çin'deki iç savaş (613-618) ve Sui yönetiminin, T'ang hanedanının iş başına gelişine yol açan düşüşü, Şibir-han ve kardeşi El-kagan'a (620-630) güney sınırlarında yeni bir savaş başlatma imkanı sağlamıştı. Ne var ki, bu arada hakanlığın durumu hissedilir ölçüde değişecekti.

Bütün Türk kabile birlikleri, saldırıları normal bir gelir sanatı olarak görürken, zaman çoktan değişmişti. Türkler'in devlet kurma yolunda katettikleri 80 yıllık tarihi gelişim yolu, toplumda derin değişikliklere yol açmıştı. İktidara gelen her kağan, kendi boy ve kabile köklerini dikkat çekecek ölçüde koparan üst düzey aristokrat kesimin çıkarları tarafından yönlendirilmiştir. Savaş, sadece, elde edilen ganimet ve alınan vergilerden aslan payını kendisine ayıran hakan ve yönetici kesim için perspektifdi. Asıl kitle ise, hayvancılık ekonomisiyle hayatını sürdürüyordu. Türkler'in büyük kısmı, köle, mücevherat ve ipekli kumaşlar elde etmek amacıyla savaşa gitmekle değil, barış içinde sınır ticareti yapmakla ilgileniyordu. Hakanlar, bazen tebaasının hayatî problemlerini göz önünde bulundurarak, Çin yönetiminden sınır pazarlarının açılmasını istiyorlardı. Fakat yaklaşık bin yıl boyunca, sınır ticareti Çin'de "barbarlar" üzerinde kontrol vasıtası olarak görülmüş, imparatorluk sarayını monopol haline getirmiş ve bu yüzden de oldukça sınırlı kalmıştı. Türk Hakanlığı, Merkezî Asya'daki ikiyüz yıllık mevcudiyeti esnasında, Çin sınırlarında barter pazarları açılması konusunda sadece bazı açıklamalarda bulunabiliyordu. Dolayısıyla, Türk aristokrasisi, tarihin belli bir bölümünde güneye açılacak savaşlar konusunda tebaalarının geniş çaplı desteğini sağlayabilmiştir. Yabancı topraklar üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi ve açgözlülük, gerek Çin sarayının ve gerekse hakanlık otağının şahsî meseleleri olduğu için, hem Çinli çiftçiler, hem de Türk

çarvacılar, sınır pazarlarının açılıp, barış içinde ticaret yapılması taraftarı olmaları hasebiyle, bu tür meyillerden uzaktılar.

620-629 yıllarında, El-kağan ve beyleri, Çin sınırlarına 67 saldırı düzenlemişlerdi. Ardı arkası gelmeyen savaşlar, sürekli büyük ordular beslemeyi, süvari birliklerini daima yenilemeyi ve başka birçok masrafları da gerektiriyordu. Sonuçta, haraç ve ganimetlerle yetinmeyen El-kağan, kendi çobanlarına ve toplayıcılarına da vergiler koydu. Çobanlar, özellikle yut yıllarında, hayvanlara kıran girdiğinde ve kıtlık dönemlerinde çok zor durumda kaldılar (627-629). Seleflerinin takip ettikleri yoldan yürümeye devam eden El-kağan, toplumu daha da geliştirmek suretiyle iktidarını sürdürmek için bir takım usuller ve metotlara başvurdu. Bir şekilde boy-kabile geleneklerine bağlı bulunan eski yönetim organlarını hiçe sayarak, önemli görevleri ellerinde bulunduran memurları Çinli ve Soğdiyanlar'la değiştirdi.

Halka göre, sosyal eşitsizliğin ve sınıf farkının artmasının sebebi, doğrudan doğruya iktidarın fiilen yabancıların eline geçmesiydi. Geçim sıkıntısı çekenlerin hoşnutsuzluğu, yabancılara karşı duyulan nefrete dönüşmüştü. Hakanlık içindeki muhalefet hareketleri öylesine belirginleşmişti ki, sınır boylarındaki Çinli devlet memurlarının raporlarına dahi yansımıştı. Bunlardan birinde özetle şöyle deniliyordu: "Türkler'in sade âdetleri vardı ve sakin tabiatlı insanlardı. Hie-li [El-kağan–S.K.] kendisine Chao Tê-yen adlı bir üstad edinmişti. Kabiliyetlerinden dolayı ona saygı duduyor ve öylesine fazla güveniyordu ki, sonunda Chao Tê-yen, yavaş yavaş devlet yönetiminde ipleri ele geçirdi. Hie-li, bundan başka yönetimde Hu (Soğdiyan)lara da güvenmiş, akrabalarını kendinden uzaklaştırmış ve hiçbirine görev vermemişti. Orduyu her yıl savaşa gönderiyordu.. Artık halkı bu yüke daha fazla dayanamazdı.. Birkaç yıldır zaten ülkede büyük bir açlık yaşanıyordu. Vergiler ve peşkeşler, dayanılmaz ölçüde ağırlaşmış, kabileler ise Hie-li'ye daha fazla düşman hale gelmişlerdi."[5]

Sonuçlar, kendini göstermekte gecikmedi. 629'da El-kagan Shansi'de ağır bir yenilgi aldı. Arkasından Oğuz kabileleri hemen ona karşı isyan bayrağı açtılar. Bu fırsatı yerinde değerlendiren imparatorluk ordusu, hakanlık sınırlarından içeri girdi. Herkes tarafından terkedilen El-kağan esir düştü (630). Ve böylece I. Türk Hakanlığı tarihi kapanmış oldu.

5 Liu Mau-tsai. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-T'urken (T'u-kue)*, Wiesbaden, 1958, I/194. Bundan sonra: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen.*

4. Orta Asya'daki Türkler

VIII. Yüzyıl Türk tarih uzmanı, atalarının devletinden ve ilk hakanların yaptıkları fetihlerden şu şekilde bahseder: "Önde (yani doğuya) Kadırgan ormanlarına kadar, geride (batıda) Temir-kapığ'a kadar onlar kendi halklarını dağıttılar". Burada geçen Kadırgan ormanları, Büyük Kingan; Temir-kapığ ise Baysun-tav dağlarındaki Buzgala'dır ki, Semerkand-Belh yolu üzerinde, Şehrisebz'in 90 km. güneyindedir. Türk Hakanlığı, en geniş bölgesel yayılma döneminde Mançurya'dan Kimmer Bosphoru (Kerç Körfezi)'ne, Yukarı Yenisey'den Yukarı Amu-Derya'ya kadar saçılmıştı. Böylece Türk hakanları, ilk Avrasya imparatorluğunun, Orta Asya ve Güneydoğu Avrupa tarihine etkili şekilde tesir eden siyasî ve kültürel bir mirasın kurucusu oldular.

Hakanlığın batı bölgelerinin yöneticisi Bumın-kağan'ın kardeşi İstemi (Yunanca Silzibul veya Dizavul, Arap kaynaklarına göre ise Sincibu) yabgu ünvanını almıştı ve Türk Açina hanedanının batı koluna ait tradisyon uzantısını temsil ediyordu. Yabgu (veya yabuga) askerî ünvanı Türkler'in Eftalitler tarafından muhafaza edilen Kuşan siyasî geleneğinden ödünç aldıkları bir ünvandır. Türkler, 575'de ölen İstemi-han döneminde gerçekten askerî gücünün zirvesine ulaşmışlardı.

Henüz 555'de batıya yönelen Türk kabileleri, Yedisu ve Kazakistan'ın Sır-Derya'dan Aral sahillerine kadar uzanan bütün bozkır bölgesini ele geçirdiler. O zaman Türk yabgu-kağanın hâkimiyeti Harezm'e de yayılmış olabilir. Türkler'in batıya doğru genişlemesi sadece fetih yoluyla değil, Merkezî Asya'nın Türk dilli kabilelerinin büyük kitleler halinde göçederek, başta Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın kuzey ve doğu orman-step bölgelerine yerleşmeleriyle de gerçekleşmiştir. Dil yönünden Türkler'le akraba olan yerli göçebe kabileler ise, ya Türkler'in kurdukları askerî yönetim sisteminde yer almışlar, ya da Avarlar'la birlikte Güneydoğu Avrupa'ya kaçarak, aynı etnik ismi almışlar ve Avar savaş potansiyelini artırmışlardır. Bu son durum, tarih kitabını VII. Yüzyıl başlarında yazan Bizanslı Theophylactos Simokatta'ya bu kaçakları "Pseudo-Avarlar" şeklinde adlandırma imkanı vermiştir. Ancak, diğer bir Bizanslı yazar olan Menandros'un (VI. Yüzyıl sonu) şehadetine binaen, bizzat Türkler bu kaçak düşmanlara Avarlar diyorlardı.

Türkler'in Orta Asya'da fethettikleri şehir ve yerleşim birimlerinde yaşayan ahalinin kurmuş olduğu sosyal, ekonomik veya siyasî düzende değişiklikler yaptıkları konusunda herhangi bir bilgi yok. Aksine, tarihî kaynakların verdiği bölük pörçük bilgilere istinaden, Türk hakanlarının, fetihlerin ilk aşamalarında bu bölgede sınırlı bir hâkimiyet kurdukları ve vergi almakla yetindikleri söylenebilir.

Göçebe ahalinin oluşturduğu "On Ok kabile ittifakı" (On Ok bodun) da, o sıralarda Doğu Türkleri'nde mevcut olan askerî-yönetim sisteminin tamamıyla aynısı idi. Batı Türkleri'nin başındaki İstemi-kağan, bir Çin kaynağında "on kabilenin hakanı" kaydıyla geçmektedir. Ancak, daha sonraki dönemlerde elde edilen bilgilere nazaran, "ok" kelimesi bir boy-kabile organizasyonu değil, askerî-yönetim şekliydi. Bu genel adı alarak "On Ok" kapsamına giren bazı kabileler de bu organizasyon bünyesine girmiş olabilir. Her "Ok" bir tümen, yani bir şadın ve diğer alt rütbeli kumandanların emrindeki onbin kişilik ordudan teşekkül ediyordu. "On Ok"lar, beşi doğu, beşi de batı ulusunu temsilen iki koalisyondan müteşekkildi. O döneme ait bir Çin belgesinde şöyle denilmektedir: "Doğu tarafına beş Toü-lou kabilesi denildi. Her bir kabilenin başında bir "çur" vardı. Batı tarafına ise beş Nu-she-pi kabilesi adı verildi. Bunların başlarında da beş "irkin" bulunuyordu. Daha sonra her bir ok kabile olarak adlandırılmaya başlandı. Okların en büyük kumandanına ise "şad" deniliyordu. Tou-lou kabileleri Suyab'ın doğusunda, Nu-she-pi kabileleri ise batısında yaşıyorlardı."[6]

İki kanada ayrılmak, eski ve Orta Çağdaki büyük Türk kabilelerinin çoğuna has bir özellikti. Örneğin Hun kabile federasyonu "doğulu" ve "batılı" olarak, yarı mitolojik Oğuz-han'ın ulusu olan Oğuz konfederasyonu dahi Bozoklar ve Üçoklar adıyla bölünmüşlerdi. Oğuzlar konfederasyonun daha küçük kolu olan Uçoklar'ın iktidar sembolü "ok" idi. Açina hanedanının batı kolu yabgu-kağanlarının, hakanlık boyunun küçük uzantıları olarak kabul edildiklerini ve "Oğuzname"nin efsanevî genealojisinde Uçoklar'ın Bozoklar'a bağımlılığı gibi, onların da doğu kolu hakanına bağlı olduklarını kaydedelim. VII. Yüzyıldaki "On Ok" sistemi, Doğu Türk Hakanlığı'nda, devleti Tölis ve Tarduş (Doğu ve Batı kanatları) konfederasyonuna bölen "oniki kabile" sisteminin yerini almıştı. Bu son sistemi VIII. Yüzyılda Uygur Hakanlığı da aynen uygulamıştır.

6 Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux.* St. Petersbourg, 1903, s. 27-28. Bundan sonra: Chavannes, *Documents.*

Böylece, 555'de, henüz Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan üç yıl sonra, batı bölgesinde, yani Orta Asya'daki topraklarında, tıpkı doğudakine benzer bir askerî-idare sistemi kurulmuştu. Fakat bu idarî sistem, doğudakinden bağımsızdı. Ne var ki, bu, aynı zamanda hakanlığın bundan sonraki aşamada çöküşünün siyasî şartlarını beraberinde getirecekti.

Yeni toprakların ele geçirilişi, Türkleri, Hoten ve Yedisu'nun diğer vassal beylikleri Türkler tarafından fethedilmiş bulunan doğunun güçlü devleti Eftalitler'le komşu haline getirmişti. Türkler ve Eftalitler arasında hemen kendini gösteren düşmanlık, en az sekiz yıl bastırılacak; bir yandan Hindistan'la savaşa tutuşan, diğer yandan İran tarafından tehdit edilen Eftalitler, bozkıra bir sefer düzenleme imkanı bulamayacaklardı. Zaten bu arada Türkler de, Volga ötesine göç eden düşmanları Avarlar'ın tamamen ortadan kaldırılmasından başka bir şey düşünmüyorlardı.

558'de Türkler, Volga boylarını ve Aral civarının fethini tamamlamışlardı. Aynı yıl, Bizans İmparatoru Justinianus, Volga'nın batısındaki toprakların geniş bir dilimini ve Kuzey Kafkaslar'ı ele geçiren Avar hanı Bayan'ın elçisini Konstantinopolis'de kabul etmiş; bir süre sonra da bir Bizans elçisi Avarlar'a gelmişti. Avarlar'ın Türkler'in hâkimiyetinde bulunan yeni topraklara saldırıları, hakanlığın batı bölgelerinde gergin bir durum ihdas ettiği için, İstemi-han bütün bu olanlara kayıtsız kalamazdı.

Bununla birlikte, VI. Asrın 50'li yıllarının sonunda, İstemi-han'ın önünde Eftalitler'e karşı fiilî bir askerî harekete girişme yolu açılmıştı. Eftalitler'e haraç vermeyi kesen ve onlarla savaşa hazarlanan İran şahı Hüsrev I Anuşirvan (531-579), 557'de Bizans'la barış akdetmiş ve bakışlarını batıdan doğuya çevirme imkanını yakalamıştı. Nihaî barış anlaşması 561-563 yılları arasında son şeklini almış olmasına rağmen, Anuşirvan, Türkler'e askerî işbirliği anlaşması önermiş; bu ittifak sıhrî yolla da pekiştirilmiş ve İstemi-han kızını Hüsrev'e vermişti. Bilahere bu gelin, veliaht prens Hormizd'in annesi olacaktır. Bu arada Konstantinopolis'e de bir Türk elçisi gönderilmişti. Elçilik heyetinin başında, daha önce 563'de imparatorun Avarlar'a yardım etmeye son vermesini sağlamak amacıyla Bizans'a gelmiş bulunan Nu-shi-pi kabilesi beylerinden Eskil Kul-irkin bulunuyordu. Yine aynı yıl, Batıdan İran ordusunun Belh'e düzenlediği saldırıyla desteklenen Türk ordusu, doğudan Eftalit topraklarına girmişti. "Şeh-

nâme"ye göre, taraflar arasındaki meydan savaşı Buhara açıklarında vukû buldu. Eftalit hükümdarı Gatifar'ın ordusu mağlup olmuş; Eftalit hâkimiyeti sadece Toharistan* gibi küçük bir bölgeyle sınırlı kalmıştı. Fakat o da çok geçmeden, hâkimiyetini Amu-Derya'nın güneyindeki eski Eftalit topraklarının tamamına yayan Hüsrev'in yönetimi altına girecekti.

Eftalit mirasının paylaşımı konusunda Hüsrev'le Türk hakanı arasındaki rekabet, kısa süre sonra apaçık bir çatışmaya dönüşecekti. Çünkü her iki devletin ekonomik çıkarları farklıydı.

5.Türk Hakanlığı, Sâsânî İranı, Bizans ve "İpek Yolu"

Türkler, Orta Asya'yı fethettikten sonra, Çin'den Akdeniz'e uzanan Büyük İpek Yolu'nun geçtiği güzergâhın önemli bir bölümünün sahipleri haline gelmişlerdi. İpek ticaretinin en büyük aracıları Soğdiyanlar (Merkezî ve Orta Asya güzergâhlarında) ve Paykend'den (Buhara yakınlarında) Suriye'ye kadar uzanan yolu kontrol altında tutan İranlılar'dı. İpekli kumaşların en belli başlı müşterisi ise Bizans'dı. İpek ticareti, hem Türk hakanlarına, hem de Soğdiyanalı tâcirlere büyük gelir sağlıyordu. Türkler, Çin hükümdarlıklarının kendilerine ödedikleri vergileri ve elde ettikleri savaş ganimetlerini Soğdiyanalı tacirler vasıtasıyla eritme imkanı bulmuşlar; Soğdiyanlar ise o güne kadar hiç görmedikleri miktarda değerli ipek kumaşlara kavuşmuşlardı. Bununla birlikte, henüz IV. Yüzyıl sonlarından itibaren Soğdiyana'da yerli hammadde kullanılarak ipekli kumaş üretilmekteydi. Soğdiyana ipeği oldukça kaliteli olduğundan, sadece batıya değil, Doğu Türkistan ve Çin'e dahi ihraç ediliyordu. İran'da, Bizans İmparatorluğu'nda, özellikle de Suriye ve Mısır'da ipekli kumaş üretim tezgahları vardı, fakat bu tezgahlar için gerekli olan ham ipek Doğu Türkistan ve Orta Asya'dan ithal ediliyordu. Ancak, VI. Yüzyılda İran ve Bizans kendi ham ipeğini kendileri üretmekteydiler.

* W.W. Barthold "Toharistan bölgesi" konusunda şunları yazmaktadır: "Toharistan toprakları adlandırması... Arap coğrafyacılar döneminde iki anlamda kullanılıyordu. Dar anlamıyla Toharistan kelimesi, Amu-Derya'nın güneyi ile Belh'in kuzeyini içine alıyordu. Başkenti Talkan (bugünkü Talikan) idi. Bu bölge ayrıca doğuda Badahşan, güneyde Hindukuş'a kadar uzanıyordu. Genis anlamıyla ise Toharistan Amu-Derya ile Belh'in doğusundaki toprakları içine alan civar dağları ifade ediyordu. (Barthold, *Soçineniye*, VII/47).

Elde biriken ipeğin eritilmesi konusunda ilk müzakere girişimleri Soğdiyanlar tarafından İran'da başlatıldı ve Maniah, 566 veya 67'de Türk hakanının fahri elçisi olarak oraya gitti. Ancak, Türkler'in kendi ülkesine serbestçe girip çıkmaya başlamalarından ve İranlı ipek üreticilerinin gelirini düşürecek şekilde bu malın bol miktarda Bizans'a akacağından korkan Hüsrev Anuşirvan, Maniah'ın beraberinde getirdiği ipeği satın alarak, gözünün önünde yaktırdı. Bu durum karşısında Maniah daha büyük bir alıcı bulmayı denedi. Elbette bu alıcı Bizans idi. 567'de Türk hakanının elçilik heyetinin başında Konstantinopolis'e geldi. Esasen Bizans da tıpkı İran gibi Soğdiyana ipeğine fazla ihtiyaç duymuyordu, ama Persler'e karşı Türkler'le müttefik olmak onun için önemliydi. Ve işte Konstantinopolis sarayının bu dış politik siyasetini Soğdiyanlar ticarî bir anlaşma sağlamak için kullanacaklardı.

Türk elçilik heyeti, imparatorluk sarayında saygıyla karşılanmış ve Türkler'le Bizanslılar arasında İran'a karşı bir askerî işbirliği anlaşması sağlanmıştı. Hakanın otağına Maniah'la birlikte Bizans İmparatorluğu'nun doğu şehirleri strateji uzmanı Kilikyalı Zemarkos da geldi. Hakan, Zemarkos'u Tanrı Dağları silsilesinin "Altın-tağ" civarındaki otağında kabul ettikten başka, İran'a karşı tertiplenen yürüyüşe kendisiyle birlikte gelmesini istedi. Şahın Türk ordusunun yürüyüşünü durdurmak için yaptığı diplomatik girişim başarısızlıkla sonuçlandı ve Türkler, Gürgan'da birkaç Pers şehrini işgal ettiler. Fakat aynı ordu, 569'da tekrar Soğdiyana'ya geri dönecekti.

Bu olayın ardından askerî faaliyetini Volga civarına tevcih eden İstemi-han, 571'de Kuzey Kafkasya'yı fethedip, kısa süre zarfında Alan ve Utigurlar'ı itaat altına alarak Bosphorus'a (Kerç) ulaştı. Böylece hakan, Horezm, Povolje, Kafkasya veya Kırım üzerinden Bizans'a giden dolambaçlı güç yolu temizlemiş oldu. Bizanslı tarihçi Menandros, 568-576 yılları arasında yedi Bizans elçisinin Türkler'e geldiğini kaydederek, her elçilik heyetine, geri dönüşünde Türk, Soğdiyan ve Horezmliler'den oluşan birer heyetin refakat ettiğini belirtmektedir. Bu elçilik heyetlerinin sayısı da dikkat çekicidir. Örneğin 576'da Büyükelçi Valentinos'a refaket eden heyette 106 "Türk", yani hakanın tebaasından 106 kişi bulunuyordu ve bunlar muhtelif zamanlarda Bizans'a gelmişlerdi. Ayrıca bunların büyük kısmı tâcirdi. Orta Asya'da yapılan kazılarda ele geçirilen VI. Yüzyıla ait Bizans sikkeleri, Türkler'le Bizans arasında düzenli ticari ilişkilerin varol-

Türk Fetihleri (550-560)

duğunu göstermektedir. Ne var ki, 575-76 yıllarında Türk-Bizans münasebetleri birden gerginleşecekti. İstemi-han'ın ölümünden sonra yerine geçen oğullarından Türksanf, hakanlığın batı bölgelerindeki ülüşünü yönetiyordu ve İmparator Justinus'un Avarlar'la sürdürdüğü siyasî ilişkilerden hiç de memnun değildi. Bizans'ın Türkler'le aktedilen anlaşmaya uygun hareket etmediğini ileri süren Türksanf, Kimmer Bosphorus'unu işgal ederek Kırım sınırlarından içeri girdi (576) ise de, kısa süre sonra geri çekilmek zorunda kaldı.

Türkler'in İran üzerine tertipledikleri ikinci sefer, 588-89 yıllarında vukû bulmuştur. Türk hükümdarı Savê (veya Şaba)-şah kumandasında Horasan'a giren hakanlık ordusu, Herat'a ulaştığında meşhur İranlı kumandan Behram Çobin'in idaresindeki Pers ordusuyla karşılaştı. Çobin, burada vukû bulan savaşta Türk ordusunu yenerek, bizzat attığı bir okla "Türk hükümdarını" öldürdü. Türkler'in rövanş denemeleri de başarısızlıkla sonuçlanınca, taraflar savaş durumuna son verip, barış anlaşması imzaladılar.

Sâsânîler'in Araplar tarafından yıkılışına kadar Türk Hakanlığı'nın Orta Asya'da İranla olan sınırları değişmeden kaldı. Bu süre zarfında ipek ve diğer malları taşıyan kervanlar düzenli olarak İran, Horezm ve Povolje üzerinden batıya gidip geldi.

6. Batı Türk Hakanlığı. Yedisudaki Soğd Kolonileri

Büyük Türk Hakanlığı'nda seperatist eğilimlerin ve yönetici boylar içindeki ülüş kavgalarının yol açtığı iç savaşlar, 20 yıl devam ettikten sonra, 603'de hakanlığın iki ayrı devlete bölünmesiyle son buldu. Bunlardan Cungarya ve Doğu Türkistan'ın bir kısmını içine alan Batı Türk Hakanlığı Orta Asya'da, Doğu Türk Hakanlığı ise Moğolistan'da yer alıyordu. She-kui ve Tong-yabgu (618-630) döneminde hızlı bir gelişme kaydeden Batı Türk Hakanlığı, geçici olarak maksimal bir yayılma ve ekonomik büyüme gerçekleştirmiş; kabile beylerini hakanlık sancağı altında birleştirerek, hoşnutsuzlukları gidermiş ve sürekli başarılı seferler tertiplemişti. She-kui, Altaylar'ı hakanlığın doğu sınırları haline getirmiş; hükümranlığını bütün Tarım Havzası ve Doğu Pamir civarına kadar yaymıştı. Tong-yabgu ise hakanlığın batı politikasını yeniden canlandırarak, kışlık ikametgâhını Çu Vadisi'ndeki (bugünkü Tokmak'ın yakınlarındaki Ak-beşim kasabası) ticaret ve sanayi şehri Suyab'a, yazlık ikametgâhını da İsficâb (bugünkü Türkistan civarında) yakınındaki Ming-bulak'a kurmuştu. Düzenlenen yeni seferler, hakanlık sınırlarını Amu-Derya'nın yukarı akımlarıyla Hindukuş'a kadar taşımıştı. Tong-yabgu, güneyin (Toharistan) yönetimini, otağını Kunduz'a kurmuş bulunan oğlu Tardu-şad'a vermişti.

Bizans'la ticari anlaşmalar yapan Tong-yabgu-hakan, İmparator Héraclius'un Kafkas-ötesi'ne düzenlediği üçüncü sefere bizzat iştirak etti (627-628). Çor (Derbent) ve Tiflis'i zapteden Türkler, büyük çapta ganimet ele geçirdiler. Tong-yabgu'nun Tiflis kalesi surları önünde İmparator Héraclius'la görüşmesi sırasında, imparator, Türk hakanının başına kendi tacını koymuş ve kızı Prenses Eudokia'yı eş olarak vermeyi vaadetmiştir.

Tong-yabgu-hakan döneminde, sadece vergi ödemek suretiyle vassal statüsünde bulunan Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını sınırlama konusunda daha güçlü bir siyasî kontrol mekanizması geliştirilmişti. Kuzeyde İsficâb ve Çaç'dan Güney Afganistan ve Kuzeybatı Pakistan'a kadar uzanan beyliklerin tamamına vergilerin muntazaman toplanarak, hakanlık merkezine gönderilme işlerine nezaret edecek tudunlar gönderilmiş; güya hakanlığın yönetiminde söz sahibi oldukları imajını vermek için mahallî beyliklere Türk ünvanları tevcih edilmişti. Tong-yabgu, bundan başka, mahallî yöneticilerle şahsî bağlarını sıkılaştırmaya da çalışıyordu. Örneğin, Orta Asya'nın en güçlü beyliklerinden olan Semerkand beyine kendi kızını vermişti. Nitekim bir Çinli tarihçi Tong-yabgu'nun yönetimini genel olarak değerlendirirken "Batılı barbarlar hiçbir zaman bu kadar güçlü olmamışlardı" diyecekti.[7]

Ne var ki "gücüne ve servetine dayanarak, tebaasına karşı acımasız bir yönetim sergileyen"[8] Tong-yabgu'nun takındığı despotvari tavır, kısa süre sonra kabile beylerinin muhalefet ve infirak hareketlerine yol açtı. Tong-yabgu'nun iç çatışmaların önünü almak isteyen amcası Kül-bagatur, yeğenini öldürerek, kendini Kül El-bilge-kağan ünvanıyla hakan ilan etti. Ancak kabilenin bir kısmı diğer bir rakibi destekleyince, iç savaş başladı. Böylece hakanlık, henüz 630-634 yılları arasında, Sır-Derya'nın batısında yer alan Orta Asya beylikleri

7 Chavannes, *Documents*, s. 24.
8 Agy.

üzerindeki hâkimiyetini kaybetti. Devlet, bilhassa Tou-lou ve Nu-she-pi gibi iki Batı Türk kabile federasyonu beylerinin iktidar savaşı yüzünden siyasî bir kaosun içine sürüklendi.

634'de, sırtını Nu-she-pi federasyonuna dayayan Işbara Elteriş Şir-kağan başa geçti. Işbara-hakan "On Ok"ların askerî-yönetim sistemine yeniden işlerlik kazandırmayı deneyerek, bazı reformlar gerçekleştirdi. Böylece kabile beylerine "irkin ve çor" ünvanlarını tevcih ederek, onları hakanlığa bağımlı olmadan iktidarı destekleyen beyler haline getirdi. Ancak, yönetime ortak olan bu "okların" kontrolü için, onlarla hiçbir bağı olmayan ve merkezî yönetimde herhangi bir çıkarı bulunmayan "şad"lar görevlendirildi. Böylece, kısa süre sonra, mahallî beylerin siyasî insiyatifleri sert bir şekilde sınırlandı. Ne var ki, hakanlığın sahip olduğu askerî-siyasî güç, kabileleri itaat altında tutmak için yeterli değildi. 638'de Tou-lou beyleri, başlarına gönderilen şadlardan birini hakan ilan ettiler. Bunun üzerine Tou-lou ile Nu-she-pi arasında çıkan iç savaş, hakanlığın ikiye bölünmesine yol açtı ve İli Nehri taraflar arasında sınır olarak kabul edildi. Tahtından indirilen Işbara-hakan ise Fergana'ya kaçtı.[9]

Kabileler ve hanedanlar arasında tam 17 yıl süren iç savaş (640-657), neticede Çin ordularının Yedisu'ya girmelerine imkan hazırlamıştı. "On Ok"ların gönüllü savaşçılarının direnişi hezimetle sonuçlandı ve başlarında bulunan bağımsız Nivar Işbara-yabgu-kağan (Çin kaynaklarında A-shih-na Ho-lu) esir alındı. Nivar Işbara-kağan, iki yıl sonra, 659'da öldü.

T'ang İmparatorluğu, Açina boyundan seçtiği gümeştelerine dayanarak, Batı Türk kabilelerini yönetmeye çalışıyordu. Bu usûl, bir süre için başarılı oldu, ancak Türkler'in yılmadan sürdürdükleri bağımsızlık mücadeleleri VII. Yüzyıl sonlarında başarıyla sonuçlandı ve Batı Türk Hakanlığı'nı yeniden ihya eden Türgeş kabilelerinin kumandanı Üç-elig, Türgeş Hakanlığı adını verdiği yeni devletini kurdu. Bu arada, Merkezî ve Orta Asya'da, bir yandan Doğu Türk Hakanlığı yeniden kurulurken, diğer yandan Araplar'ın Orta Asya fetihleriyle kendini gösteren yeni bir siyasî durum ortaya çıktı.

Batı Türk Hakanlığı, (ki kendileri buna *On Ok Eli*, yani On Ok Devleti diyorlardı) Doğu Türk Hakanlığı'ndan belirgin bir şekilde ayrılmıştı. Doğuda göçebe hayat tarzı geçerli olmasına rağmen, Batı-

9 Chavannes, *Documents*, s. 56.

da yaşayan ahalinin önemli bir kısmı yerleşik düzene geçmişti ve çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraşmaktaydı. Bundan başka Batı Türk Hakanlığı'nın sosyal yapısı tamamıyla nev-i şahsına münhasır bir gelişme kaydetmişti. Bu sosyal yapıyı, Doğu Türk Hakanlığı'nın sosyal yapısıyla karşılaştırdığımızda, feodal ilişkilerin bariz bir gelişimi olarak niteleyebiliriz.

Batı Türk Hakanlığı'nın erken Orta-Çağ şehircilik ve çiftçilik kültürü, Büyük İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Yedisu, Cungarya, Doğu Türkistan ve Kuzey Çin'de çok daha önceleri kendi ticaret ve ziraat kolonilerini kurmuş bulunan Soğdiyanlar'ın iştirakiyle meydana gelmişti. V-VII. Yüzyıllarda, Soğd kolonilerinin Talas (Türk kaynaklarında "Argu ülkesi"), Çu ve İli vadilerine yoğun bir şekilde saçılması, buralarda on kadar şehrin ve muhkem yerleşim birimlerinin kurulmasına yol açmıştı. Soğdiyanlar'ın Yedisu ve özellikle Çu Vadisi'ndeki asıl kütlesi, VII-VIII. Yüzyıllarda buralara gelmiştir. Bu döneme ait yerleşim birimleri, yapılan kazılarla ve özellikle de Kazakistanlı arkeolog K.M. Baypakoff'un incelemeleri sayesinde ortaya çıkarılmıştır.[10] Bunlar, Orta Asya'nın geç Orta-Çağ şehirlerinden hiç de küçük olmayan büyük şehirlerdi. Bu şehirlerin merkezi, kalelerden ve hemen çevresinde yer alan şehristandan ibaretti. Rabatlar (zanaat-ticaret varoşları) ve çevresi duvarlarla çevrili bostan arazileri; bahçeler, 50-100 m. arayla dikilmiş nar ağaçlarıyla dolu meyveliklerin yer aldığı muhkem çiftlikler (keşkler) de şehristana katılıyordu. Bunların civarında yer alan şehir ahalisine ait ziraat alanları da çitlerle çevriliydi.

VI-VIII. Yüzyıllarda sadece Çu Vadisi'nde, Soğdiyan, Türk, Süryani ve Persler'in oturdukları en az 18 büyük şehir ve pek çok küçük yerleşim birimleri vardı. Yedisu şehirleri ve ahalisiyle ilgili ilk bilgi, 630'da bu bölgeyi ziyaret eden Çinli gezgin Hsüan-tsang tarafından verilmektedir: "Berrak gölden (Issık-Kul) kuzeybatıya doğru 500 li gidildiğinde Sui-ye (Süyab) şehrine ulaşılır. Bu şehrin çevresi 6-7 li'dir. Burada çeşitli ülkelerden gelen tâcirler ve Hu (Soğdiyan)lar birbirlerine selam verirler. Toprak, kızıl mısır ve nar yetiştirmeye son derece uygundur. Burada ormanlar azdır; iklim rüzgarlı ve soğuktur. Ahali, deri kumaştan mamül elbiseler giyer. Sui-ye'nin he-

10 Baypakov K.M. *Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yujnogo Kazaxstana i Semireç'ya.* Alma-Ata, 1986. (Güney Kazakistan ve Yedisu'nun Orta-Çağ Şehir Kültürü).

men batısında onlarca münferit şehir vardır. Bu şehirlerin her birinin başında bir bey bulunur. Bunlar birbirlerine bağımlı değil iseler de, hepsi Türkler'in hâkimiyeti altındadır."[11] Seyyah, bir diğer şehiri, Talas'ı da aynı sözlerle anlatmakta ve müşahedelerini şu şekilde özetlemektedir: "Suyab şehrinden Kuşan prensliğine kadar uzanan ülkeye Soğd [Soğdiyana] denir. Halkı da bu adla anılır."[12] Görüldüğü gibi, kendisini oldukça dikkatli bir müşahit olarak gösteren Hsüan-tsang, Yedisu şehirleri ve Soğd ülkesi ahalisinin bir kısmı arasında etnik fark bulmadığını kaydetmektedir.

Hsüan-tsang, Soğdiyanlar'ın giysi, dış görünüş ve alfabelerini anlatırken ticarî kurnazlık gibi alışkanlıklarından, barışçı çabalar gösteren Budist bahşıları canından bezdirecek kadar dinî takibat yapmalarından hiç de sitayişle bahsetmemektedir. Ancak, bu hacı, okuyucusunu Soğdlu ahalinin günlük yaşantısının içine çeken oldukça önemli bir konuya parmak basmayı da ihmal etmiyor: "Tarlaları işleyenlerle, çıkar peşinde koşanlar (yani zanaatkârlar ve tâcirler) eşittirler."[13] Bu müşahede, Soğdiyana şehirlerinin sadece ticaret ve zanaatla değil, aynı zamanda tarımla da uğraştığını göstermektedir ki, zaten arkeolojik bulgular da bunu teyit etmektedir.

VII-VIII. Yüzyıllarda Batı Türk Hakanlığı'ndaki hakanların iktidarı doğudaki gibi fazla güçlü değildi. Ellerinde askerî güç bulunan kabile beylerinin temsil ettikleri farklı gruplar arasındaki çatışmaların şiddetlenmesi, hakanları, ülkesindeki her tür politik ve ekonomik imkanda kendisine bir destek bulmaya çalışan göstermelik kişiler haline getirmişti. Bu şartlar altında, sağlam kalelere, güçlü askerî birliklere ve büyük çapta ticarî ve diplomatik imkanlara sahip bulunan büyük ve zengin Soğdiyana şehirleri, istisnaî avantajlara mâlikti. Tabii olarak bunlar, her tür önemli iç ve dış çatışmalarda "üçüncü güç" olarak devreye girme fırsatını kaçırmıyorlardı. Türk hakanları, Soğdiyanalı tebaalarını "Tat"lar yani bağımlı haraçgüzarlar olarak adlandırıyorlardı. Bununla birlikte, Batı Hakanlığı'ndaki Soğdiyanların oldukça önemli rol oynadıklarını düşünmek için haklı sebepler mevcuttur ve zaten günlük hayat da dahil olmak üzere, devletin bütün ekonomik damarı onların kontrolü altındaydı. Türk

11 Zuyev Yu.A. *Kitayskiye izvestiya o Suyabe*. Изв. АНКазССР, сер. ист., археол. и этнограф., 1960, вып. 3 (14).
12 Age.
13 Age.

ve Türgeş hakanlarının başkentleri Suyab'da yapılan kazılarda ele geçirilen VIII. Yüzyıl mahallî sikkelerinin tamamının üzerinde Soğd diliyle yazılmış yazılar mevcuttur ve bunlar Soğdiyana işçiliği ile dökülmüştür.

7. Doğu Türk Hakanlığı'nın Yeniden Doğuşu. Türgeş Hakanlığı. Araplarla Savaş.

679-697 yıllarında, Doğu Türkleri, Çin'le girdikleri inatçı bir mücadele sonunda kendi devletlerini kurmayı başardılar. İlk hakan, Elteriş-kağan ünvanı alan Kutlug oldu. Onun en yakın yardımcısı ve veziri, görüşlerini eski runik alfabesiyle taş abideler üzerine kazıtan Tonyukuk idi. Hakanlığın merkezi Ötüken'de (Hanghai dağları) idi ve Elteriş döneminde bu merkezin batı sınırları Altaylara dayanmıştı. 691'de, Elteriş'in ölümünden sonra tahta kardeşi Kapagan-kağan (691-716) geçti ve onun devrinde ikinci Doğu Türk Hakanlığı askerî ve siyasî gücünün zirvesine ulaştı. Kuzey Çin'de Çin ordusuna karşı kazanılan birkaç başarılı çarpışma, Kıtanlar'ın inhizamı (696-697), Tuva'nın itaat altına alınışı ve Yenisey Kırgızları'nın mağlup edilişi (709-710) Kapagan-hakan'ı Merkezî Asya'nın hâkimi haline getirdi. Batı Türk Hakanlığı'ndaki durum, ona askerî müdahelede bulunması için fırsat yaratmıştı.

Türgeş kumandanı Üç -elig, imparatorluk sarayının Batı Hakanlığı tahtına talip olan kuklası Hosrav Böri-şad'ı Çin'e kaçmaya mecbur ederek, Çaş (Taşkent)dan Turfan ve Bişbalık'a kadar uzanan bölgede kendi hakanlığını kurdu. Hosrav Böri-şad'la birlikte Batı Türk Hakanlığı'ndaki kabilelerden Bişbalık'ta bulunan 60-70 bin kişi de Çin'e göç etti. Büyük bir Çin garnizonunun yer aldığı Bişbalık'taki Açina boyunun kumandasında bulunan P'ei-ting (Bişbalık) genel valiliği, Türgeşler'in en tehlikeli düşmanı haline geldi. 704'de, tahta hak iddia edenlerden A-shih-na Hsien, Böri-şad'la birlikte Yedisu içlerine bir akın gerçekleştirdi. Bu akına birkaç cevabî hücumla karşılık veren Türgeşler, Doğu Türkistan'a büyük bir sefer hazırlığına başladılar.

Üç-elig'in otağları Çu ve İli vadilerinde kurulmuş ve ülke, her biri 7000 savaşçıya sahip 20 tümene (tutuk arazisi) taksimlenmişti. Üç-elig'in yerine geçen Sakal -ki Çinliler ona So-ko diyorlardı- dö-

neminde, Çinliler tarafından desteklenen ilk kabile aristokratları isyanı başladı. Fakat Sakal, âsilere ağır bir darbe indirdikten başka, Çin'in Kuça'daki genel valisinin ordusunu da darmadağın etti.

Henüz 708'de, Üç -elig tarafından Kuça (An-hsi) üzerine bir sefer hazırlığı zaten yapılmıştı. Üç-elig'in amacı, sürekli Çin hâkimiyeti altında bulunan Yedisu'da T'ang İmparatorluğu'nun mevcudiyetine son vermekti. Açık arazide vukû bulan çarpışmalarda bizzat Anhsi guvernörü Nü Shih-tsiang ölmüş, birçok kumandan da kellesini savaş meydanında bırakmıştı. Kuça garnizonundan geriye kalanlar kalelere çekilip, bekinmişler; böylece, bir süre Türgeşler için güneyden gelecek bir tehlike kalmamıştı. Fakat bu olayın ardından Sakal'ın küçük kardeşi, doğu komşusu Kapagan-hakan'ın yardımına güvenerek isyan etmişti.

711'de Kapagan-hakan'ın oğlu İnel-kağan ve apatarkan (başkumandan) Tonyukuk yönetimindeki Doğu Türk Hakanlığı ordusu, Cungarya'daki Boluçu Nehri sahillerinde Sakal'ın ordusunu mağlup etti. Birbirine düşman iki kardeş Kapagan'ın emriyle infaz edildi ve 711-715 yılları arasında bir süre için Türgeş Hakanlığı'nın fiili mevcudiyeti sona erdi.

Türgeş ordusunun bâkiyeleri, hakan boyunun üyesi ve aynı zamanda başkumandan olan Suluk Çabış-çor idaresinde Sır-Derya'nın ötesine çekilerek güneye yöneldi. Tonyukuk ve Elteriş-kağan'ın oğullarının -Bilge-kağan ve Kül-tegin- kumandasındaki Doğu Türk Hakanlığı ordusu, 712-713'de bunları takip ederek Soğdiyana'ya geldiler. Burada, Soğd hâkimi Gurek'in yanında Araplar'a karşı yapılan çarpışmalara katılan Türk ordusu, Arap kumandanı Kuteybe b. Müslim tarafından hezimete uğratılınca, 714'de geri çekilerek isyan halindeki Altay kabilelerini bastırıp Ötüken'e döndü.

Suluk da Yedisu'ya dönerek, kendini Türgeş hakanı ilan edip, Türgeş Devleti'ni yeniden kurdu. Fakat iki cephede birden savaşmak zorunda kalacaktı. Ülkesi, batıdan 714-715'de Sır-Derya ötesine seferler düzenleyen galip Arap ordularının ciddi tehdidi altındaydı. Doğu tarafında ise Çin İmparatorluğu Doğu Türkistan'da kurulan Batı Türk Hakanlığı boylarına mensup prenslikleri Türgeşler'e karşı destekliyordu.

Suluk, önce doğudan gelecek tehlikeyi ortadan kaldırmaya girişti. 717'de, T'ang İmparatorluğu'nun başkenti Ch'ang-an'a başarılı bir diplomatik çıkarma yaptı. Arkasından kendisi için tehlike teşkil eden üç hükümdarlıkla sıhrî bağlara dayalı ittifaklar sağladı. Önce Batı Türk Hakanlığı'ndan A-shih-na boyuna mensup bir prensesle evlenerek, iktidarına meşruiyet kazandırdı. İkinci evliliğini, Doğu Türk Hakanlığı'nda Kapagan'ın yerine tahta geçen Bilge-kağan'ın kızıyla yaptı. Üçüncü hanımı ise Tibet hükümdarının kızıydı. Çin'in Doğu Türkistan genel valisinin Suluk'un hâkimiyetini kısıtlama denemesi tam bir fiyaskoyla sonuçlandı ve 726-727'de Türgeş ordusu (ikinci defasında Tibetliler'le birlikte) Kuça'yı iki kez kuşatma altına aldı.

Ne var ki Suluk, bu arada bütün askerî faaliyetini, Araplar'a karşı bütün Orta Asya beylikleriyle ittifak sağladığı batıya yöneltmişti. 720-721 yıllarında Suluk'un başkumandanı olan Sarı-Türgeş kumandanı Kuli-Çor (Arap kaynaklarında Kursul) Soğdiyana'da Araplar'a karşı başarılı savaşlar çıkardı.

728-729'da, Semerkand ve Buhara halklarının Araplar'a karşı başlattığı geniş çaplı isyan sırasında Soğdiyanlar hakanın yardımına koştular. Türgeşler'in bölgeye gelişi, bütün Soğdiyana'nın artık sadece Semerkand'ı ellerinde tutan Arap ordularından bütünüyle kurtulmasına yol açtı. Araplar, 730'da bazı başarılar elde etmelerine rağmen, 731 ve 32'de önce Keş ile Semerkand arasındaki dağlarda, daha sonra da Kermine açıklarında Türgeşler tarafından yeniden kılıçtan geçirildiler. Sadece 732'de Arap bölge genel valisi Cüneyd b. Abdullah Türgeşler'i kılıçtan geçirerek Buhara'ya girdi.

Buhara'nın kaybedilmesinden beş yıl sonra yeniden Amu-Derya'nın yukarı akımlarında ortaya çıkan Türgeş ordusu, bir yarma hareketi gerçekleştirerek orada Araplar tarafından kuşatma altına alınan Toharistan yabgusunun (bizzat yabgu da Türk hanedanına mensuptu) yardımına geldi. Soğdiyanlar da hakana destek verdiler. Türgeşler, kısa süre zarfında, Toharistan'dan Arap genel valisi Esed b. Abdullah'ın ordusunu kovduktan sonra, küçük birlikler halinde oraya buraya dağıldılar. Bu durumda küçük bir kuvvetle Araplar'a saldıran hakan, ağır bir yenilgi aldı. Ve Suluk, bu yenilginin bedelini hayatıyla ödeyecek ve Benaket'e dönerken (737) kendi başkumandanı tarafından öldürülecekti. (Çin kaynakları bu kumandanın ünvanının Baga-tarkan olduğunu kaydediyorlar). Araplar'ın yeni Horasan genel valisi Nasr b. Seyyar, 739'da hakanlık sınırlarından içeri girerek Türgeşler'e ağır bir darbe indirip, esir alınan Türgeş kumandanı Kuli-çor'u katlettirdi.

Araplar, Ebû Muzâhim (toslayıcı, boynuz vuran; sıkıntı veren) lakabı taktıkları Suluk'u, Soğdiyana'daki hâkimiyetleri için en ciddi tehlike olarak görüyorlardı. Emevî halifelerinden Hişam döneminde (724-743), Türgeş hanını İslam'a kazandırmak için diplomatik teşebbüste bulunulmuştu. Bu amaçla gönderilen Arap elçisinin Suluk'a ne zaman geldiği ve buluşmanın nerede gerçekleştiği (ki biri İli Nehri sahilinde idi) tam olarak bilinmemekle birlikte, X. Yüzyıl müelliflerinden İbn el-Fakih'in anlattığı hikaye, meşhur coğrafyacı Yâkut'un "Mu'cam al-Buldan"ında[14] yer almıştır:

"Elçi şöyle anlatıyor: "Huzura kabul edildiğimde, hakan eliyle eyer tamir etmekle meşguldü. Beni görünce tilmaça sordu: Kim bu? Tilmaç cevap verdi: Arap melikinin elçisi. Hakan sordu: Şu benim tebaam olan mı? Tilmaç cevap verdi: Evet. Bunun üzerine benim için de bol miktarda et ve çok az ekmek bulunan bir çadıra götürülmemi emretti. Sonra beni huzuruna çağırtıp, sordu: Ne istiyorsun? Ben, şu sözlerle kendisini pohpohlamaya başladım: Efendim senin yanlış yolda olduğunu görerek, samimi bir tavsiyede bulunmak istiyor ve seni İslam'a davet ediyor. Hakan sordu: Bu İslam da nedir? Bunun üzerine ben, İslam dininin esaslarından, haram ve helallerden, farzlardan ve Allah'a karşı olan mecburiyetlerimizden bahsettim..." [Yâkut'un metninde burada bir atlama var. İbn el-Fakih'in Meşhed yazmasındaki metinde ise: Hakan sordu: Müslüman nedir? Elçi, müslümanların şehirlerde yaşadıklarını, aralarında demirciler, berberler ve terziler bulunduğunu anlattı.–S.K.]. "Bunun üzerine hakan bana birkaç gün beklememi emretti.

Bir gün hakan atına binmişti. Her birinin elinde sancak bulunan on kişi de ona refakat ediyordu. Benim kendisiyle birlikte gelmemi emretti. Kayalarla kaplı bir tepeye ulaştık. Güneş henüz doğmuştu. Hakan yanındaki on adamdan birine sancağını açmasını emretti. Sancak (gün ışıkları altında) parlıyordu.. Birden "çah! çah!" diye bağıran onbin silahlı süvari belirdi. Hızla tepe altına geldiler. Kumandanları hakanın huzuruna geldi. Sancakdarlar bir biri ardından tepeye çıkarak sancaklarını diktiler. Her sancak dikilişinde on bin süvari önümüzden geçiyordu. On sancağın tamamı açıldığında, tepe altında baştan ayağa silahlı yüzbin süvari vardı.

Bunun üzerine hakan tilmaça emretti: Şu elçiye söyle; varıp efendisine şunu desin: Benim savaşçılarım arasında demirciler, berberler

14 Yakut al-Hamavi, *Mu'cam al-Buldan*, I/839.

ve terziler yok. Eğer onlar Müslüman olurlarsa, onun bütün emirlerini yerine getirecekler. Bu durumda onlara kim yiyecek verecek?"

"On Oklar"ın askerî gösterisi yeterince tesirli olmuş olmalıydı ki, Araplar hakanı bir daha bu yeni dine davete teşebbüs etmediler.

Türkistan seferine katılan Araplar'dan Türkler hakkında bilgiler edinen Müslüman müellifler, onların zevklerinden, göçebe yaşantılarından ve bilhassa askerî kabiliyetlerinden uzun uzun bahsetmişlerdir. Örneğin Bağdatlı Câhiz (ö. 869) onlar hakkında şöyle yazar: "Türkler, ikamet etmeyi, bir yerde eğlenmeyi, uzun müddet kalmayı, beklemeyi, az hareket etmeyi, az ile meşgul olmayı sevmeyen bir millettir. Dur durak bilmezler. Zira onların bedenleri hareketli olmak için yaratılmıştır. Ruhî kuvvetleri bedenî kuvvetlerinden daha fazladır. Onlar ateşli, hararetli, anlayışlı kimselerdir. Kıt geçimi âcizlik, uzun zaman bir yerde kalmayı ahmaklık, rahatlığı ayakbağı, kanaatkârlığı azimsizlik, muharebeyi terketmenin zillet getireceğini kabul ederler.. Türkler de aynı şekilde çadırlarda ve çöllerde otururlar, hayvan beslerler. Onlar sanat, ticaret, tıp, ziraat, geometri, meyvecilik ve ağaç yetiştirmek, binalar yapmak, kanallar açmak ve mal toplamakla meşgul olmadılar. Sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaratılışları bu işler için müsait olduğundan bu işlerde maharet sahibi oldular. Sanatları, ticaretleri, zevkleri, öğündükleri, aralarında gündüzleri ve geceleri konuştukları şey, harp mevzuu idi.."

Türkler'in ana silahları, alışılmışın dışında bir maharetle kullandıkları ok ve yaydır: "Türk, vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömeltilmiş veya yere konmuş canlı hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. Harici yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vadinin içine girerken atını haricinin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türkün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır."

İbn el-Fakih, Türgeş hakanıyla halife elçisinin karşılaşmasını anlatırken, Araplar için şaşırtıcı bir detaydan bahseder ki, o da hakanın kendi eyerini kendi elleriyle yaptığıdır. Câhiz bu konu üzerinde etraflıca durur. Araplar'da kılıcın yapımını anlatırken, her biri özel bir ustanın elinden geçen sekiz-dokuz operasyondan bahseder ve

şöyle der: "Eyerin, okun,...., sadağın, mızrağın ve diğer silahların yapımı da bunun gibidir... Türk ise bu işlerin tamamını, kimseden yardım ve fikir almadan, kendi başlarına yapar. O, ne ustaya gider, ne onun işi savsaklamasından yakınır, ne yalanlarından şikayet eder, ne de ödeyeceği ücreti düşünür."[15]

Câhiz, elbette anlattıklarında bir takım mübalağalara kaçmıştır ve kendisi de bunun farkındadır: "Ama yeryüzündeki bütün Türkler de bizim anlattığımız gibi değildir". Yani Arap tarihçi ve coğrafyacıları Türkler'i kendi ırkdaşları ve bildikleri diğer halklarla kıyaslarken, kendilerini siyasî ve hukukî kurum düzenlemeleriyle sınırlamayarak, dikkatlerimizi Türkler'in insanî özelliklerine, ruh haletlerine ve karakterlerine dikkat çekmekte ve bu özellikleri göçebelerin hayat tarzları ve sabit yaşantılarıyla ilişkilendirmektedirler. Diğer tarihî kaynaklarda görülen "barbarları" küçümseme davranışı Araplar'da yoktu. Araplar'ın hissî değerlendirmeleri, takdir veya yargılamaları, her hangi bir ön görüşe değil, aksine birkaç yüzyıl boyunca onlarla bir arada yaşamış olmanın verdiği şahsî kanaatlere dayanmaktaydı.

Suluk'un ölümü ve oğlu Tuhvarsen Kut-çor-kağan'ın kısa süreli iktidarı, "sarı" ve "kara" Türgeşler arasında yirmi yıl süren bir iç savaşın başlamasına yol açtığı gibi, Türgeş Hakanlığı'nın yavaş yavaş yıkılmasına da sebep oldu. Türgeşler arasındaki iç savaş, Çin'in Doğu Türkistan genel valisine bu ülkenin iç işlerine müdahele imkanı sağlamıştı. Bu arada Kapagan-hanın ölümü ve Oğuzlar'ın isyanı sebebiyle siyasî bir kriz içine düşmüş bulunan Doğu Türk Hakanlığı, Bilge-kağan ve kardeşi Kül-tegin [Köl-tigin] sayesinde yeniden doğmuştu. Bilge-kağan, Çin'le yapılan savaşta kazandığı zaferle (721-723) iyi şartlarla bir barış anlaşması yapmış; sınır pazarları açılmış ve "vergi" adı altında sembolik olarak gönderilen 30 ata karşılık Çin imparatoru Hsüan-tsung'dan sadece 727'de 100 bin top ipek kumaş almıştı. Bu, kuzey sınırında Bilge-kağan'ın asla bozmadığı bir barış anlaşması için oldukça cömert bir ödemeydi.

Kül-tegin 731'de öldü. Bilge-kağan da kardeşinden çok fazla yaşamadı ve 734 de yakınlarından biri tarafından zehirlendi. Orhon

15 Mandel'ştam A.M. *Harakteristika turok IX v. v "Poslanii Fathu b. Hakanu" al-Djahiza-* Trudı instituta istorii, arheologii i etnografii. T.I, Alma-Ata, 1956, s. 230-241.

Nehri yakınındaki dağlar arasındaki bir kervan konaklama yerinde bu iki kardeş için nominal tapınaklar yapılarak, İkinci Türk Hakanlığı'nın fırtınalı tarihini anlatan runik yazılı abideler dikildi.

Bilge-kağan'ın halefleri, onun takip ettiği politikada bir değişiklik yapmadılar; fakat Açina boyundan gelen ülüş sahipleri, merkezî yönetime karşı daha az bağımlı hale geldiler. 741'de küçük yaştaki Teñri-kağan, tahtı gaspeden amcası Kutlug-yabgu tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine yakın tebaalar olan Oğuzlar, Basmıllar ve Karluklar'la Kutlug-yabgu ve haleflerinin de öldükleri çatışmalar başladı. 744 yılında ise Açina hanedanının mevcudiyeti resmen sona erdi. Basmıl kumandanı hakan ilan edildiyse de, iktidarı iki yıldan fazla sürmedi.

Batıda daha önce hakanlığa ait bulunan Altay ve Cungarya'daki bazı bölgeleri ellerinde tutan Türk kabileleri, daha sonraki olaylarda önemli bir rol oynamadılar. Çin kaynaklarında onlar hakkında verilen en son bilgiler 941 yılına aittir. Bu süre zarfında Türkler'in bir kısmı Karahanlı Hakanlığı'nı kuran kabileler arasında yer almıştır.

8. Uygur Hakanlığı. Karluk Devleti. Karahanlılar.

İkinci Türk Hakanlığı'nın yıkılışı, bozkırda siyasî bir boşluk meydana getirmişti. Açina hanedanını yıkan Basmıl, Uygur ve Karluk kabileleri Türk kabileleri üzerinde hâkimiyet kurmak, hakan ünvanı almak için birbirleriyle kıyasıya bir savaşa tutuşmuşlardı; fakat iktidarı Basmıllar'ın elinden yolup alan Uygurlar, bunlar arasında en güçlüsü idiler.

Türkler, Kırgızlar ve Kıpçaklar gibi Uygurlar da Merkezî Asya'nın en eski kabile federasyonlarına mensuptular. Uygurlar, III-V. Yüzyıllarda, Çin kroniklerinde *Kao-kuiler* (mtm. "yüksek arabalar") adıyla zikredilen kabile birliği içinde yer aldılar. V. Yüzyılda ise Çin tarih kaynaklarında yeni bir adın, bu ittifakı işaret için yer aldığı görülüyor: *T'ie-le* (*tegreg* "yüksek tekerleklileri"). T'ie-le kabilelerinin önemli bir kısmı, batıya, Kazakistan ve Güneydoğu Avrupa bozkırlarına göçetti. Merkezî Asya bozkırlarında kalanlar ise, Türkler tarafından itaat altına alınmış ve onların devletlerinin bünyesine girmişlerdi. O dönemde T'ie-le topraklarının esasî kısımları Cungarya ve Yedisu'da idi. Fakat 605'de Batı Türkleri'nin hakanı Çürin-kagan'ın

birkaç yüz T'ie-le beyine uyguladığı haince katliamdan sonra, Uygurlar'ın lideri halkını alarak, Çin kaynaklarında "dokuz kabile" adıyla geçen kendi özel grubunu teşkil ettiği Hanghai dağlarına götürmüştü. Orhon dikitlerinde bu kabile grubundan *tokuz-oğuzlar* diye söz edilmektedir. 630'da birinci Türk Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra, Tokuz-Oğuzlar, Yağlakar boyunun önderliğindeki dokuz Uygur kabilesi içinde liderliğe oynayan belirgin bir siyasî güç haline gelmişlerdi.

Tokuz-Oğuzlar'ın kumandanı İlteber T'u-mi-t'u, 647'de Tola ve Orhon Nehri havzasında kendi devletini kurmuştu. Çin kronikleri bu konuda şu bilgiyi kaydetmektedirler: "T'u-mi-t'u, hür iradesiyle kendini hakan ilan etti. Memurî hiyerarşiyi Türkler'dekinin aynısı olarak belirledi."[16] T'ang yönetimi yeni kurulan bu devleti tanımadı. Dahası, 630-663 yılları Tokuz-Oğuzlarla T'ang İmparatorluğu arasındaki savaşlarla geçti; ancak, Çin ordusu herhangi bir zafer elde edemedi. Ne var ki 80'li yıllarda Tokuz-Oğuzlar, Türk Elteriş-kağan'la girdikleri çarpışmalarda ağır bir hezimete maruz kalarak, hükümranlıklarını kaybettiler.

Yeni Uygur devleti, sabık müttefikleri Basmıllar ve Karluklar'la kanlı çatışmalara girmekle kalmadı; aynı zamanda Tokuz-Oğuz kabilelerinin birçoğu Yağlakar boyunun hâkimiyetine de karşı çıkmaya başladı. Uygurlar, hakanlık ünvanının Yağlakar boyuna ait olmasını kabul ettiler; ancak, ortalığın sakinleşmesi, 755'den sonra Türk-Soğd karışımı bir kabileye mensup bulunan An Lu-shan'ın kumandasındaki sınır birliklerinin isyan ederek, Çin'i bir iç savaş ateşinde yakıp kavurduğu büyük çarpışmaların akabinde sağlanabildi.

Eletmiş Bilge-kağan (747-759) ve oğlu Bögü-kağan (759-779), imparatorluk yönetimine destek vererek, isyancıların bastırılmasına yardım ettiler ve bu yardımlarının karşılığında ülkelerine çok büyük menfaatler sağladılar. Alınan ganimet, ödenen haraç ve ardına kadar açılan sınır gümrük kapıları, hakanlıkta ve yönetici hanedanda bir süre sükûnet sağladı.

Bögü-kağan, Çin'den savaş ganimetleri ve imparatorluğun ödediği haraçlarla birlikte Orhon Nehri kenarındaki başkenti Ordubalık'a, T'ang İmparatorluğu'nun başkentinde isyancıların elinden kurtardığı ve Lo-yang'da dinlerini kabul ettiği Soğdiyanlı misyoner Maniheistler'i de alıp getirdi. 763'den sonra ve yaklaşık bir asır boyunca Uygurlar, Merkezi Asya'nın kaderinde söz sahibi oldular. Rakipleri, sadece Tibetliler ve Karluklar'dı.

16 Chavannes, *Documents*, s. 91.

Merkezî Asya Türk tarihinin yeni döneminde, Batı Türk kabilelerileri devletinin yeniden doğuşu Karluklar'ın önderliği altında gerçekleşmiştir. Runik kitabelerde Üç Karluk adıyla defalarca zikredilen bu büyük kabile federasyonu, Çin kaynaklarında henüz VII. Yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden olaylarla birlikte görülmektedir. Cungarya, Doğu Kazakistan ve Altaylardaki (Moğolistan Altayları dahil) yaylaklar, birkaç yüzyıl boyunca Karluk kabilelerinin ana toprakları olarak kalmıştır.

VII. Yüzyıl ortalarında, Cungarya-Altay bölgelerinden başka Toharistan'ı da kontrolleri altında tutan Karluklar, Batı Türk Hakanlığı'nın siyasî hayatında aktif bir rol oynadılar. Arap tarih kaynaklarına göre Toharistan hâkimine bazen "Toharlar'ın yabgusu", bazen de "Karluk yabgusu" deniliyordu. Orta Asya'yı fetheden Arap kumandan Kuteybe b. Müslim, 710'da Toharistan yabgusunu tutuklamış; yabgu, uzun yıllar Şam'da tutuklu kalmış ve oğlunun kendi tahtına geçmesine de itirazda bulunmamıştı.

Karluklar'ın 630'da Kara Irtış civarında başlattıkları isyan, Batı Türk hakanı Tong-yabgu-kağan'ın ölümüne yol açan sebeplerden biri olmuştur. T'ang İmparatorluğu'na isyan ederek, Kuzey Altaylar'da mütemekkin olan Doğu Türk hakanlarından Çabış-han'ın [Çebi-han] da 647-650 yılları arasında Karluklar'ın bu kolunu itaat altına almayı denediği bilinmektedir.

Karluklar'ın başlarında bulunan yöneticiler, ilk defa olarak Orhon yazıtlarında zikredilmektedir. *İlteber* denilen bu kumandanlar büyük kabile federasyonlarının başıdır. Çin kaynakları, Karluk âdetlerinin diğer Batı Türk kabilelerinin âdetlerinden farklı olmadığını; dillerininse, büyük kısmı teşkil eden grupların dilinden çok az farklı olduğunu kaydetmektedirler. Karluk lehçesinin en belli başlı özelliği "Y"yi "C" olarak telaffuz etmeleridir. Örneğin diğer bazı Türk kabilelerindeki "yabgu" onlarda "cabgu"dur.

VII. Yüzyıl sonundan itibaren Doğu Türk hakanlarının siyasî nüfuz sahası içinde kalan Karluklar, bağımsızlıklarını kaybetmiş olmayı bir türlü hazmedemediler; ancak, VIII. Yüzyılın ilk çeğreğinde Bilge-kağan ve Kül-tegin, üç defa âsi Karluklar'la yapılan çatışmalara

katıldılar. Fakat kitabelerde Karluklar'ın kumandanı Kuli-çor Tarduş, Tez (Kuzeybatı Moğolistan) Nehri'ndeki kanlı savaşta Türkler'in mağlup edilmesi münasebetiyle zikredilmektedir.

Önce Basmıl ve Uygurlar'la koalisyon yapan, daha sonra sabık müttefiklerine dirsek çeviren Karluk kumandanı, Türkler'in batı "kanadı"na mensup hakanların kullandığı yabgu ünvanını aldı. Yenilgiye uğrayan Karluklar, Uygur Eletmiş Bilge-kağan'ın kitabesine göre, "köpek yılında (746), ihanet ederek, kaçtılar ve batıya, On Oklar'ın ülkesine geldiler."[17] Eletmiş'in değerlendirmesi doğruydu. Çünkü bir sonraki yıl, Tokuz-Tatarlar'la ittifak eden Karluklar tekrar Uygurlar'la çarpışırlar. Ancak Sır-Derya ile Altaylar arasındaki askerî-siyasî durumun hızlı bir şekilde değişimi, Karluklar'ı bir süre için doğudaki rekabeti bir yana bırakıp, yeni düşmanla uğraşmaya mecbur bırakır.

Suluk'un ölümünden sonra Türgeş Hakanlığı'nın parçalanmışlığından faydalanan Batı ucu T'ang yönetimi, hâkimiyetini yavaş yavaş Yedisu'da yayarken, imparatorluk ordusu da Sır-Derya sınırlarına yöneldi. 740'da Çin orduları, Taraz'ı kuşatarak yağmaladıktan başka, Kara-çor'un diriltmeye çalıştığı Türgeş hanedanını da fizikî olarak ortadan kaldırdı. Çin'in Yedisu'ya gönderdiği kukla "On Ok hanı" A-shih-na Hsien ise 742'de Kulan'da öldürüldü. 748'de Çin taharri taburu, Batı Türk hakanlarının Suyâb'daki başkentini yerle bir etti; 749'da ise Çin ordusu Çaç'ı (Taşkent) ele geçirdi. Şehir valisi de katledildi. Çin'in Kuça guvernörü Kao Hsien-ch'i, uzun süredir imparatorluğun Batı ucundaki rakipleri olan güçleri neredeyse tamamen itaat altına almıştı.

Bu arada Çin'in elde ettiği başarılar, halifeliğin Horasan'daki valisi Ebû Müslim'i ciddi olarak endişelendirmiş, Karluklar'ın da muhalefetine sebep olmuştu. Arap birlikleri kumandanı Salih b. Hümeyd Taraz'ı ele geçirmiş, fakat çıkıp gelen Çin ordusu tarafından kuşatma altına alınmıştı. Ebû Müslim, öldürülen Çaç valisinin oğlunun yardım taleplerine kağmen, Taraz'da kuşatma altında kalan kendi birliklerini kurtarmayı tercih etti ve önce Ziyad b. Salih kumandasında bir orduyu Taraz'a doğru yola çıkardı.

17 Klyaştornıy S.G. Terhinskaya nadpis' – "Sov. turkologuya", 1980, no. 3, s. 94.

Gönderilen ordu, 751 Temmuzunda Talas Nehri sahillerine gelip mevzilendiyse de, birkaç gün savaşa girmeye karar veremedi. Beşinci gün, âniden Çin ordusunun arkasında beliren Karluklar saldırıya geçince, bu taraftan Araplar da hücuma kalktı. Ağır kayıplar veren T'ang ordusu, bozularak kaçışmaya başladı. Kao Hsien-ch'i'nin konvoyu dahi panik halinde kaçışan Çinli askerler arasında yolunu güçlükle buldu.

Müslümanlar ve Karluklar büyük miktarda ganimet ele geçirdiler. Esir alınan Çinli askerler arasından sanatkâr olanlar, kağıt ve ipekli kumaş imalatında kullanılmak üzere Semerkand ve Irak'a götürüldüler. Böylece Talas savaşı "T'ang Çininin Orta Asya işlerine müdahele etme denemelerine bir son verdi."[18]

Karluklar, Talas savaşına iştirak etmiş olmakla birlikte T'ang İmparatorluğu'yla olan münasebetlerini kesmediler. Henüz 752'de, aradan geçen altı yıllık bir kopukluktan sonra, imparatorluk başkenti Ch'ang-an'a Karluk yabgusunun elçisi teşrif buyurdu. Esasen Uygurlar'ın güçlenmesi, her iki taraf arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasında önemli bir rol oynamaktaydı ve aynı yıl Karluklar Uygurlar'la çarpışmaya başlamışlardı. Yabgu, Merkezî Asya göçebe halklarının geleneksel merkezi olan ve Yağlakar kabilesi mensuplarının kontrolü altında bulunan Ötüken-yiş'teki hakanlık tahtını ele geçirmek azmindeydi. Yabgu'nun ümidi pek de mesnetsiz değildi. Çünkü Yenisey Kırgızları, Basmıllar ve Türgeşler'le müttefikti. 744'den sonra Hanghai dağlarında kalan Karluk kabileleri ise İletmiş için özellikle tehlike arzediyordu.

Münavebeli zaferlerle geçen savaş, iki yıldan daha fazla sürdü ve özellikle de Uygur sınırları içinde cereyan etti. Neticede Uygur hakanı büyük bir gayret sarfederek, galip gelmek için çırpınıp duran rakiplerini altetmeyi başardı.

Savaşın sonuçları daha sonraki Karluklar üzerinde hayli etkili oldu. Ötüken Karlukları, İletmiş'e itaat ederek, onun gönderdiği tutukun yönetimini kabullendiler. Karluk yabgusu, hakanlık üzerindeki emellerine nihaî olarak son verdi ve Türk hâkimiyetini yeniden kurma mücadelesini bir yana bıraktı. Artık bütün enerjisini Yedisu'yu ele geçirmeye, Cungarya ve Tarım Havzası şehirlerinde tutunmaya

18 Bol'şakov O.G. *K istorii Talasskoy bitvı (751 g.)* – Страны и народы Востока, 1980, вып. 22, кн. 2, с. 132.

hasretmişti. Laf aramızda, pek başarılı olamamıştı ve 756'da Uygurlar, Karluklar'ın Cungarya'da yaşayan kabilelerini itaat altına alacaklardı.

İletmiş'in batı yürüyüşüne katılan iki kumandanının adını, hakanın Terhin kitabesinden öğreniyoruz. An Lu-shan isyanıyla felç olmuş bulunan Çin, artık kendisinden uzakta bulunan batı garnizonuna herhangi bir müzaheret gösterecek durumda değildi. Sadece Tarım Havzası'nın merkez şehirleri Uygur Hakanlığı'nın kontrolüne geçmemiş, aynı zamanda Doğu Türkistan'daki Türk kabileleri de hakanın hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bu kabileler arasında en başta zikredileni Yağma kabile federasyonudur.

Yağmalar hakkında daha ziyade iki Pers coğrafya kitabında bilgi mevcuttur: Hudud al-Alam (X. Yüzyıl) ve Gerdizî'niin kaleme aldığı Zeyn al-Ahbâr (XI. Yüzyıl). Bu kaynaklara göre Yağmalar, doğuda Uygurlar arasında yaşayan kalabalık kabileleri, batıda, Tarım'ın güneyinde kolları, yani Doğu T'ien-shan'ın önemli bir kesimindeki Karluk göçebelerini birleştirmişlerdi. Batıda ayrıca Kaşgar şehrini ve havalisini de kontrol altında tutuyorlardı. Bu yönetici kabile, X. Yüzyılda Tokuz-Oğuzlar'dan türemişti. Kaynakları VIII. Yüzyıla kadar giden Gerdizî, Yağmalar'ı "bir aylık yol boyunca uzanan topraklarda yaşayan, büyük yılkı sürülerine sahip zengin insanlar" olarak göstermektedir.[19] Ayrıca her iki kaynak, Yağmalar'ın Batı Türk Hakanlığı'na karşı bağımsızlığını korumak isteyen Karluk ve Kimaklar'la alışılmadık çatışmalara girdiklerini kaydetmektedirler.

Bununla birlikte, Yedisu Karluklarına şiddetli muhalefet gösterenler yabgunun müttefik ve vassalları olan küçük Türgeş beylikleri değil, o sıralarda Birinci Türk Hakanlığı döneminden itibaren bu bölgede yaşayan ve birkaç yüzyıldır hakanlığın doğu kolunu (Tokuz-Oğuzlar'ı) teşkil eden Oğuz kabileleri olmuştur. Karluklar'la Oğuz kabileleri arasındaki çatışmalar tarihî kaynaklara sıhhatli bir şekilde yansımış değil. Sadece VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Oğuzlar'ın Yedisu'yu terkederek Sır-Derya'nın aşağı mecrasına çekildikleri bilinmektedir. Başlarında yabgu ünvanı taşıyan bir yöneticileri vardı ve o, Batı Türk kabilelerinin de yöneticisi olduğu iddiasındaydı. Neticede kısa süre sonra Aral civarında, başkenti Sır-Derya sahilindeki Yengikent olan Oğuz Devleti (İslamî kaynaklar onlardan

19 Barthold, *Seçineniye*, VIII/45-56.

Guzlar adıyla bahsederler) kurulmuştu.

Oğuz Devleti'nin tarihi, XI-XII. Yüzyıllarda Türkmenistan'dan Anadolu'ya kadar bütün Orta ve Yakın Doğu'yu hâkimiyet altına alan Selçuklular'ın tarih öncesi dönemini oluşturur. Selçuklu Devleti ve onun komşu devlet ve halklarla olan ilişkilerinin tarihi detaylı olarak incelenmiş ve geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekmiştir.[20]

Karluklar'ın hâkimiyeti, Taraz ve Suyâb'ı işgal etmeleriyle birlikte 766'da Yedisu'da muhkem hale geldi ve bu tarihten itibaren de Doğu Türkistan için Uygurlar'la kıyasıya bir rekabete giriştiler.

VIII. Yüzyılın 80'lerinde, Uygur hanedanıyla Tarım Vadisi şehirlerindeki ahali arasında ilişkiler adamakıllı gerginleşmişti. Bu bölgedeki huzursuzluk ve tedhiş, Ordubalık'ta Bögü-kağan'ın ölümüyle sonuçlanan anti-Maniheist bir darbeye yol açtı. Bögü-kağan'ı öldüren kişi, Alp Kutlug Bilge-kağan ünvanını alarak, Uygur başkentinde yaşayan Soğdiyanlar'ı ve Maniheistler'i kılıçtan geçirtti. O sıralarda, hem Yedisu'da, hem de Tarım vahalarında Maniheizm hâkimdi. Yedisu'dan T'ang İmparatorluğu'nun merkez başkentlerine kadar uzanan güzergâhdaki ticaret trafiği de Soğdiyan ve Türk Maniheist monopollerin kontrolündeydi. Bu güzergâhın ana damarı ise, iktidarı ele geçirdikten sonra kendini hakan ilan eden kişinin kontrolündeki Ordubalık idi.

Bögü-kağan'dan önceki yönetimin Tarım Havzası'nda sıkı bir şekilde uyguladığı anlaşma ilkeleri bozulmuştu ve yeni gâsıp, Soğdlu ve Türk cemaatlerini yağmalamak suretiyle ticarî gelirini artırmayı tercih etmişti. Bu politikanın sonuçları kısa sürede kendini gösterdi ve T'ien-shan civarındaki şehirler isyan bayrağını açtılar; kendi aralarında ittifak akteden Karluklar ve Tibetliler de kıyamcıları desteklediler. Bir Çinli tarihçinin kaydettiği gibi, "ak urbalı Türkler", yani Maniheistler, Karluklar'la birlikte Uygur kumandanı Il Ügesi'ne ağır bir darbe indirdiler. 790'da ise Tibetliler ve Türkler, Uygurlar'ın son istinatgâhı Bişbalık'ı yolup aldılar. Yeniden teşkil edilen 50-60 bin kişilik Uygur ordusu durumu değiştirmeye yeltendiyse de, başarısızlığa uğramaktan kurtulamadı.

20 Agacanov S.G. *Gosudartstvo Selcukidov i Srednaya Aziye v XI-XII vv.* M., 1991. / Ancak bu konuda detaylı ve güvenilir bilgi almak isteyenler, M.A. Köymen ve Osman Turan'ın çalışmalarına müracaat etmelidirler. (çev.)

Cungarya ve Tarım'da uğradığı başarısızlıklar, hakanlık otağında etkisini göstermekte gecikmedi ve çıkan taht kavgası, Alp Kutlug'un halefinin kendi kardeşi tarafından alaşağı edilip öldürülmesiyle sonuçlandı; fakat o da tahtta fazla tutunamadı ve çıkan isyanlar sırasında öldürüldü. Her ne kadar tarihî kaynaklarda yeterince açıklığa kavuşturulmamışsa da, Karluklar ve Tibetliler'le yapılan kanlı çatışmalar devam ediyordu.

Kargaşa döneminde, Ordubalık'ta iktidar "Yağlakar" ünvanını taşıyan ve bu adla kendini hakanlık boyu olarak takdim eden Ediz kabilelerinden çıkan yeni bir hanedanın eline geçmişti (795). Başkentte "ışık dini" yeniden ikame edilmiş ve Mani başruhanisi şehre gelmişti. Onbeş yıllık bir kesintiden sonra T'ien-shan civarındaki Maniheist cemaatlerle yeniden dostluk ve ticaret anlaşmaları yapılmış, Ordubalık'tan geçen "Uygur güzergâhı"ndaki İpek Yolu ise kervanlara tekrar açılmıştı.

Karluklar, Kuzey T'ien-shan civarında hakanın protektorası olarak kabul ettikleri Ötüken-yiş şehrinin ve göçebe kabilelerin, muhtemelen Yağmalar'ın desteğinden mahrum kalmışlardı. 803'de Uygur ordusu Koço (Turfan) şehrini işgal etti ve Karluklar'a ağır bir darbe indirerek, Fergana üzerinden Sır-Derya'ya ulaştı. Uygurlar'ın batı sınırlarındaki son zaferiydi bu.

IX. Yüzyılın ilk on yılında, Uygur Hakanlığı'nın baş düşmanı Kırgızlar olmuştu. Uygurlar ve Kırgızlar arasındaki çarpışmalar, münavebeli zaferlerle yirmi yıl sordü. 840'da, âsi Uygur kumandanlarıyla da işbirliği yapan Kırgızlar Ordubalık'ı ele geçirdiler. Uygur hakanı da çarpışmalar sırasında öldü.

Tokuz-Oğuzlar'ın yollarda çarpışa çarpışa eriyen bâkiyeleri, ülkelerini Kırgızlar'a bırakarak, Yağlakar boyundan bir prensin kumandası altında ana yurtlarının sınırlarına ulaştılar. Kabileler arasındaki birlik kısa sürede ortadan kalkmış; kaçaklar Kuça ve Bişbalık'a kapanmışlardı. Bişbalık Uygurları'nın kumandanı Bükü Çin, Tibetliler'i mağlup ederek bütün Tarım Havzası'nda hâkimiyeti ele geçirdi. İşte, Turfan ve Bişbalık'ı kendine merkez edinen Kuça Uygur Devleti'nin başlangıcında durum bu merkezde idi.

Karluk Devleti, IX. Yüzyıl başlarındaki çarpışmalarda uğradığı başarısızlıklara rağmen, Yedisu şehirlerinin zenginliği sayesinde ayakta kalmayı başarmıştı. Yabgunun servet kaynağı, Sır-Derya sa-

hillerinde kurulan köle pazarlarında Abbasi halifelerine Türk kölelerin satışıyla, Taraz'dan Issık-Kul'a kadar uzanan güzergâhı kontrol altında tutmak suretiyle Çin'e yapılan transit taşımacılığından aldığı baçlardı. Araplar'ın kendilerini söküp atma denemelerine rağmen Karluklar, Fergana Vadisi'nde de durumlarını güçlendirmişlerdi. Yabgu için en büyük tehlike, Halife Me'mun'un (813-833) Zü-r-riaseteyn lakablı hemrâhı Fazıl ibn Sehl'in düzenlediği seferdi. Araplar, 812-817 yılları arasında Otrar bölgesine seferler düzenlemişler; orada vukû bulan çarpışmalarda Karluk sınır muhafızlarının kumandanı ölmüş; hatta güya bizzat yabgu esir edilmiş, fakat Kimaklar'a kaçmayı başarmıştı. Fazıl'ın sunduğu raporlarda, elde edilen başarıların abartıldığı muhakkak; ancak, sınır muhafaza birliklerinin mağlubiyetinin yabguyu batı sınırlarında zor duruma soktuğu bir hakikattir.

Üç asır boyunca Ötüken'de hâkimiyeti ellerinde tutan hakanların son çeyrek yüzyılda düşüş göstermeleri, Merkezî Asya'daki Türk gölünde yeni bir jeopolitik durum meydana getirmişti. Her şeyden önce, üç yüzyılın ardından, herhangi bir devletin Türkistan'da yayılmasını ve hatta mevcudiyetini muhafazasını sağlayan güçlü bir merkezî iktidar kesinlikle tarihe karışmıştı. Artık Türk kabileleri herhangi bir boyun hakanlık ünvanını elinde tutmasını kabulleniyor, ama tek bir iktidarı asla benimsemiyordu.

Bazı Müslüman yazarların şehadetine göre, Uygur Hakanlığı'nın yakılmasından sonra, onun Türk kabileleri üzerindeki iktidar ve etkinliği Karluk beyine intikal etmiştir. Türk hakanlığının yönetici boyu Açina'ya mensup oluşu, Karluk hanedanına bu iktidarı meşru yoldan kolaylıkla ele geçirmesini sağlamış ve hanedan yöneticileri yabgu ünvanını bir yana bırakarak, hakan titülü almışlardır. "Yabgu, -diye yazar Hudud al-Alam müellifi X. Yüzyılda- Karluk hükümdarlarının önceki ünvanıdır".

Eski geleneğe göre, hakanın iktidarı ahlakî ve ideolojik bir anlam ifade ettiğinden, IX. Yüzyıldaki Karluk iktidarının Türk kabileleri üzerinde gerçek bir sultayı temsil ettiğini söylemek zor. Nitekim bu görüş, diğerlerine nazaran el-Mesudî'de daha net bir şekilde yansıtılmıştır: "Han-ı hanân (hakanların hakanı) Karluklar arasından çıkar ve o, bütün Türk kabileleri üzerinde söz sahibi olurdu. Çünkü onun ataları Afrasiyab ve Şana (yani Açina) idi."

İşte, Rus bilimsel literatüründe Karahanlılar Devleti denilen yeni Türk imparatorluğunun Orta Asya ve Kaşgar'da ortaya çıkışı sırasında, durum bu merkezde idi. Karahanlı hanedanının siyasî itibarı, el-Mesudî'nin açıklamasında apaçık bir şekilde yansıtılmıştır.

Karahanlı Devleti, özel bir tarihî gelenek bırakmamıştır ve ayrıca onunla ilgili bütün bilgiler, hakanlığın sınır bölgelerinde yaşayan Arap ve Acem müelliflerin çalışmalarında mevcuttur. Karahanlılar'ın yegâne tarihçisi İmam Ebu'l Futuh al-Gafir el-Almaî'nin "Tarih-i Kaşgar" adlı bir yapıtı olduğu, Cemal Karşî'nin (XIII. Yüzyıl) eserine yaptığı bazı alıntılardan anlaşılmaktadır. Karahanlılar'da bir tarih yazımcılığının olmaması, o dönemin şairleri tarafından da belirtilir. Örneğin 1156'da Pers literatürünün en parlak isimlerinden biri olan Nizami Aruzî "Hakan evinden [yani Karahanlılar'dan- S.K.] çıkan hükümdarların adları, ancak şairler sayesinde muhafaza edilmiştir" demektedir.[21]

Karahanlılar'ın ortaya çıkışıyla ilgili olarak yedi görüş mevcuttur. W.W. Barthold, Karahanlılar'ı üç kabileyle (Karluklar, Yağmalar ve Çigiller) sınırlar. Şu anda biliyoruz ki, Çigiller, Yağmalar ve aynı şekilde Türgeş kabilelerinden birisi olan Tuhsiler ve Orhon Türkleri'nin bâkiyeleri, Karluk kabile federasyonu içinde yer alıyorlardı ve bu kabilelerin tarihlerinde, her halükârda IX. Yüzyıldan itibaren bir kopukluk yoktur.

Karahanlılar'la ilgili bir rivayete göre (Cemal Karşî'nin Kaşgar rivayeti) ilk Karahanlı hanedanı hükümdarı, o sırada Sâmânîler'in Semerkand ve Buhara emîrinin kendisiyle savaştığı Bilge Kül Kadır-kağan'dır. Kadır-kağan'la savaşan Sâmânî emîrinin de, 840'da Yedisu Türkleri'ne karşı sefer düzenleyen ve İsficâb'ı fetheden Nuh ibni Esed olduğu tespit edilmiştir. Gerdizî'ye göre Karluk yabgusu da o yıl hakan ünvanı almıştır. Bütün tarihî kaynaklar, 840 yılında Karahanlı hanedanının başında, sabık Karluk yabgusu Bilge Kül Kadır-kağan'ın bulunduğu konusunda hemfikirdirler.

Karahanlılar'da iktidar, IX. Yüzyılda Karluk kabile federasyonunun nüvesini teşkil eden Çigil ve Yağma kabile gruplarının beyleri arasında taksim edilmişti. Devletin, her birinin başında bir hakanla Doğu ve Batı hakanlıkları olarak ikiye ayrılması da bu gerçeği yansıtmaktadır. Doğu hakanı mevki yönünden daha üstün tutuluyordu

21 Bertel's Y.E. *Istoriya persidsko-tacikskoy literaturı*. M., 1960, s. 458.

ve otağı Kaşgar ve Balasagun'da (Kırgızistan'daki Tokmak nehri yakınlarındaki Burana kasabası) idi. Çigil kabilesine mensuptu ve Arslan Kara-kağan ünvanını taşıyordu. Mevki yönünden daha düşük olan Batı hakanı ise Yağma boyundandı. Ünvanı Boğra Kara-kağan'dı ve otağı Taraz'da, bilahere Semerkand'da idi. Her iki hakanlık da müstekar bir memurî düzene sahipti: Arslan-ilek, Boğra-ilek, Arslan-tegin, Boğra-tegin ve hâkezâ. Başlangıçta, ikili iktidar sistemi ilk hakanın oğulları Bazır Arslan-han ve Oğulçak Kadır-han döneminde geçerliydi; fakat devletin nihaî olarak yıkılışı XI. Yüzyıl ortalarında vukû bulmuştur. Oğulçak zamanında, Sâmânî emîri İsmail ibni Ahmed'in 893'de Taraz'a düzenlediği başarılı seferle birlikte Karahanlılar'la Sâmânîler arasında bütün Orta Asya'da hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Çarpışmalar bir yüzyıldan fazla sürmüş; Sâmânîler'in bütünüyle yıkılması ve Amu-Derya'ya kadar uzanan topraklarda hâkimiyetin düşmanlarının eline geçmesiyle son bulmuştur. Orta Asya topraklarında birçok Karahanlı prenslikleri ortaya çıkmıştır. Bunlar, Balasagun'daki kağana sadece sembolik olarak bağımlıydılar. Birbirleriyle olan münasebetleri ise dostane olmaktan uzaktı.

Erken Karahanlı döneminin en önemli olayı, hanedanın ve ona bağlı olan kabilelerin İslam'ı kabul etmeleriydi. "Arap coğrafyacılar, henüz X. Yüzyılda, Türkler'i İslam'a kesinlikle yabancı ve Müslümanlara düşmanlık besleyen bir halk olarak nitelemekteydiler" diye yazmaktadır W.W. Barthold.[22] Ne var ki, X. Yüzyılda kat'i bir değişiklik meydana gelecekti. O dönemin Arap coğrafyacılarından İbni Havkal, İsficâb ile Şaş, yani Sır-Derya'nın orta mecralarındaki dağlık bölgelerde göçebe olarak yaşayan bin Türk ailesinin toplu olarak İslama geçtiklerini kaydeder. Bununla birlikte bu kabilden en büyük olay, Karahanlı devletinin iç bölgelerinde, büyük bir ihtimalle Yedisu'da yaşayan 200 bin Türk çadırının [ailesinin] 960'da İslamiyet'i kabul etmiş olmasıdır.

Bu olay, Bazır'ın oğlu ve Oğulçak'ın yeğeni Satuk Boğra-han'ın, Türkler'in İslamiyeti kabul etmesinden önce Müslümanlığı benimseyerek aldığı yeni Abdul Kerim adıyla ilişkilendirilmektedir. Ancak, İslamiyetin resmî devlet dini olarak ilanı, Satuk'un 955'de tahta geçen oğlu Mûsa döneminde gerçekleşmiştir. Mümkündür ki, Mûsa'nın böyle bir karar almasında, o sıralarda Satuk ve oğlunun sarayında yaşayan Müslüman veli Nişapurlu Abdul Hasan Muhammed

22 Barthold, *Socineniye*, V/59.

ibn Süfyan Kelimâtî'nin tesiri olmuştur; ancak bu konuda kesin bir bilgi yoktur.[23] Kesin olan tek şey, Karahanlı Türkleri'nin Müslüman oluşunun herhangi bir mübeşşirin kısa bir süre bölgede faaliyet göstermesinin bir sonucu olmadığı; aksine, İslamiyetin, ekonomik ve siyasî bir güç olarak, yavaş yavaş Türk gölüne dökülmeye başlamasının neticesi olduğudur. Hatta bizzat Satuk, amcası büyük hakana karşı savaşa girerken, Sâmânîlerin büyük çapta desteğini almak için bu yeni dinin avantajını devreye sokmuştur. Satuk'un oğlu Mûsa, "kafirlerle cihat ve ilâ-i kelimetullah" şiarıyla Hoten ve İsficâb taraflarına başarılı seferler düzenlemiştir.

Yerleşik medeniyetin güçlü tesir bölgesinde kalan Türk kabileleri, yeni ekonomik sistemin ve sosyal münasebetlerin içine itilmişler; bu sistemlerin bir parçası haline gelmişler ve kendilerini Orta ve Ön Asya'da artık çoktan teşekkül etmiş bulunan sanayi-kültür ortamında bulmuşlardı. Bu kaynaşmanın, en azından ideolojik yönden dışa vurumu, Karahanlı ve Selçuklu devletlerindeki Türkler'in hızlı bir şekilde Müslümanlaşmasıydı ve bu durum, yeni hanedanların, İslamın mutlak hâkim olduğu bir dünyada siyasî yönden kabul görmesine zemin hazırlıyordu.

Karahanlı ve Selçuklu devletleri, ilk dönemler geleneksel Türk hakanlıklarının devamı olmakla birlikte, ne ekonomik, ne de sosyal boyutta bu geleneği muhafaza edebilmişlerdi. Çünkü yeni bir kültür ortamında, artık Merkezî Asya'daki siyasî sistemden farklı bir sistem ortaya çıkmış; Orta ve Ön Asya'daki Türk imparatorluklarında tam ve hızlı bir gelişme kaydederek yeni devlet erkanının doğuşuna yol açan erken feodal *ikta* sistemi şekillenmişti.

Kara Kıtay (Kıtan)ların -Uzak Doğulu Moğol kabileleri- istilası ve Yedisu'da kendi devletlerini kuruşları, bazı Karahanlı yöneticilerini, uzun bir süre gür-hanın vassalı haline getirmişti. Laf aramızda, sadece süzeren olmakla ve vergi almakla yetinen Kara Kıtaylar, tebaalarının devlet yapısına, din ve kültürlerine kesinlikle müdahelede bulunmamışlardı. Hatta Almalık'daki küçük Karluk beyliği -Karahanlı devletinin bâkiyesi Karluk yabgusu- adını dahi değiştirmemişti; ama her halükârda Kara Kıtay hâkimiyeti, Karahanlılar'ın siyasî yönden yokoluşunun başlamasına zemin hazırlamıştır.

23 Barthold, *Soçineniye*, II/245-246.

1210'da Naymanlar'la yapılan savaş, Doğu Karahanlı hanedanının devrini kapatmıştır. 1212'de ise Horezmşah Muhammed, Batı Karahanlı hanedanının son beyini Semerkand'da katletmiş; bunu, kısa süre sonra, Fergana kolunun ortadan kalkışı takip etmiştir.

Bu arada Orta Asya, Yedisu ve Kaşgarya'da, yeni bir etnik çehre, yeni bir sosyo-ekonomik yapı ve dinî kültür şekillenmişti. Bu bölgede feodal devletler yapılanıp, Türk kabileleri yerleşik düzene geçtikçe, tek dil konuşan ve aynı alfabe kültürüne sahip olan kabile dışı etnik bir topluluk şekillenmeye başlamıştı. Ancak, Moğol fetihlerinin yol açtığı sarsıntı, amaçlanan gelişimin tabii prosesini altüst edecektir.

9. Kıpçaklar

Bağdat'ta eğitim gören ve Abbasi halifesinin sarayına yakın olan Iranlı aristokrat İbni Hurdadbeh, henüz genç yaşında Cibal (Kuzeybatı İran) eyaletinde önemli bir göreve getirilmiş; devlet istihbarat ve iletişim biriminin başkanı olmuştu. Karşılaştığı büyük güçlükler, faydalanılabilecek rehber bir eserin eksikliğini hissettiriyordu ona. Bu yüzden, memurların sundukları raporlardan ve özel haber kaynaklarından topladığı bilgilere dayanarak, 846-47 yıllarında, meşhur "Kitab el-mesâlik ve'l memâlik" adlı yapıtını ortaya koydu. Daha sonraları defalarca hâşiye ve zeyiller ilave edilen bu eser, aynı konuları işleyen benzeri yapıtlar için de örnek teşkil etti.

İbni Hurdadbeh, bu eserinde, eyaletlerin, şehirlerin, köylerin, posta merkezlerinin, güzergâhların, konaklama noktalarının adlarıyla, nüfus dağılımı ve ekonomik hayatla ilgili bilgilerden başka, halifeliğin komşuları hakkında da bazı mâlumâtlar vermektedir. Detaylarda VIII. Yüzyıla ait bazı belgeleri kullanan müellif, eserinde, "nehrin bu tarafında" yani Amu-Derya'nın bu yanında yaşayanlarla, "nehrin öte tarafında" yaşayan Türk halklarının listesini de vermektedir. Amu-Derya'nın batısına düşen "bu yakasında" sadece Toharistan Karlukları ve Halaçlar zikredilmektedir. Buna karşılık "nehrin öte yakasında" yaşayan ve Arap coğrafî literatüründe saygın bir yer işgal eden kabilelerden ve onaltı Türk şehrinden bahsedilmektedir. İslam ülkeleriyle Türkler'in yaşadıkları Farâb, yani bugünkü Türkistan sınırı, net bir şekilde belirlenerek şöyle denilmektedir: "Farâb şehirlerinde Müslüman birlikleriyle Türk-Karluk askerî birlikleri ay-

nı zamanda bulunmaktadırlar."[24] Nitekim 812'de Zü-r-riaseteyn ordusu Karluklar'a saldırmış ve Karluk sınır muhafız alayının kumandanını öldürmüştür.[25]

İbni Hurdadbeh, tabii olarak, Türk ülkeleri arasında en dikkat çekicilerini zikretmekte ve örneğin Tokuz-Oğuz (Uygur Hakanlığı) topraklarını anlatırken "onların ülkesi, Türk memleketleri arasında en geniş olanıdır; onlar, Çin, Tibet ve Karluklar'la sınırdaştırlar" diye ilave etmektedir. Listede Tokuz-Oğuzlar'ın ülkesinden hemen sonra "Kimaklar'ın ülkesi" yer almakta; listenin sonlarına doğru ise, Arap coğrafyacıların pek az bilgi sahibi oldukları "ülkelerinde misk bulunan Kırgızlar"dan bahsedilmektedir ki, buradaki Kırgız kelimesi Kıpçakları gösterir.

Böylece, Arap kaynaklarında ilk defa olarak, belki de Kazakistan bozkırlarının daha sonraki etnik tarihinde en dikkat çekici iki büyük kabile federasyonunun adı zikredilmekteydi.*

VIII-X. Yüzyıllarda, Kimak ve Kıpçaklar'ın önce Altaylar, İrtış civarı, Doğu Kazakistan; daha sonra Ural etrafı ve Merkezî Kazakistan'a saçılmaları, bu büyük bozkır coğrafyasına kendi damgasını vuran bir faktör olmuştur. Kimak devletinin yıkılışı ve Kıpçaklar'ın bir kısmının batıya, Aral civarına ve Povolje'ye yönelişleri (X. Yüzyılın ikinci yarısı ile XI. Yüzyılın birinci yarısı), Kimak-Kıpçak göçünün yeni aşamasının temeleni teşkil eder. Ve en nihayet XI. Yüzyıl ortalarıyla XII. Yüzyıl başlarında, Kıpçaklar'ın Moğol dönemine kadar olan son muhaceretleri, beş ana Kıpçak kabile grubunun şekillenmesine yol açmıştır: 1) Altay-Sibirya grubu; 2) Kazakistan-Aral civarı grubu ("Saksin", yani İtil-Yayık grubu denilen topluluk dahil); 3) Don nehri civarı grubu (Ön-Kafkasya toplulukları dahil); 4) Dinyeper grubu (Kırım civarı toplulukları dahil); 5) Tuna grubu (Balkan toplulukları dahil). Keza Fergana ve Doğu Türkistan'da da ayrı Kıpçak grupları vardır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud "Kıfçak (Kıpçak)ların topraklarını" Kaşgar civarı olarak zikreder.[26]

24 МИТТ,- Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Т. I. С 144.

25 Klyaştornıy S.G. *Drevnetürkskiye runiçeskiye pamàtniki kak istoçnik po istorii Srednei Azii*. M., 1964, s. 159.

* XII-XIII. Yüzyıl Arap tarihçisi İbn'ül Esir'in, Kıpçaklar'ın Ermenistan topraklarında vukû bulan Hazar-Arap çatışmasında (722) Hazarlar'ın yanında yer aldıkları şeklindeki rivayeti, IX. Yüzyılda yazılan Arap tarih kaynaklarının pek çoğunda (Taberi, İbn Asam, Yakubi, Belazuri) yer alan defaylı anlatımlarca teyit edilmemekte ve apaçık bir anakronizm teşkil etmektedir. Bununla birlikte İbn'ül Esir'in Kafkas-ötesine yakın Musul'da doğup büyüdüğü göz önünde bulundurulacak olursa, Kıpçaklar'ın Kafkas-ötesi olaylarına fiilen iştirak eden bir taraf olarak zikri, eserin yazıldığı XII-XIII. Yüzyıllar için doğrudur.

Erken Dönem Kıpçakları. Bin ikiyüz yıldan daha fazla bir süre önce, farklı dillerde yazan müelliflerin eserlerinde, Rusya'da Poloves, Merkezî Avrupa'da Koman ve Doğuda Kıpçak denilen kabile adları ortaya çıktı. Müslüman tarihçiler ve Rus vakanüvisler, Kıpçak/Polovesleri, adlarıyla Büyük Bozkır'a damgasını vuran kalabalık ve güçlü bir kabile olarak tanıyorlardı. Ancak, o dönemde sabık Kıpçaklar'dan bahseden tek bir kaynak dahi yoktu.* Hatta Kıpçaklar'ın menşeleriyle ilgili efsaneler ve bizzat bu etnonimi izah etme meyilleri, W.W. Barthold'a göre "daha geç dönemde halk ve etimologlar tarafından" ortaya atılmıştır.[27]

VIII-IX. Yüzyıl erken dönem Kıpçaklarıyla ilgili herhangi bir kaydın olmaması, bir muamma gibi görünmekte ve bizi, bu boyun meşhur kaynaklarda şifreli bir şekilde zikredildiğini düşünmeye zorlamaktadır. Bu iddiamızı teyid için, Kıpçak etnoniminin tespit edildiği en erken döneme bir göz atalım.

Fin bilim adamı G. Ramstedt, 1909'da Moğolistan'a yaptığı seyahat sırasında, Selenge Nehri'nin güneydeki Mogon Şine Usu çanağında runik yazılı bir kitabe bulmuş; bu yadigârı ilk keşfeden kişi olarak da "Şine Usu Kitabesi" veya bir başka yerde "Selenge kayası" adını vermişti. Kitabe, Uygur Hakanlığı'nın kurucularından Eletmiş Bilge-kağan'ın (747-759) kümbetinin bir kısmını teşkil ediyordu. Ayrıca, kitabenin önemli bir bölümü Uygurlar'ın Türk hakanlarıyla 742-744 yıllarında yaptıkları savaşları anlatmaktaydı.

Kitabenin kuzey tarafında yer alan yarı bozuk satırı Ramstedt şu şekilde okumuştu: "Türk-Kıpçaklar (üzerimizde) elli yıl hâkimiyet kurdukları zaman.."[28] Gerçekten de Türkler, 691-742 yılları arasın-

26 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat et-Türk*, I/474. Bundan sonra: Kaşgari, *Divan*.

* Sih-ma Ch'ien'de (M.Ö. II. Yüzyıl) geçen *Ch'üi-shie*'nin *Kıpçak*ları gösterdiği iddiası, fonetik yönden doğrulanmamıştır.

27 Barthold, Soçineniye, V/550.

28 Ramstedt G.I. *Kak bıl naydcn Selenginskiy kamen*— Trudı Troitsko-Kähtinskogo otdeleniya Russkogo Geograficeskogo Obşçestva. T. XV, 1912, fas. I, s. 40.

da Uygurlar'ın başını çektikleri Tokuz-Oğuzları hâkimiyet altına almışlardı.

Her ne kadar, Ramstedt'in, ibarenin "Türk-Kıpçaklar" şeklinde bitişik olarak okunması yolundaki teklifi gramer açısından doğru kabul edilebilirse de, genel bir kabul göreceğini sanmam. Kitabeler, iki etnonimin tek şekilde yazılarak birleştirilmesini veya özdeşleştirilmesini teklif etmezler. Bundan başka, her bir etnik ad, semantik yönden (yani anlam muhtevası açısından) kesin bir şekilde belirlendiğinden, daha geniş bir anlam ifade etmez. Binâenaleyh, runik metinlerde fasılasız yazılan etnonimlerin müstakil isimler olarak, "Türkler ve Kıpçak (Kıvçak)lar şeklinde okunması icap ettiği görüşünü kabullenmek gerekir.

Asıl metinde Türkler'in ve Kıpçaklar'ın, siyasî ittifak ve askerî işbirliğiyle (Uygurlar üzerinde hâkimiyet kurduklarını) gösterecek şekilde birlikte zikredilmesi, diğer tarihî kaynakların verdiği bilgiler tarafından kesinlikle desteklenmemektedir. Bu hususun izahı için, Türkler'in diğer kabilelerle birlikte zikredildiği runik kitabelere dönelim.

Kül-tegin ve Bilge-kağan kitabeleri (Koşo Saydam dikitleri) Türk bodunla birlikte sadece "Türk kabileler federasyonunu" yani kalabalık ve güçlü Tokuz-Oğuz kabile federasyonunu zikrederler. Kitabelerde Tokuz-Oğuzlar'ın 687-691 yılları arasında itaat altına alınışı ve onlarla yapılan 714-15 ve 723-24 savaşları anlatılmaktadır. Tokuz-Oğuz federasyonuna ise "On Uygur (kabilesi)" hâkimdir. Nitekim "On Uygurlar"ın kumandanı ve "Tokuz-Oğuzlar"ın lideri Eletmiş Bilge-kağan, İkinci Türk Hakanlığı'nın (681-744) mevcudiyet dönemini "Türkler'in ve Kıpçaklar'ın" Uygurlar üzerindeki elli yıllık hâkimiyet devri olarak zikretmektedir.

İlk üç Türk hakanının veziri ve akrabası olan Tonyukuk'un kitabesi ise, Koşo Saydam metinlerinin kaydettiği aynı olayları anlatırken, Türk elinin hâkim kabile grubuna tamamıyla başka bir ad vermektedir. Tonyukuk, hakanlığın kurulmasından önceki dönemi (Çin hâkimiyetinde geçen yılları) anlatırken sadece "Türk kabile federasyonu"nu zikreder. Ancak, Türkler'in kıyamından itibaren, Ötüken'de Türk devletinin kuruluşundan, yani Kuzey ve Merkezî Moğolistan'a muhaceretten sonra *Türk bodun* (Türk kabileleri federasyonu) tanımlaması, yerini *Türk sir boduna* (Türk ve Sir kabileleri federasyonu) bırakmaktadır. İkinci Türk Hakanlığı'nın asıl merkezî

olan Ötüken-yiş, "Türkler'in ve Sirler'in teşkil ettikleri kabile federasyonunun ülkesi" olarak adlandırılmakta; fakat federasyonun başının "Türk hakanı" olduğu kaydedilmektedir. Sirler'in kumandanı ise, Koşo Saydam yazıtlarının dikilme zamanına yakın bir dönemde ornatılan İhe Huşotu kitabesinin yarı yarıya tahrip olmuş metninde zikredilmektedir: *Sir irkin*, yani "Sirlerin irkini". Tonyukuk kitabesinin son satırında "Türklerin ve Sirler'in kabile federasyonu" ve "Oğuz kabileleri federasyonu" tanımlaması, iki ayrı federasyon olarak geçmektedir.

Bununla birlikte Sir kabileleri, Bilge-kağan dikitinde Tonyukuk yazıtından biraz farklı şekilde zikredilmektedir. Kitabenin, hakanın tebaasına hitab ettiği kısmı, kısmen muhafaza edilebilmiş: "... Ey, yurtlarında yaşayan beyler, kara halk... (Türkler?), altı Sir kabilesi, Tokuz Oğuz kabilesi, iki Ediz kabilesi!" Bilge-kağan kitabesinin müellifi Yollıg-tegin, müteveffa efendisinin namından hitab ederken, hanedana karşı davranışlarıyla giderek elin bütünlüğünü bozan kabilelerin "beylerine ve kara halkına" seslenmektedir. Burada Sirler, Oğuzlar'dan önce zikredilmektedir ki, bu da onların kabile hiyerarşisinde işgal ettikleri yeri gösterir. Tonyukuk'un Sirler'i Türkler'in yakın müttefikleri ve fethedilen kabile ve ülkelerdeki saltanat ortağı olarak göstermesine rağmen, Yollıg-tegin, bariz bir şekilde değilse bile, hakanlığın etno-politik yapısında Sirler'in yüksek bir orun işgal ettiklerine değinmektedir.

Runik metinlerin Türk elini teşkil eden kabile federasyonları hakkında verdikleri bilgileri bir araya toplayalım:

Kitabe adı	Kabile federasyonları	Siyasî statüsü
Tonyukuk, 726 yılı civarı	Türkler ve Sirler	Hakim kabile grubu
	Oğuzlar	İtaat altına alınan kabile grubu.
Bılge-kağan kitabesi (735 yılı) tüm kabile gruplarını adıyla zikreder.	Türkler	Hakim kabile.
	Altı Sirler	Orun cihetinden ikinci kabile grubu.
	Tokuz-oğuzlar	İtaat altına alınan kabileler.
	Iki Edizler	İtaat altına alınan kabileler.
Eletmiş Bilge-kağan kitabesi, 760 yılında Şine Usu'da dikilmiştir.	Türkler ve Kıpçaklar.	Hakim kabileler grubu
	Uygurlar	İtaat altına alınan kabileler.

Türk kitabelerinin hâkim kabileler grubu olarak gösterdiği "Türkler ve Sirler"i, Şine Usu'daki Uygur (Oğuz) dikiti "Türkler ve Kıpçaklar" olarak kaydetmektedir. Türkler'le bir ölçüye kadar iktidarı paylaşan aynı kabile grubunun, Türk kaynaklarında Sir, Uygur kaynaklarında ise Kıpçak (Kıvçak) etnonimi ile gösterilmesinin sebebi üzerinde durulması gerekir. Bir başka deyişle, bu iki etnonim özdeştir; ancak, kitabe yazarları tarafından farklı adlarla zikredilmesi, ya siyasî bir sebepten, ya da başka bir nedenden kaynaklanmaktadır.

Ortaya konulan bu hükmün teyid edilmesi, yani şu sorulara cevap vermesi gerekir: Sirler kimdi? Bu kabile federasyonu ne zaman ve nerede yaşamıştır? Türkler'in ve Sirler'in tek bir etno-politik grup halinde birleşmeleri hangi sebebe mebnidir? Sir/Kıpçakların Türk ve Uygur devletlerindeki âkibeti ne olmuştur?

Henüz 1899'da, Alman sinolog F. Hirth, Çin kaynaklarındaki Hsie (Sie) ve Yento kabilelerinin Siyento (Hsie-yento) konfederasyonunu teşkil ettiği görüşünü ileri sürmüştü. Siyentolar, VII. Yüzyılın ilk yarısındaki olaylar anlatılırken, sık sık T'ie-le ve Türkler'le birlikte zikredilirler. Siyentolar, Türk dilinde Sir ve Tarduşlar (Sir-Tarduşlar) olarak adlandırılmıştır. 1932'de Vladivostoklu şarkiyatçı I.A. Klukin, Yento (Orhon kitabelerindeki Yamtar?) etnoniminin, hakanlığın batı askerî-idarî birliğini ("kanadını") teşkil eden Tarduş adıyla özdeşleştirilmesinin yanlış olduğunu ispat etmişti. Daha sonra ise Amerikalı sinolog P. Boodberg sie=sir görüşünü reddetmeyerek, "Sir-tarduş hayalini" (Boodberg'in ifadesi) kesinlikle ortadan kaldırmıştı.

Böylece şu hükme varılmıştı: a) Çin transkripsiyonunda Hsie olarak gösterilen etnonim, Türk kitabelerindeki Sir'le özdeştir; b) Çin kaynaklarında Hsie-yento olarak geçen kabile, Tonyukuk'un kitabesindeki Sir'lerdir.

Hsie ve Yento kabileleri hakkındaki ilk bilgiler, son derece bölük pörçüktür. Yentolar, Erken Yen devletinin (337-370) Çin topraklarında, yani Doğu Ordos steplerinde göçebe halde yaşayan Hun kabileleri arasında gösterilmektedir. Kendisine tabi 35 bin aileye önderlik eden yabgu Halatou, büyük bir ihtimalle 356-358 yılları arasında bu halkı yönetmiştir. Daha sonraki dönemde Yentolar, Yento boyunun yönetici ailesini ortadan kaldıran ve klanın diğer kısmını itaat altına alan komşu Hsie (Sir) kabileleri tarafından fethedilmişlerdi.

Böylece yeni konfederasyonu Sir boyunun hâkimi Ilitu (Ilter) yönetmeye başladı. Çinli tarihçiler, IV-VII. Yüzyıllarda mevcudiyetini sürdüren bu kabile grubunu tanımlarken, mekaniki olarak iki etnomimi birleştirdiler ve böylece hâkim Sir kabilesinin adı, itaat altına alınmış bulunan kabilelerin adıyla, yani Yento ile birleşti. Türk kitabelerinde, etnonimlerden bahsedilirken geçerli olan eski Türkçe kurallarına uygun olarak, iki kelimeden meydana gelen bu birleşim kullanılmamış; onun yerine sadece hâkim kabile Sirlerin adı zikredilmiştir.

Juan-juan [Cucen] İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra (551), Siyentolar Türk hakanlarının vassalları oldular. Bunların önemli bir kısmı Hanghai'da yaşıyordu; kalanları ise Tanhan Dağları'na (Doğu T'ien-shan) göç etmişlerdi. Çin tarihî kaynaklarında "onların (Siyentolar'ın) idarî düzenleri, silahları ve âdetleri, aşağı yukarı Türklerinkiyle aynı idi" denilmektedir.[29] VI. Yüzyılın sonlarında, Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra, T'ien-shan Siyentoları Batı Türk yabgu-kağanlarının hâkimiyeti altına girdiler. Kaynakta zikredilen bazı T'ie-le kabileleriyle birlikte Doğu T'ien-shan'a ve Altayların güney batı eteklerine göçettiler. Siyentolar'ın Hanghai grubu ise, 600 yılı civarında T'ie-lelerin Siker [Sikar] kabilesi tarafından itildiler.

605'de Batı Türk hakanı Çürin-yabgu-kağan [Kara Çürin Türk], T'ien-shan Siyentolarının isyan etmesinden korkarak, "büyük bir orduyla üzerlerine yürüyüp, kumandanlarını öldürdü". Bu olayı müteakiben doğudaki yerleşim birimlerinde yaşayan T'ie-le kabilelerinin bir kısmı Siyentolar'la el ele vererek isyan ettiler. Siyentolar'ın büyük kısmı, Batı Türkleri'yle yaptıkları birkaç başarısız çatışmadan sonra T'ien-shan'ı terketmek zorunda kaldılar. Yetmişbin çadır, İnançu-irkin kumandasında, Tola Nehri'nin güneyindeki eski yurtlarına göçederek, Doğu Türk Hakanlığı'nın hâkimiyetine girdi. 619'da El-kağan, kendinden sonra en yüksek ünvanı, yani şad titülü alan kardeşini Siyentolar'ın başına yönetici olarak tayin etti.

Bu olaydan sonra, hakanın naibi, yeni tebaasından "gayr-ı kanuni vergiler" toplayınca, ahali "ona itaat etmekten baş tarttı". Siyento ve Uygurlar'ın yönetimindeki güçlü T'ie-le kabileleri, El-kağan'a oldukça ağır bir darbe indirdiler. Hakan, bu durum karşısında güney-

29 Liu Mau-tsai. *Die chinesischen* s. 35.

deki topraklarına, Yin-shan'a kaçarak, Hanghai'ı isyancı kabilelere bıraktı (628). Hanghai'da kalan Türk kabileleri de Siyentolar'ın bünyesine karıştı. *Türk ve Sirlerin teşkil ettikleri kabile federasyonunun ortaya çıkışı böyle olmuştu.*

630'da El-kağan, T'ang ordularıyla yaptığı birkaç başarısız çarpışmadan sonra esir düşünce, Birinci Türk Hakanlığı'nın bağımsız mevcudiyeti sona erdi. Hanghai'da ise Siyentolar'la Uygurlar iktidar kavgasına başladılar. Henüz 629'da her iki grup da Çin imparatoru T'ai-tsung'a ayrı ayrı elçiler göndermişler; fakat imparator Siyentolar'ı ve Yençu Bilge-kağan ünvanı alan önderleri İnançu-irkin'i desteklemişti. Neticede bu sırada, VII. Yüzyıl başlarında Kuzey Moğolistan'a yerleşmiş bulunan on T'ie-le kabilesi arasında bir parçalanma yüzeye geldi. Bu kabilelerin başına geçen Siyentolar, federasyondan ayrılmışlar; onların yerine Uygurlar baş rol oynamaya başlamışlar ve böylece Tokuz-Oğuzlar'ın güçlü kabile federasyonu şekillenmiştir. 630'de Tokuz-Oğuzlar, Sir kağanının diğer müttefiklerinden daha bağımlı vassalları haline gelmişler ve açıkça, öncelikle bu hâkim kabile ile barışmışlardı. Her halükârda, 630-640 yılları arasında artık T'ang sarayına münferit elçiler göndermiyorlardı. Onlarla Siyentolar arasındaki çatışmalar konusunda herhangi bir bilgi yok. Kuzey Moğolistan'da Ilter hanedanı önderliğinde yeni bir devlet–Sir hakanlığı kurulmuştur. Devletin sınırları ise Altay, Kingan, Gobi ve Kerulen'den ibarettir. Siyento hakanı, kuzeyde Yenisey Kırgızları'nı itaat altına almış ve ülkede "azami kontrol" sağlamak amacıyla kendi ilteberini genel vali olarak atamıştır.

Yençü Bilge-kağan, Türk Hakanlığı'nda mevcut olan yönetim şeklini aynen kendi devletinde tatbik ediyordu. İki bölgesel kabile federasyonu ortaya çıkmıştı: "Batı kanadı"–Tarduş ve "doğu kanadı" Tölis. Tarduş ve Tölislerin başına, Yençü'nün bilahere "küçük kağan" ünvanı alan oğulları (şad'lar) getirilmişti. Yençü'nün kendi otağı ise Tola Nehri'nin kuzey sahiline kurulmuştu. Ötüken-yiş'in merkezinde de, Sir hanedanının duruma hâkim olmasıyla birlikte Sirler'in ve Türkler'in kurduğu yeni bir kabile federasyonu şekillenmişti.

T'ai-tsung, imparatorluğun kuzey sınırlarında güçlü bir göçebe devletinin ortaya çıkışından ciddi şekilde huzursuzdu. Onun kabul edebileceği tek çözüm şekli, imparatorluğun kuzey sınırının korumasını üzerine alabilecek vassal statülü, küçük bir Türk devletinin mevcudiyeti idi. 630'da Huang-ho'nun güneyine göç eden Türk kabileleri, Yin-shan'ın (Türkçe *Çugay kuzı*) [Kuz Çugay] dağlık bölgeleri, Ordos'un kuzey stepleri (Kara-kum), El-kağanın güney toprakları ve otağının güney kesimlerine (Çin kaynaklarında "Kara kumlar şehri" anlamına gelen Hêi-sha-ch'eng) geri dönmüşlerdi. Türkler, El-kağan'ın hakan ünvanı alan akrabası A-shih-na Sih-mo [Ssu-mo] tarafından yönetiliyorlardı. Yeni hakan, T'ai-tsung'a şahsen teslim olmuş ve güvenini sağlamıştı; fakat silah arkadaşları arasında otorite sağlayamamıştı.

Yeni bir rakibin ortaya çıkışından endişeye kapılan ve Hanghai Türkleri'yle yaptığı ittifakın âkibetinden korkan Yençü Bilge-kağan, bir takım karşı tedbirler aldı. Böylece 641, Sirler ve Tokuz-Oğuzlar'dan teşekkül eden ordu, Yençü'nün oğlu Tarduş-şad kumandasında Gobi'yi geçti. A-shih-na Sih-mo, Büyük Seddin arkasına sığınmayı başarmış; bu durumda imparatorluk ordusuyla cenge giren Sirler, mağlup olmuşlardı. Bu olayın ardından, üç yıl süren barış ve dostluk müzakereleri başlamıştı.

Yençü'nün ölümünden sonra, küçük oğlu Baço, [Pa-ch'o] (Barsçor?) kardeşini öldürerek tahtı ele geçirdi. 646'da Baço'nun sıkıştırmasından korkan Oğuz kabileleri, T'ai-tsung'dan yardım istediler. Gönderdikleri elçi "Baço, acımasız ve kanun tanımaz birisi; bizi yönetecek kabiliyete sahip değil" sözleriyle şikayette bulundu. Böylece Sirler'in hakanına karşı imparatorlukla Tokuz-Oğuzlar arasında askerî bir ittifak sağlanmıştı. 646 Temmuzunda, Tokuz-Oğuzlar, Uygurlar'ın kumandanı "Büyük Ilteber" Tumidu'nun kumandasında Sirler'e saldırarak, ağır bir hezimete maruz bıraktılar. Baço, kaçmayı başardıysa da, Uygurlar tarafından yakalandı. "Hoi-hu (Uygur)lar onu öldürerek, bütün boyunu ortadan kaldırdılar". Hanghai'daki Sirler'in inhizamı, Çin ordusu ve ona yardım eden iki Uygur tümeni tarafından gerçekleştirilmiş; böylece Sir devletinin mevcudiyeti sona ermişti. Boyların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, kalanları ise Çin'e sürülmüştü.

Güçlü bir kabile federasyonunun yok oluşu, öyle âni ve küllî olmuştu ki, bu durum, Sirler arasında tabiatüstü kötü bir gücün müdahelesiyle gerçekleştiği yönünde bir efsanenin doğmasına yol açmıştır. Efsane, olayları bozkırda genel olarak yaygın şaşırtıcı çizgilerle takdim etmektedir. Her halükârda bu efsane, Çin kroniklerinde birbirine yakın birkaç değişik rivayet halinde muhafaza edilmiştir. Bunlar arasında en kısa olanını nakledelim:

"Siyentolar yok edilmeden önce, birisi bu kabilelerden yiyecek istedi. Onu misafir olarak çadıra aldılar. Ev sahibesi kadın, misafire baktı. Kafası kurt kafasına benziyordu. [Kurt, Uygurlar'ın türeyişinde rol oynayan unsurdur.-S.K.] Ev sahibi durumu farketmedi. Misafir gittikten sonra, ev sahibesi kadın durumu kabile erkeklerine anlattı. Hep birlikte onun peşine takıldılar ve Yütükun [Ötüken-yiş-S.K.] dağına kadar gittiler. Orada iki insan gördüler. Onlar "Biz ruh (tanrı)larız. Siyentolar ortadan kaldırılacaklar" dediler. Takip edenler korkuya kapıldılar ve geri dönüp kaçtılar. Sonra onları gözden kaybettiler. Ve şimdi Siyentolar, bu dağın eteklerinde kılıçtan geçirildiler".

Sir kabilelerinin kılıçtan geçirilmesinden sonra hayatta kalanların bir kısmı, yirmi yıl önce terkettikleri topraklara, Batı ucuna kaçtılar. 647-648'de, bir süre önce T'ai-tsung için Kuça'yı zapteden ve T'ang İmparatorluğu'nun hizmetine girmiş bulunan Türk prensi A-shih-na Shêr onlarla çarpıştı. 668'de ise bağımsızlıklarını tekrar elde etme denemesi, T'ai-tsung'un emriyle bastırılmıştı. Ancak, 679-681'de Sirler, Kuzey Çin'deki Türkler'in kıyamını destekleyerek, onlarla birlikte T'ang ordularıyla çarpışıp, Kara kumlarda düşmana ağır kayıplar verdirdiler.

Sirler'in bundan sonraki tarihi, ağırlıklı rolün Türkler tarafından oynandığı "Türk ve Sir kabile federasyonu"nun tarihidir. Sirler, sadık müttefiktiler. Türkler'le birlikte, kendi kabilelerine işkence eden Çinli yöneticilere karşı isyan ettiler ve T'ang İmparatorluğu'nun en zorlu düşmanları haline geldiler. Elteriş-kağan ve Tonyukuk'un ordusunun saflarını doldurarak, Uygurlar'dan 646 yılındaki katliam sırasında öldürülen silah arkadaşlarının intikamını aldılar. Ardından Türkler'le birlikte "Türkler'in ve Sirler'in yurdu" olan Ötüken-yiş'i fethettiler. 740 yılının ortalarında, "Türk-Sir kabile federasyonu" ve devletinin yıkılmasından sonra da Türkler'le aynı kaderi paylaştılar. Ancak kabile adlarının kaderi farklıydı. Türk kelimesi, sadece muhafaza edilmekle kalmadı, aynı zamanda önceki etnik determinasyonunu kaybederek, yeni bir siyasî terim şeklinde tekrar doğdu. *Sir* etnonimi, 735'den sonra malum kaynaklardan hiçbirinde zikredilmez. Sadece VIII. Yüzyılın ikinci yarısına ait bir runik metin ile ilk Arap kaydında Türk kabileleri Kıbçak (Kıvçak)--Kipçak etnonimi ile gösterilir.

Sir ve Kıvçak–Kıpçak etnonimlerinin, birbirine oldukça yakın dönemlerde yazılan ve yine birbiriyle polemik halinde bulunan Türk ve Uygur runik kitabelerinde aynı anlamda kullanılması, bu iki eski

ve yeni etnonimin belli bir süre yan yana yaşadığını ve metinleri okuyanlar tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Birbirine düşman iki kabile grubuna mensup kitabe yazarlarının bu tanımlamalardan herhangi birini seçmeleri, ya bir tesadüf, ya da bir itkinin sonucu olabilir; ama kitabelerin kronolojisiyle veya Türk ve Uygurlar'ın kullandıkları etnik terminoloji farklılıklarıyla ilgisi yoktur. Çünkü tahkik imkanı bulunan bütün metinlerde, böyle bir terminoloji uyuşumu mevcuttur.

Mevcut kayıtlar ve malum durumların tamamıyla bağlantılı olarak yeni bir etnik terimin ortaya çıkışı, muhtemelen, Sir kabilelerinin kaderini derinden etkileyen olayların bir tür yankısıdır. Runik kitabelerin yazılış tarihine yakın bir dönemde vukû bulan bu olaylar, Sirler'in Uygurlar ve Çinliler tarafından toplu halde imhası, devletlerinin ve yönetici boyun ortadan kaldırılması idi. Söz konusu olayların tabii yansıması, semantik, yani yeni bir kabile tanımlamasının anlamsal muhtevası idi.

Kıvçak-Kıbçak kelimesinin eski Türk kitabe dilinde "talihsiz", "bedbaht", "bahtı kara"; çitf terkipli *kıvçak kovı–kıpçak kobı*nın da "boş" ve "işe yaramaz" (ikinci unsurun anlamına binaen) şeklinde bir cins isim anlamı ifade ettiği konusunda şüphe yok.[30]

Terimin semantik anlamı, karmaşık bir tahlil yapmayı gerektirmeyecek kadar açık. Adlandırma, kabilelerin etnik şuurlarındaki değişikliğin bir sonucuyla ilgili midir ve yeni adlandırmalar bu şekilde orta çıkmış olabilir mi? Yahut eski etnonim, başka bir kabile grubunun sözlüğünden alınmış yeni bir ad tarafından yavaş yavaş bir kenara mı itilmektedir?

Göründüğü kadarıyla, bunun açıklaması, din-büyü düşünceninin, eşyalar (süjeler) ile adlandırmalar (isimler) arasındaki çok sıkı ilişkilerin tezahürü olduğu şeklindeki en yaygın görüşte yerini almaktadır. Ayrıca, bugün dahi Türkler'de ve Moğollar'ın önemsiz bir kesiminde koruyucu adlar kullanılmaktadır. Örneğin önceki çocuğun veya aile fertlerinden birinin ölmesinden sonra, hatta yine aile fertlerinden birinin ağır bir hastalıktan, yahut ölümcül bir tehlikeden kurtulmasından sonra, bunların koruyucu adları, kaza belayı

30 *Eski Türk Dili Sözlüğü* (Drevnetürskiy slovar', s. 449, 451, 462; Clauson G. *An etymological dictionary of pre Thirteenth-century Turkish*. Oxford, 1972., s. 581, 583; R.N. Arat. *Kutatgu Bilig*. İndeks. İstanbul, 1979, s. 252.

defedici veya yeni bir koruyucu ad olarak çocuklara veya yetişkinlere verilir ve bununla, bir sonrakinin, (aile, boy) felaket getiren tabiat üstü güçlerin şerrinden uzak tutulması amaçlanır.

İç savaş ve 646-647 katliamından sonra, daha önce zengin ve güçlü olan Sir kabileleri zar zor hayatta kalmayı başardıkları zaman şekillenen kabile bütünlüğünde de kesinlikle böyle bir şey vukû bulmuştur. Sir efsanesi, kabilenin yok edilmesine karar veren kötü tanrı (ruh)ların yol açtığı felaketi anlatmaktadır. Dolayısıyla, bu ümit, Sir bakiyelerini, düşman kabile Uygurlar'ın atalarıyla ilgili efsaneyle özdeşleşen kana susamış ruhların intikamından koruyabilecek yegane yol gibi görünmüş olabilir. Kurtuluş vasıtası da, büyük bir ihtimalle ritüel uygulamalarda kabilelerin, tahkir anlamı içeren "biçare", "bahtı kara" koruyucu-lâkabını kabile adı olarak almaktı.

Eski etnonimin yenisiyle bir arada yaşamasının siyasî yönden değerlendirilmesi ve yenisinin koruyucu-lâkap fonsiyonunun kabûlü de hemen olmamıştır. Muhtemelen bu tür değerlendirmeler, değişen durumlardan ve farklı kabile federasyonları arasındaki kuvvete dayalı ilişkilerden bağımsızdı. Yeniden doğan Türk Hakanlığı'nda, Sir adı lâkaba tercih edilmiştir. Eski etnonimler sayesinde aslî yurt topraklarına ("Türkler'in ve Sirler'in toprakları) sahip olma hakkı, iktidara ortak olma hakkıyla ilişkilendirilmişti. İktidarı Türkler'le paylaşıyor olmakla birlikte, T'ie-le (Oğuz) kabilelerinin en itibarlısı olan Sirler'in Oğuzlar üzerindeki hükümranlık hakkı şüpheye mahal bırakmayacak durumdaydı.

Sirler'in kadimden beri rakipleri olan Uygur kabilelerinin, eski adlarını tezlil edici lâkaplarla değiştirmeleri, asla ve kat'a yasaktı. Türkler'e karşı kazanılan zafer, Uygur runik kitabelerince tarihî bir hesaplaşmanın ve genealoik legitimizmanın başarısı olarak gösterilmektedir. Ancak iş Sirler'e ve onların hâkim İlter boyuna gelince, Yağlakar boyunun prensleri mevki yönünden herhangi bir üstünlüğe sahip değillerdi. Bunların, diğer Oğuz kabilelerini yönetme hakkı için hakan ünvanı almış olmaları, nispeten şüpheli görünüyor. Nitekim, Uygur Hakanlığı'nın ilk dönemlerinde, Yağlakar boyundan çıkan hakanları tanımayı reddeden Oğuz kabilelerinin geniş çaplı kıyamlara girişmeleri tevekkeli değildir. Sirler'in adını yok saymak, lâkaplarını tezlil edici anlamıyla öne çıkarmak, muhtemelen politik menfaatler sağlıyordu ve gerekliydi. Nitekim Eletmiş Bilge-kağan kitabesinde de Kıpçaklar, Türkler'le iktidarı paylaşan kabile olarak gösterilmiştir.

Aradan uzun zaman geçtikten sonra, Kıpçak adının ortaya çıkış sebepleri unutulmuş ve kelimenin semantik anlamı, etnik adlandırma konusunda pek az şey ifade eder olmuştu. Etnonimin izahı için yeni bir efsane ortaya çıkmıştı. Oğuzların defalarca elden geçirilmiş destanı da bu efsane üzerinde etkili olmuştur. Uygurlar'ın mitolojik atası "bozkurt"un koruyucu ruhuyla kendini "Uygur hakanı" olarak adlandıran Oğuz-kağan, yakın beylerine, efsaneye göre Oğuz boylarının eponimlerini teşkil eden adlar verir. Bu beylerden birine de Kıvçak adını verir. Bu ad, bir ağaçla bağlantılıdır. Efsanenin Reşidüddin tarafından zikredilen ve Ebu'l-Gazi'de tekrarlanan bir diğer varyantı, Kıvçak adının *kabuk* (Eski Türkçe *kovuk*) denilen içi boş ağaç anlamında olduğuna işaret eder. Ebu'l-Gazi'de şu satır mevcuttur: "Eski Türk dilinde ağacın kabuğuna kipçak derler." Demek ki Kıvçak-Kıbçak kelimesinin daha önceki anlamı "fos; ağaç kabuğu" kavramıyla örtüşmektedir.

Uygurlar'ın 744'deki zaferinden sonra, Türkler ve müttefikleri "Ötüken yurdu"ndan atılmışlardı. Uygur ilinin kuzey ve batı sınırları Sayan ve Altay dağlarına uzanıyordu. Bu sınırların ötesinde, arkeoloji, Kuzey Altaylar ve İrtış'ın yukarı akımları civarında, çoğu kitabelerin yanında yer alan ve içinde atların da bulunduğu çeşitli eski Türk mezarlarının VIII. Yüzyılın ikinci yarısı ile IX. Yüzyılın birinci yarısına ait olduğunu tespit etmektedir. Daha sonraki dönemde, yani IX-X. Yüzyıllarda, "bitişik kültür" [joint culture] adı verilen ve Kimak ve Kıpçaklar'a atfedilen bu defin şekli gelişim kaydetmektedir.[31]

Böylece Sirler'in tarihi kapanmış; başlangıçta Kimak Hakanlığı kabilelerinden birinin, fakat bilahere Büyük Bozkır'da Kazak halkının doğrudan ataları olan göçebe kabilelerin teşkil ettikleri büyük birlikler içinde yönetici kabile federasyonunu oluşturan Kıpçaklar'ın tarihi başlamıştır.

Kimak Devleti. Bu sırada, Altaylarda Sir/Kıpçaklar'ın çevresinde yeni bir kabile federasyonu şekillenirken, Kazakistan bozkırları ve İrtış boylarında da Müslüman yazarların *Kimaklar*, Türk filoloğu Kaşgarlı Mahmud'un *Yemekler* adını verdiği yeni bir Türk kabile topluluğu ortaya çıkmıştı. Bazı Arap ve Pers kaynaklarının Kimaklar

---

31 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahincanov S.M. *Kıpçaki v istorii srednevekovogo Kazaxstana*. Alma-Ata, 1989, s. 66-71.

hakkında verdikleri bölük pörçük bilgiler, Kazakistanlı meşhur tarihçi ve şarkiyatçı B.Y. Kumekoff tarafından incelenmiştir. Kumekoff, Kimak devleti ve kabile federasyonunun genesizini, yapısını ve fazla uzun ömürlü olmayan tarihî mevcudiyetini enine boyuna incelemiştir.[32]

Kimaklar'ın menşeleri, daha doğrusu kabile federasyonlarının şekillenişinin başlangıcıyla ilgili tek genealojik efsane, VIII-IX. Yüzyıl kaynaklarına, yani İbn Hurdadbeh'in Türk kabilelerinin listesini verdiği döneme ait menbalara başvuran Gerdizî'de (XI. Yüzyıl) mevcuttur. Efsane, Kimak federasyonunun ortaya çıkışını Tatar kabilelerine bağlamaktadır ki, bu da Kimaklar'ın atalarının izlerinin Merkezî Asya'nın Moğol dilli kabileleri arasında aranmasına sebep teşkil etmiştir. Ancak, Kaşgarlı Mahmud sadece Kimak (Yemek) lehçesini değil, Tatar lehçesini de Türk dilleri arasında göstererek, onların kendi diyalektleri olduğunu belirtir.

Burada, bazı açıklamalar yapılması gerekiyor. Eski Tatarlar'ın VIII-XIII. Yüzyıllar arasında Doğu Moğolistan'da yaşayan Moğol dilli halkların bir kolu olduğu görüşü pek de tutarlı görünmüyor. Orhon kitabeleri, önce *Otuz Tatar*, sonra *Tokuz Tatar* kabilelerinden, yani çok büyük ve istikrarsız kabile topluluklarından bahsetmektedir. XIII. Yüzyıl sonlarında yaşayan İranlı tarihçi Reşidüddin, geçmişte herhangi bir gerçek Tatar federasyonunun varlığını reddederek, Tatar kabilelerinin sürekli olarak birbirleriyle adavet ve savaş halinde bulunduklarını, Moğol fethine kadar altı müstakil Tatar devletinin var olduğunu ve o dönemdeki birçok Türk kabilesinin de Tatar adıyla anıldığını kaydetmektedir.

IX-XIII. Yüzyıllarda, Türkistan'ın güneydoğusunda, başlarında kendi yöneticileri bulunan ve Çin'le diplomatik ilişkileri olan organize, büyük ve siyasî bir Tatar kabile grubu mevcuttu. X. Yüzyılda yazılmış anonim Pers coğrafya kitabı "Hudud el-âlem", onları Tokuz-Oğuzlar'a bağlar ("Onlar Tokuz-Oğuz halklarındandır"); ülkeyi, yani Doğu Türkistan'ı ise, herhangi bir abartıya kaçmadan "Tokuz-Oğuzlar'ın ve Tatarlar'ın ülkesi" olarak adlandırmaktadır.[33]

32 Kumekov B.Y. *Gosudartvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istoçnikam.* Alma-Ata, 197?. (Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Yüzyıllarda Kimak Devleti). Bundan sonra: Kumekov, *Gosudartsvo.*

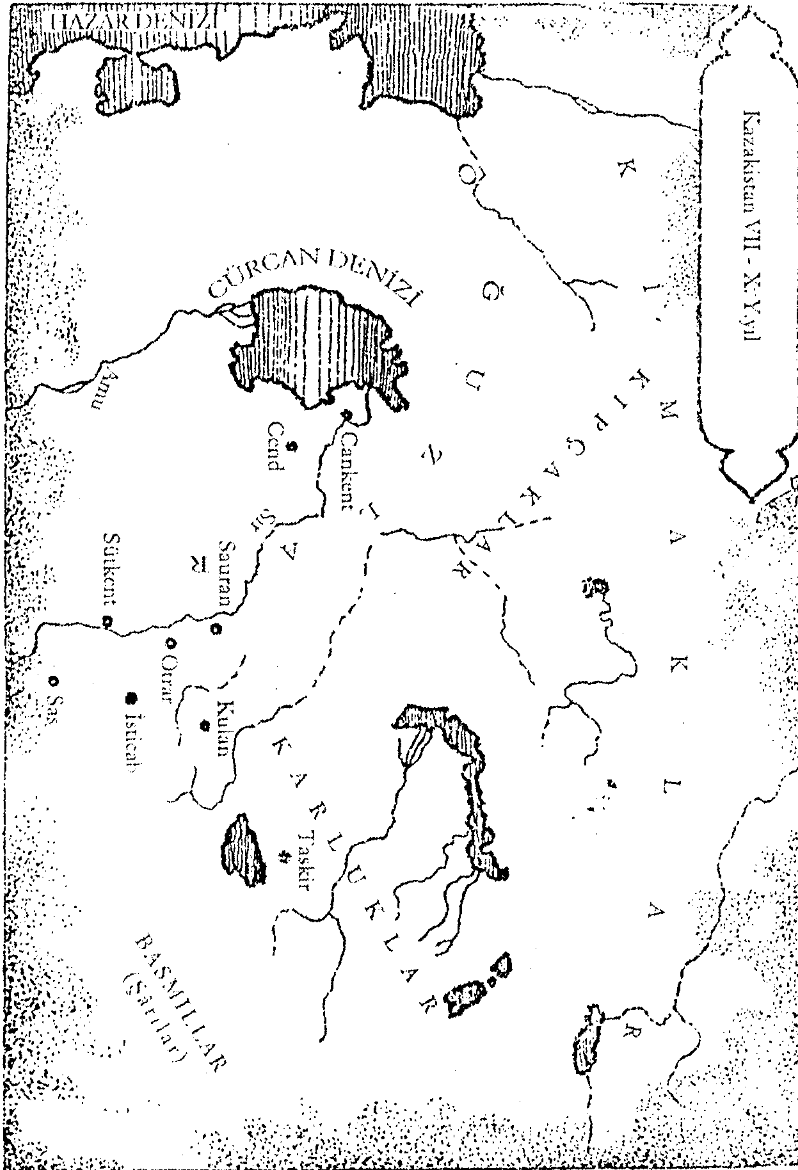
33 Kljastornyj S.G. *Das Reich der Tataren in der Zeit vor Cinggis Khan*– "Central Asiatic Journal", vol. 36, 19[illegible] 1-2, s. 72-93.

Dolayısıyla, Kimak toplumunun ilk yapılanma aşamasının, Moğol dilli kabilelerle ilişkilendirilmemesi gerekir. Tatarlar'ın VIII-IX. Yüzyıllarda İrtış civarına gelişleri ise, o dönemde onların aslen Doğu Moğolistan'dan muhaceret ettiklerinin delili sayılmaz. Kimaklar'ın genealojik efsanesi ve Gerdizî'nin başka kaynaklardan alarak bu efsaneye yaptığı ilaveler, sadece, Kimak kabile federasyonunun neşet ettiği Türk kabileleri ortamına işaret etmektedir. Bu süreç, Kimak toprakları merkezindeki Uygur Hakanlığı'nın yıkılıp, Tokuz-Oğuz kabilelerinin hezimetinden sonra sağ kalanların İrtış civarına geldikleri IX. Yüzyıl ortalarından daha önce tamamlanmış değildir. Ama Kimak federasyonu meselesinde en önemli olay, muhtemelen en erken VIII. Yüzyıl sonları ile IX. Yüzyıl başları arasında, Kıpçaklar'ın bu birliğin içinde zuhur etmeleridir.

Kimak kabile federasyonu kumandanı, İslamî kaynakların verdikleri bilgilere göre, 840'dan sonra hakan ünvanı almış; böylece hem yeni bir devletin kurulduğunu duyurmuş ve hem de Karluklar ve Yenisey Kırgızları'yla denk olarak bozkırda hâkimiyet-i âliye talebinde bulunmuştur.

Kaynaklar, Kimak ülkesinde "onbir şehir hâkimi" olduğundan bahsetmektedir. "Han" da denilen bu yöneticiler, hakanı destekliyorlar; ülüşlerini veraset yoluyla yönetiyorlardı. Kimak devletinin genel yapısı, Karahanlı Hakanlığı'nın siyasî yapı ve yönetim tarzından pek uzak değildi. Bu tip devletlerin, veliaht yöneticilerin infirak hareketlerine ve en azından kabile partikülarizmine yol açan iç istikrarsızlığı, kuruluşlarından ve ilk dönemler yapılan başarılı akın ve fetihlerden sonraki birkaç kuşak döneminde, kendilerinden daha güçlü düşmanlarıyla girdikleri çatışmalarda yıkılıp gitmelerini kaçınılmaz kılıyordu.

Kimaklar'ın esas toprakları her ne kadar İrtış civarı ise de, onlar kısa sürede Yedisu'nun kuzeydoğusunu ele geçirip Cungarya'ya kadar uzanan bölgeye yayılırken, Kıpçaklar da Ural civarını hâkimiyet altına almışlardı. XII. Yüzyıl Arap coğrafyacısı el-İdrisî, Canah ibn Hakan el-Kimakî'nin günümüze kadar yetip gelmeyen eserlerindeki bilgilerden faydalanarak, Kimak devletinin politik önemi konusunda şunları yazmaktadır: "Kimak hakanı, büyük hükümdarlardan ve kabiliyetiyle meşhur krallardan biridir ... Türk hükümdarları, daha önceki icraatlarını tafsilatıyla bildikleri için, hakanın savletinden çekinir, intikamından korkar, gücünden sakınır, saldırılarından uzak

durmaya çalışırlar".[34] Bu tiradların apaçık bir şekilde methedilmesine rağmen, Kimak tarihinde de bol miktarda görüldüğü gibi, savaş ve akınlar onların gerçek hedefleriydi.

Kimaklar, batı ve güneybatıda Yedisu ve Aral civarı Oğuzlarıyla; güneyde Karluklar'la; doğuda ise Yenisey Kırgızları'yla komşu idiler. En dostane münasebetleri de, muhtemelen Oğuzlar'la idi. Her halükârda, eğer aralarında savaşlar olmamışsa, Kimaklar ve Oğuzlar şu veya bu kabilelere ait meralarda sürülerini yan yana otlatmışlardır. Kimaklar'la Karluklar ve Kırgızlar -ki onların başlarında bulunan yöneticiler de kendilerini hakan olarak ilan ediyorlar ve "Uygur mirası"ndan hak talebinde bulunuyorlardı- arasındaki adavet daha ileri derecedeydi. El-İdrisî "özellikle Kırgızlar'ın, komşularıyla hemen hemen sürekli savaş halinde bulunan Kimaklar'ın güçlü hükümdarından çekinmek zorunda olduklarını" yazmaktadır.[35] Belirtmek gerekir ki, tarihî kaynaklar sadece savaşlardan değil, aynı şekilde Kimaklar'la Kırgızlar arasındaki yoğun kültürel temaslardan da bahsetmektedirler. "Hudud el-âlem"e göre, Kırgız kabilelerinden birinin giysileri Kimaklar'ınkinden farklı değildi; Kimaklar da Kırgızlar'ın pek çok âdetini benimsemişlerdi.

El-İdrisî'nin anlattıkları içinde en enteresan olanı, aralarında hakanın sarayının da bulunduğu onaltı Kimak şehrinden bahseden kısımlardır. Kimak ülkesini IX. Yüzyıl başlarında ziyaret eden Arap seyyahı Temim ibn Bahr da onların yerleşim birimlerinden bahseder. "Hudud el-âlem" müellifi ise Kimak tarlalarından, köylerinden ve keza hükümdarın sarayından söz eder. Ancak, bütün kaynaklar, Kimaklar'ın ana meşgalesinin göçebe çarvacılık olduğunu kaydetmektedirler.

Kimak devletinin X. Yüzyıl sonlarında veya XI. Yüzyıl başlarında yıkılması, Büyük Bozkır'daki kabile göçleriyle bağlantılıdır.

Deşt-i Kıpçak. 1004'de Tacikistan'ın güneyindeki Kobadyan'da doğan meşhur Acem şairi, seyyah ve Şia'nın İsmaili kolunun propagandisti Nasır-ı Hüsrev, doğum yerine istinaden el-Mervezî yani "Mervli" lakabını kullanıyordu. 1045'de Merv'de ikamet etmiş ve Selçuklu sultanı Çağrı-bey'in hizmetinde bulunmuştu. "Sultanın

34 Kumekov, *Gosudartsvo*, s. 120.
35 Agy.

mal varlığına ve topraklarına nezaret eden dâbir (memur)lerdendim" diye yazacaktı daha sonra kaleme aldığı hatıratında.[36]

İran, Hindistan ve Arabistan'da dolaşarak kırk iki yaşına geldikten sonra Merv'e gelen Nasır-ı Hüsrev, ilk defa "Türkler'in meseleleriyle" tanıştı. Selçuklu Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarındaki siyasî durum endişe vericiydi ve Çağrı-bey'in çevresindekilerin dikkatini, X. Yüzyıl Arap coğrafyacılarının *mafazât al-oğuz* "Oğuz Bozkırı" dedikleri sabık Oğuz topraklarına, Selçuklu vatanına celbediyordu. Bu değişiklik, ilk defa, şair ve dâbir Nasır-ı Hüsrev'in dikkatini çekmiş ve o, Altaylardan İtil'e kadar uzanan topraklara *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak Bozkırı) adını vermişti. Aradan yarım yüzyıl geçtikten sonra, Karadeniz civarı bozkırları, Rus vakanüvisleri nazarında Poloves kırı haline gelmiş; XIV. Yüzyıl başlarında ise Reşidüddin'in yakını olan İranlı tarihçi Hamdullah Kazvinî, vaktiyle Hazar bozkırı denilen Volga-Don arasındaki engin alanların çoktan Deşt-i Kıpçak haline geldiğini belirtmişti.

Acaba, alışılmış coğrafya literütüründe bu kadar önemli değişikliklere hangi olaylar yol açmıştı?

O sıralar Büyük Bozkır'ın sadece batı kesimlerini yıkayan yeni etnik dalgalar hakkındaki ilk yoğun bilgiler, X. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış büyük Arap coğrafyacı ve tarihçisi el-Mesudî'nin kayıtlarında dağınık vaziyette yer almaktadır. El-Mesudî, coğrafya külliyatında Peçenekler'den ve onların batıya geçişlerinden bahsederken, günümüze kadar yetip gelmeyen başka bir eserine atıfda bulunarak şöyle demektedir: "Bu dört Türk kabilesinin göçleri ve aralarında Guzlar'ın, Karluklar'ın ve Kimaklar'ın bulunduğu halkların Cürcan Gölü'ne [Aral Gölü–S.K.] yaptıkları saldırı ve akınların sebeplerini... daha önce zikretmiştik."[37]

El-Mesudî'nin açıklamaları, Peçenekler'i Aral civarından sıkıp çıkaran Oğuzlar'ın orada Sır-Derya'nın aşağı akımlarına düşen Yengikent'i başkent yaparak kendi devletlerini kurdukları IX. Yüzyıla aittir. Aynı dönemde Karluklar da Sır-Derya'nın orta akımındaki toprakları, yani Farâb'ı kontrol altında tutuyorlardı. Ancak, Kimaklar'ın Aral civarı olaylarına iştirak ettikleri o ana kadar bilinmiyordu. Onların "Curcan Gölü" civarında yaşadıkları ilk defa el-Mesudi tarafından zikredilmiştir.

36 Bertel's A. E. *Nasiri Hosrov i ismailizm*. M., 1959, s. 175.

37 МИТТ,- Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Т. I. С. 166.

Bir süre sonra, eserini X. Yüzyılın ikinci yarısında yazan el-Makdisî adlı diğer bir Arap coğrafyacı ve seyyahı da, Sâmânî sarayının emriyle kaleme alınarak, 985'de Buhara'da hükümdara takdim edilen kitabında, tekrar Kimaklar'dan bahsetmekte ve onları el-Mesudî'nin işaret ettiği yere, yani Aral civarına ve Sır-Derya sahillerine yerleştirmektedir. Sâmânî sarayındaki kütüphaneden de faydalanan el-Makdisî, Sâmânîlerce Sır-Derya boyunda Guz ve Kimaklar'a karşı kurulan sınır kalesi ve şehrine Sauran adını vermektedir.[38] Aynı bilgiler, el-Makdisî'nin çağdaşı olan diğer coğrafyacılarda da mevcuttur.

El-Makdisî'nin açıklamasına doğru bir yorum getiren W.W. Barthold, X. Yüzyıl coğrafyacısının eserinde geçen Kimaklar'ın, "Kimak Devleti'nin batı kanadını" teşkil eden Kıpçaklar olduğunu farketmiştir. el-Mesudî'nin (IX. Yüzyıl) çalışmalarıyla, el-Makdisî'nin konuyla ilgili bilgi verdiği X. Yüzyıl sonu arasında bir asırlık bir süre geçmiştir. Kıpçak meraları, Aral civarına ve Sır-Derya boylarındaki Oğuz topraklarına kadar uzanıyor ve Kıpçaklar, mevcut barıştan faydalanarak, sürülerini oralarda otlatıyorlardı. Sonra durum birden değişecekti; ama bu fırtına, esasen uzun süreden beri, yavaş yavaş zaten yaklaşmaktaydı.

XII. Yüzyıl başlarında, Selçuklu Sultanı Melikşah ve halefinin saray tabibi olan Mervli Şeref ez-Zaman Tahir Mervezî, zooloji konusundaki meşhur "Tabai' el-hayavan" adlı eserini yazmış; ona, etnoğrafya ve tarihle ilgili birçok bilgi de dercetmiştir. Yerli Oğuzlar'dan aldığı bazı bilgilere istinaden yazdığı Türkler'le ilgili bölümde, Selçukîler'in, daha doğrusu Oğuz kabilelerinin geçmişiyle bağlantılı, fazla vazıh olmayan, fakat çok eski dönemlere ait yarı unutulmuş olayları anlatan folklorik ve epik tasvirler sunmaktadır:

"Onlar (Türkler) arasında Kun denilen bir kabile grubu vardır. Bunlar, Kıta-han'dan çekindiklerinden, Kıtay topraklarından göç ederek geldiler. Nesturî-Hristiyandılar. Meraların yetmezliği yüzünden bulundukları toprakları terketmişlerdi. Harezmşah İkinci ibni Koçkar onlardandı. Kunlar'ın arkasından Kayı denilen bir halk geldi (veya onları takib etti). Bunlar, Kunlar'dan daha kalabalık ve daha güçlüydüler. Böylece onlar, Kunlar'ı bu meralardan sürdüler.

38 Age., s. 185.

Kunlar da Şarılar'ın topraklarına göç ettiler. Şarılarsa, Türkmen topraklarına gittiler. Türkmenler de Oğuzlar'ın doğu bölgelerine göç ettiler. Oğuzlar'a gelince; onlar da Ermeni Denizi (Karadeniz) civarındaki Peçenek topraklarına göç ettiler."[39]

Mervezî'nin eserinin diğer bölümlerinden bu hikaye ile ilgili bir açıklama ve tamamlayıcı bilgi bulmak mümkün. Mervezî'ye göre Türk denilen Türkmenler, İslam ülkesine gelerek, Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Peçenekler'in üzerine yürümeden biraz önce Oğuzlar'ın doğu sınırlarında yaşayan bu Türkmenler'in kim olduğu meselesinin anlaşılmasına ise el-Makdisî'nin eseri bize yardımcı olmaktadır: "Ordu, küçük bir şehirdir. Orada, İsficab hâkimine sürekli hediyeler gönderen Türkmen beyi yaşar".[40] Ordu şehri, Talas ile Çu nehirleri arasındaydı ve henüz X. Yüzyılda Yedisu Karlukları'nın başkentiydi. Dolayısıyla Mervezî'nin Türkmen dediği insanlar, IX. Yüzyılda Sâmânîler tarafından Müslüman edilen ve o güne kadar Hristiyanlığın Nesturî koluna mensup bulunan Karluklar'dır. Nitekim 893'de Sâmânî emîri İsmail ibn Ahmed, Karluklar üzerine yürüyerek, onların Taraz şehrindeki kiliselerini yıkıp, yerine bir cami yaptırır; Batı Türkleri'ne mensup bu küçük beylikte yaşayan halk da Müslümanlığa geçer.

Görüldüğü gibi, Mervezî'nin kısaca değindiği son göç merhalesi, özel güçlükler arzetmiyor. Çünkü onun anlattığı olaylar, son derece veciz ve nakış olarak anlatılmış. Yedisu'daki Karluklar'ın da iştirak ettikleri doğu itkisi sebebiyle, Horasan'a yaptığı yürüyüşle Selçuklu Oğuz kabilelerinin esasi kitlesini zayıflatan Oğuzlar, doğu bölgelerinden Volga civarındaki göç bölgelerine yönelmiş; daha sonra oradaki Peçenekler'i bozguna uğratarak Karadeniz civarındaki bozkırlara doğru saçılmışlardır. Bu Oğuzlar, henüz 985'de Kiyef Rusyasının sınırlarında belirmişler (ki Bizanslılar onlara Uz, Ruslar ise Torklar, yani Türkler diyorlardı) ve Knâz Vladimir'le birlikte Kama Bulgarları'na karşı akınlar düzenlemişlerdir.

Mervezî'nin eserinde bir başka başlık altında sunulan ve ana hikayeye ilave edilen unsur ise Şarılardır. O sıralar, Şarılar'ın ana kütlesi Türkmen-Karluklar'ı iterek Sır-Derya sahillerine yönelmiş; bir kısmı da Merkezî Asya'nın iç kısımlarında kalmıştı: "Çin'e seyahat eden bir yolcu, Sancu'dan [Doğu Türkistan sınırı üzerindeki Tunhuang bölge ve şehri; Batı Çin'deki Kansu eyaleti–S.K.] itibaren yarım ay boyunca, kumandanların adına binaen Şarı denilen, ama gerçekte Basmıllar olan kabile topraklarında ilerler."[41] Yazar, ayrıca, Şarılar'ın "sünnet olmaktan korkarak, İslamdan kaçıp" bu bölgeden uzaklaştıklarını da kaydeder.

39 Marvazi. *Tabai al-hayavan*. Minorsky V. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. London, 1942, s. 29-30. Bundan sonra: *Mervezi*.

40 МИТТ,- Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Т. I. С. 185.

Karahanlı Türkleri'nin 960'larda kitleler halinde İslamiyete geçişinden sonra, uzun süreli bir "din savaşı" alevlendi. Karahanlılar'ın kuzeyli ve doğulu "kâfir" komşularına karşı verdikleri savaşlar, ardı arkası kesilmeyen acımasız savaşlar olmakla birlikte, tıpkı Karahanlı Devleti'nin meçhul birçok yönleri gibi, Müslüman yazarların görüş alanı dışında kalmıştır.

Ne var ki, dinî savaş motifleriyle süslenen çarpışmalar, İslam ülkelerinin sınırlarında kâfirlerle savaşan gâzilerin kahramanlık hikayeleri ve epik bahadırlık şiirlerinin doğmasına yol açmıştır. Bu tür şiirler, Karahanlı Türkleri arasında da yayılmıştır. Bunların bazı çizgileri, bir noktaya kadar, Türk folkloru derleyicisi Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat et-Türk"üne yansımıştır. Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı bu pasajların baş kahramanı, bazan *bekeç* adıyla da anılan gâzi Arslan-tegin'di. Onun daha sonra ilk Karahanlı hakanlarından birisi olduğu, ancak özdeşleştirilme ümidinin mümkün bulunmadığı ise kaydedilmemiş. Bazen de şiirlerin ana kahramanı bizzat "hakan"ın kendisidir; ama Kaşgarlı Mahmud bunu nazar-ı itibare almamış. Laf aramızda, işin bu tarafı Mahmud'a lazım da değildi. Çünkü onun amacı, sadece izah etmek istediği herhangi bir kelimeyle ilgili açıklamalar getiren kahramanlık mısralarını nakletmekti.

Karahanlılar'ın baş düşmanları olan kâfir Türk kabilelerinin adları birkaç kez zikredilmektedir. Örneğin İle (Ili) Nehri'nin ötesinde yaşayan putperest Uygurlar; Kara Yıgaç bölgesinde yaşayan sınır kabilesi Oğraklar ve İrtış civarında meskun Yemekler.. Fakat Karahanlılar'ın en amansız düşmanı şu üç kabile federasyonu idi: Basmıllar, Çümüller, Yabakular ve keza onların komşuları Kayılar. Bu üç kabilenin tamamı, Çinlilerce bilinmekte ve eski tarihî kaynaklarda zikredilmektedirler. Onların toprakları, henüz VII-VIII. Yüzyıllarda Yedi-

41 *Mervezi*, s. 19.

su'nun bir kısmından Tarbagatay, Kuzey Cungarya ve Altaylar üzerinden ta Obi Nehri'ne kadar uzanıyordu. Yeni Müslüman devleti, iktidarını ve ideolojisini yaymak amacıyla, bu üç kabileyi zengin şehirlerden, Yedisu ve Doğu Türkistan'ın köylerinden koparıp, göçebe hayat tarzını sürdüren insanları da hâkimiyet altına aldı. Çatışmalar savaşlara dönüştü ve sonuçta bu savaşlar, günlük hayatın bir parçası haline gelerek, onlarca yıl devam etti. Kafir kabilelerin saflarında çatlaklıklar meydana geldiği veya onların İslamı seçtikleri yolundaki haberler ise, zaman zaman Müslüman yazarların eserlerinde kendine yer bulmuştur. Kaşgarlı saygıdeğer filoloğun gramer eserinin sayfaları arasına serpiştirilen kahraman gazilerle ilgili şarkılar, İslam dünyasının gücünü; daha sonra bu barajın derinliklerindeki çatlakları önceden belirleyen gerginlik ve uzlaşmazlıkları; yeni topraklara ve sınırlara kitleler halindeki göçleri yansıtmaktadır.

Savaşları ilk başlatanlarla ilgili epik parçalarda, daha çok *Yabakular* (Karluklar'ın Altay kolu), *Çömüller* (Çin kaynaklarında Çumi olarak geçen Yedisu eski Hun-Türk kabilelerinin bâkiyeleri) ve IX. Yüzyıl başlarına ait Uygur runik metinlerinde "kırk kabileli Basmıllar" diye geçen *Basmıllar* tasvir edilmektedir. Özellikle Basmıllar, Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra, imparatorluk geleneklerinin mirasçıları olmuşlardır. Bunların kumandanları Açina boyundandı; fakat iktidar ve ünvanları Uygurlar ve Karluklar tarafından ellerinden yolunup alınmıştı.

Özellikle Böke "ejderha" lâkaplı Basmıl beyi ve Yabaku kumandanı Budraç, Müslümanları tazyik ediyordu. Müslümanlarla "Ejderha" arasındaki bir ölüm kalım savaşıyla ilgili hikayenin bir pasajı muhafaza edilmiştir. Hikayeye göre "Ejderha" 700 bin (!) kişilik ordusuyla Müslüman ülkesine gelir; fakat gazi Arslan-tegin kırk bin kişilik İslam ordusuyla ona karşı çıkar ve mağlup ederek, esir alır. Gazinin savaş başlamadan önce yaptığı konuşmanın bir kısmı şöyle:

Tan atarken yürüyelim
Budraç kanını isteyelim
Basmıl beyini yakalım
Şimdi yiğit toplansın.[42]

42 Divan-ı Lügat et-Türk, II/330.
Tanğ ata yortalım
Budhruç kanın irtelim
Basmıl begin örtelim
Emdi yigit yuwulsun. (Türkçe neşri, 3/366) (Çev.)

Yankıları destanda muhafaza edilen olaylar, daha ziyade X. Yüzyılın ikinci yarısı ile XI. Yüzyıl başlarında vukû bulur. Karahanlılar'ın "kâfir" Türkler'le yaptığı savaşların en tehlikelisi olan bu çarpışma, XIII. Yüzyıl Arap tarihçisi İbn el-Esîr'in zikrettiği diğer geniş çaplı çarpışmayla kıyaslanabilir. İbn el-Esîr'in anlattığına göre, 1017-1018'de "Üçyüz bin çadır Türk Çin'den çıkarak" Yedisu'ya gelir. Balagasunlu Tugan-han onları hezimete uğratır ve daha sonraki çarpışmalarda da büsbütün mağlup eder.[43]

Ancak, her iki olayın inandırıcı bir kıyaslamaya tabi tutulması, bazı güçlükler arzetmektedir. İbn el-Esîr, o dönemde Kuzey Çin'i hâkimiyet altında tutan Kıtanlar'ı Tugan-han'ın düşmanları arasında göstermektedir. Gerçekten de, XI. Yüzyılın başlarında Leao İmparatorluğu'nun, yani Kıtanlar'ın batı politikasında bir hareketlilik gözlenmektedir. 1027'de Gazne'ye, Sultan Mahmud'a gelen Kıtan elçisi diplomatik ilişkiler kurulması teklifinde bulunur. Ancak bu olaydan sonradır ki, Birunî'nin 1029'da Gazne'de kaleme alınan eserinde, doğulu Türk kabileleri arasında Kunlar ve Kayılar da zikredilir. Birunî, daha sonraları bu iki kabileden hiç bahsetmez.

Büyük bir ihtimalle, Çin sınırından Sır-Derya'ya kadar uzanan göçebe kabilelerin hareketleriyle ilgili genel ve şematik anlatım, -ki Oğuz-Selçuklular'ın arasında yaşayan Mervezî'nin satırlarındaki sözlü rivayetlerde görülmektedir- her nedense Müslüman tarihçilerin eserlerine yansımamıştır. Mervezî'nin anlattıklarının dışında, bu olaylarla ilgili tek ima, XI. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un folklor çalışmasında mevcuttur. Mateos eserinde "Ejderha halkı"nın (Kayıların tamgası ejderha idi) "Sarılar"a, yani Şarılar'a saldırdığından bahsetmektedir.

Peki, burada zikredilen Kunlar kimdi? (Bu adla anılan tek kabile, Mervezî'nin anlattığına göre, Uygur Hakanlığı'nın yıkılışından sonra yeni bir bölgede zuhur eden ve oradan Kıtanlar tarafından itilen Tokuz-Oğuzlar'ın bir koludur). Ve sözü edilen savaş, Mervezî'de zikredilen kabileler arasında mı olmuştu, yoksa onlar yuvarlanan bir kar topu gibi mi hareket ediyorlardı? Doğulu Türk kabilelerinin batıya doğru göçü, X. Yüzyılda doğuda Leao İmparatorluğu'nun, Doğu

43 Dankoff R. *Three Turkic verse cycles relating to Inner Asian Warfare*.–"Harward Ukrainian Studies", vol. III-IV, 1979-1980, pt. I, s. 151-165.

Türkistan ve Yedisu'da ise Karahanlı Hakanlığı'nın kurulmasından sonra ortaya çıkan elverişsiz politik şartların bir sonucu idi.

İslam dinini kabul etmek istemeyen "Kırk kabileli" Basmıllar'ın bir kısmı, Karahanlılar'la yaptıkları kanlı savaşlardan sonra, ilk yaşadıkları toprakları terketmişlerdi. Mervezî, bunları doğrudan "Şarı"lar olarak göstermektedir. Basmıllar'ın başında Açina boyundan gelen prensler bulunuyordu ki, bu da Mervezî'nin Şarılar'dan bahsederken, Basmıllar arasından çıkan kumandanlarının adına istinaden onları diğer bir isimle zikrettiği imasını açıklamaktadır. Yine Mervezî'nin çizdiği güzergâha göre Şarılar, Edzin-göl'ün aşağı kesimlerine, yani Karahanlılar'la savaşmakta olan Tangut [Tankut]ların ülkesine gitmişlerdir. Kayılar ve Kunlar'la birleşen diğer bir grup ise Yedisu'ya ve Sır-Derya yakınlarına gelmişlerdir. Bu konuda Mervezî'de bir kopukluk görülmektedir.

1055'de, bozkırlı kabilelerin Ruslar'ın sınırlarına kadar uzanan yeni bir göç dalgası gözlenmektedir. Müslüman yazarların verdikleri bilgilere göre, bu kabilelerin tamamı Kıpçaklar'la bağlantılıydı. Ancak, Kıpçak adı bu yeni yerleşim bölgelerinde tutunamadı. Rusya'da Şarı anlamında Slavyanca "polovıy-sarı" kelimesi kullanıldığından, göçedip gelen bu kabilelerin tamamına *Poloves*, yaşadıkları bozkıra ise *Poloves Kırları* denildi. Tuna boylarına gidenleri ise Macarlar, "Kuman" adıyla tesmiye ettiler. Ancak, aynı sıralarda onlara *Koman* da denilmeye başlandı ki, muhtemelen bu kelime kumandanlarının isminden dolayı kullanılıyordu.[44] Kayılar da kaybolmadılar. Nitekim Rus vakayinamelerinde *Kayepiçey*, kay-oba, yani "Kayı kabilesi" ibaresi defalarca geçmektedir.

Şarı-Polovesler'in han boyları arasında Basmıllar'ın hükümdar boyunun adı olan Osen, yani Aşena--Aşina [Açina] da silinmedi. 1187'de İkinci Bolgar Krallığı'nı kuran Aseni (Aşena) hanedanı Tuna Polovesleri arasından çıkmıştır.

Deşt-i Kıpçak'ın Kazakistan kısmındaki kabilelerin yapısı, XII. Yüzyılda değişmeye başlamış ve Kıpçak kabile birliği içinde yer almakla birlikte, onlarla kaynaşmayan kalabalık Kanglı kabileleri ortaya çıkmıştır. Kanglılar'ın yaşadıkları ana topraklar Aşağı Sır-Derya'daydı; ama bozkırdaki şöhretleri öylesine büyüktü ki, XIII. Yüzyılda Çingiz-han hakkında yazılan "Gizli Tarih" dahi İrtış'ın batısında yer alan bozkırı "Kanglılar'ın ve Kıpçautlar'ın ülkesi" diye adlandırmaktaydı.[45] Ancak, Moğollar'ın yürüyüşüyle birlikte Büyük Bozkır tarihinde yeni bir çağ başlayacaktı.

44 Barthold, *Soçineniye*, V/402.

10. Eski Türk Devletlerinin Sosyal Yapısı ve Toplumsal İdealler

Sosyal yapısı aynı tip kurumlardan ibaret olan eski Türk devletlerinin içtimai yönü üzerinde bugüne kadar söylenen sözler, birbirleriyle hayli tezat teşkil etmektedir. Bu devlet, kimilerine göre askerî demokrasi, kimilerine göre boy-kabile devleti, kimilerine göre askerî-kölelik sistemine dayalı imparatorluk ve kimilerine göre de feodal veya patriarkal-feodal askerî yapılanma idi.

Sosyal bağ ve bağımlılıkların tespiti konusunda, eski Türkler döneminde dikilen kitabeler, özel bir öneme sahiptir. Bozkır takvimiyle Pars yılında, bizim kullandığımız vakayiname tarihiyle ise 582'de, Hanghai'ın dağlık bölgesinin merkezindeki Bain-Sagan Nehri kenarında yer alan Olenye mezrasındaki devâsâ İskit hükümdar kurganlarının ortasına, Türk hakanı Taspar'ın anısına, Sarı Nehir'den Kimmer Bosphor'una kadar uzanan geniş coğrafyanın hâkimi ilk Türk hakanlarının yaptıkları işleri anlatan bir dikit ornatılmıştı. Bügüt dikiti denilen bu kitabe, bugün Soğd ve Türk dilleriyle yazılmış eski Türk kaynakları olarak kabul edilmektedir.

500 yıl boyunca en büyük Türk, Uygur ve Kırgız beylerinin hatıra kurganlarının üzerlerine, müteveffaların methini, tarihî olayları ve aktüel vakaların anlatımını içeren kitabelerin kazındığı taşlar dikildi. Bu kitabelerde siyasî heyecan temaları da işlenmiştir. Müteveffa için dikilen kitabeler, anıt yoluyla propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bunlar, belli bir dünya görüşünü şekillendirerek sunmakta, hayat ve ahlak kavramlarını, niyet ve amaçları savunarak benimsetme amacı gütmektedir.

Birkaç yüzyıl sonra, gelişmiş İslamî medeniyetlerin arasına girmekle birlikte, eski Türk döneminin arkaik kurumlarını muhafaza eden Karahanlı Devleti'nin başkentinde didaktik "Kutadgu Bilig" poeması yazılmıştı. Poemanın yazarı olan devlet adamı ve siyaset teorisyeni, has hacip (saray nâzırı) Yusuf Balasagunî, birçok konuda

45 Gizli Tarih, s. 151.

runik yazıtlarda yer alan sosyal gerçeklere benzer içtimaî ve siyasî yapının ideal kalıplarını ortaya koymakta; katı hiyerarşik yapıya sahip bir toplumdan bahsetmektedir. Endividüalizmden tamamen soyutlanmış kişilik, sadece kendi sınıfının özelliklerini yansıtır. Davranışları programlanmış ve istisnaî olarak sınıfsal fonksiyonlarla belirlenmiştir. Yusuf'un terennüm ettiği dünyada insanın yaptığı veya yapabildiği her şey, "zorunlu olan" ve "zorunlu olmayan" olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Tabii ki "zorunlu olanlar"la "zorunlu olmayanlar", değişik sınıflara mensup insanlar için mutlaka farklıdır. Sınıflar arasındaki sınırların ihlali, kesinlikle yanlış bir davranış, Tanrı'nın iradesinin ve ataların vasiyetlerinin hiçe sayılması olarak değerlendiriliyordu. Orta Çağ Türk eserlerinden hiçbiri, göçebe aristokrasinin fikir yapısını bu kadar net yansıtmaz. Keza diğer kaynaklardan hiçbiri de, Orta Asya'da dikitler üzerine kazınan eski Türk yazıtlarıyla bu kadar örtüşmez. Çünkü her ikisinde de, mutlak imperatifleri başka kabileleri itaat altına alıp, hükümranlık kılmak olan Türk askerî boy beylerinin dünya bakışını yansıtan politik doktrin ön plandadır.

Yusuf'a göre, ganimet uğruna yapılan savaş, savaş bahanesi arama gayreti ve ganimetin askerler arasında paylaştırılması sırasındaki cömertlik, hükümdarların neredeyse en başta gelen faziletleriydi.

Cömert olsa beyler, adı yayılır,
Adı, ünü ile, dünya korunur
Derlenir, toplanır, at, ordu, asker
Asker, at, orduyla olur dilekler
Ne söyler, işit sen, savaşan asker
Vurup al, ey yiğit, yine ere ver.
Cömert ol, bağışla, yedir ve içir,
Eksilince vur al, yine yetiştir.

Aynı konular, Moğolistan'daki Orhon âbideleri ve T'ien-Shan'daki Talas dikitleri üzerine kazınan Türk kağan ve başbuğlarının beyanlarında da işleniyor. VIII. Yüzyılın 30'lu yıllarında Yedisu bölgesinin beylerinden olan Beg-çor'un mezar kitabesinde "Yakınlara ve uzaklara karşı sürekli sefer yaptım!" denilmektedir.

Eski Türk toplumunun yapısı, yüzyıllar boyunca şekillenerek askerî hayatın amaç ve gereklerine uydurulmuştur. Kabile (*bod*) ve

boylardan (*oguş*) oluşan Türk kavimler birliği (*Türk kara kamag bodun*) politik yapısı açısından imparatorluktu (*el*). Boy-kabile teşkilatı *bodun* ile askerî-idarî teşkilat *el*, sosyal bağların kesafet ve muhkemiyetini belirlemek suretiyle birbirini tamamlıyordu. Han, "el'i hâkimiyet altında tutuyor, bodunu yönetiyordu". Han, Boy şecere düzeninin en büyüğü olması hasebiyle kendi kabile birliği (halk) içinde "sivil" yönetimin reisliğini yapıyor, ayrıca başbuğluk, en yüksek yargı mercii ve en üst ruhanî rolünü üstleniyordu. Bunun yanında, kendi kabile birliğinin teşkil ettiği siyasî organizasyonun başı olarak, diğer kabileleri itaat altına alıp, onları vergi ve haraç ödemek zorunda bırakan askerî kumandan vazifesini de deruhte ediyordu. Ordunun askerî gücünün gerekli seviyede tutulması, sefer ve akınların yönlendirilmesi, fethedilen halkların itaatinin sağlanması, onların iktisadî ve askerî kaynaklarının kullanılması, kağanın yönettiği eski Türk el'inin fonksiyonlarıydı. Kağan, "hizmet sınıfını" yani askeri-idarî yönetimi oluşturan ve kağanın mevkebini teşkil eden kabile aristokrasisine dayanırdı.

Türk kağanları ve mukarrebîni, manifesto tarzındaki kitabelerle "dinleyicilere" hitab ederken (Örneğin Bilge-kağan kendi kitabesinde "Sözümü iyi dinleyin!" demektedir) onları iki sınıfa ayırmaktadırlar: Beyler ve halk. Bügüt yazıtında bu iki sınıfa *kurkapını*, yani "orun sahipleri" ve "halk" ("Türk beyleri ve halkı") denilmektedir. Beyler ve basit halk [kara bodun] ibaresi, Yenisey Kırgızları'nın yazıtlarında da yer almaktadır. Beylerin ve halkın birbiriyle sık sık karşılaştırılması, VIII. Yüzyılın ortalarına ait olan Eski Uygur runik yazıtların ikisinde *atlıg* ("soylu") ve *igil kara bodun* ("basit halk") terminolojisiyle yapılmaktadır.

Metinlerde kaydedilen "kağan – beyler – halk" strüktüründeki sosyal karşılaştırmanın iki kademeli oluşu, kitabelerde bâriz bir şekilde kendini gösteriyor.

Kitabelerde tasvir edilen olaylar, beylerin ve halkın davranış ve çıkarlarındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Mesela, Ongin kitabesinde "kara bodunun" savaşarak öldüğü, beylerin ise cenk alanını terkederek kurtulduğu bir savaştan bahsedilmektedir. Uygur kağanı Elteriş Bilge kendisine ihanet eden beylerin çıkarları ile "kendi kara bodununun" çıkarlarını karşılaştırarak, ayrılan kabileleri tekrar kendisine itaat etmeye çağırıyor. Türk Bilge-kağan bir başka münasebetle halktan kendi beylerini "terketmemelerini" istiyor. Bu yazıtlarda,

XI. Yüzyılın mükemmel dilbilimcisi Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı "aristokrasi folkloru"nda da görünen eğilim kendini gösteriyor:

Yerin dayanağı dağ,
Halkın dayanağı beğ.

Beylerin halka karşı davranışı en özgün şekliyle, Kırgız beylerinden birinin nasihatlı epitafyasında şu sözlerle ifade ediliyor: "Ey kara bodun, çalışkan ol! El'in kurallarını bozma!"

İkinci karşılaştırma ise tam tersine, kabile çıkarlarını kağanın temsil ettiği el'in birliğiyle kıyaslayarak beyleri ve halkı birleştiriyor. Beylere ve halka geçmişte yaptıkları ihanetleri, göç edip giderek yönetimi altından çıkma gayretleri konusunda sitemler eden Bilge-kağan, Türk el'inin başına gelen felaketlerin sorumluluğunu onlara yüklemekte ve yaptıklarından nedamet duyarak, tahta sadık kalmalarını istemektedir. Siyasî eğilimlerin bazı varyantlarında, hakanın nezdinde suçlu olarak sadece "Türk halkı" zikredilmektedir; fakat burada beylerin halktan ayrı tutulmadığı metnin kontekstinden açıkça görülüyor. Beylere ve halka yönelik hitapta, kağana sadık kalınması, çevredeki düşmanlara el birliğiyle karşı konulması çağrıları, Orhon yazıtlarında son derece heyecanlı bir şekilde ifade edilmiştir.

Eski Türk yazıtlarında hayli bariz bir şekilde görülen bu iki tenakuz, sınıflarla sınırlı kaldığı için toplumsal bir çatışma şeklini almamıştır. Toplumu meydana getiren geleneksel sınıfların durumunu yansıtan bu tezat, devletin yapısını değiştirme teşebbüsünden ziyade, söz konusu iki tabakanın içtimai gelirlerden kendine daha fazla pay çıkarma gayretini göstermektedir. Bu durum, bilge bir Çin tarihçisinin Türgeş hakanı Suluk'un tahta çıkışı ve ölümüyle ilgili olarak anlattığı şu hikayede de gösterilmektedir: "Başlangıçta (yani tahta geçtiği ilk yıllarda – S. K.) Suluk insanları iyi idare ediyordu. Dikkatli ve ihtimamlıydı. Her savaştan sonra bütün ganimeti adamlarına veriyordu. Dolayısıyla kabileler memnundular ve ona bütün güçleriyle hizmet ediyorlardı... Ama son yıllarda cimrileşti ve giderek ganimetleri dağıtmayı bırakıp, kendine ayırmaya başladı. Bu yüzden adamları ondan uzaklaşmaya başladılar. Mo-ho Dagan ile Tumoçı bir gece âniden Suluk'a saldırıp öldürdüler"[46]

46 Biçurin, *Sobraniye*, I/298-299

Eski Türk toplumunun en üst tabakasını beyler oluşturuyordu. Bunlar, doğuştan aristokrat sınıfa mensuptular ve bu hakkı, mevcut geleneklere göre kabile işlerinin yönetiminde tartışmasız özel bir statüye sahip bulunan boylara mensup oluşlarından alıyorlardı. Doğuştan aristokrat kesimin en üst kademesini, Türk el'inde hakan boyu Açina, Uygurlar'da ise Yağlakar boyu oluşturuyordu. Bunlar, orunları halk tarafından bilinen ve kabul edilen diğer bazı önde gelen boylarla birlikte toplumun üst tabakasını, özel ve en imtiyazlı sınıfını teşkil ediyorlardı.

Boy beyleri, hem kabilelerin ve toplumun hukukunu korumak ve hem de kendi kabiledaşlarının refahını sağlamakla yükümlüydüler. Her kabile grubunu -Türk, Uygur, Kırgız- birbirine bağlayan unsur, genealojik toplum ideolojisiydi. Bu ideolojinin temelinde ise, gerek kendi topraklarında ve gerekse fethedilen ülkelerde mülk edinme, ganimetten pay alma ve mağlup halkların çalıştırılması hakukuna sahip olma hakkı vardı. Türk kağan ve beylerine ait kitabelerin tamamında, sadece kağanın kendisiyle aynı kandan gelenlerin ve sıhrî yoldan akraba olanların yardımıyla "halkı beslediği" defalarca kaydedilmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen Bügüt kitabe fragmanlarında üç defa Mugan-han'ın (553-572) "halkın karnını iyi doyurduğu" vurgulanmaktadır. Bilge-kağan ise dinleyicilerine "çıplak halkı giydirdiğini", "aç halkı" beslediğini, "fakir halkı" zengin ettiğini sürekli hatırlatmakta; "Türk halkının" onun sayesinde "pek çok şey elde ettiği"ni; keza kendisinin ve kardeşi Kül-tegin'in "Türk halkı için" "gündüz oturmayıp, gece uyumadıkları"nı belirtmektedir. Tonyukuk da, kendisinin ve Elteriş kağanın Türk halkına çok şey kazandırdıklarını hatırlatarak "Hakanlı halkın (hakanı) beceriksiz olsaydı, onun (halkın) başına bela gelirdi!" diye ilave etmektedir.

Hakanların toplum içinde, kabiledaşların eşitliğine değil, kademeli itaat sistemine dayalı birlik talebi, sınıflar arasındaki anlaşmazlıkların bir yana bırakılması, iktidarın ve dolayısıyla savaş ve savaş tehdidi gibi gayr-ı ekonomik baskılar yoluyla elde edilen servetin mevcut geleneklere göre ganimet ve vergilerin bir kısmını halka dağıtan doğuştan aristokrat sınıfına ait olmasını sağlayan siyasî yapıların ve hukuk normlarının benimsenmesi anlamına geliyordu. Bu hukukî ve sosyal birliğin temelinde ise, toplumun tüm üyelerinin "er" (erkek savaşçı) olarak görülmesi yatıyordu.

İster yüzlerce askeri birliğin sıradan bir neferi veya isterse doğuştan prens olsun, her erkek doğuştan savaşçı sayılır ve belli bir yaşa gelince *er atı* sıfatını alarak er (savaşçı) olurdu. Keza "beş bin erin kumandanı" tabirindeki "er" kelimesi beş bin savaşçıdan her biri için kullanılırdı. "Beş bin erin başı" deyiminde >bu beş binlik ordunun her askeri *er* sayılıyordu. Elteriş-kağan'ın oğlu Kül-tegin de on yaşına bastığında *er* olmuştu.

Er atı bir tören düzenlenerek verilirdi. Delikanlı, bu törenden önce avcı veya savaşçı olarak bir kahramanlık göstermeliydi. *Ihe Huşotu* kitabesinde bahsi geçen yiğidin av kahramanlıkları büyük ihtimalle böyle bir törenle ilgilidir: "Yedi yaşında iken Kuliçor bir dağ keçisi öldürdü; on yaşında ise bir yaban domuzu". Muhtemelen bu tören, söylü ailelerde diğerlerinden biraz daha erken yaşta, adayın ilk avcılık kahramanlıklarından hemen sonra yapılıyordu. Ad verme töreninin daha yaygın bir varyantına, X. Yüzyılda kağıt üzerine geçirilmiş bir runik metinde "Irg bitig"(Fal kitabı) anlatılmaktadır: "Rivayete göre bir kahraman askerin oğlu sefere katıldı. Savaş meydanında Erklig (yer altının kralı) onu kendisine elçi tayin etti. Ve anlatırlar ki o genç eve döndüğünde meşhur olmuştu ve mutluydu. Ergenlik çağına ulaşmış bir er olmanın mutluluğuydu bu. Bilin ki bu, çok iyi bir şeydir!". Bir genç, ancak savaşa iştirak ederek ve savaşta yararlılık göstererek "erginlik çağına ulaşabiliyor"du.

Ad verme töreni, Oğuz destanı "Kitab-ı Dedem Korkut"da da anlatılır: Bay-Büri, han'ın oğlu on beş yaşına gelince yiğit oldu, "fakat o asırda bir genç kafa kesmeden ve kan dökmeden kendisine ad verilmezdi." Burada söz konusu olan, çocuğun hiç bir isminin olmaması değil (çünkü Basam diye bir adı vardı), bir "er adının" olmamasıydı. Basam, tüccar kervanına saldıran haydutları öldürür. O zaman Bay-Büri, Oğuz beylerini bir ziyafete davet eder. Ziyafete beylerle birlikte Dedem Korkut da gelir. Delikanlıya ad verir: ... oğluna Basam diyorsun, şimdi ise onun adı Baysi-Beyrek, gri atın sahibi olsun" (Kitab-ı Dedem Korkut, s. 34).

Er adı alan bir savaşçı, buna soyunu veya hakan otağındaki orununu gösteren diğer ünvanları de ekleyebilirdi. Fakat her halükârda o, öncelikle bir er, yani Türk toplumunun tam üyesi idi.

Bununla birlikte Türk el'i de, bünyesinde bulunan tüm diğer kabileler gibi, sınıf sınırları çok iyi belirlenmiş bir toplumdu. Çünkü

her erin durumu, her şeyden önce kendi boyunun ve kabilesinin sahip olduğu imtiyazlara göre belirleniyordu. Orta Asya göçebe devletlerinde boy ve kabilelerin sıkı hiyerarşisi, toplum ve devlet yapısının temel taşı durumundaydı.

Her erin toplumdaki yeri, kendi ünvanına bağlıydı. Ünvan, er adının bir cüzü olduğu için onu asıl isimden ayırmak mümkün değildi. Bu ünvan, çoğu kez taht tevarüsü sırasında ekber evlat ve evin ve eşyaların tevarüsünde asgar evlat olma hakkına uygun olarak miras alınırdı.

Bir erin toplum içindeki yeri, genelde onun normal adından ayrılmayan "erlik adı"nın sağladığı ünvan ve sanla belirleniyordu. Orta Asya, Yenisey ve Talas'da bulunan kitabelerin çoğunda, müteveffanın adı ve ünvanı ilk satırlarda belirtilmekte, bazen akraba ilişkileri de açıklanmakta, fakat çoğunlukla sadece boyunun tamgası (amblemi) yer almaktadır. Tamganın üzerindeki ilave işaretler ise, kahramanın şeceresini göstermektedir. Yenisey kitabeleri müteveffanın durumunu tam olarak göstermesi açısından bir örnek kabul edilebilir:

(1)Elim, eşlerim, oğullarım, halkım, -bana yazık!-, altmış yaşında sizlerden ayrıldım.

(2) Adım El-Togan-Tutuk. Ben, kutsal elimin hükümdarıydım. Altı tabakalı halkımın beyi idim.

Zenginliği ve ailesinin asaleti de bir erin durumu ve prestijinin belirlenmesinde önemli rol oynuyordu. Mülk kavramı ise Yenisey yazıtlarında çok açık bir şekilde, kişinin sahip olduğu yurt, bina ve hepsinden önce sürülerle ifade edilmektedir. Diğer Orta Asya göçebelerinde olduğu gibi, Türk kavimlerinde de mali duruma göre mevki tayini oldukça önemliydi. Zenginlik, Türk aristokrasisi için gurur ve kıvanç kaynağıydı. Özellikle Kırgız kitabelerinde varlık sahibi olmanın özellikleri açık bir şekilde belirtilmektedir. Örneğin, IX. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Moğolistan'da yaşamış olan Kırgız beyi Kutlug-baga-tarkan'ın arkada bıraktığı şu mezar kitabesi, onun sosyal durumunu tüm dünyaya duyurmaktadır: "Zengindim. On tane hayvan ağılım vardı. Yılkım sayısızdı." Bir başka Kırgız beyi, altı bin atının olduğundan bahsetmektedir. Demek ki, at ile diğer evcil hayvanlar arasındaki standart kıyaslamaya göre onun yirmi binden fazla baş hayvanı vardı. Birine Tanrı'dan mutluluk temenni edilirken "Ağılında sürülerin olsun!" denilirdi.

Yazıtlarda zenginler (bay, baybar, yılsıg) fakirler ve yoksullarla (çıgay) karşılaştırılıyor. Runik yazıtlarının yazarı için, "karnı aç, üstü çıplak fakirler" zavallı, önemsiz bir halktır (yabız yablak bodun). Fakirlik kimsede merhamet duygusu uyandırmaz; aksine fakirler hor görülürdü. Gerçek bir "er-asker" malını kılıcının gücüyle kazanırdı: "On beş yaşımda Çin hanına (sefere) gittim. Cesaretim sayesinde (Çin) devletinde altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, insan (ya da kadın) edindim".

Yusuf Balasagunî de, sanki eski metinleri hatırlatmak istermiş gibi, bol ganimet getiren "şavaşçı-er"in tipini şu şekilde çiziyor:

Yiğite azıklık, hiç eksik olmaz,
Akdoğan için de yem eksik olmaz
Kılıç, balta, ok-yay, güçlü bir yürek
Var iken mal için korkmamak gerek

Arkeolojik araştırmalar da, eski Türk toplumundaki sosyal ve maddi ayırımın en güzel örneklerini sunmaktadır. Zâdegânların yüzlerce insan çalıştırılarak ve tezyinatı için dışarıdan ustalar getirilerek yapılan kurganlarına nispetle, içinde tüm silahları ve eyerli atıyla yatan savaşçının bulunduğu sıradan mezarlar çok sönük kalmaktadır. Toplumun en fakir kesimine mensup insanların mezarlarında ise ne pahalı silahlar, ne de at görülmektedir.

Tuva-Moğolistan sınır bölgesinde, VI-IX. Yüzyıllara ait bazı Türk korganlarının da bulunduğu yüksek dağlarla kaplı Mongun-Tayga'daki Kargı Nehri vadisinde yer alan mezarlardan ikisi, özelikle dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, Türk Hakanlığı'nın uzak sınır kabilelerine mensup zengin ve soylu bir erin mezarıdır. Er, atıyla birlikte, tüm silahları ve kıymetli Çin ipeğinden dikilmiş elbiseleriyle defnedilmiş. Böyle pahalı ipeğe eski Türkçede *agı* yani "değer, hazine" denirdi. Yanında üzerinde hiyeroğlif yazılar ve usta ellerden çıkmış bezeklerle süslü metal bir Çin aynası da vardı. Bazen kitabelerde zikri geçen bu tür aynalar, Orta Asya göçebe halkları için çok değerliydi. On adet yüksek ayarlı al plaka atın kökretesini süslüyordu. Yanındaki kurganda ise 30-35 yaşlarında bir erkek gömülüydü. Onun tek malı huş ağacı kerestesinden mamül bir sadaktı. Savaş atı yerine de dizginli ve kolanlı bir koyun konulmuştu.

Fakir erler, mecburen beylere bağımlıydılar. Kaşgarlı Mahmud bunlar için "Er beyin önünde diz çöktü" demektedir. Sadece soylu

ve zengin bir bey, bu insanlara emek veya hizmetleri karşılığında hayvan verebilirdi. Bunların diğer bir seçeneği ise zengin akrabalarının büyük yılkı veya mal sürülerinin çobanlığını yapmaktı. Beyin sürülerini ve malını koruyan, günlük hizmetlerini gören muhafızlar ve hizmetçiler, fakir erlerden oluşurdu. Kaşgarlı Mahmud bunlara *kulsıg er* yanı "köleye benziyen er" demektedir.

Bol miktarda bağımlı silah arkadaşını elinin altında tutmak, ancak zengin beylerin harcıydı. Ayrıca beylerin servetlerini artırmaları, prestij ve mevki kazanmaları da yanında beslediği hizmetkâr ve silah arkadaşlarının sayısına bağlıydı. Kaşgarlı Mahmud, eski Türkler'in kullandıkları ata sözü mesabesindeki bir dörtlük nakletmektedir:

Kimin malı çoksa,
O, bey olmaya layıktır.
Zenginliğini kaybeden bey
Erleri olmadığı için zorluk çeker.

Bey, kendisine bağlı erler olmadan prestijini koruyamaz. Sürüleri olmayan, fakir er de, beyinin maddî yardımı ve koruması olmadan yaşıyamaz. Bununla birlikte erler arasında dilenmeyi göze alacak kadar yoksul olanları dahi, akrabası olan beyle olan ilişkilerinde bir noktada bağımsız ve özgürdü. Zenginlerle fakirler, beylerle "basit halk" arasındaki ilişkilerde herhangi bir tezat söz konusu olsa bile, eski Türk el'i bünyesinde yer almakla birlikte bodun'un dışında kalan başka bir grup daha vardı. Bunlar, erlere tamamen bağlı olan esirlerdi. Esirler, efendilerinin aileleriyle kaynaşsalar bile, eski Türk toplumunun üyeleri olamazlardı. Eski Türk toplumu içinde sosyal haklardan mahrum olan kesim de bunlardı.

Orta Asya'daki eski Türk runik yadigârlarında geçen *kul* (özgür olmayan erkek) ve *küng* (özgür olmayan kadın) terimlerinin ne anlamda kullanıldığı, metinlerde bunların geçmesi gereken yerde söz konusu edilen olayların mahiyetinden anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi esir edinmenin en kestirme yolu kabileler arası savaş sırasında düşman tarafa ait insanların ele geçirilmesidir. Runik kitabelerde esir alma konusunun işlenmesi sıradan şeylerdendir. Eski Türk toplumunda erkek ve kadın köleler, yaşadıkları topraklardan zorla alınıp götürülen, kabilesinden koparılan, statüsünü kaybederek efendisinin emrine verilen insanlardı. Kölelik, hayat boyu sürüyordu. Dahası, IX. Yüzyıl sonu ile X. Yüzyıl başlarında yaşayan Arap müellifi İbn el-

Fakih'in kaydettiğine göre, köle olan bir kişi, kurtulup kendi kabilesine dönse bile, eski statülerine kavuşamazlardı. Türkler'i iyi tanıyan bu müellif şunları yazmaktadır: "Zaman zaman bir grup (Türk) kendi kabilelerini bırakıp başka bir kabileye geçiyorlar; onlarla birlikte daha önce o kabileden olan ve (köle edilen) kadınlar ve onlardan doğduğu için köle durumunda bulunan çocukları da geliyordu. Gelenleri kabul eden kabile, mevcut geleneklere ve aralarındaki anlaşmaya uygun olarak, gelenleri köle haline getirilen kendi akrabaları yüzünden cezalandırmıyor, aksine gelen köleleri kendi köleleri gibi görüyorlardı." Ibn al-Fakih'e göre kan bağları bile, daha önce hür olan bir kadının esir edilerek köle haline getirilmesiyle ortaya çıkan sosyal ilişkileri bozamazdı.

Esirlerden ne suretle yararlanıldığı konusunda elimizde yeterli bilgiler olmaması sebebiyle, köleliğin eski Türk toplumundaki ekonomik rolünü yeterince aydınlatmak mümkün gözükmüyor. Araştırmacıların gözünden kaçan bir nokta var. Metinler, esir düşen kadın ve kızlardan, bazen erkek çocuk ve gençlerden bahsetmekte, fakat yetişkin erkekler zikredilmemektedir. Kadınlar ve genç kızlar, yazıtlarda en önemli ganimet olarak gösteriliyor. Bunlar tazminat olarak istenir; itaat altındaki kabileler ayaklandığı veya vergilerini zamanında ödemediklerinde kadın ve kızları alınırdı. Esir olarak kadınların tercih edilmesi, ev köleliğinin ağırlıkta olduğunu gösteriyor.

Bir kadın köle olduktan sonra, gerek ailevî ve gerekse toplumsal üretime katkıda bulunmak suretiyle ekonomik faaliyet sisteminin bir parçası haline geliyordu. Onun, efendisinin eşlerinden birisi veya hizmetkâr köle olmasının pek önemi yoktu. Etnografik gözlemler, göçebelerde kadının günlük işlere erkekten daha fazla katkıda bulunduğunu göstermektedir. Çingis hanedanına mensup ilk hükümdarlar dönemindeki Moğollar'ın yaşantısının mükemmel gözlemcisi Fransiscain rahip Plano Carpini, göçebe toplumunun özelliklerini dikkatli bir şekilde takip etmesine rağmen, bu hususu anlatırken biraz abartılı davranmıştır: "Erkeklerin oktan başka bir şey yaptıkları yok; bazen sürülerle ilgilendikleri oluyor. Sürekli avlanıyor ve atış talimleri yapıyorlar. Kadınları ise, kürk, elbise, pabuç, çizme gibi deriden imal edilebilecek bütün eşyaları yapıyorlar; ayrıca at arabalarını kullanıyor, gerektiğinde onları tamir ediyor; develere yük bağlıyorlar. Onlar, bütün işlerinde çok becerikli ve hızlılar."[47] Plano

47 Plano Carpini, *Puteşestviya v vostoçnıye strani Plano Carpinii i Rubruka.*, M. 1957, s. 36-37.

Carpini'nin verdiği bilgileri Guillom W. Rubrouck ve Marco Polo da doğruluyorlar. Etnografik veriler de aynı şeyleri kanıtlıyor. Mesela Moğollar'da "sığırların sağılması, hayvan ürünlerinin işlenmesi, elbise dikimi, yemek hazırlanması ve diğer ev işleri tamamen kadınların omuzlarındaydı."[48] Bunun yanı sıra kadınlar, koyun ve keçi çobanlığını da fiilen yürütüyorlardı.

Patriarkal tabii ekonomi şartlarında (çünkü göçebe ve yarı göçebelerin ekonomisi tabii ekonomidir) bir ailenin refahı, sadece hayvan sayısına değil, aynı zamanda hayvancılığa, avcılığa, toplayıcılığa ve yan zirai ürünlerin zamanında ve yeterli miktarda işlenmesine, kullanım ve saklamaya hazır hale getirilmesine de bağlıydı. Bütün bu işlerin temelinde ise kadınların emeği vardı. Bu yüzden eski Orta Asya göçebelerinin birkaç kadınla evlenmesi, levirat geleneğinin korunması (küçük kardeşin ağabeyin karısıyla evlenmesi) ve saldırılar sırasında özellikle kadınların esir alınmasının temelinde daima bu ekonomik sebepler yatmaktadır. Esasen mesele, her göçebe toplumunun ana üretim birimi olan ailenin ekonomisine ilave bir iş gücü sağlama isteğinden ibaretti. Bu ekonomi ne kadar fazla hayvana dayanıyorsa, o kadar miktarda da kadın iş gücüne ihtiyaç vardı.

Diğer yandan, göçebe ekonomisi güvenlik açısından da erkek esirlerin yerine kadın iş gücünün kullanılması gerekiyordu. Çünkü bir süre öncesine kadar düşman kabilelerin savaşçıları olan erkek kölelerin, bozkırda ve dağlar arasına saçılmış bulunan köylerde, göçebe zâdegânların otağlarında yığılması bir risk teşkil ettiği gibi, hâkim kabile savaşçılarının evlerinden uzun bir süre ayrıldıkları zamanlarda, hayvanlarını, yurtlarını ve ailelerini erkek kölelere emanet etmeleri zaten tehlike arzediyordu.

Herodot'un tarihinde anlatılan yarı efsanevî bir hikayede, İskitler'in savaşta bulundukları bir sırada, geride bıraktıkları kölelerin karargâhlarını ele geçirdikleri belirtilmektedir. Kazaklar'ın yakın tarihinde de böyle olaylar oldu. Bu olaylar, Rus arşiv belgelerine dayanılarak G.I.Semenük tarafından anlatılmıştır: "1755-1756 yıllarında Kazakistan'da Küçük Cüz topraklarında, birkaç bin esir ve köle bir araya gelerek efendilerini öldürmüş, hayvanları kaçırmış, dağlara ve sazlık alanlara kaçarak, oralarda çeteler kurmuşlardı. Bu köleler sürekli saldırılar düzenleyerek bütün bir hanlığın (cüz) halkını canından bezdirmişlerdi Bu yüzden köyler birbirine daha yakın mesafe-

48 Jagvaral, N. *Aratsvo i aratskoye hozaistvo.* Ulan Bator, 1974, s. 146.

lerde kurulmak zorunda kaldı. Sonuçta mera yetersizliğinden hayvanlar hastalanıp öldü. Cüzün ekonomisi ve can güvenliği tehdit altında kaldı."[49]

Halbuki aralarından kimisi efendinin hanımı veya odalığı durumunda olan kadın kölelerin sayısının artması, yahut onların bir yerde toplu olarak bulunması bir tehlike arzetmiyordu. Zaten ev hayatında sürekli gözetim altındaydılar. Bir diğer yandan kadın kölelerin sığırtmaçlık da dahil tüm işlerde kullanılması, asıl görevi savaşmak olan erkeğe serbesti sağlıyordu. Nitekim Çingis-hanın "Yasa"sına göre, seferler sırasında kadınlar, erkeklerin iş ve görevlerini üstlenmek zorundaydılar.

Göçebelerin erkek köleleri de vardı. Hun ve Moğol dönemlerine ait örneklere göre, bunların büyük bir kesimi koyun ve inek güder, fakat yılkı sürülerine bakamazlardı. Çünkü atlar, kölelere emanet edilemezdi. Sadece sulu tarımla uğraşan ve çevresi tabyalarla çevrili "kasabalar" inşa eden Yenisey Kırgızları'nda erkek kölelerin iş gücüne oldukça fazla oranda gerek duyuluyordu. Türkler, esir aldıkları erkeklerin bir kısmını fidye alarak serbest bırakır veya Çin'e satarlardı.

Görüldüğü gibi, her ne kadar kişisel kölelik Orta Asya Türk devletlerinde ev köleliği sınırları dışına çıkmamış ise de, eski Türk toplumunun tüm günlük faaliyetleri ve kısmen savaş gücü, esirlerin ve özellikle de esirelerin çalıştırılmasına bağlıydı. Esir edinmek, Türkler'in giriştikleri savaşların en başta gelen amaçlarından biriydi.

11. Eski Türkler'in Din ve İnançları

Eski Türk dininin temeli, Teñri'ye (Göğe) ve Yer-Sub denilen Yere (Yer-Su'ya) tapınmaktan ibaretti. Bu kutsal ikilide ana güç Gök idi. "Göğe benziyen" veya "Gökte doğan" gibi adlar alan hakanlar da Göğün isteği üzerine iktidarda bulunuyorlardı. "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, annem hatunu yüceltmiş [olan] Tanrı, onlara ülke veren Tanrı Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı hakan olarak [tahta] oturttu"-diye yazıyor-

49 Semenük, G. İ. *Problemii istorii koçevıx plemen i narodov v period feodalizma* (na mate- ...lax Kazaxstana), Kalinin, 1974, s. 35.

du Bilge-kağan kendisinin tahta çıkmasıyla ilgili olarak. Türkler göğün isteğine göre zafer kazanıyor veya hezimete uğruyorlardı. Türk halkını zor anlarda kurtaranlar da Gök ile Yer-Su idi. Nitekim Türk hakanları da kitabelerinde sürekli Gök'ten lutuf ve medet istemektedirler.

Gök ve Yer-su'dan sonra en önemli tanrı, ocağın ve çocukların koruyucusu tanrıça Umay'dı. Umay kültü, bazı Türk dilli Altay halklarında XIX. Yüzyılın sonuna kadar muhafaza edilmiştir. Ayrıca, Türklerin üç büyük tanrısından biri olan Umay, onların bütün işlerini gözetirdi. Örneğin Tonyukuk, kitabesinde, başarılı seferlerden birini anlatırken şöyle demektedir: "Gök, Umay, kutsal yer-su [bizim için onları] gaflete saldı.."

Erken Orta Çağ'daki tüm Türk dilli kabilelerde mevcut olan kutsal dağ (ıduk baş) kültü, geçtiğimiz yüzyıla kadar hâlâ Altaylar'da muhafaza ediliyordu. Eski Türkler, özellikle kağan soyunun koruyucu ruhu sayılan "kutsal Ötüken-yiş"e (Hanghai Dağı) çok saygı gösterirlerdi. Türk efsanelerine göre, dişi kurdun Türkler'in atalarını doğurduğu "atalar mağarası" orada bulunuyordu. Kağan, yılda bir defa orada kurban sunardı. Türkler'in inançlarına göre, yer, su, orman ve dağlarda zaman zaman kurban takdim etmek suretiyle öfkeleri yatıştırılması gereken birçok ruh yaşarmış. İnanışa göre ölümden sonra insan ruhunun gittiği yeraltı dünyasının efendisi, ölüm tanrısı ve aynı zamanda yeraltı dünyasının sahibi Erklig'di. Bu kelime, Yenisey runik kitabelerinden birinde geçmektedir.

Tüm bu inançlar, Oğuz, Karluk, Kımak ve Kıpçak olmak üzere bütün Türk kavimlerinde müştercekti. Orta Çağ Arap ve Pers kaynaklarında Türk inançlarıyla ilgili kısa bilgiler de bunu kanıtlıyor. Arap coğrafyacısı el-Makdisî (X. Yüzyıl) Türkler'in dini konusunda şunları yazıyor: "Türkler 'bir teñri' derken "tek tanrı"yı kastediyorlar. Bazıları, teñri kelimesinin gök manasına geldiğini söylerler". Gerek Bizans sefiri Zemarkos (VI.Yüzyıl), gerek Çin vakayinameleri ve gerekse yazarı belli olmayan Pers "Hudud el-âlem" coğrafya kitabı (X. Yüzyıl), Türkler'in ateşe tapındıklarından ve kendilerini ateşle temizlediklerinden bahsederler. Birçok Arap yazarı, büyülü "yada taşının" yardımıyla yağmur yağdırabilen Türk büyücülerinden söz ederler.

Merkezî Asya, daha sonra Orta Asya ve Kazakistan'ın Türkçe konuşan halkları arasında, kendi inançlarının yanı sıra Budizm, Mani-

heizm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer medeniyetlerin geliştirdiği dinî sistemler yayılmaya başlamıştı. Yahudilik, başında kağanın bulunduğu küçük bir grup Hazar zâdegânı tarafından kabul edilmişti. IX-X. Yüzyıl sonlarında Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Türk dilli halkların bir kısmı Müslümanlığı kabul etmeye başlamışlar; ancak bu süreç, daha sonraki dönemde, özellikle de Karahanlılar ve Selçuklu Devleti'nin doğuşuyla hızlanmıştır.

Tüm "büyük dinler" arasında sadece Budizm, Birinci Türk Hakanlığı'nın aristokrat kesimi arasında popüler olmuştur. Bügüt kitabesine göre (VI.Yüzyıl), Taspar-han Budizmi devlet dini yapmaya çalışmıştır. Hindistanlı misyoner Çinagupta'yı ülkesine davet eden Taspar-han, bir tapınak kurarak, Budist bir cemaat ihdas etmişti. Onun sarayında Budist Soğdiyanlar da vardı. Hatta bizzat Bügüt kitabesi, Budist sutralarının belirgin özelliğini teşkil eden Soğd alfabesiyle yazılmıştır. Türk hakanları, Budizmi, gerek Orta Asya ve gerekse Uzak Doğu'daki farklı etniklere mensup tebaalarını ideolojik yönden birleştirebilecek cihanşümûl bir din olarak görüyorlardı. Ne var ki 581 yılında ortaya çıkan sosyo-politik kriz ve akabinde devletin çökmeye başlaması, bu süreci durdurmuştur. Bununla birlikte Budizm, hakanlığın doğu ve batı kesimlerinde daha fazla yaşayarak, Yenisey Kırgızları ile Kimaklar arasında etkinliğini sürdürmüştür. Hatta Kırgız prenslerinden birisi Budist rahibiydi ve Doğu Türkistan'daki bir manastıra yerleşerek kutsal metinleri Tibetçeden Türkçeye çevirmiştir. Doğu Kazakistan'da ortaya çıkarılan ve soylu bir Kimak kadına ait olan mezardaki ayna, Türkçe yazılı bir Budist öz deyişiyle süslenmişti. Ne var ki, sadece Doğu Türkistan Uygurları Budizmi devlet dini olarak kabul etmiş ve Hindistan, Tibet ve Doğu Türkistan'da yazılmış olan Budist metinletini Türkçeye çevirerek zengin bir koleksiyon oluşturmuşlardır.

Türkler arasında yayılan ikinci din, İran'da 216-277 yılları arasında yaşayan "Aydınlık rehberi" Mani'nin kurduğu Maniheizm idi. Tüm kainatta ışıkla karanlık arasında ezeli bir savaş olduğunu, kurtuluşun başka bir âlemde bulunduğunu, insanın ruhundaki kısmî aydınlığın ibadet ve dualarla kurtulabileceğini savunan Maniheizm, aşağı yukarı bu öğretilerin tamamını Zerdüştizm, Budizm, Hristiyanlık ve bazı felsefi akımlardan almış, ancak onları mantiken birbirine tezat teşkil etmeyen bir sistem içinde bütünleştirmişti. Hiyerarşik bir yapıya sahip olan Maniheizm, yoğun misyonerlik faaliyetleri sonucunda özellikle Orta Asya, Merkezî Asya ve Çin'de yayılmayı başarmıştır.

Maniheist ve Hristiyan (Nesturî ve Yakubî) cemaatler, VI-IX. Yüzyıllar arasında Taraz'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. VII. Yüzyıl Hristiyan cemaatinden geriye sadece Süryanice yazılı kısa bir metin kalmış olmasına rağmen, Maniheist cemaatin daha güçlü olduğu ve Taraz'da manastırlara sahip bulunduğu muhakak. "On Ok ülkesinde (yani Batı Türk Hakanlığı'nda) dini yaymak" amacıyla yazılan "İki Esasın Kutsal Kitabı" adlı Mani kitabında (VIII.Yüzyıl), Maniheist manastırların bulunduğu "altın şehir Argu-Talas" (Taraz) ile Yedisu'daki dört şehrin adları geçmektedir. Bir kısım Taraz'lı Soğdiyan'ın Zerdüştizme bağlı olduğu, Kazak arkeologların çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan mezarlıktan anlaşılmaktadır. Çok dinlilik, Yedisu'daki Erken Orta Çağ şehirlerinin karekteristik bir özelliğiydi.

12. Kazakistan ve Merkezi Asya'daki Erken Orta Çağ Dönemine Ait Yazılı Yadigârlar

VI-VII. Yüzyıllarda Türk Hakanlığı bünyesinde yer alan Türkizebân Merkezî Asya kabileleri ve keza Hazar Hakanlığı'nı oluşturan Aşağı Volga-civarı (Nijni Povolje), Don ve Kuzey Kafkasya kabileleri, çoktan kendi alfabelerini kullanıyorlardı. İdarî ve diplomatik ihtiyaçların yanı sıra, devlet işlerinin kayıt altına alınması gereğinin alfabe kullanımını kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirdiği muhakkak; ancak, dinî saikler de bu konuda belli bir rol oynamış olabilirler.

Yabancı kaynaklar, Türkler'in "gerekli insan, at, vergi ve hayvan miktarını" hesaplarken üzerine çizikler (işaretler?) attıkları tahtalar kullandıklarından bahsetmektedirler. Yabancı ülkelere gönderilen Türk elçilerine de tezkereler verilirdi. Bizanslı tarihçi Menandros'un kaydına göre, 586 yılında Konstantinopolis'e, Justinos'un sarayına gelen Türk elçisi Maniah "İskit alfabesiyle" yazılmış bir mektup getirmişti.

Bu yazının nasıl bir şey olduğunu, Türk Hakanlığı'nın günümüze kadar yetip gelen en eski Bügüt kitabesinden anlamak mümkün. Taş kitabe, ilk Türk hakanlarından Taspar'ın (572-581) kurganı üzerine Maniah'ın elçi olarak gönderilmesinden yaklaşık 15 yıl sonra

dikilmişti. Kitabe, Soğd diliyle yazılmıştı. Kitabenin erozyon sebebiyle neredeyse tamamen silinmiş bir tarafında, Brahmi alfabesiyle Sanskritçe bir metin kazınmış. Soğd dilinde yazılan ve ne yazık ki bütünüyle muhafaza edilememiş bulunan taraf, Türk Hakanlığı'nın ilk otuz yılı içinde meydana gelen olayları ve özellikle Taspar-han'ın yaptığı işlerden bahsetmektedir. Okuyucuya yönelik hitap şeklinden, Soğd alfabesinin Türk toplumunun üst tabakasında yer alan geniş bir elit tabaka tarafından yeterince anlaşıldığı görülüyor. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türk hakanlarının saraylarında pek çok Soğdlu vardı ve bunlar, yabancı kaynakların şehadetine binaen, diplomat, memur, tercüman ve müverrih olarak görev yapıyorlardı. Yerleşim birimlerini kuranlar, Türk beylerine ait ticari kervanın Çin, İran ve Bizans'a gidiş gelişlerinde rehberlik edenler de bunlardı. Türkler üzerindeki kültürel etkileri çok büyüktü ve Türkler, Orta ve Ön Asya'nın eski medeniyetleriyle Soğdiyanlar vasıtasıyla tanışmışlardı.

Bügüt taşının dikildiği yıllarda, Türkler arasında Budizm propagandası amacıyla "Nirvana-sutra" isimli bir eser Türkçeye tercüme edilmişti. Kağıt üzerine geçirilen bu çeviri eserde kullanılan alfabe, Türkler'in iyi bildikleri Soğd alfabesinden başkası olamazdı.

Türkler'in yazılı dilde Soğd dilini kullanmalarının yanı sıra, alfabe olarak da Soğd alfabesini kullandıkları ve özel konuşmalarda ondan faydalandıkları düşünmek için her türlü mesnedinimiz vardır. Daha sonra bu alfabeye "Uygur alfabesi" denildi. Uygurlar, bu alfabeyi özellikle IX-XV. Yüzyıllar arasında geniş ölçüde kullanıyorlardı. Bununla birlikte taş kitabelerde (ki biz ona anıt mektuplar diyoruz) italik Soğd alfabesi çok nadir olarak kullanılmıştır.

Runik Yazıtlar. Türk Hakanlığı'nın ilk döneminde, en geç VII. Yüzyılın ikinci yarısında, Soğd alfabesine birkaç harf eklenmek suretiyle yeni bir alfabe yapıldı. Bu alfabe, 37 veya 38 tane birbirine bağlanmayan geometrik işaretten oluşuyordu ve tahta veya taş üzerine kazınmaya yahut hakkedilmeye çok uygundu. Yeni yazı sistemi Türk dilinin fonetik özelliklerini oldukça iyi yansıtıyordu. Sessiz harfleri gösteren işaretlerinin ikişer şekli vardı. Bunlardan biri kalın sesli ile kullanılan sessizler; öbürü ince seslilerle kullanılan sessizler içindi.

Bu yazıtlar, XVII.Yüzyılın 20'li yıllarında Birinci Petro'nun yanında çalışan Alman bilim adamı D. Messerschmidt ile ona refakat eden,

esir İsveç subayı I. Strahlenberg tarafından Yenisey Vadisi'nde bulunmuştu. Kâşiflerimiz, yazıtları İskandinav runik yazılarına benzettikleri için bunlara da "runik" adını verdiler. Bu adlandırma tutuldu ve bilimsel literatürde kullanılmaya başlandı. 1889 yılında ise Rus bilim adamı N.M.Yadrintseff, Kuzey Moğolistan'daki Orhon Nehri vadisinde runik yazıtlı kocaman dikili taşları keşfetti. Metinler, Danimarkalı bilim adamı W.Thomsen ile Rus Türkolog W.W. Radloff tarafından deşifre edilip okundu (Thomsen şifre anahtarını bulmuş; Radloff da metinleri mantıklı şekilde çözmüştür). Yazıtların keşfedildiği yere nispeten onlara "*Orhon-Yenisey Yazıtları*" adı verildi.

Runik yazıtların en büyükleri, Kuzey Moğolistan'daki Orhon, Tola ve Selenga [Selenge] nehirlerinin havzalarında ortaya çıkarılanlarıdır. Bunlar, İkinci Türk Hakanlığı (689-744) ve Moğolistan'daki Uygur Hakanlığı döneminde dikilmiştir (745-840). Bunların en önemlileri, 732-735 yıllarında Bilge-kağan ile kardeşi Başbuğ Kül-tegin ile 716 yılından çok kısa bir süre sonra İkinci Türk Hakanlığı'nın ilk kağanlarının danışmanı Tonyukuk hatırasına, henüz kendisi hayattayken (çünkü onun hatırasına yazılmıştır) dikilen Koşosamday kitabeleridir. Orhon kitabeleri grubuna giren tüm büyük metinlerinin yapısı aynıdır. Hemen hepsinde Türk devletinin genel tarihi seyri içinde yer alan kahramanların hayatları ve sergiledikleri yiğitlikler anlatılmakta; bunlara siyasî beyanlar da ilave edilmektedir. Yazıtlarda, eski Türk halk ve kabilelerinin tarihi, ideolojisi, kültürü, dil ve edebiyatlarıyla ilgili çok zengin malzemeler vardır.

Yenisey ovasında, Tuva ve Hakasya'da yüz elliden fazla runik kitabe bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmi, VIII.-XII. Yüzyıllarda, eski Kırgız beylerinin mezarlarına dikilmiş taşlardır. Yenisey yazıtları, Orhon yazıtlarından çok daha kısadır ve müteveffa Kırgız beyleri için yakılan ağıtlarla, bunların kahramanlıklarını öven epitafik yazılardır. Ancak, Orhon yazıtlarından farklı olarak, bunlarda çok az tarihi-siyasî bilgiler ve tasvirler yer almaktadır. Onlar da eski Türk edebi diliyle yazılmışlardır.

Küçük harflerle yazılı, zor okunan metinler, eski Türk Kurıkan kabilesinin yaşadığı bölgelerde, Baykal Gölü civarında ve Lena Nehri'nin yukarı akımlarındaki kayalar üzerinde bulunmuştur. Altay'daki kayalarda ve ev eşyaları üzerinde de bazı küçük kitabeler ele geçirilmiştir. Kağıt üzerine geçirilmiş yeterli büyüklükteki metinler ise, 840 yılında Kırgızlarca mağlup edildikten sonra Moğolistan'dan

kaçan Tokuz Oğuzlar (ki çoğu Uygur'du) tarafından kurulan ve X. Yüzyıla kadar runik alfebeyi kullanan Uygur Devleti'in (IX-XIII. Yüzyıllar) yer aldığı Doğu Türkistan'a aittir.

Orta Asya ve Kazakistan'daki runik kitabeleri iki gruba ayırmak gerekir:

Fergana ve Yedisu kitabeleri. Fergana grubuna seramikler üzerine yazılan ve VIII. Yüzyıla ait olan kitabeler girer. Kazakistan ve Kırgızistan bölgelerindeki kitabeleri ise Yedisu kitabe grubu içinde değerlendirmek gerekir. Büyük yuvarlak mezar taşları üzerine hakkedilmiş on bir adet kitabe ile Talas ovasındaki Terek-say kanyonunda bulunan bir kaya üzerindeki metinler, Cambul şehri civarında ele geçirilen seramik eşyalar üzerindeki küçük kitabeler, ev eşyaları ve sikkeler üzerindeki küçük yazı veya belli işaretler, yine Talas ovasında yapılan maden arama çalışmaları sırasında bulunan bir ağaç sopa üzerindeki kitabe, Doğu Kazakistan'da bulunan iki bronz ayna üzerindeki yazılar ile Alma-Ata civarındaki Talgar şehrinin harabeleri arasında bulunan kil çömlek üzerinde kısa bir metin ikinci gruba girer.

Bu kitabeler, Batı Türk Hakanlığı ile Karluk Devleti'ne; bronz aynalar üzerindeki kitabeler ise, Kimaklar'a aittir. En esrarengiz metin de, ağaç sopa üzerindeki metindir. Çünkü bu sopa üzerindeki yazının tipi, Orhon-Yenisey kitabelerindekinden oldukça farklıdır ve daha ziyade İtil ve Don nehirleri ile Kuzey Kafkasya'daki Hazar Devleti'ninde ele geçirilen küçük kitabelerle ve Tuna Nehri ovasındaki arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan altın kaplar üzerindeki yazıtlarla (Nad-Sent-Mikloş yazıtı) benzerlik arzetmektedir. Bir hayli gayret sarfedilmesine rağmen Runik metinlerin Batı koluna mensup bulunan bu kitabe başka daha büyük metinler bulunamadığı için hâlâ çözülememiştir. Talas'da bulunan bu sopa, muhtemelen Hazarlar'la Batı Türk Hakanlığı arasındaki kadim ilişkilere işaret etmektedir.

Eski Türk runik alfabesinin XI-XII. Yüzyıldan sonra herhangi bir yerde kullanıldığını sanmam. Çünkü yerini, Merkezî Asya'da önce Uygur yazısına, daha sonra da Müslümanlığı kabul eden Türk halkları arasında yayılan Arap alfabesine bırakmıştır.

Moğolistan ve Yenisey'deki büyük kitabeler, sadece önemli birer tarihî belge değil, aynı zamanda gelişmiş edebî ürünlerdir. Bunlar arasında en büyükleri olan Bilge-kağan ve Kül-tegin yazıtları, bu açıdan hayli gösterişlidir. Kitabe, Bilge-kağan adına yazılmış olmasına rağmen, yazarı başka biriydi. Tüm Orta Çağ Türk edebiyatı içinde,

hitabetin ve yüzyıllar boyunca sergilenen kahramanlıkları konu alan sözlü destanların geleneksel şekillerini muhafaza eden politik nesir türünün bunlardan daha parlak örnekleri yoktur.

Her iki kitabenin kompozisyonu tamamen birbirinin aynıdır. Dahası, kitabe metinlerinin önemli bir kesimi birbiriyle örtüşmektedir. Kitabelerin giriş kısmında geçmiş zamanlardan bahsedilmektedir: "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğlu var edilmiş. İnsan oğullarına ecdadım Bumın hakan, İstemi hakan tahta oturmuş. Türk milletinin ülkesini, töresini idare edivermiş, tanzim edivermiş.. Dört bir yanı düşman imiş. Asker sevk edip, dört bir yandaki kavmi itaat altına almış, hepsini muti kılmış... Onlar bilge hakanlar imişler, cesur hakanlar imişler. Buyrukları yine bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de, kavmi de uyum içinde imiş. O yüzden devleti dikleyip, kanunlar, töreler koymuşlar.. Onlardan sonra küçük kardeş[leri] hakan olmuş, oğulları hakan olmuş.. Ondan sonra küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığından, oğul baba gibi yaratılmadığından bilgisiz hakan[lar tahta] oturmuşlar. Buyrukları da bilgisiz imiş, fena imiş. Beyleri, kavmi asi olduğundan, Çin kavmi de hilekâr, kurnaz olduğundan, küçük kardeş büyük kardeşe karşı kıyam ettiğinden, beylerle halk arasında nifak olduğundan Türk milletinin o zamana kadar sahip olduğu devleti yıkıldı".

Birinci Türk Hakanlığı'nın kuruluş ve yükselişini, arkasından parçalanıp yıkılışını Bilge-kağan bu şekilde anlatıyor. Bu kitabe 731 yılında dikildiğinde, Türk Hakanlığı'nın VI. Yüzyılın ortalarında kurulduğu dönem efsanevî bir geçmiş durumundaydı. Kısa kitabe metninin arka planının büyük sosyal çalkantıların yankıları kulağa çalınıyor. Hikayenin akıcı ritminde ise, şimdiki kağanın uzak atalarının Türkler'e getirdikleri sosyal düzeni öven patetik bir siyasî beyanat yer almasaydı. Eski olayların hatırasını koruyan bu kitabeye tarihî belge değil, bir destan parçası denilebilirdi. İkinci Türk Hakanlığı'nın kuruluşu, Bilge-kağan ve Kül-tegin'in yaptıkları işler de aynı ritm içinde sunuluyor.

Hakanın iktidarının ilahi bir istekten kaynaklandığı, beylerin ve halkın hakana sadakati, halkın beylere itaati gibi konular her iki kitabede işlenen ana temalardır. Bilge-kagan, kendi dinleyici ve okuyucularına sanki bir tarih dersi veriyormuş gibi, hikayesini şöyle bitiriyor: "Sen ey Türk halkı! Kendi kağanından, kendi beylerinden, kendi yurdundan ayrılmazsan... sen kendin mutlu olacaksın, kendi evinde bulunacaksın, dertsiz yaşayacaksın!".

Bu satırlarda, Türk Hakanlığı'nın aristokrat tabakasının siyasî ideolojisi açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Kitabede halktan beylere ve hakana mutlak itaati istenmektedir; ancak bununla birlikte, müellifin kanaatine göre, metnin tamamı bu ideanın yerleşmesi ve pekiştirilmesi amacına matuftur. Türk halkının refahı, otağından beyleriyle birlikte muzaffer seferler için ordu gönderen, halkı mağlup kabilelerden alınan ganimet ve vergiyle ödüllendiren hakana itaatin bir sonucudur: "Onların altınını ve parlak gümüşlerini, onların güzel dokunmuş ipeklerini, tahıldan yapılan içeceklerini, binek atları ve beygirlerini, siyah vizon ve mavi sincaplarını Türk halkı için ele geçirdim!"

Bilge-kağan'ın emriyle taş üzerine kazınan kitabe, tümüyle onun samimi duygularını, bizzat ağzından çıkan sözleri yansıtmaktadır. Türk halkı, Bilge-kağan olarak onun, "yoksul halkı zengin yaptığını, az halkı çoğalttığını" anlasın, neden kaçınması, neye uyması gerektiğini bilsin diye bu sözler mengü taş üzerine kazınmıştır: "Türk beyleri ve halkı, sözüme kulak verin! Ben gönlümdekileri bu taşa oydurdum ki, siz beyler ve halk.. devletinizi nasıl kurduğunuzu, nasıl yanılgıya düşerek bölündüğünüzü bilesiniz. Her şeyi mengü taş üzerine oydurdum. Ona bakarak bilin.." Pek çok insana yönelik sosyal demagoji, geçmiş ve bugünkü nesillere övgü ve yergi, dinleyicilere yönelik sürekli hitap ve çağrılar, çeşitli edebî usuller, deyim ve vecizelerle süslü bu siyasî deklerasyon, hem resmî ifade tarzını renklendirmekte, hem de iktidardaki hanedanın tarihçisi ve methiyecisi olan metin yazarının fevkalade bir edebî kabiliyete sahip bulunduğunu göstermektedir. Efendisinin "söz ve konuşmasını" "mengü taş üzerine kazıtan" yazar Yollıg-tegin, Türk edebiyat tarihinin ilk müellifidir.

VIII.-X.Yüzyıllara ait runik kitabelerin dili, kendi dil ve lehçeleriyle konuşan Oğuz, Uygur, Kırgız, Kimak ve Kıpçaklar gibi çeşitli Türkizeban kabilelerin ortak edebî dili idi. Runik kitabelerin genel yazılı edebiyat dili, gerek tek tip üslup ve gerekse yerleşmiş ifade tarzları açısından en zengin haliyle Orhon kitabelerindeki metinlerde kullanılmıştır. Tüm runik metinlerde ortak bir dilin ve edebiyat kurallarının kullanılmış olması, eski Türk kabileleri arasında sıkı ilişkilerin mevcudiyetini gösterdiği gibi, bu yadigârları dil ve edebî açıdan tek bir halkın mirası olarak görme teşebbüslerini de akim bırakmaktadır.

Eski Uygur alfabesi, muhtemelen VIII. Yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan şehirlerinde gelişmiştir. Bizzat yazarlar, kullandıkları dile "Türkçe" diyorlardı. Gerçekten de Uygur metinlerinin dil özellikleri, runik kitabelerin diline çok benzemektedir ve sadece bazı gramer kuralları yönünden onlardan farklılıklar arzetmektedir. Çoğunluğu tercüme olan dinî eserlerle Doğu Türkistan'ın Türk sekenesinin yeni yaşam özelliklerini yansıtan hukuki metinlerde kullanılan dil, sürekli bir gelişme kaydederek kelime haznesi, yeni gramer kuralları ve edebî üsluplar yönünden daha da zenginleşmekteydi. Uygur kalemi denilen yazı stili, Doğu Türkistan'a nazaran Orta Asya ve Kazakistan'da daha az yaygındı. Her ne kadar Uygur kalemiyle yazılan kitabeler bu bölgede bulunamamışsa da, Turfan Vadisi'nde ele geçirilen belgelerdeki kayıtlardan onun bu bölgelerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu belgelerden birinde, dinî muhtevalı eserlerin Türkçe yazıldığı veya Türkçeye tercüme edildiği Taraz'daki Maniheist cemaatlerinden bahsedilmektedir. Taraz'daki Maniheist manastırlara ait dinî metinler VIII-IX. Yüzyıllar arasında mevcuttu. Uygur (veya Karluk) prenslerine ait olan ve eski Uygurcayla yazılmış bulunan X. Yüzyıl tarihli iki adet yarlık, İli Vadisi'nde geçen olaylardan bahsetmekte; Basmıl adlı bir Türk kabilesinden ve Soğdiyan esirlerden söz edilmektedir. "Devletin hükümdarı Bilge-bek" namına yazılan yarlıkta, Soğdca yazılı bir mektup aldığı ve mektupta bahsedilen şeyin yapılmasını emrettiğinin kaydedilmesi önemli bir husustur. Bu da Soğd dilinin ve yazısının Türkler arasında geniş ölçüde kullanıldığını göstermektedir.

Soğd alfabesinin (Hristiyan veya Maniheist) Türkler arasında yaygın olduğu hususu, Cambul müzesinde saklanan ve IX.-X. Yüzyıllara ait olan seramik bir kap üzerindeki iki Soğd yazısı tarafından da teyit edilmektedir. Bunlardan birinde "Piskopos Şifarn" (Sogd ismi), diğerinde ise "Rahip İltag"dan bahsediliyor. Talas Nehri civarında yer alan Terek-say ve Kurgan-say kanyonlarındaki bir kaya üzerinde bulunan kitabeler, Yedisu bölgesindeki Türkler'le Soğdiyanlar arasındaki ilişkiler konusunda daha büyük bir öneme sahiptir. X-XI. Yüzyıla ait olan ve Soğd dilinde yazılmış bulunan bu kitabeler, kanyonlara yerleşen Türk beylerinin uzun bir listesini içermektedir. Bunlar aynı zamanda, Türk beylerinin Karahanlılar'da İslamiyetin yayılmaya başladığı dönemlerde dahi Soğd kültürünü ve eski Türk "putperest" adlarını muhafaza ettiklerini göstermektedir.

Görülüyor ki, Erken Orta Çağ Türk devletlerinde, biri runik, diğeri Uygur alfabesi olmak üzere iki farklı yazı kullanılıyordu. Bölgede daha önce mevcut olan Soğd alfabesi de muhafaza edilmiştir. Soğd alfabesi her şeyden önce Türk aristokrat tabakası tarafından kullanılıyordu; bununla birlikte İrtış Nehri civarındaki bir Kimak kadına ait mezarda ele geçirilen bronz ayna üzerindeki yazı ile Talgar harabelerinde bulunan kil çömlek üzerindeki yazı gibi özensiz ve imla kuralları gözetilmeden kaleme alınmış bulunan yazıların mevcudiyeti, runik alfabenin eski Türk toplumunun çeşitli tabakaları arasında hayli yaygın olduğunun kanıtı olabilir.

13. Yusuf Balasagunî ve Kaşgarlı Mahmut

Türk dil ve edebiyatının en büyük eserleri Yusuf Balasagunî'nin "Kutadgu Bilik"i (1069-1070) ile Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı lügat et-Türk"ünün (1072-1083) vücuda getirilmesinden bugüne kadar dokuz asır geçti. Bunlar üzerinde sayısız araştırmalar yapıldı. Ancak, her ikisi de tarihî araştırma olmadığı gibi, kendi zamanlarının siyasî tarihi hakkında herhangi bilgi de içermezler. Bununla beraber, haklı olarak, X.-XI.Yüzyıllar arefesinde Orta Asya'nın girdiği yeni tarihî çağın anlaşılması konusunda en önemli kaynaklar sayılırlar. Bu çağ, Karahanlı Hakanlığı ile Selçuklu Devleti olmak üzere Türk kabilelerinin kurdukları iki imparatorluğun ortaya çıkmasıyla başlamıştır.

Yusuf Balasagunî ile Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı devrinin ilk döneminde yaşamış ve eserlerini meydana getirmişlerdir..

Yusuf, kendisinin Kuz-Ordu dediği Balasagun'da 1015 veya 1016 yılında dünyaya geldi. Eserini yazmadan önceki hayatı hakkında bir şey bilinmiyor. Sadece soylu bir ailenin çocuğu olduğunu ve o zamana göre iyi bir tahsil aldığını biliyoruz. Fars ve Tacik edebiyatını iyi biliyordu. Bu bilgiler, artık yaşlandığı bir sırada Kaşgar'da yazdığı esere de yansımıştır. Yusuf, büyük bir ihtimalle, bir süre devlet memurluğu yapmıştı ve belli bir idari tecrübeye sahipti. Eserini, Kaşgar'ın ve imparatorluğun bütün doğu kısmının sahibi olan Tabgaç Boğra-Kara-han'a teslim ettikten sonra "uluğ has-hacip", yani "saray nazırlığı" gibi yüksek bir mevki sahibi olmuştur. Bundan sonraki hayatı hakkında bilgi yok.

"Kutadgu Bilig" 6520 beyt ve 85 bölümden oluşur. 124 beytlik bir de eki var. Poemanın ön sözünde kaydedildiğine göre eser, Türkçe sözlerle Boğra-han dilinde yazılmıştır ve "Arap ve Tacik dillerinde böyle kitap çokken bizim dilimizde bu (ilk defa bir yerde toplanan) hikmettir"[50] Poemanın üç yazma nüshası günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Biri Uygur alfabesiyle yazılan Herat yazması, ikisi ise Arap alfabesiyle yazılan Kahire ve Namengan nüshalarıdır.

"Kutadgu Bilig", sadece etik ve ahlak üzerine kaleme alınmış bir tez olmayıp, yazarın fikrine göre, ideal toplumun normlarını, çeşitli sınıflara mensup insanların toplum içindeki davranışlarını, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkilerin kurallarını anlatan bir felsefe ve nasihat eseridir. Yusuf'a göre "kutlu" ve İslamî anlamda mü'min bir hükümdar aklı, "kut"u (daha doğrusu "kut" bereket demektir) dindarane bir hayatla birleştirerek kanunları sıkı bir şekilde uygulamayı kendisine temel prensip edinmelidir. Poemada bundan sonra vezir, baş kumandan, hâcip, katip, sefir, yazar, veznedar, aşçı, şarapçı, bilim adamı, hekim, rüya yorumcusu, büyücü, astronom, tacir, zanaatkâr, rençber, çoban ve diğer birçok meslek erbabına gerekli kurallar anlatılıyor. Tabii ki bu anlatılanları, doğrudan gerçekçi özellikler olarak anlamamak gerekir. Petersburg'lu büyük şarkiyatçı bilim adamı A.N.Kononoff, eserle ilgili olarak şöyle der: "Kutadgu Bilig" yazarı, asıl hedefi olan insanın ideal hayat şartlarını belirlerken, aralarında yaşadığı insanlarla belli bir ölçüde temasta bulunup, gerçek hayata yaklaşmaktadır. Yusuf Balasagunî'nin her şeyden önce bir şair olduğunu göz önünde bulundurmak ve bu yüzden onun poemasında kendi döneminde toplumun günlük hayatının akislerini aramamak gerekiyor. Yine de şiirin ince örtüsü altındaki mecazi ifadelerin tuali arasından o zamanın insanlarının günlük hayatının çizgilerini görmek mümkün. Yusuf, hikemi nasihat türündeki mecazi anlatımlarında zemine, hayali olmayan, canlı, ideal insan tiplerini ustalıkla yerleştiriyor."[51]

Her ne kadar bu poemanın, "IX-X. Yüzyıllarda Sâmânîler hâkimiyetindeki Buhara'da şekillenen edebî akımın güçlü tesiri altında ka-

50 Bu alıntıların tamamı 1983'de basılan Yusuf Balasagunî kitabından alınmıştır.

51 Kononov, A. N., *Poema Yusufa Balasagunskogo "Blagodatnoye znaniye"*--v kn. Yusuf Balasagunskiy, s. 507-508

lınarak Kaşgar'da ortaya çıktığı"[52] muhakkak ise de, yine de bunu Türkler arasındaki sosyo-ideolojik değişimler ve bunların getirdiği siyasî krizlerle bağlantılı dahili sebeplerle sıkı sıkıya ilişkili bir olay olarak görmek gerekir. A.N Kononoff'un kaydettiği gibi, kitabın yazılmasını teşvik eden faktörler, "o dönemde Karahanlı Devleti'ni sarsan siyasî buhranlar olabilir. Muhtemeldir ki, Yusuf Balasagunî, keşmekeşlikler yüzünden yıkılmakta olan devlet için yeni bir ahlaki ve etik temelin yaratılmasının mutlak gerekliliğini hissediyordu."[53]

Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında bildiklerimiz, Yusuf Balasagunî hakkında bildiklerimizden daha da az. Mahmud'un babası, Mâverâünnehir'in Karahanlı fâtihi Boğra-han'ın torunu Hüseyin b. Muhammed'di. Issık-kul'daki Barshan şehrinin emîri olan Hüseyin, muhtemelen Mahmud'un doğumuna yakın bir sırada Kaşgar'a taşınmıştır. Karahanlı zâdegân sınıfına mensup olmanın sağladığı avantajla iyi bir eğitim alan Mahmud, daha sonra Buhara ve Nişapur'a geçerek tahsilini devam ettirdi. Türk kavimlerinin dili, folkloru ve etnografyası çok aşırı ilgisini çekiyordu. Bu yüzden uzun süre Türkler'in yaşadıkları bölgeleri adım adım dolaştı. Kabilelerin lehçelerindeki sözleri, bilmece, efsane ve gelenekleri derledi. Ve böylece Mahmud'un tüm gözlemlerini içeren baş yapıtı "Divan-ı Lügat et-Türk" ortaya çıktı.

Mahmud, eserinin mukaddemesinde, "En temiz dilde konuşan, ... kök ve soylarına göre birinci olan Türkler'e ait olmama rağmen, ... Türkler'in tüm il, köy ve bozkırlarını adım adım dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızlar'ın canlı ve kafiyeli konuşmasını aklıma kaydettim... İşte bu kadar uzun araştırma ve arayışlardan sonra bu kitabı en zarif şekilde, en açık dil ile yazdım... Bu esere "Divan-ı Lügat et-Türk" diye isim verdim" diye yazıyor.[54]

Mahmud'un eserinin Türk dilleri ve folklorunun araştırılması konusundaki önemi birçok araştırmada tenvir edilmiş, fakat tarih ve etnografi kaynağı olarak çok daha az kullanılmıştır. Halbuki "Türk Dilleri Lügatı", Orta Çağ Türk halklarının yaşamının gerçek ansiklopedisidir." Genel olarak Lügat, giysi, baş örtüleri, konut, ev eşyaları, kumaş, süs, silah, müzik aletleri gibi maddî kültür eşyaları, etnonim ve toponimler, kabile ve boylar, kan akrabalığı ve sıhrî akrabalık terimleri, ünvanlar ve çeşitli memurî vazifeler, yiyecek ve içecek adları, evcil ve yabani hayvanlarla kuş isimleri, hayvancılık terimleri, halk takvimi, ay ve hafta günlerinin isimleri, coğrafî terminoloji ve isimler, şehirler, hastalıklar ve ilaç adları, anatomi terimleri, metal ve mineraller, askeri, spor ve idarî terminoloji, tarihî ve mitolojik kahramanların isimleri, dinî ve ahlakî kavramlar, çocuk oyun ve eğlenceleri, yani XII. Yüzyıl Türkleri'nin hayatı konusunda şu an için tek kaynaktır."[55]

52 Bertels, Y. E. *K voprosu o traditsii v geroiçeskom epose turskix narodov*, 1947, s. 73-79.

53 Age., s. 509.

54 Kononov, A.N. *Mahmud Kaşgarskiy i yego "Divanu lugat it-turk"*– "Sov. Türkologiya", 1972, No. 1, s. 5

Lügat, Türk halklarının etnik tarihi ve yaşadıkları bölgelerin tarihî coğrafyası konusunda özel önem taşımaktadır. Mahmud, "Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan tamgalarını yazdım. Bundan başka her boyun bulunduğu yeri de bildirdim. Bizans–Rum– ülkesine yakın olan boy Beçenek'dir; sonra Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır gider: Çigil, Tohsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomol, Uygur, Tankut, Kıtay. Kıtay ülkesi Çindir. Bundan sonra Tawgaç gelir; orası "Maçin"dir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini bu yuvarlak haritata tek tek gösterdim."[56]

Mahmud'un verdiği bilgilerin önemini gösteren birkaç örnek verelim. "Kaşgarya şehirlerinde yaşayanlar, Hakani Türkçesi konuşurlar" diyor müellif. XI. Yüzyılın ortalarında, o zamanki Türk dünyasının doğusunda, yerleşik ve hatta şehir kültürünün gerçek temsilcilerinin bizzat dünün göçebe Türkleri olduğunu ve yerleşik İran ile göçebe Turan'ın birbiriyle mukayese edilmesi geleneğinin "Asrafiyâb hanedanı"nda anlamını kaybettiğini gösteren daha güçlü bir kanıta herhalde gerek yoktur. Yedisu bölgesi ve Doğu Türkistan'ın zengin şehir kültürü arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Mahmud'un "Divanı" ise bize, bu şehirlilerin kim olduğunu açıklamaktadır.

Mahmud'un, şehirlilerin ve onlarla sürekli ilişki içinde bulunan

55 Age., s.12.

56 Age., s. 13.

Türkler'in Türkçesinin "bozuk" olduğuna işaret etmesi, şehir ahalasinin etnik terkibinin değiştiğinin başka bir göstergesidir. Mahmud sözlerine daha bir açıklık getirerek, Kaşgarya ve Yedisu şehirlerindeki ahalinin Türk olmasına rağmen, Soğdak, Kençek, Argu, Hotenli, Tibetli ve Tangutlar'ın onlarla yan yana yaşadıklarını; kültürel ve tarihî geleneklerin ağırlığını şehirlerde çok fazla hissettirdiğini; dolayısıyla, ancak göçebe hayatı sürdürerek, şehirlilerle fazla temasa geçmeyen Türkler'in güzel ve arı Türkçeyi koruduklarını hiç çekinmeden belirtmektedir.

Mahmud, Karahanlı Devleti içinde eskiden beri göçebe hayatın yaşandığı bölgelere Orta Asya şehir kültürünün ilk taşıyıcıları Soğdlar'a özel bir yer tahsis etmektedir. Mahmud'un belirtiğine göre, Yedisu şehirlerinde ve özellikle bunların en büyükleri olan Balasagun ve Taraz'da Soğd dili Türkçe kadar yaygındı. Gerçi arkeologlar, Soğdlar'ın, Mahmud'dan 700-800 yıl önce Yedisu bölgesine yerleşmeye başladıklarını tespit etmişlerdir, ama sadece "Lügat" XI. Yüzyılda Yedisu bölgesinde Soğd dilinin devam ettiğini kaydetmektedir. O sıralarda Soğdlular, kendi memleketleri Semerkand ve Buhara'da Dari (Farsi) etkisiyle dillerini kaybettikleri gibi, kültürleri de İslamî kültür arasında eriyip gitti. Soğd kültürünün Karahanlılar döneminde Türkler ve Uygurlar üzerindeki etkisi konusundaki bilgilerimiz, artık Mahmud'un verdiği kesin bilgiler sayesinde genişlik kazanmış ve dokümanter hale gelmiştir. Yüzyılımızın başında Kırgızistan topraklarında Talas'a yakın Tereksay kanyonundaki bir kaya üzerinde italik kitabeler bulunmuştu. Bu kitabelerin, biri Kül-tegin Alp-Tarkan'a ait olmak üzere, X. Yüzyılda yaşayan Karahanlı prenslerini ziyaret edenler tarafından yazılmış bulunduğu artık tespit edilmiştir.. Soğd diliyle yazılı bu kitabeler, Yezdigerd devrine aittir.[57] Diğer bir belge X. Yüzyıl sonu ile XI. Yüzyıl başlarına aittir ve Doğu Türkistan'da Uygur alfabesiyle yazılmış bir yarlıktır. Belgede iki Soğd esirinden bahsedildiği ve bunların ne yapılacağı konusunda muhaverede bulunulduğu belirtilmekte ve prensler arasındaki yazışmaların ilk başlarda Soğd diliyle gerçekleştirildiği belirtilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un ana dilinin Karahanlı Devleti bünyesindeki kabilelerden hangisine ait olduğu konusunda uzun tartışmalar yapıl-

57 Yezdigerd dönemi, İran Sâsâni hanedanının son hükümdarı III. Yezdigerd'in öldüğü 651 yılından başlar. Soğd yazıtlarında çok kullanılmıştır.

dı. Fakat bu tartışmalar genel olarak Karahanlılar'ın etnik yapısıyla sınırlı kaldı. W.W. Bartold, sanki meselenin bu kadar dar açıdan değerlendirilmesinin tenkit konusu olacağını tahmin etmiş gibi, henüz 1926'da şu satırları yazmıştı: "Karahanlılar kendilerini sadece Türk ve Afrasiyab hanedanı olarak tanıtıyorlardı. Onların devletlerinde Türk kabilelerinden hiçbiri kahir ekseriyeti teşkil etmiyordu ve hiçbir kaynak da hanedanın hangi kabileye mensup olduğu konusunda bilgi vermiyordu."[58] Acaba Barthold'un bu sözleri Karahanlı toplumunun küllî bir detribilizasyon (yani kabile strüktürünün ortadan kalkışı) yaşadığı ve onlarda kabile geleneklerinin değil, herhangi bir yabancı devlet yönetim geleneğinin hâkim olduğu anlamına mı geliyordu? Halbuki Mahmud'un "Divan"ı, çeşitli bölgelere dağılan ve farklı gruplar oluşturan kabilelerin artık siyasî ve kültür-o-ideolojik bir birlik temsil etmemelerine ve hatta farklı diller konuşuyor olmalarına rağmen, onların ortadan kaybolmadığını, boy taksim sisteminin bütünüyle korunduğunu göstermektedir. Gerekten de "Divan"da biri 'göçebe' olarak gösterilen, diğeri Mahmud'un ifadesiyle bizzat İskender Zülkarneyn tarafından kurulan şehirlerde yaşayan ve çok eskiden beri Taraz civarında eyleşen iki Çigil grubu arasında aynı orijine mensup olmanın dışında ne gibi ortak bir yön bulunabilir? Bununla birlikte yazarımız başka bir eğilim göstererek, "Hakanî" dediği devlet dilini diğer kabile dilleriyle, yani "Türk lehçelerini" Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgız lehçeleriyle karşılaştırmaktadır.

Mahmud'un "Lügat"ının ilginç ve henüz farkedilmemiş bir özelliği daha var. Eserde yer alan dil ve folklor malzemelerinin büyük bir kısmı Karahanlı topraklarına münhasır olmasına rağmen, o dönemler için herhangi bir şekilde siyasî önemi haiz bilgilerin tamamı Oğuzlar'a aittir. Bizzat yazarın kendisi de bu özelliği vurgulamaktadır. Ona göre Mâçin (Çin)den Rum yani Bizans'a kadar uzanan topraklarda yaşayan Türkler yirmi boydur "ancak bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını yalnız Allah bilir". Yazarımız sözlerine devamla şöyle diyor: "Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan tamgalarını yazdım."

Acaba Mahmud'u "Divan"ında Oğuzlar'a özel bir yer tahsis etmeye, onları detaylı şekilde tasvir etmeye zorlayan "insanî bir mecburiyet" mi vardı? Halbuki o eserini yazmaya başlamadan otuz yıl

58 Bartold, Soçeniniya, V/93.

önce Oğuzlar,, Aral Gölü civarındaki topraklarını terkederek Kınık boyundan gelen reisleri ve Selçuklu ailesinin önderliğinde Horasan'a girerek, Dandanakan'da Sultan Mahmud Gaznevi'nin ordusunu mağlup etmişler; Selçuklu İmparatorluğu'nun temeli de böylece atılmıştı. 1055'de Mahmud orada burada ayak sürtmeye henüz başladığında, Toğrul-bey'in Oğuz ordusu Bağdat'a girmişti bile. Bağdat halifeleri, Selçuklular'a "İslam'ın sultanları" ünvanını vermiş ve onların siyasî hâkimiyeti altına girmişlerdi. Mahmud, Halife Muktedi'ye takdim ettiği "Divan"ının redaksiyonuna başladıktan bir yıl sonra, yani 1071'de Sultan Alp Arslan Bizans kralı Romanos Diogenes'i mağlup edecek, Anadolu kapısını Türk yerleşimine açacaktı. Bu olaydan ancak 20 yıl sonra Sultan Melikşah yönünü doğuya çevirerek, Fergana ve Özgend'e kadar gelip, Karahanlı Kaşgar emîrinden itaat arzetmesini isteyecekti. Mahmud'un o sırada hâlâ hayatta olduğunu düşünmemiz için herhangi bir mesnedimiz yok. Çünkü öyle olsaydı, bu mutlaka "Divan"a yansırdı.

Demek ki, Oğuzlar'la ilgili detaylı bilgiler, onların dilinin öğrenilmesi tavsiyesi, Oğuzlar'ı zaten yakından tanıyan Fergana, Mâverâünnehir ve Horasan halkına değil, Arapça konuşan, onların hâkimiyeti altında yaşamak, Oğuz kabilelerine mensup askerlerle sürekli temas halinde bulunmaya alışmak zorunda olanlara, öncelikle de Irak ve Suriyeliler'e yönelikti. Mahmud ise, ancak Selçukîler'in istilasından kısa süre sonra bu bölgeye yerleştiği için, halkın ihtiyacını göz önünde bulundurarak böyle bir eser yazabilirdi. Yeni fethedilen toprakların paylaşıldığı, bu topraklarda hanedanlar kurulduğu bir sırada, kabileler ve boylar arasındaki farklılıklar henüz net olarak hissediliyordu ve Mahmud'un Oğuz boyları hakkında verdiği bilgilerin özel bir değeri vardı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇİNGİS-HAN İSTİLASI VE ÇİNGİZÎ ULUSLAR

ÇİNGİS-HAN İSTİLASI VE ÇİNGİZÎ ULUSLAR

Çingis-han, Cuçi, Urus-han, Tevke ... Bu adlar, hanedan ve yöneticilere nispetle Kazakistan'ın yakın geçmişini belli zaman dilimlerine ayırır. Böyle bir taksim, bu satırların yazarının kendiliğinden uydurduğu bir şey değildir. Aksine bu taksimi yapanlar, eserleri Orta Çağ Kazakistan tarih araştırmalarına kaynak teşkil eden Müslüman müelliflerdir. Elinizdeki bu eser farklı kültür seviyesine sahip okuyuculara hitap ettiği için, işbu bölüme Orta Çağ tarih kavramları çevresinde kısa bir gezinti yapmakla başlamakta fayda mülahaza ediyoruz.

Tarih, Müslüman yazarların eserlerinde de belirtildiği gibi, dıştan bakışta, geçmişte vukû bulmuş olayları belirli bir sıra dahilinde tespit ve anlatımdan ibarettir. Ancak, vukû bulan olaylar esasen tâli derecede öneme sahiptir. Çünkü bir kural olarak, tarihçi, şahısları esas alır. Tarihî olaylar ise, tarihe malolmuş kişilerin kısmî biyoğrafisi durumundadır. Toplumun her kesimin tarihe iştirak ettiği, fakat farklı roller oynadığı zannediliyordu. Bu yüzden Müslüman tarihçiler, kahramanlarını birkaç gruba ayırırlardı. XV. Yüzyılda yaşamış bulunan Zahireddin Maraşî'nin eserlerindeki bilgilere istinaden, tarihî olayları yaratan kahramanların sırasını takip ederek bir sınıflandırma yapalım.

Birinci grubu peygamberler ve veliler; ikinci grubu sultanlar, halifeler ve şahlar; üçüncü grubu tarikat ehli ve münzeviler; dördüncü grubu kumandanlar ve erkan-ı devlet ve beşinci grubu da toprak sahipleri, zâdegânlar, taşralılar, pazar halkı, tacirler, hainler, fitneciler ve sefihler oluşturur.

Tarihî olayları yapan kahramanların belli gruplara ayrılması ve grupların zikrinin bir sıraya tabi tutularak yapılması, muhtemelen

insanın, sosyal toplumun bir üyesi olarak, aklı, davranışları ve fiilleriyle cemiyet içinde kendi yerini belirlediğini göstermekteydi. Örneğin, peygamber ve velilerin, Tanrı ile insanlar arasında aracı oldukları nokta-i nazarından hareketle, onların hayatlarını öğrenmenin dahi sevap sayılacağı belirtiliyordu. Buna göre veliler, imamlar ve ehl-i tarikat, yaptıkları işler diğer Müslümanlar tarafından taklit edilmesi gereken kişilerdir. Ordu komutanları ve erkân-ı devlet, "mümtaz zümredir". Beşinci grubu teşkil eden şahıslar ise, şu veya bu güçlü sultanın, yahut halifenin veya sahib-i şöhret bir şahın tebaalarıdır. Onların hayatlarını öğrenmek, pek çok açıdan faydalıdır. Keza, fitneci, hain ve isyankârlar, yani toplumun "yolunu şaşırmış" insanlarının hayat hikayelerini öğrenmek de faydalıdır. Hükümdarlar, insanların ve devletlerin kaderlerini belirledikleri için, tarihin baş kahramanları sayılırlar.

Göründüğü gibi, tarihe katılanların tamamı arasında baş rölün hükümdar tarafından oynandığı düşünülüyordu. Dolayısıyla tarih, istisnai olarak hükümdarların, kumandanların ve devlet erkânının faaliyet sahası olarak kabul ediliyordu. Bu yüzden de tüm hikâyelerin merkezinde bu tarihî şahısların fiil ve sözleri yer almış; tarihçi de öncelikle olayların zâhirî kısmıyla ilgilendiği için, bunları "en ince detaylarına" kadar anlatmakla uğraşmıştır. Tabii bu durumda olayların perde arkasındaki sebeplere hiç temas edilmemiştir. Bir olaydan diğerine, bir hükümdar devrinden başka bir hükümdar günlerine adeta koşarcasına geçen tarihçi, bir silsile takip ederek şu veya bu hanedan üyesi bir hükümdarın seferlerini, muharebelerini, zaferlerini, düğün ve şölenlerini, fazilet ve güzel işlerini, tahta çıkışını ve ölümünü anlatırken kısa bir süre durur. Dolayısıyla Orta Çağ Müslüman tarihçilerin eserlerinde anlatılan olaylar, başkent, saray, ordugah ve savaş meydanlarıyla sınırlıdır. Orta Çağ tarihçileri, kültür seviyeleri itibariyle, mücerret siyasî ve askerî olayların dışında kalan etnik ve sosyal süreçlere sadece hafifçe değinirler. Binaenaleyh bu değerli bilgi ve malzemeleri toplayıp, ortaya çıkarmak için titiz bir çalışma yapmak, imkan dahilinde tüm yan kaynakları devreye sokmak gerekir. Ya kendi istekleriyle, ya da herhangi bir siparişçinin arzusu üzerine yazılan eserlerde, kültür tarihi konusunda da malzemeler vardır. Elbette tarihin etnoğrafik ve demoğrafik yanlarıyla ilgilenen tarihçiler de vardı; ancak, Orta Çağa ait tarih kitapları daha ziyade askerî ve siyasî bilgiler içerirler. Gerçi bu eserlerde halkın ve

ülkenin günlük hayatına da değinilir; ama bunlar, sadece sultan, han ve şahların biyoğrafilerinin bir mütemmimi olarak işlenir.

Kısacası, Orta Çağ İslam tarihçiliği, padişahlar istioğrafisidir. Elbette hanedana mensup tüm monarşistlerin tahta çıkışları, o ülkenin hayatında bir takım değişikliklere sebep olmuyordu; ama Orta Çağ tarihinde bir kişi vardı ki, onun tahta geçişi Orta Asya ve Kazakistan halkları da dahil, pek çok milletin kaderini etkilemiştir. Onun adı Temuçin'di.

Temuçin'in hayat yolu uzun ve karmaşıktı. Biz de bu yoldan yürüyerek, olayların mantığını [hadisât mantığı] kavramak için, onun hayatının ana başlıkları üzerinde duracağız.

1. Tatar-o-Moğol Ordasının İstilası

Geleceğin Çingis-hanı Temuçin, kimi kaynaklara göre 1162, kimi kaynaklara göre ise 1155 yılında, zengin noyon Yesugai-bahadur'un otağında dünya geldi. Moğol efsanelerine göre Kıyat boyuna mensuptu. Annesi ise Kongrat kabilesindendi. Temuçin, küçük yaşta yetim kalmıştı. Yesugai-bahadur'un silah arkadaşları, onun ölümünden sonra geride bıraktığı yetimlerini terketmişlerdi. Gençlik yılları çetin mücadelelerle geçen Temuçin, aşağılayıcı hakaretlere maruz kalmış, boynuna geçirilen bukağı ile kaçtığı Onon Nehri çalılıkları arasında bitki kökü ve çiğ balıkla karnını doyurmuştu. Fakat tarihin zikzakları tuhaftır. Büyüyünce kendi akranları arasında aklı ve kurnazlığıyla sivrilen Temuçin, nüker denilen savaşçıları çevresinde toplamayı başarmış, kaçırılan sürüleri geri almış, birçok başarılı akınlardan sonra bahadur ünvanı kazanmış ve XII. Yüzyılın sonlarına doğru Moğolistan bozkırlarının lideri olmuştu.

Temuçin'in şöhreti, Kereit hanının Nayman, Merkit ve Tatarlar'la yaptığı savaşlar sırasında artmıştı. Geleceğin Çingis-hanı, Kereit hanının vassalı olarak, bu savaşlarda öylesine aktif bir rol oynamıştı ki, kendisine bir onur ünvanı dahi verilmişti. Fakat vassallığı uzun sürmeyecekti. Artık güçlenmiş olan Temuçin, 1203'de Kereitler'i yenilgiye uğratacak, bir yıl sonra ise 45 bin kişilik bir orduyla Nayman ve Merkitler üzerine yürüyecekti. Merkit ve Naymanlar'ın bir kısmı Temuçin'e boyun eğerken, diğerleri İrtış Nehri'nin öbür tarafına geçip batıya doğru, bugünkü Kazakistan bozkırlarına kaçtılar. 1204-1205

yıllarındaki askerî faaliyetler neticesinde düşmanlarını ezen Temuçin, Moğolistan'ın tüm kabilelerini sancağı altında birleştirmeyi başardı. 1206 ilkbaharında ise Onon Nehri kaynağına yakın bir yerde, Temuçin'in silah arkadaşları olan Moğol beyleri, toplanan kurultayda, onu, dokuz tuğlu beyaz sancağın altında Moğol hakanı ilan ettiler. O, artık Temuçin değil, Çingis-han'dı. Çingis (Çingiz, Hingis) ünvanının mânâsı henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş değil. Bazı şarkiyatçılara göre, Çingis kelimesi *tengiz* 'deniz, okyanus' kelimesinden gelmektedir. Buna göre Çingis-han da "okyanus hanı", yani "okyanusun sahibi", "tüm dünyanın hanı" anlamındadır.

Temuçin-Çingis-han, Merkit, Kereit ve Nayman hanlarını yenip, "halkların hükümdarı" olarak "tüm putperest devletleri doğru yola döndürdüm ve halkları kendi zimam-ı idareme aldım" (Gizli Tarih, s. 168) derken, 1208 yılında İrtış sahilinde ikinci defa mağlup ettiği Merkit ve Nayman bâkiyelerinin peşinden uzak batı ülkelerine kadar gidip, ne kadar yükseleceğini henüz bilmiyordu.

Önce Baykal Gölü civarından, daha sonra İrtış sahillerinden uzaklaştırılan Merkit ve Nayman grupları, birlikte hareket ederek, 1209 yılında Uygur idıkutunun ülkesinden geçip gitmeye çalışırken, kılıçtan geçirilmişler ve ikiye ayrılmışlardı. Merkitler şimdiki Kazakistan bozkırlarındaki Kıpçaklar'a sığınırken, Naymanlar Küçlük-han'ın önderliğinde Yedisu bölgesindeki Kara-Kitay topraklarına yönelmişlerdi.

Bu olayların sonucunda, 1211 yılında, Çingis-han'ın gözde kumandanlarından Hubilay-noyon'un kumandasındaki Moğol ordusu Yedisu bölgesine girdi. Bu arada Karluk reisi Arslan-han, Kara-Kitaylar'ın Kayalık'taki valisini öldürterek, kendi isteğiyle Moğollar'ın hâkimiyetine girdi. İli Vadisi'ndeki Almalık'ın Müslüman hâkimi Buzar da kendini Çingis-han'ın vassalı ilan etti ve kızını Çingis'in büyük oğlu Cuçi'yle evlendirdi. Fakat aynı yıl Hubilay ordusunu çekerek doğuya yöneldi. Çünkü Çingis-han Çin'le savaşa girdiği için tüm kuvvetlerini o yöne teksif etmek zorunda kalmıştı. Çingis-han, ancak güneydeki askerî hareket sona erdikten sonra, Cuçi'ye batıya doğru kaçan Merkitler'in peşine takılması emrini verebildi. Böylece eski düşmanlar, Kazakistan'ın Turgay bölgesinde yer alan Irgız Nehri sahillerinde karşı karşıya geldiler. Ağır bir yenilgi alan ve çoğu kılıçtan geçirilen Merkitler, dört bir yana dağıldılar. Fakat Cuçi ve silah arkadaşları kazandıkları zaferi kutlarken beklenmedik bir olay

oldu. Zaferden sonraki gün, şafak sökerken Moğollar, karşılarında, Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki Cend'den Kıpçaklar'a karşı sefere çıkan Horezmşah Muhammed'in 60 bin kişilik ordusunu buldular. Moğol ordusunun komutanları, Çingis-han tarafından Merkitler'e karşı gönderildiklerini ve Horezmşah ile savaşa girmeye izinleri olmadığını söylediler. Fakat sultan aldırmadı ve Cuçi'yi savaşa girmeye zorladı. Moğollar cesurca savaştılar. Bir an Horezmşah'ın bizzat kendisi neredeyse esir düşmek üzereydi ki, Moğol saldırısını püskürten oğlu Celaleddin sayesinde ölümden kurtuldu. Savaş akşama kadar taraflardan herhangi birinin üstünlüğü olmadan devam etti. Bastıran karanlık sebebiyle her iki taraf da kendi kampına çekildi. Savaş, sabah ışıklarıyla birlikte yeniden başlayacaktı, fakat Moğol ordusu çadırlarını dahi sökmeden meşaleleri yanık bırakarak sessizce geri çekilip, kısa bacaklı atlarının sırtında doğuya doğru yola koyuldu. Moğollar'ın hilesini şafak ışıklarıyla birlikte farkeden Horezmşah ordusu, onların peşine düştüyse de yetişemedi ve böylece sultan tekrar Semerkand'a döndü.

Böylece Kazakistan toprakları üzerinde Moğollar'ın ve Müslümanlar'ın ilk karşılaşması meydana gelmiş oldu. Bu, taraflardan herhangi birinin üstünlük sağlayamadığı tesadüfî bir çatışmaydı. Ama psikolojik tesiri büyüktü. Celaleddin'in münşisi Nesefî'nin ifadesiyle, Moğollar'ın cesareti Horezmşahı çok etkileyecek ve "savaş sırasında bunlar kadar cesur, dayanıklı; silah kullanmakta, kesip biçmekte bunlar gibi ustası görülmedi" diyecekti. W.W. Barthold'un fikrine göre, Horezmşah Muhammed Moğollar'la yapılan bu ilk çatışmanın etkisiyle, bundan sonraki günlerde onlarla açık alanda savaşmaya cesaret edememiştir.

Daha sonraki günlerde Horezmşah Muhammed ile Çingis-han arasındaki gerginlik "Otrar faciası"yla zirveye ulaştı. Bu olay, Çingis-han'a savaş ilan etmek için istediği bahaneyi yaratmıştı. İki taraf arasındaki bu ihtilaf, olayların şiddetli savaşlara zemin hazırlayacak şekilde aşağıdaki gibi gelişti.

Çingis-han'ın Çin'de elde ettiği zaferler, Orta Asya'da pek çok şayianın çıkmasına yol açmıştı. Horezmşah, bu fâtih hakkında doğru ve detaylı bilgi edinmek amacıyla Moğolistan'a bir elçi gönderdi. Çingis-han da Horezm'e elçi gönderdi. Nesefî'nin kaydına göre Moğol elçilik heyetinin başında Horezmli Mahmud Yalavaç, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kanka vardı. 1218 yılı ilkbaharında Ho-

rezmşah Muhammed, Moğol elçisini muhtemelen Buhara'da kabul etti. Elçiler çok pahalı hediyelerle birlikte bir de Çingis-han'ın mektubunu takdim ettiler. Çingis-han, mektupta, Moğollar'ın Kuzey Çin ve "Türkler'in ülkelerini" fethettiğinden bahsettikten sonra, iki taraf arasında karşılıklı ticarî ilişkilerin geliştirilmesini istiyor ve bir saldırmazlık anlaşması teklifinde bulunuyordu. Horezmşah Muhammed, hanın bu teklifini olumlu bulduğunu belirttikten sonra, elçilik heyeti geri döndü.

Çingıs-han, elçilik heyetinin geri dönmesinden sonra, başında Otrarlı Ömer Hoca, Cemal Meragî, Buharalı Fahreddin Dizakî ve Eminüddin Haravî'nin bulunduğu büyük bir kervanı Orta Asya'ya doğru yola çıkardı. Altın, gümüş, ipek, kürk ve çok çeşitli mallarla yüklü 500 develik kervanda 450 kişi bulunuyordu. Bunlardan bazıları, Çingis-han'ın emriyle Orta Asyalı tacirler arasına karışan Moğol casuslarıydı. Alışılmadık bir terkibe sahip olan bu kalabalık kervan, 1218 yılı ortalarında Otrar şehrine vasıl oldu. Sultanın Otrar valisi Gayır-han Yinalçuk, muhtemelen kervanda bulunan bazı insanların tacirlikle ilişkisi bulunmayan hareketlerinden şüplenmişti ki, Nesefî'nin tabiriyle, gelenlerin tacir kılığında olmasına rağmen casus olduklarını belirtti. Arkasından sultana haber vermeden kervanda bulunanların tamamını tutuklatıp, katlettirdi. Kervandaki tüm mallara da el konuldu. Sadece bir kişi kurtularak Moğolistan'a kadar ulaşmayı ve olup biteni Çingis-han'a anlatmayı başardı. Moğol hanı, iki Tatar'ın da refakat ettiği İbni Kafrac idaresindeki bir elçilik heyetini Horezmşah'a göndererek, Gayır-han Yinalçuk'un kendisine teslim edilmesini, ancak bu şartla savaşa girmeyeceğini iletti. Horezmşah Muhammed, herhalde artık Moğollar'la savaşın kaçınılmaz olduğu görüşünden hareketle, talebi reddettiği gibi, hiç suçu günahı olmayan elçilik mensuplarını da katlettirdi.*

İki taraf arasında artık bir savaş çıkacağı kesindi ve esasen Horezmşah'ın davranışları, valisi Yinalçuk'un katliamı, sadece göstermelik sebeplerdi. Çok geniş çaplı hayvancılık ekonomisi, büyük meraları gerektiriyordu ve göçebe beyleri de bu ihtiyaçlarını ancak yeni istilalar yoluyla giderebiliyorlardı. Bir noktada, yeni toprak ve ganimet elde etmek için çıkarılan savaşlar, üretim faaliyetlerinin adeta bir parçası haline gelmişti. Diğer yandan beyler, kendilerine bağlı göçebelere elde edilecek ganimetin bir kısmını verecekleri vaadiyle Moğol toplumu içindeki sosyal çalkantıları geçici olarak bastırabiliyorlardı. Çingis-han ise, ancak bir istila politikasının Moğol beylerini kendisine sadık kılacağını, onları ihanet, komplo ve iç savaşlardan uzak tutarak, çiçeği burnundaki imparatorluğunu dağılmaktan kurtarabileceğini biliyordu.

* Yazarın verdiği bilgide biraz eksiklik var. Çünkü Horezmşah Muhammed, elçilik heyetinde bulunanların bazılarını öldürtmüş, fakat iki Tatar'ın sakallarını kestirerek, sınır dışına üstleri başları yırtık ve yaya olarak bırakmıştır. Çingis-han'a gelerek durumu haber veren de bu ikisi olmuştur. (Çev.)

Moğol feodallerinin onlarca yıl boyunca uyguladıkları bu politika çerçevesinde Kazakistan ve Orta Asya topraklarına yapılan seferler, geniş çaplı istila planının sadece bir parçasıydı. Kaynakların belirttiklerine göre Çingis-han, Horezmşahlar'ı ortadan kaldırdıktan sonra da zaten durmak niyetinde değildi. Bütün Batı Asya ve Doğu Avrupa'yı fethetmeyi kafasına koymuştu. Hatta şimdiden İrtış ve Aral Gölü batısındaki henüz fethedilmemiş toprakları büyük oğlu Cuçi'nin hâkimiyetine vermişti.

İslam ülkelerine yapacağı sefere büyük önem veren Çingis-han, özel bir titizlikle hazırlıklarını sürdürüyordu. Sefere çıkmadan önce, Moğollar'ın hizmetinde bulunan Müslüman tacir ve hainler vasıtasıyla Horezmşahlar'ın iç durumu ve askerî gücü hakkında tafsilatlı bilgiler topladı. Toplanan bilgilerin ışığı altında tüm detayları inceden inceye hesaplanan bir plan hazırlayan Çingis-han ve yardımcıları, öyle bir senaryo sahnelediler ki, sonunda çağdaş Müslümanlar bile olayların sorumluluğunu Horezmşah'a yüklediler.

Çingis-han, savaşın başlamasına doğru büyük bir ordu topladı. Kesin sayısı belli olmamakla birlikte, muhtemelen Yedisu bölgesinin (Karluk Arslan-han ve Suknak-tegin) ile Doğu Türkistan (Uygur idikutu Barçuk) vassal bölgelerinin ordularıyla birlikte yaklaşık 120-150 bin kişilik bir ordu idi. Sefer, Çingis-han'ın yazın kaldığı İrtış sahilinden 1219 yılının Eylül ayında başladı. Kaynaklara göre Çingis-han, ordusunu İrtış'dan Sır-Derya'ya kadar eski fâtihlerin gittiği yoldan, yani Balhaş'ın kuzeyindeki verimsiz bozkırlardan değil, Yedisu üzerinden götürdü. Otrar'a yaklaşırken güçlerini ikiye ayırdı. Başında oğullları Çağatay ve Ügeday'ın bulunduğu birkaç tümen Otrar'ı ablukaya almak için arkada kaldı. Cuçi'nın yönettiği birlikleri, Sır-Derya'dan aşağıya doğru Cend ile Yengikent'e gönderdi. Üçüncü grup, Sır-Derya'nın üst kısmındaki şehirlerin fethi için ayrılmıştı.

Kendisi ise küçük oğlu Tuluy'la beraber ana güçlerle Buhara'ya doğru ilerlemeye başladı.

Kaynaklar, Moğol ordusunun Otrar surlarının önünde ne zaman belirdiğini kesin bildirmiyor. Moğollar'ın kendisine kesinlikle acımacayacağını bilen Otrar valisi Gayır-han, bütün imkanlarıyla çılgınca savaştı. Nesefî'ye göre 20 bin askerî vardı. Cüveynî ise Horezmşah'ın 50 bin kişilik bir takviye gücü gönderdiğini kaydetmektedir. Kuşatma beşinci ayına girdiğinde Horezmşah'ın 10 bin kişilik bir kuvvetle yola çıkardığı Karaca-hacip, morali bozulmuş bir halde, şehri "Sufi hane" kapısından terkedip, Moğollar'a teslim oldu. Fakat Çağatay ve Ügeday'ın kararıyla kendi halkına hainlik ettiği cihetle çevresindekilerle birlikte idam edildi. Şehre girmeyi başaran Moğollar, halkı "koyun sürüsü gibi" dışarı çıkararak, çılgın bir yağmaya giriştiler. Fakat Otrar valisi iç kalede hâlâ direnmeyi sürdürüyordu. Gayır-han "arslanlara benzeyen" 20 bin cesur savaşçısıyla iç kaleye bekinmişti. İç kalenin zaptı da bir ay vakit aldı. Kalenin düşmesine ve tüm savaşçıların kılıçtan geçirilmesine rağmen, Gayır-han'la birlikte iki silah arkadaşı binanın çatısına çıkarak savaşmayı sürdürdüler. İki arkadaşı ölüp, oklar tükenince, bu defa kadın kölelerin saray duvarından sökerek kendisine taşıdıkları tuğlaları düşman üzerine atmaya başladı. Nihayet tuğlalar da bitti ve onu canlı yakalamarı konusunda kesin talimat alan Moğollar, ellerini kollarını bağlayarak esir ettiler. Çağatay ile Ügeday, kaleyi yerle bir ettirip, çevre köylerden toplanan esirlerle birlikte Buhara'yla Semerkand arasında bulunan Çingis-han'a iltihak edip, Gayır -han Yinalçuk'u teslim ettiler. Çingis-han ise "yaptığı çirkin hareket ve pis davranışlar sebebiyle" gümüşü erittirerek göz ve kulaklarına dökülmesini emretti. Böylece Gayır-han Yinalçuk hayatını noktaladı.

Çingis-han'ın Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki şehirleri fethetmesi için gönderdiği büyük oğlu Cuçi, önce Sığnak'a gelerek müzakerelere başladı. Halkı savaşmaksızın teslim olmaya ikna etmesi için, Moğollar'la işbirliği eden Müslüman tacir Hasan Hacı'yı elçi olarak içeri gönderdi. Fakat "kaledeki serseriler ve ayak takımı isyan ederek, haini" öldürdükten sonra "cihad"a hazırlanmaya başladılar. Moğollar şehri yedi gün yedi gece sürekli kuşatma altına alıp, sonunda topyekün bir saldırıyla kaleyi ele geçirdiler. "Merhamet ve aman kapısını" kapatıp, bir tek canlıyı sağ bırakmadılar. Şehrin yönetimini de öldürülen Hasan Hacı'nın oğluna bıraktılar.

Sıra Özgend ve Barçılığkent'e gelmişti. Fakat bu iki şehir ahalisi fazla direnmediği için katliamdan kurtulabildiler. Moğollar arkasından Aşnas surları önünde bittiler. Ordusunun büyük kesimi "serkeşlerden ve ayak takımından oluşan" kent, uzun süre direndiyse de, sonunda kale düşünce pek çok insan hayatla vedalaştı. Moğol ordusu Aşnas'dan sonra Cend'e geldi. Bu sırada şehir, Horezm'e kaçan Kutluk-han yönetimindeki Horezmşah ordusu tarafından terkedilmişti. Cuçi-han, bu durumu öğrenince, Çin-Timur'u şehre gönderdi. Elçi, şehirliler tarafından terslendi, fakat Çin-Timur, Hasan Hacı'yı öldürdükleri için Sığnak ahalisinin başına gelenleri hatırlattı ve Moğol ordusunu şehirden uzaklaştıracağı vaadiyle canını kurtarabildi. Şehir sakinleri, Çin-Timur'u dışarı çıkarıp, kapıları kapattılar; fakat herhangi bir direniş göstermediler. Daha önceden muhasara âletlerini hazırlamış bulunan Moğollar, merdivenleri surlara dayayarak kolayca içeri girdiler. Halkı dışarı atıp, dokuz gün boyunca şehri yağmaladılar. Sadece Çin-Timur'a hakarette bulunan birkaç kişi hayatından oldu. Şehrin yönetimini ise yıllar önce Moğollar'ın hizmetine girmiş bulunan Buharalı Ali Hoca tayin edildi. Aynı sıralarda Cuçi'nin kumandasındaki tümen, Şehrkent'i (Yengikent) fethetti. Moğollar buraya da bir şıhne atadılar. Anlatılan tüm bu olaylar, 1219-1221 yıllarının kış ve ilkbahar aylarında vukû buldu.

Çingis-han'ın kumandasındaki ana ordu da başarılıydı. 1220 yılının Mayıs ayına kadar tüm Mâverâünnehir istilacıların eline geçti. Aynı yılın yaz ve güz aylarında Moğollar, Merv, Tus ve Horasan'ın diğer şehirlerini ele geçirdiler. 1221 yılının ilkbaharında ise Çingis-han, ordusunu Amu-Derya'nın öte yakasına geçirerek, savaşı Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan topraklarında sürdürdü. Bu arada, Cebe-noyon ve Sübeday-noyon kumandasındaki 30 bin kişilik ordu, Kuzey İran'dan geçerek Kafkasya'ya geldi. Orada Kalka Nehri'nde Alan, Kıpçak ve Ruslar'ı yenilgiye uğratarak, kuzeybatı yönünden bugünkü Kazakistan topraklarına girdi.

Tekrar Aral Gölü'nün güney kesimlerine dönelim. 1220 yılı sonlarına kadar Cend'de kalan Cuçi, bir sonraki yıl, kendi taburuyla birlikte Sır-Derya sahillerinden hareket ederek Horezm'e yöneldi. Çingis-han, Buhara'dan Ügeday ve Çağatay'ı da büyük kuvvetlerle onun yardımına gönderdi. Moğol öncü birlikleri, Gurgenc'e (Horezm'in kuzey kesiminde, Amu-Derya boyundaki şehir) yaklaşarak, bir hile ile Horezmlileri tuzağa düşürüp, yaklaşık bin kişiyi öldürdüler ve

kaçanların peşinden şehre girdiler. Ancak, şehir ahalisinin direnmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada 50 bin kişilik ana kuvvetler de yetişti ve önce çevresi abluka altına alınan şehir, dört bir yandan kuşatıldı. Şehir halkı büyük bir inatla direnişi sürdürdü ve hatta zaman zaman huruclar yaparak düşmana ağır kayıplar verdirdi. Moğollar bir hayli zayiat verdiler. Reşidüddin, XIV. Yüzyıl başlarında bu konuyla ilgili olarak şu satırları karalayacaktı: "Anlatıklarına göre, o sıralar öldürülenlerin kemiklerinden yapılan tepeler hâlâ eski Horezm şehri civarında duruyormuş."

Müslüman yazarlara göre, Moğollar'ın bu başarısızlığının sebebi, Çuci ile Çağatay arasındaki anlaşmazlıktı. Çuçi, kendisine verileceği vaadedilen bu muhteşem şehrin tahrip olmasını önlemeye çalışıyor, Çağatay ise, ne pahasına olursa olsun şehri bir an önce ele geçirmek istiyordu. Çingis-han, bunu öğrenince her iki büyük oğluna da öfkelendi ve ordunun kumandasını küçük oğlu Ügeday'a verdi. Böylece "sırt sırta veren" Moğollar, yedi gün içinde şehri bütünüyle ele geçirdiler.

Şehir sakinlerini dışarıya çıkaran Moğollar, sanatkâr, küçük çocuk ve kadınları bir kenara ayırdıktan sonra, kalanların tamamını öldürdüler. İstilacı ordu, parçalanmış cesetlerle dolu alanı terkederek, şehre girip yakıp yıkmaya, yağmalamaya başladı. Amu-Derya'nın aşağı akımındaki operasyonun tamamlanmasından sonra Çağatay ile Ügeday babalarının yanına dönerken, Cuçi kendi ordusu ve ailesiyle birlikte Aral bölgesinde kaldı.

1222-23 kışını Semerkand'da geçiren Çingis-han, 1223 yılı başlarında Sır-Derya civarındaki bozkırlarda sürek avı tertiplemek için oradan ayrıldı. Cuçi'ye Kıpçak'dan vahşi kulanlar getirmesi buyruğunu verdi. Babasının emriyle harekete geçen Cuçi onagr sürüleri ve ayrıca hediye olarak 20 bin beyaz at getirdi. Sayram'a birkaç günlük bir menzilde, Cuçi, babası ve kardeşleri bir araya geldiler. Tüm prenslerin katıldığı büyük bir av partisinden sonra kurultay toplandı. 1223 yılını birlikte bu bölgede geçirdiler. Sonra Kulan-Başı yaylasından ayrılarak, sakin adımlarla İrtış sahillerine geldiler. 1224 yazını da burada geçirdiler. Çingis-han, Kafkaslar'a gönderdiği sevgili kumandanları Cebe ve Sübeday-noyonlarla buluştu. Her ikisini de sadakatleri ve gösterdikleri yararlılıklardan dolayı cömertçe ödüllendirdi. Ayrıca kurultay toplayarak, büyük bir sürek avı partisi tertip-

ledi. Aynı yılın sonlarında Moğol hanı, kampını bırakıp, ailesi ve hizmetkârlarıyla birlikte doğuya doğru yola çıktı.

Çingis-han, gerçi batı seferinden muzaffer olarak memleketine dönüyordu, ama yine de üzgündü. Çünkü cihan hükümdarı ve dünyanın sahibi olmasına rağmen, kendisinin de diğer insanlar gibi ölümlü olduğunu henüz öğrenmişti. Bunu ona Çinli filozof ve târik-i dünya bir kişi olan Ch'ang-ch'un söylemişti. En iyisi, olanları sırasıyla anlatalım.

Biz ölümlü insanlar, bâki âleme ebediyen irtihal etmek üzere dünyaya geldik. Bu üzücü gerçek, dünyanın tarihi kadar eskidir. Fakat her dönemde, hayatın ebediyetine inanan ve ölümsüz kalmak isteyen insanlar olmuştur. İşte, Çingis-han da bunlardan biriydi. Gökyüzü ebedî, yeryüzü ebedî, ama insanlar ölümlü. Fakat Çingis-han, bir türlü bu gerçeği kabul etmek istemiyordu. O, kendisinin özel biri olduğunu düşünüyordu ve bir defasında Tengri'nin gökyüzünden kendisine az kaldı ölümsüzlük göndereceğine inanıyordu. Yine bir defasında (muhtemelen Çin'de bulunduğu sırada) eski Çin felsefe ekollerinden Daoisizmin temel ilkelerini anlatmışlardı. Bu felsefî görüşün ana teması, on fazilet sayesinde insanın ebedî mutluluğa erişebileceği idi. Çingis-han, ebedî mutluluk teorisini düz anlamıyla düşündüğü için,1219 yılının ilkbaharında İrtış Vadisi'ndeyken Daosizm ekolü temsilcisi Ch'ang-Ch'un'u yanına çağırıp, Çin'de çok meşhur olan bu felsefeciden "ölümsüzlük iksirini" alabileceğini zannetmişti. Fakat Çingis-han aynı yılın sonbaharında Batı seferine çıktığı için, Çin'den hareket eden Ch'ang-ch'un Moğolistan, Uyguristan, Kulca, Yedisu ve Mâverâünehir'i geçip Hindukuş'a uzanan uzun bir yolculuk yapmak zorunda kalmış; bu yüzden Moğol hanının Çinli feyselofla 1219 yılında buluşma planı, 1222 yılında Amu-Derya Vadisi'nde gerçekleşmişti. Bu feylesofa refakat eden şakirtlerinden birinin, yapılan yolculukla ilgili olağanüsta tasvirleri günümüze kadar ulaşmıştır. Rusça bilen okuyucular onu Kafaroff'un çevirisinden okuyabilirler. Aşağıdaki diyalog bu kitaptan alınmıştır.

"Bugün 16 mayıs 1222. Ch'ang-Ch'un, kendisine rafakat eden şakirtleriyle birlikte nihayet Amu-Derya'yı geçtikten sonra, dört günlük menzildeki han karargahına ulaştı. Yerleştikten sonra hanın huzuruna vardı. Çingis-han misafirine oturması için yer gösterdikten sonra, yemek getirmelerini emretti. Sonra tercüman vasıtasıyla "Aziz adam! Sen uzaktan geldin" dedi. "Bana verebileceğin ebedî hayat ilacın nedir?" Ch'ang-ch'un, hanın sorusuna: "Sağlığınızı korumak için çareler var, fakat ölümsüzlük ilacı yok", diye cevap verdi. Çingis-han kesinlikle hayal kırıklığına uğradığını belli etmedi ve sadece karşısındaki üstadı dürüstlüğü ve samimiyetinden dolayı övdü. Üstad için kendi otağının doğusunda iki otağ kurulmasını emretti. Sonra, üç defa olmak üzere, 1222 yılının 20, 24 ve 28 Eylülünde onu huzuruna kabul ederek nasihatlerini dinleyip, kaydettirdi. Ch'ang-Ch'un ile Çingis-han arasındaki görüşmelerde, o sıralar Semerkand valisi olan Kara-Kitay asıllı Ahay tercümanlık etti."

Zaman nehri akıyordu. Nihayet 1224 yılının sonbaharında Çingis-han Moğolistan'a dönüyordu. O, ölümsüzlüğün ulaşılmaz ve uzun hayatın tek şeklinin yaşlılık olduğunu anlamış ve bunu kabullenmişti. 69 yaşındaydı. Bu dördüncü dönem, hayatın sonbaharıydı. Çingis-han Deşt-i Kıpçak'ı terkedip doğuya, son nefesini vereceği kendi ülkesine dönüyordu.

Oğulları da babalarıyla beraber geri döndüler. Tabii Cuçi hariç. İnatçı büyük oğlu, idarî işlerle uğraşmak için sevdiği Deşt-i Kıpçak'da kalmıştı.

Çingis-han,1219 yılının sonbaharında İrtış Vadisi'nden oğulları ve ordusuyla batıya doğru sefere çıkmıştı. 1224 yılının sonbaharı. Yine İrtış Vadisi. Çingis-han doğuya doğru kendi memleketine dönüyordu. Fakat bu iki tarih arasındaki dönem, Orta Asya ve Kazakistan halklarının en karmaşık yıllarıydı

Çingis-han'ın orduları, yoluna çıkan her şeyi yıkıp geçen çığ gibi bozkır ve şehirlerden geçtiler. Savaş, her zaman son çaredir. İnsanlarsa savaşta son derece acımasız! On binlerce hayat sönmüş, yüz binlerce insanın hayatı mahvolmuş, birçok neslin yaratıcı emeği heba olmuş, mukaddes yerler çiğnenmiş, azizler hakarete uğramışlardı. Deşt-i Kıpçak, Horezm, Mâverâünnehir ve Horasan insanları sarsılmış; Tanrı'nın merhameti ve hayat sona ermiş gibi görünüyordu. Çingis-han'ın çağdaşı Müslüman tarihçi İbn el-Esir, "El-Kâmil fi't-tarih" adlı meşhur vakayinamesinde şu satırları yazacaktı: "Eğer biri çıkıp da, Allah insanoğlunu yarattığından beri, yeryüzü böyle bir felaket yaşamadı derse, haklıdır. Gerçekten de vakiyanamelerde böyle bir olaydan bahsedilmez. Onlarda anlatılan olayların en korkuncu Nabukednassar'ın Kudüs'ü yıkıp, İsraillilerin bir kısmını katletmesidir. Fakat bu mel'un adamların yakıp yıktıkları topraklarda her bir

şehri Kudüs'ün iki misli büyüklüğünde olan ülkelerin yanında Kudüs nedir ki! Ve öldürülen insanların yanında Kudüs'de öldürülen İsrailliler'in sayısı nedir ki! Sadece tek bir şehirde katlettiklerinin sayısı bütün İsrailliler'den fazlaydı. Belki de insan nesli, Gog ile Magog haricinde, kıyamete kadar böyle bir olaya şahit olmayacak. Deccal bile peşinden gelenlere acıyacak ve sadece karşı çıkanları yok edecektir. Bunlar ise (yani Moğollar) kimseye acımadılar; kadın, erkek, çocuk demeden önlerine geleni öldürdüler; hamile kadınların karınlarını yarıp ceninleri katlettiler."[1]

Gerçekten de, Tatar-Moğol istilası, Orta Çağın en büyük askerî-siyasî ve ahlakî bir sarsıntısıydı. Fakat zamanı gelince, kötülük iyiliğin karşısında geri çekildi. Büyük alanlardaki savaş alevleri söndürüldü ve sadece geride kalan küller uzun süre tütmeye devam etti.

2. Cuçi Ulusu

Moğol istilası, bölgenin siyasî haritasını tamamen değiştirdi. Bugünkü Kazakistan topraklarında yaşayan halkların etnik haritasında da bazı değişiklikler yaşandı. XIII. Yüzyıl başlarında, Kazakistan'ın bozkır kesimlerinde İrtış'dan daha batıya kadar uzanan topraklara göçebe Kıpçaklar saçılmışlardı. Kara-Kitay gür-hanının imparatorluğu, Uygurlar'ın Doğu Türkistan'daki bölgelerinden Aral Gölü'ne kadar uzanıyordu. Yine XIII. Yüzyılın ilk on yılı içinde sözü edilen bölgenin bir kısmı Nayman hanı Küçlük tarafından ele geçirilmişti. Yedisu'nun kuzey kesimleri ise Karluk hükümdarı Arslan-han'a aitti. Talas, Çu ve Issık-Kul arasındaki bölgede Kanglılar meskundu. Sır-Derya havzasındaki şehirler ve komşu bölgeleriyle birlikte Mâverâünnehir de Horezmşah Muhammed'in hâkimiyeti altındaydı. Fakat Moğol istilasından sonra karşımıza yeni bir tablo, yeni bir siyasî yapılanma çıkacaktı.

Cüveynî'nin kaydına göre Çingis-han, daha ölmeden önce fethedilen toprakları oğulları arasında paylaştırmıştı. "Yurt" denilen bu özel bölgelere, tarih literatüründe "ulus" adı verilmektedir. Ulusların merkeze uzaklığı, oğulların yaşlarına göre belirlenmişti. Küçük oğul Tuluy, Çingis-han'ın ana yurdu Moğolistan'ı ve 129 bin kişilik

1 Tiesenhausen, V. G. *Sbornik materialov, otnasyaşihsa ki istorii Zolotoy Ordı*. T. I, s. 2. Bundan sonra: Tiesenhausen, *Sbornik*.

profesyonel ordunun 101 bin askerini aldı. Moğolistan'ın batısında bulunan fethedilmiş topraklar ise, büyük oğullar arasında taksim edildi. Her birine düşen savaşçı sayısı sadece dörder bindi. Üçüncü oğul Ügeday'un ulusu, Emil ve Kobak sınırları içinde yer alıyordu. İkinci oğul Çağatay'ın yurdu ise "Güney Altay'dan Amu-Derya'ya kadar uzanan Uygur topraklarından geçerek Semerkand ve Buhara"yı kaplıyordu. Yani Doğu Türkistan, Yedisu'nun büyük bir kısmı ve Mâverâünnehir ona verilmişti. Cemal Karşî'nin belirttiğine göre, Çağatay'ın topraklarının büyük kesimini oluşturan bölgenin adı Il-Alargu, başkenti ise Almalık'tı. Çağatay'ın yazlığı, yüksek Kök Dağları'na yakın İli Nehri havzasındaki Kuyaş'taydı. Kuyaş civarındaki Kutluk köyü de Çağatay tarafından kurulmuştur. Çağatay, kış aylarını genelde İli Nehri havzasındaki Meravzik-İla'da geçirirdi. Belh ve Horasan da Çağatay ve haleflerinin hâkimiyet sahası içindeydi. Cüveynî'ye göre Çingis-han'ın büyük oğlu Cuçi'nin ulusu, İrtış batısındaki geniş bölgeler, Yedisu'daki Kayalık, Horezm, Saksin ve Bulgar toprakları, yani Tatar atlarının nallarını bastığı sınırlar arasındaki bölgeyi içine alıyordu.

Böylece Kazakistan toprakları üç Moğol ulusu arasında taksimlenmişti. Bu toprakların büyük bir kısmı (ülkenin kuzeyindeki bozkırlar, İrtış'ın yukarı akımlarından Ala-Kul'a, oradan batıya doğru İli ve Sır-Derya civarları) Cuçi; Güney ve Güneydoğu Kazakistan Çağatay; kuzeydoğudaki topraklar ise Ügeday'ın ulusu sınırları içinde kalmıştı. Kazak Devleti'nin doğuş ve gelişme bölgeleri olduğu cihetle, Cuçi ulusu toprakları, bizim ilgi alanımız içinde olacaktır.

Üç prens, babalarının genel valileri olarak kendi uluslarında çeşitli faaliyetlerde bulundular. Yol ve köprü yaptırdılar; ara sıra çıkan ayaklanmaları bastırdılar. Uluslar bunların gelir kaynağı olup, imparatorluğun başındaki kişiye bağlıydı. Fakat zamanla durum değişti. Moğol İmparatorluğu'nun büyüklüğü ve Orhon'daki merkezin uzak oluşu sebebiyle gerçek iktidar, bölgelerdeki iktidardı. Büyük askerî güce sahip olan Çingis oğulları, kendi hanedanlarını ve uluslarını bağımsız yapmak istiyorlardı.

İlk önce Cuçi, imparatorluğun merkezinden bağımsız bir devlet kurmak istedi. Bu yüzden babası ile arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Cüzcanî, 1260 yılında yazdığı "Tabakât-i Nâsırî" adlı kitabında şunları anlatmaktadır: "Cuçi, Kıpçak bölgesini o kadar sevmişti ki, onu yıkılmaktan kurtarmaya karar verdi. O, kendi adamlarına,

'babamı Çingis-han aklını kaçırdı; çünkü bu kadar bölgeyi mahvedip, bu kadar insan öldürüyor' demiş ve bir av partisi sırasında Çingis-han'ı öldürmeyi planlamıştı. Çağatay, bu hain planını öğrenip, babasına yetiştirdi. O da, Cuçi'nin gizlice zehirlenmesini emretti." Reşidüddin ise, XIV. Yüzyıl başlarında kaleme aldığı "Câmi'ut Tavarih" adlı eserinde, Çingis-han ile Cuçi arasındaki çatışmayı başka bir şekilde anlatmaktadır. Bu versiyona göre Çingis-han, Cuçi'den Kelar, Başgird, Urus, Çerkes, Deşt-i Kıpçak gibi kuzey ülkelerini ve mülhekatını fethetmesini ister. Fakat Cuçi babasının emrini yerine getirmez. Bu duruma çok öfkelenen Çingis-han onu huzuruna çağırır. Cuçi, hasta olduğu gerekçesiyle Moğolistan'a gelemeyeceğini bildirir. Ama bu arada imparatorluğun batı bölgesinden gelen Mangıt kabilesine mensup bir Moğol, Cuçi'yi bir dağda avlanırken gördüğünü haber verir. Bu haber Çingis-han'ın yüreğindeki ateşi alevlendirdi. Oğlunun kendisine karşı isyan ettiği düşüncesine kapılarak, Çağatay ve Ügeday'ı ordularıyla üzerine gönderme kararı aldı. Kendisi de onların peşinden yola çıkacağı sırada, Cuçi'nin ölüm haberi geldi."

Reşidüddin, Cuçi'nin ölüm tarihini belirtmiyor. XV. Yüzyıla ait "Şeceret el-Etrâk" adlı kaynağa göre ise Cuçi, babasından 6 ay önce, yani 1227 yılının Şubat ayında ölmüştür. Aynı eserde, sarayın büyük emîrlerinden ve mukarrabînden olan Uluğ-Cirçi'nin büyük oğlunun ölüm haberini Çingiz-han'a nasıl verdiği konusunda bir de poetik hikaye yer almaktadır. Buna göre Çingiz-han, Uluğ-Cirçi'ye cevaben şöyle bir Türkçe şiir okumuş:

Kulun algan kulanday kulunumdan ayrıldım
Ayrılışkan ankuday er ulumdan ayrıldım.

(Kendi yavrusunu kaybeden kulan gibi yavrumdan ayrıldım; her tarafa dağılan ördek sürüsü gibi kahraman oğlumdan ayrıldım.)

Çingis-han bu sözleri söyleyince otağında bulunan tüm emîr ve noyonlar ayağa kalkıp, baş sağlığı dilediler ve ağıt okumaya başladılar. "Şeceret el-Etrâk"ın yazarına göre, Cuçi-han'dan 6 ay sonra Çingis-han da terk-i dünya eyledi.

Erken kaynaklara göre Cuçi-han Yukarı İrtış'da medfundur. XVI. Yüzyıl müelliflerinden Hafiz-i Tanış'a göre Cuçi'nin türbesi Orta Kazakistan'daki Sarı-Su havzasında Saraylı çayına yakın Ters-Kenderlik çayının biraz kuzeyindedir..

Cuçi'nin birçok karısı ve odalığı vardı. Güvenilir kaynaklara göre, yaklaşık 40 oğul ve sayısız torun sahibiydi. Reşidüddin "Câmi'ut Tavarih"inde Cuçi'nin 14 oğlunun adlarını sırasıyla şu şekilde saymaktadır: Orda, Batu, Berke, Berkeçar, Şıban, Tangut, Buva, Çilaukun, Şingkur, Çimpay, Muhammed, Udur, Tukay-Timur ve Şingkum. "Muizz el-Ansâb"da ise Cuçi'nin 18 oğlunun isimleri veriliyor. Bu listenin başında Orda, Batu, Berke, Esen, Büre geliyorlar. Berke, Büre ve Berkeçar'ın (onuncu oğlu) annesi Sultan-hatun; Orda ile Esen'in annesi ise Kongrat soyundan gelen bir kadınmış (ismi zikredilmiyor).

Cuçi'nin ölümünden sonra ikinci oğlu Batu (Batıý), batıdaki ordu tarafından babasının halefi kabul edildi. Bu seçim, Çingis-han tarafından de onaylandı. XIII-XIV.Yüzyıla ait rivayetlerde bu konuyla ilgili çok kısa bilgiler vardır, ama daha geç dönem kaynakları olayı tüm detaylarıyla vermektedirler. Mesela, Ebu-l-Gazi iki hikaye anlatır. Birine göre Çingis-han, Cuçi'nin ölüm haberini alınca çok üzülür. Matem günleri bitince küçük kardeşi Otçigin'e, "Deşt-i Kıpçak'a gidip Cuçi'nin ikinci oğlu Sain-han lakaplı Batu'yu babasının tahtasına çıkar," der. Batu, karargâhına Otçigin'in yaklaştığını öğrenince önemli misafiri karşılamak için önden kendi oğul ve küçük kardeşlerini gönderir, arkasından kendisi de yola çıkar. Üç gün sonra Otçigin, mevcut geleneklere uygun olarak Batu'yu babasının tahtına iclas eder. Taç giyme töreni dolayısıyla büyük toy tertiplenir. Bu arada Çingiz-han'ın ölüm haberi gelir. İkinci hikaye çok kısa. Cuçi hastalanıp öldüğünde Çingis-han henüz hayattaydı. O, Sain-han lakablı torununu kendi karargahına çağırır ve ona "Babanın tahtına otur ve onun gitmek istediği ülkelere git," der. Sain-han ordusunu sefer için toplarken Çingis-han ölür.

Deşt-i Kıpçak'daki âli iktidarın Batu'ya devredilmesiyle ilgili detaylı bir hikaye, XVI. Yüzyılda Horezm'de yaşayan Utemiş-hacı'nın "Çingis-nâme"sinde yer alır. Bu hikaye, her bakımdan bizim için enteresandır. "Çingis-nâme" yazarının kullandığı bazı terim ve deyimlerini koruyarak bu hikayeyi anlatalım. Cuçi ölünce, Orda-Ecen ile Batu adlı iki büyük kardeş arasında, ulusun reisi kim olacağı konusunda şiddetli bir tartışma çıkar. Taraflar tahtı birbirlerine bırakmak isterler. Bunun üzerine aynı anadan doğan iki kardeşle, Cuçi'nin diğer hanımlarından dünyaya gelen 17 oğul, topluca Çingis-han'ın huzuruna varırlar. "Büyük" dede, prensleri huzuruna kabul ettikten

sonra, onlar için üç adet yurt (urge) kurdurur. Altın eşikli beyaz yurt (altun bosagalı *ak urge*) Sain-han (yani Batu) için, gümüş eşikli mavi yurt (kümüş bosagalı *kök orda*) Ecen için (yani Orda-Ecen için) ve çelik eşikli gri yurt (bolat bosagalı *boz orda*) Şıban için kurulur; Tukay-Timur için ise üstü kapalı at arabasını (telegen) bile hazırlatmaz.

Çingis-han bu şekilde Batu'yu diğer torunlarından ayırır ve Cuçi'nin halefinin kim olacağı meselesini kesin bir çözüme kavuşturur. Böylece kardeşleri ve bütün halk ona itaat ederler.

Batu-han'ın ilk on yıllık iktidarı hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlıyoruz. Batu, 1228 veya 1229 yılında, Ügeday'ın büyük han seçildiği büyük kurultaya katılır. 1235'de batı ülkelerine yeni bir sefer kararı alınır ve Batu-han da birleşik Moğol ordusunun başına getirilir. Böylece Batu, 1236-1242 yılları arasında gerçekleştirilen seferler sonucunda Volga Bulgaryası ve Rus Knâzlığı'nı ele geçirir; Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Ulah ülkesi ve diğer Avrupa kentlerini tahrip ederek, uzun yıllar ayakta kalacak olan yeni bir Moğol devleti kurduğu Aşağı Volga'ya geri döner. İslamî kaynaklarda kurulan bu yeni devletten bahsedilirken çeşitli isimler kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Cuçi Ulusu, Deşt-i Kıpçak, Kıpçak, Bilâd-ı Berke, Beyt-i Berke, Kuzey Hükümdarlığı, Tokmak, Tokmak Ulusu, Bilâd-ı Özbek, Özbek Devleti ve Özbek Ulusu. Tarih literatüründe ise Altın Orda olarak geçer. Devletin başkenti, Aşağı Volga'daki Saray şehriydi..

Moğol İmparatorluğu'nda yürürlükte bulunan devlet hukukuna göre imparatorluk, han soyunun ortak mülkiyetiydi ve herkes kendi malikanesini yönetiyormuş gibi bu yönetime iştirak ederdi. Devletin bu tarz yönetim şekli Cüveynî (ölm. 1283) tarafından da kaydedilmiştir: "İdare ve ülke, han ünvanı verilen bir kişiye teslim edilmesine rağmen aslında bütün torunlar ve amcalar toprak ve kamu servetinin ortak sahibidirler."[2] Bu mülkiyet anlayışına göre yönetici hanedanın her yetişkin üyesi muayyen miktarda kabile ve boy ile meralar alırdı. Bundan başka her Moğol prensi, sarayının ve ordusunun masraflarını karşılamak için, imparatorluğun ortak mülkü olan

2 Cuveyni, *The Tarikh-i Jahan-gusha of Ala ud-Din Ata Malik-i-Juwayni*, Leiden-London, 1912, T. I, s. 30-31. Bundan sonra: Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*.

muayyen ziraat bölgelerinden ve yine muayyen miktardaki zanaatkârların gelirlerinden pay alırdı.

Altın Orda devletinde Cuçi'nin oğullarına ulus tahsis edilmesi konusunda erken kaynaklarda detaylı bilgiler yoktur. Bu konuda detaylı bilgiyi XVII. Yüzyıl müelliflerinden Mahmud b. Velî ve Ebu'l Gâzi'de buluyoruz. Onlar da, muhtemelen, elimize ulaşmayan veya henüz ulaşmamış bulunan başka bir kaynaktan yararlanmışlardır.

Ebu-l-Gâzi'ye göre Batu, Doğu Avrupa seferinden döndükten sonra Ecen lakaplı kardeşi Orda'ya "Bu seferde sen işimizin sonuçlanmasına katkıda bulundun. Bu yüzden sana babanın oturduğu bölgedeki topraklar ve 10 bin aile veriliyor,"der.[3] Reşidüddin'e göre Orda-Ecen kendi ordusu ve kardeşleri Udur, Tukay-Timur, Şingkum ve Singkum'un ordularıyla birlikte Cuçi ordusunun sol kanadını oluşturuyordu. "Onlara hâlâ sol kanat prensleri diyorlar". Batu'nun toprakları ile Orda-Ecen'nin toprakları arasındaki bölge, yazı Yayık'ın doğusundaki Irgız, Or, İlek kıyılarında Urallara kadar uzanan bölgede, kışı ise Arakum, Karakum, Sır-Derya kıyılarında, Çu-Su ve Sarı-Su kıyılarında geçirsin diye, Plano Carpini'de Sıban şeklinde yazılan Şıban'a verilmişti. Batu, Şıban'ın iktidarına "eski soy"lardan Koşçi (Kuşçi?), Nayman, Karlık (metinde böyle) ve Buyrak olmak üzere dört ana uruk dahil 15 bin aile (çadır) vermişti. Şıban ve oğullarının ordusu, Cuçi ulusunun ordusunun sağ kanadında yer alıyordu. Mahmud b.Velî'ye göre Batu, "yedi yıllık sefer" sırasında Tukay-Timur'un hizmetlerini fark ederek ona "kauçin"lerden (yani ordunun imtiyazlı kısmından –T.S.) Ming, Tarhan, Uşun ve Oyratları vermiş; toprak olarak ise As bölgesini (vilayet-i as) ile Mangışlak'ı bağışlamıştır. "Bahr el-Esrâr"ın başka bir yerinde, Tukay-Timur'un oğullarının, "Batu'nun isteğine uygun olarak" Hacı-Tarhan'ı (Astrahan şehri) da yönettikleri kaydediliyor. Tukay-Timur'un ve oğullarının ordusu, Cuçi kuvvetlerinin sol kanadında yer alıyordu.

Devlet başkanı olan Batu, geleneğe uygun olarak Cuçi'nin diğer yetişkin oğullarına da yurtlar vermiştir. Böylece bütünlüğün parçalara ayrılması sebebiyle yeni yeni siyasî yapılar ortaya çıkmıştır. Tabii ki bu yapılanma bütünlük örneği esas alınarak şekillendirilmiştir: 1) Yaklaşık olarak müstakil hükümdar hukukuna sahip oğullarıyla birlikte Çingizîler; 2) Belli miktarda bağımlı feodaller; 3) Yurtlar.

3 Ebu'l Gazi, *Histoire des Mongols et des Tartares par Aboul-Ghazi Behadour Khan*, publiée par Le Baron Desmaisons, t. I, s.181; *Secere*, s. 159.

Altın Orda devletinde karmaşık ulus sisteminin tarihi, onun genel olarak Kök-Orda ve Ak-Orda'ya bölünmesiyle birlikte başlar. Bu iki Orda'nın tarihi, Kazakistan'ın XIII.-XIV. Yüzyıllardaki tarihi ile doğrudan bağlantılıdır.

3. Kök-Orda ve Ak-Orda

Kök-Orda ve Ak-Orda'nın ortaya çıkış şartları ve coğrafî konumları, bilimsel neşriyatta defalarca tartışılmıştır. Ancak, bugüne kadar, tarihî kaynaklara dayanan ve üzerinde ittifak sağlanan bir görüş yoktur. Altın Orda tarihini araştıranlar, Kök-Orda ve Ak-Orda'nın Cuçi ulusunun farklı kısımlarının adı olduğu konusunda hemfikirdirler. Yine de bu iki ordanın Cuçi ulusunun neresinde ve ne zaman ortaya çıktığı hususu araştırmacılar arasında ihtilaf konusudur. Bu tartışmalara girmeden, sadece İslamî kaynaklarda verilen bilgileri aktaralım. Bu kaynaklar, şarkiyatçılar tarafından biliniyor; ama özellikleri henüz tam araştırılmadığı için, Cuçi Ulus'unun tarihinin yazılmasında tam olarak kullanılmamıştır.

Reşidüddin'e göre, Cuçi ulusu "İrtış sınırlarının içinde idi; devletin başkenti de oradaydı". Ebu-l Gazi, "Cuçi-han'ın konağı (tahtgâhı)nın Deşt-i Kıpçak'da Kök-Orda denilen bölgede" bulunduğunu ve Cuçi'nin geniş topraklarının bu kısmının Orda isimli oğluna geçtiğini kaydediyor. Ebu'l Gazi hangi kaynaklardan faydalandığını belirtmiyor; fakat onun sözleri, 1246 yılında Cuçi ulusunun bütün topraklarından geçen, Orda, Batu ve Şıban'ın çağdaşı Plano Carpini tarafından doğrulanıyor. Carpini, yol arkadaşlarıyla birlikte günlerce "bir deniz kenarından" gittiklerini (burada sözü edilen deniz İrtış'ın yukarı akımlarındaki Ala-kul Gölü'dür) belirterek, "Bu topraklarda Batu'nun ağabeyi Ordu yaşıyor. Ayrıca o, tüm Tatar prenslerinden daha büyüktür. Orada onun babasının bir ordası, yani sarayı var. Bu sarayda babasının kendilerini idare eden hatunlarından biri oturur."[4] "Muizz el-Ansâb" adlı şecerenamenin XIV. Yüzyılda yaşayan adı meçhul müellifi ise şöyle diyor: "Orda, Cuçi-han'ın büyük oğluydu. Babası hayattayken ve hatta öldükten sonra da çok sayılıyordu. Büyük otorite sahibiydi. Fakat Cuçi öldükten sonra iktidar Batu'ya geçti. Orda, Batu'nun iktidara gelmesine razıydı. İki kardeş arasındaki candan arkadaşlık, Batu'nun babanın yerine geçmesini kolaylaştırdı. Mengu-kaan'ın çıkardığı yarlıklarda Orda'nın adı, Batu'nun adından önce zikrediliyordu. Orda'ya Ecen de diyorlar. O, Esen ile aynı anneden doğdu. Orda'nın hepsi de Kongrat kabilesinden olan üç büyük karısı vardı. Onun oğullarına ve uruğuna Kök-Orda diyorlar."[5]

4 Plano Carpini, *Puteşestviya v vostoçnıye strani Plano Karpini i Rubruka*, M., 1957, s. 3, 218, dn. 1194.

Bazı kaynaklara göre Orda, Cuçi'nin Kongrat kabilesine mensup ilk hanımından olma oğluydu. Bu durumda Cuçi'nin ana yurdunun Orda'ya geçmesi geleneğe aykırıdır. "Çünkü Moğol ve Türkler'de yaygın olan bir geleneğe göre, babalar büyük oğullarını daha hayattayken evden ayırır; onlara mal, sığır ve koyun sürüleri verirlerdi. Geri kalanlar ise, ocak ve evin bağlantısı sayılan, yani bir anlamda evin ve ailenin temeli kabul edilen ve "otçigin" denilen küçük oğula aitti."[6] Bazı kaynaklarda (mesela, "Bahr el-Esrâr"da) Cuçi'nin ilk oğulları şöyle sıralanıyor: Batu, Orda, Berke, Tukay-Timur. Belki de Orda, Cuçi'nin birinci veya ikinci değil, on dördüncü oğluydu. Bunu, Orta Çağ Müslüman tarihçileri gibi biz de bilmiyoruz; çünkü XIV. Yüzyılın başında Moğol İmparatorluğu ve dört ulusun tarihi yazılmaya başladığında, – bir kaynakta belirtildiği gibi, – bir tane bile bilirkişi bulunamamış ve bu yüzden Cuçi'nin bütün çocukları tespit edilememiş ve kesinleştirilmemişti. M.G. Safargaliyeff, Orda-Ecen'in Cuçi'nin en küçük oğlu olduğu için babasının ülüşünü tevarüs ettiğini tahmin etmektedir. Elbette böyle bir tahminde bulunmak mümkündür, ama birçok itirazlara yol açmaktadır. Örneğin, Petersburg'lu Türkolog A.P. Grigoryeff, kaynakların analizine dayanarak, Moğollarda "ecen" kelimesinin en küçük oğul için değil, baba yurdunu tevarüs eden dördüncü oğul için kullanıldığı şeklinde önemli bir sonuca ulaşmıştır.

Öyle veya böyle, Orda-Ecen, İrtış'ın yukarı akımlarındaki Ala-Kul civarında bulunan ata ülüşü Kök-Orda'yı almıştır. Bu konuda, Çingis-han'ın Cuçi'ye kimin halef olacağı hususunda karar verirken Orda-Ecen'e "kök-orda" denilen mavi renkli bir çadır kurdurduğunu anlatan Utemiş-Hacı'nın efsanevî hikayesini hatırlatmak istiyoruz.

Şimdi Ak-Orda terimine geçelim. Ebu-l Gazi'nin yazdığına göre, Berke-han öldükten sonra (yakl. 1266-67 yılları) Mengü-Timur-han

5 *Muizz al-ansab fi şacarat salatin mogol*- Paris Milli kütüphanesi, elyazması, Vrk. 18 b.

6 Raşid ad-din, *Cami'ut Tavarih*, II/107

iktidara gelip, el ve ulusu düzene sokmaya çalıştı. "Küçük ve büyük kardeşlerine, Batu-han'ın yaptığını yaptı. Ak-Orda adlı memleketi Şıban-han'ın oğlu Bahadur-han'a, Kaffa ve Kırım viyaletlerini Tukay-Timur'un oğlu Uruk-Timur'a bağışlayıp, kendisi Bulgar ülkesine sefere çıktı. İki sene sonra oradan muzaffer olarak döndü."[7]

Aynı bilgiler, neredeyse aynı kelimelerle "Bahr el-Esrâr"da da mevcut. Yazarların ikisinin de aynı kaynaktan faydalandığı âşikâr. Mahmud b.Veli'nin kaydına göre, Berke öldükten sonra Mengü-Timur-han iktidara gelerek, idarî işlerle meşgul oldu. Her konuda Batu'yu taklit eden Mengü-Timur-han, toprakları paylaştırmaya başladı. Ak-Orda bölgesini (memleket) Şıban'ın oğlu Bahadur-han'a, Kaffa ve Kırım viyaletlerini Tukay-Timur-hanun oğlu Uzruk-Timur'a bağışlayıp, kendisi Bulgar ülkesini fethetmeye gitti. Bu sefer iki yıl sürdü"[8] "Bahr el-Esrâr"ın başka bir yerinde Ak-Orda hakkında şu bilgi veriliyor: Çingis-han oğlu Cuçi-han oğlu Şıban-han, yedi yıllık sefer sırasında Rus, Çerkes ve Bulgarlar'ın ülkelerini fethederek çok yararlılık gösterdiği için, mükafaat olarak ağabeyi Batu-han'dan Koşçi (Kuşçi?), Nayman, Buyrak ve Karluk olmak üzere dört *omak* (kabile) aldı. "Şıban-han ölünce, el ve ulus yönetimini babasının yerine Bahadur-han eline aldı. Akraba, kavim ve dört kauçini toplayıp, yazlık ve kışlık olarak Yüz-Orda da denilen Ak-Orda'yı seçti. "Han oğlı" olarak bilinen Tukay-Timur-han'ın oğullarına itaat etmenin kesin ve kaçınılmaz görevi olduğunu düşünüyordu ve bütün hayatı boyunca itaat dairesinden dışarı çıkmadı."[9] Kullandığımız Curabek yazmasının fotokopisinde "Yüz Orda" kelimesinin arkasındaki bütün metnin çizilmiş olması enteresandır. (Bunu müstensihin mi, yoksa sahibinin mi yaptığını bilemiyoruz).

Ak-Orda adının geçtiği ilk kaynak, her halde Kutb'un "Hüsrev-ü Şirin" adlı eseridir. Bu poema, 1340-1342 yıllarında Altın Orda topraklarında kaleme alınmış ve Altın-Orda'nın hanı Özbek'in oğlu Tınıbek'e ithaf edilmişti. "Hüsrev-ü Şirin"in giriş bölümlerinde Tınıbek hakkında şu satırları buluyoruz:

7 Abu-l-Gazi, *Histoire des mongols*, I/173.
8 Mahmud bin Vali, *Bahr al-asrar fi manakib al-ahyar.* T. 6, cüz. 2-3. Curabek yazması fotokopisi (St. Petersburg Kütüphanesi Şarkiyat Enstitüsü, FB-82); T. 6, cüz. 4 "Indian Office" kütüphanesi fotokopisi. Cüz, 3, varak 108 ab.
9 Age., cüz 4, varak 9a.

Ulus el erkligi sultanı hanı,
Hanımız Tınıbek şah-i juan baht
Kim oş andın kuuanur tac u taht,

Yani,

Ulusun ve elin tahtının sultan-ı hanı
Tınıbek-hanımız, dünyanın bahtlı şahı
Ki onunla kıvanır tac-u taht

Şair, bundan sonraki beytlerde Allah'a niyaz ederek, Tınıbek'e mutluluk vermesini ve insanlara başka bir hanın gönderilmemesini istiyor. Sonra Ak-Orda kelimesinin geçtiği bir beyitte Tınıbek'in karısının adı zikrediliyor:

Cemile Han Melek ol baht örki
Ak Orda devleti ol taht körki,

Yani,

Güzel Han-Melek'dir ol bahtın kaynağı,
Ak-Orda onun devleti, o tahtın süsüdür.

Bu beyitlerden, Cuçi ulusunda Tınıbek'in hanlık yaptığı bir dönemden bahsedildiği anlaşılıyor. Tınıbek, bir yıldan daha kısa bir süre tahtta kalmıştır. XIV. Yüzyıl İslam müellifleri, Tınıbek ve onun durumuyla ilgili bilgiler vermektedirler. Buna göre Tınıbek, Özbek-han ile hanşa Taytoğlı'nın büyük oğludur. Yine bir kaynakta onun "Allah'ın çok güzel yüzlü yarattığı insanlardan biri olduğu" belirtilerek şöyle deniliyor: "Babası onu halef tayin etti. Babasının etkisinin altındaydı ve onu çok sayıyordu. Fakat Allah'ın takdiri böyleymiş. Babası öldükten sonra kısa süre iktidarda kaldı; başına gelen ayıp işlerden dolayı öldürüldü ve iktidara kendisinden daha iyi ve daha mükemmel olan kardeşi Canibek geldi". Bu sözler, 1332 yılında Özbek-han'ın otağını ziyaret eden, her iki kardeşi gören ve hatta Canibek'in karargahında kalan İbn Batuta'ya ait.[10] Şimdi "Tarih-i Şeyh-Üveys"in müellifi al-Aharî'nin yazdıklarını nakledelim: "Hicrî 743 yılında (= 6.VI.1342-25.V.1343) Özbek-han öldü. Onun halefi Dinibek oldu. Onun Canibek ve Hızırbek adında iki kardeşi vardı. Canibek, ağabeyi Dinibek'e karşı isyan etti. Aralarında bir savaş çıktı ve sonunda Dinibek yenilip, esir düştü. Canibek onu idam ederek ba-

10 Tiesenhausen, I/296.

basının tahtına çıktı. O, Hızırbek'i de öldürüp, 743 yılında tahtı ele geçirdi."[11] Bazı kaynaklarda Özbek-han'ın Hicrî 742 yılının Şevval ayında öldüğü (23 Mart - 20 Nisan 1342) ve Tınıbek'in, annesinin tahrikiyle saray emîrleri tarafından öldürüldüğü kaydedilirse de, bu husus ele aldığımız konuda pek de önemli değildir.

Bazı kaynaklarda Kök-Orda ile Ak-Orda konusu farklı anlatılıyor. Bu kaynaklardan biri, Muinüddin Natanzi'nin "Müntehab et-tavarih-i Muini"sidir. Şiraz'da 1413-14 yıllarında yazılan bu umum tarih kitabının biri Ömer-Şeyh'in oğlu İskender'e, diğeri Şahruh'a ithaf edilen iki farklı nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak, "Müntehab et-tavarih-i Muini"nin kaynakları meçhuldür. Metinde çok sık kullanılan Türkçe ve Moğolca kelimelere istinaden kaynaklarının Türkçe olduğu ileri sürülmektedir. Muinüddin Natanzi'nin eserini yayınlayan Jean Aubin'in fikrine göre "Müntehab et-tavarih-i Muini"nin yazarı, daha geç olayları tasvir ederken bilgileri kitaplardan değil, Ömer-Şeyh ve oğlu İskender'in sarayında hizmet eden Moğol emîrlerinin anlattıklarından almaktaydı. Bununla birlikte, Cuçi ulusunun doğu kesiminin tarihi hakkında enteresan ve değerli bilgiler veren "Müntehab et-tavarih"in bazı mâlumâtları kesin olmadığı gibi, bazen birbiriyle tenakuz teşkil eden bilgiler de içermektedir. Yine de Ak-Orda ile Kök-Orda'nın ortaya çıkışı konusunda anlattıkları oldukça değerli bilgilerdir.

"Müntehab et-tavarih"in yazarı, sol kanat prenslerini, yani Orda-Ecen'in ve dört kardeşinin çocuklarını Ak-Orda sultanları, sağ kanat prenslerinin çocukları olan Şıbanîleri ise Kök-Orda sultanları olarak göstermekte ve bu iki devletin Toktay-han (1290-1312) ile 1300'de öldürülen Nogay döneminde oluştuğunu yazmaktadır. Onun yazdığına göre, Cuçi ulusu Nogay öldükten sonra ikiye ayrılmıştır. "Kendisini Arın-Kan (metinde böyle yazılmasına rağmen "öngkar", yani "sağ kol, ordunun sağ kanadı" diye okumak gerekir – T. S.) ve Kök-Orda olarak adlandıran kesim, Urus, Çerkes, As, Mhşi [Mokşa], Bular, Macar, Avkek, Başgırd, Libkay, Hacı-Tarhan ve Ak-Saray'ı aldı. Kendisini Sol-Kol ve Ak-Orda diye adlandıran kesim ise Cend, Barçkend ve Sığnak'ı aldı."[12] Başka bir yerde ise şöyle yazıyor: Nogay ölBRK

11 *Tiesenhausen*, II/101.

12 Natanzi– Muin ad-Din Natanzi. *Muntahab at-tavarih-i Muini* ("Anonim İskandara"). Rukopis SPb filiala İnstituta vostokovedeniya RAN, s. 381. Extraits du Muntakhab al-tavarkh-i Mu'ini (Ananime d'Iskandar).

dükten sonra "Cuçi ulusu ikiye ayrıldı. Sol kanada ait olan memleketler, yani Tules sınırlarıyla, Cend ve Barçkend civarına kadar olan Uluğ-tag, Segiz-Yagaç ve Kara-Tal toprakları, Nogay'ın oğullarına kaldı. Bunlar kendilerini Ok-Orda sultanları olarak adlandırmaya başladılar. İbir-Sibir, Rus, Libka, Ukek, Macar, Bulgar, Başgırd ve Saray-Berke'yi içine alan sağ kanat vilayetleri ise Toktay'ın oğullarına kaldı. Bunlar da kendilerini Kök-Orda olarak adlandırdılar." Metnin bundan sonraki kısmında "Kök-Orda sultanları" ile "Ak-Orda sultanları" anlatılıyor.

Ak-Orda, Kök-Orda ve bunların hükümdarları hakkındaki bilgiler, el-Gaffari, el-Lari, Haydar Râzi, el-Hâki, Müneccimbaşı ve diğer yazarların eserlerinde de var. Bu bilgilerin mukayeseli kaynak analiz metoduyla titiz bir şekilde incelenmesi gerekir. Burada sadece adı sayılan kaynakların Muinüddin Natanzi'nin anlattıklarıyla pek çok konuda mutabık bulunduklarını ve hatta bazen kelimesi kelimesine ondan iktibas yaptıklarını belirtmekle yetinelim.

Netice itibariyle;

Kök-Orda: a) Kök-Orda kelimesi, Cuçi'nin henüz kendisi hayattayken, İrtış'ın yukarı akımlarındaki Ala-Kul civarında bulunan otağını (tahtgâh) tarif için kullanılan resmî bir terimdir; b) Bu terim, daha sonra, Cuçi'nin oğlu Orda-Ecen'in torunları ve batıda İrtış'ın yukarı akımlarından, İli ve Sır-Derya nehirlerine doğru uzanan topraklar için kullanılmıştır; c) *Kök-Orda'daki Cuçilere "sol kanat prensleri denirdi"*.

Ak-Orda: a) Ak-Orda terimi, ilk defa 1266-67'de vukû bulan olaylarla birlikte kullanılmaya başlanmışsa da, Altın-Orda hanı Mengü-Timur'un döneminden, yani 1266 yılından önce de kullanıldığı anlaşılmaktadır; b) Ak-Orda terimi, Cuçi'nin oğlu Şıban'ın torunlarına ait olan ve coğrafî açıdan ilk Altın Orda hanlarının Aşağı Volga havzasındaki şahsi toprakları ile Orda-Ecen'in toprakları arasındaki vilayetlerin ana kısmı için kullanılıyordu. Orda-Ecen'in toprakları ise, başlangıçta Cuçi ulusunun en doğusunda bulunmaktaydı; c) *Ak-Orda prenslerinin orduları, Cuçilerin sağ kanadı bünyesinde yer alıyordu.*

Ak-Orda ve Kök-Orda terimlerinin yerini, XIV.Yüzyılın ikinci yarısında Ulus-ı Özbek (Özbek Ulusu) deyimi almış; ondan sonra da

Publiés par Jean aubin. Editions. Teheran, 1957. s. 81-82. Bundan sonra: *Natanzi*.

söz konusu terimler, Cuçi ulusu topraklarında kullanımdan kalkmıştır.

"Müntehab et-tavarih" ("İskender Anonimi") yazarı Muinüddin Natanzi'nin Ak-Orda ve Kök-Orda'nın ortaya çıkış zamanı ve şartları hakkındaki hikayesi "gerçekle hiç bir ilgisi olmayıp, XV. Yüzyılda bile anonimin yazıldığı İran'da, Cuçi oğullarının tarihinin ne kadar yanlış bilindiğini gösteriyor."[13]

4. XIV. Yüzyılda ve XV. Yüzyılın Başlarında Doğu Deşt-i Kıpçak

Kök-Orda hanı Orda-Ecen, kardeşleri Batu, Şıban, Tangut ve Tukay-Timur'la birlikte 1236-1242 yıllarında Moğol ordusunun batı seferine iştirak etti. 1245 yılında ise Orda-Ecen Cuçi ulusunun temsilcisi sıfatıyla kardeşleri Batu, Şıban, Tangut ve Tukay-Timur'la birlikte Göyük'ün Karakorum'da hakan-ı kebîr seçildiği büyük Moğol kurultayına katıldı. Elimize ulaşan rivayet kaynaklarında, Orda-Ecen'in ölüm tarihi belirtilmiyor. 1246 yılında Orda henüz hayattaydı; fakat 1251 yılında, ulusun başında Orda'nın dördüncü oğlu Künkiren bulunuyordu. Künkiren'den sonra tahta Orda oğlu Sartaktay oğlu Kuinci (Köniçi) oturdu. Kuinci'nin adı, ilk defa 1280 yılı olaylarıyla birlikte zikredilmektedir. Reşidüddin ve XV. Yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen bir yazara göre Kuinci, uzun süre iktidarda kalmıştır. Anlatılanlara göre oldukça heybetli ve kiloluydu. Hiçbir at ağırlığını çekemediği için mecburen arabayla seyahat ederdi. Ölümü de tesadüfî oldu ve bir gün âniden boğazından yağ akmaya başladı ve hemen öldü. Yerine şairlere has bir ad taşıyan büyük oğlu Bayan geçti.

Cuçi oğullarının topraklarını birbirinden ayıran sınırlar, sadece genel hatlarıyla belirlenmişti. Bu sınırlar, siyasî ahvale göre bir genişleyip bir daralıyordu. Orda-Ecen'in XIII.Yüzyılın ikinci yarısındaki halefleri, artık orta Sır-Derya'daki Cend ve Özgend civarında yaşıyorlardı ve ulusun siyasî merkezi oraya taşınmıştı. Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki Sığnak şehri, Orda-Ecen'in çocuklarının otağı ve mezar yeri oldu. Natanzi ve Mahmud b.Velî'nin anlattıklarına göre, XIV.Yüzyılda Sığnak haricinde Çingizî hanedan sultanlarının binalar kurdukları, "hayırlı işler" yaptıkları Satayçuk, Sauran, Cend, Barç-

13 V. V. Bartold, *Soçineniya*, V/139

kend ve Otrar şehirleri Orda'nın torunlarına aitti. Şıban'ın çocuklarının toprakları ise, tam tersine, doğuya doğru genişlemişti ve XIV. Yüzyılda artık İrtış'ın orta akım bölgelerini kapsıyordu. "Bahr el-Esrâr"ın yazarı Cuçid Bulad'a (metinde böyle) göre, Uz-Timur oğlu Abay-han'ın torunlarından Timur-Kutluk'un oğlu, 810/1407 yılında Saray'da han olduktan sonra Ak-Orda'yı da hâkimiyet alanı içine almıştır. Sultan, Ak-Orda sınır bölgelerine baskın yapan Kırgız kabilelerini cezalandırmak amacıyla bir sefer tertiplemiş; Orda-Ecen'in çocukları da bu sefere katılmışlar, fakat Şıban'ın oğulları, Timur dönemindeki (1370-1405) askerî harekatlar sırasında Kırgızlar kendilerini sakladıkları için, Altın-Orda hanının bu tecziye seferine iştirak etmemişlerdir. Bulad, Kırgız topraklarına girip onları yenilgiye uğrattıktan sonra, İrtış bölgesinin korunmasını Bahrin (metinde böyle, fakat Bayrin değil!) kabilesine tevdi edip geri dönmüştür.

Kök-Orda sultanları, her ne kadar nominal olarak kendilerini tebaa gibi görüyor idiyseler de, aslında fiilen bağımsızdılar ve Altın-Orda hanlarının kurultaylarına katılmazlardı. Reşidüddin "Orda'nın oğullarından hiçbiri, kendilerini ayrı gördükleri ve kendi uluslarının bağımsız hâkimi olarak kabul ettikleri için, tesadüfen de olsa Batu soyundan gelen hanların (ayağına) gitmediler. Bununla birlikte Batu'nun tahtında oturan kişileri kendi efendileri ve âmirleri olarak kabul etmek, onların adını yarlıklarının üst kısmına yazmak gibi bir âdet edinmişlerdi," diye yazmaktadır.[14]

Fakat XIV. Yüzyılda Orda-Ecen'in torunları, Batu'nun torunlarına karşı duydukları göstermelik bağımsızlığı asgariye indirerek, kendi adlarına sikke kestirmeye başladılar. Altın-Orda hanlarına karşı bağımsızlığını ilk ilan eden kişi ise, sol kanat sultanı Mübarek Hoca oldu. Onun 728/1327-28 – 729/1328-29 yıllarında Sığnak'da "Adil sultan Mubarak Ho(ca), Tanrı onun hükümdarlığına uzun ömür versin" yazılı sikke kestirdiği bilinmektedir.

Müslüman doğuda sikke darbetme hakkı sadece bağımsız hükümdarlara mahsus olduğu için, Oltın Orda hanlarının böyle bir durumu protesto etmemeleri mümkün değildi. Tüm Cuçi ulusunun başı sayılan Altın Orda hanı Özbek-han'ın (1312-1342) Orda-Ecen'in torunlarını tekrar kendine bağlama teşebbüsü, berikiler fiilen bağımsız olmak istediklerinden, Muinüddin Natanzi'nin tabiriy-

14 Raşid ad-din, *Cami'ut Tavarih*, II/66.

le, "hâlâ Deşt-i Kıpçak'da hafızalardan silinmeyen" bir kargaşaya (bulgak) yol açtı. Taraflar arasında meydana gelen çarpışmalar, Mübarek Hoca'nın hezimetiyle sonuçlandı ve "Kırgız topraklarıyla Altaylar arasına kaçan Hoca, birkaç yıl oralarda hanebercluş dolaştıktan sonra öldü."

Canibek-han'dan (1342-1357) sonra Altın Orda'da kargaşa ve saray darbeleri dönemi başladı. 60'lı yıllarda pay-ı taht Saray'da bir yıl içinde dört han değiştiği bile oldu. Altın Orda'daki bu iktidar savaşına en aktif şekilde katılanlar *sol kanat sultanları* idi.. Hızır-han'dan itibaren ise Orda-Ecen torunları Saray tahtına sırayla çıkmaya başladılar ve zamanla bunların iktidar süreleri yavaş yavaş uzadı. Bu siyasî kargaşa sonucunda, eskiden tek devlete ait olan topraklarda bağımsız yeni devletler ortaya çıkmaya başladı ve bu devletlerin başında bulunan yöneticiler Saray hanıyla birlikte aynı sırada hükümran oldular.

Doğu Deşt-i Kıpçak sultanları da Altın Orda'dan ayrıldılar. Mübarek Hoca tarafından başlatılan infirak hareketi ve iktidarın XIV. Yüzyıl ortalarında büsbütün zayıflaması sonucunda, Orda-Ecen'in sözde bağımlı olan vilayetleri, Urus-han döneminde fiilen bağımsız hale geldi. Kazak hanlarından iki kolun şeceresi doğrudan Urus-han'a bağlandığı için, onun dönemi üzerinde daha detaylı duracağız.

Arap yazarlardan el-Kalkaşandî Urus-han'dan bahsederken, "Horezm'de yaşayan bir boya mensuptu ve belki de adı Muhammed, Urus da lakâbıydı" diye yazmaktadır. Mısır sultanı münşisinin 776/1374-75 tarihli bir mektubunda Urus-han'dan Muhammed adıyla bahsedilmektedir. Farsça ve Türkçe yazan müellifler ise ondan "Urus-han uzbekî" veya sadece "Urus-han" diye bahsederler. *Urus* kelimesi *Rus* etnoniminin değişik bir şive söyleyişidir. Bu fonetik değişikliğin nasıl ortaya çıktığının izahı zor. Türk dillerinde kelimenin başına r- gelmez. *Rus* kelimesi de *urus*, *orus*, *orıs*, bazen *arus* ve *ars* (elif-i memdude ile – T.S.) olarak yazılıyor ve muhtemelen *arıs* şeklinde telaffuz ediliyordu. Kazak hanları soyunun başındaki adama Urus denmesi, bizi ne şaşırtmalı, ne de derin derin düşündürmeli. Urus ismi veya lakâbı, en az XII.Yüzyıldan itibaren Türk beyleri ve Çingizîler arasında oldukça yaygındı. Günümüz araştırmacılarına göre, genelllikle sarışın çocuklara Urus denirdi.

Kaynaklarda Urus-han'ın şeceresiyle ilgili bilgiler, oldukça mütenakız. Kimi kaynaklara göre Cuçi oğlu Orda-Ecen'in, kimi kaynaklara göre de Cuçi'nin diğer bir oğlu Tukay-Timur'un ahfadındandır. Ama her halükârda Cuçi ulusunun sol sanat prenslerinin torunuydu. Natanzi'ye göre, Urus-han, "oldukça güçlü ve kudretli; biraz şirret, fakat kararlı ve sert karakterli" bir hükümdardı; "Otrar, Sauran, Cend ve Barçkend'de medrese, hangâh, mescid ve diğer binaları kurduran" dedesi Erzen'i örnek alarak, o da başkenti Sığnak'da binalar inşaa ettirdi.[15] Mahmud b.Velî ise, Urus-han'ın diğer bir siyasî merkezinin Ural Nehri'nin aşağı akımlarındaki Saraycuk şehri olduğunu kaydeder.

S. L.-Paule ve C. E. Bosworth'un "Müslüman Hanedanlar" adlı eserinde belirtildiğine göre, Urus-han, 1361'den 1375'e kadar, A.Yu. Yakubovski'ye göre ise "763'den 782 H.yılına kadar, yani 1361'den 1380 yılına kadar iktidarda kalmıştır". Fakat bu bilgiler, hiç bir belgeyle kanıtlanmadığı için inandırıcı görünmüyor. Kaynaklara bakalım. XIV.-XV. Yüzyıl vakayinameleri, Urus-han'ın tahta cülus dönemi ve o günkü şartlarla ilgili herhangi bir bilgi içermemekle birlikte, dokuz yıl iktidarda kaldıktan sonra 778 H/1377 Miladî yılı ilkbaharında öldüğünü belirtmektedirler. Demek ki, 769/1368 yılında tahta çıkmıştı. Gariptir ama, XVII. Yüzyıl Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı'nın da aynı tarihleri verdiğini burada belirtmiş olalım. Onun yazdığına göre Urus-han, 769 yılında iktidara gelip, 778 H.yılında vefat etmiştir. Nümizmatik bilgiler de bunu doğrulamaktadır. 770/1368-69 yılında Sığnak'da darbedilen ve üzerinde Urus-han'ın adı yazılı olan bir sikke elimizde mevcuttur.

Sol cenahın en büyük sultanı olan ve daha önce babasını Altın Orda tahtını fethetmesi için birkaç kez ikna etmeye çalışan Urus-han'ın amacı, iki parçaya bölünmüş bulunan Cuçi ulusunu tek bir devlet halinde birleştirmekti. Bu yüzden zâdegânlarla yaptığı bir kengeşte "devlet erkanına ve beylere" niyetini açıklayıp, onların desteğini sağlayınca, hemen sefer hazırlıklarına başladı. Seferin tarihi belirtilmiyor. "Bahr el-Esrâr"ın yazarına göre Urus-han, tahta çıktıktan 4 sene sonra sefere çıkmıştır. El-Muhibbi, İbn Haldun ve el-Kalkaşandî gibi Arap müellifleri ise, Urus-han'ın 776/1374-1375 yıllarında Saray'ı ele geçirdiğini, fakat Altın Orda başkentinde uzun süre kalmadığını belirtiyorlar.

15 *Natanzi*, el yazması, s. 239-240; taş basım, s. 88, 92; *Hafız-i Ebru*, s. 432 b.

Kaynaklarda, Urus-han'ın Altın Orda'ya ait olan Volga bölgesini neden terkettiği kaldedilmiyor. Çok büyük bir ihtimalle Mirza Mamay ve beylerinin gücüyle boy ölçüşecek kuvvete sahip değildi. Öyle veya böyle, 777/1375-76 yılında Sır-Derya sahillerine dönen Urus-han, hayatının son anına kadar bir daha Deşt-i Kıpçak topraklarından dışarı çıkmadı. Timur ve oğullarının vakanüvisleri de, aynı bilgiyi vermektedirler. Vukû bulan olayların kroniği ise şu şekildedir:

Şerafeddin Ali Yezdî'ye göre Celayir emîrleri Sarı Buka ve Adilşah Behram, 1376 yılı ilkbaharında Timur'a karşı isyan ederler; fakat fazla direnemeyince Deşt-i Kıpçak'a kaçıp, Urus-han'a sığınarak, onun hizmetine girerler. Aradan birkaç ay geçtikten sonra, Urus-han yazlığında bulunduğu bir sırada, bu ikisi hanın naibi Ulcibiy'i öldürüp, Moğolistan* hanı Kamerüddin'e kaçarlar ve onu Timur'a karşı isyana kışkırtırlar. Timur ise, Celayirî emîrlerinin sürekli isyan etmesinden bıktığı için, üzerlerine yürüyerek, günümüz ifadesiyle söylemek gerekirse, yeni bir askerî taksim yapar. Böylece Celayir ulusu son nefesini verir ve mirası da diğer emîrler arasında taksim edilir.

777 yılın sonunda/1376 yılının Mart-Nisan aylarında Timur'un sarayının eşiğini ilk tıklatan Toktamış-oğlan'dı. Olaylar, Toktamış [veya Tohtamış]ın askerî ünü Mâverâünnehir'i kaplayan Timur'un yanına kaçışına, Urus-han'ın Saray seferi ve Sır-Derya kıyılarına dönüşünün yol açtığını göstermektedir. Çünkü Urus-han idarî işlerini düzene sokup Hacı-Tarhan (Astrahan) ve Saray seferine çıkmaya hazırlık yaparken, Mangışlak emîri ve Toktamış'ın babası Tuy-Hoca-oğlan isyan etmiş ve sefere katılmadığı için idam edilmişti. Haklı olarak kendi hayatından endişe eden Toktamış, Orda'dan birkaç kez kaçıp tekrar dönmüş ve her seferinde henüz reşit olmadığı için affedilmişti. Natanzi, Urus-han'ın Özbek-han'ın tahtını ele geçirip, tüm iktidarı eline alması üzerine Toktamış'ın Timur'a sığındığını kaydetmektedir. Toktamış'la birlikte kaçan biri daha vardı: Uruk-Timur. Böylece Urus-han, onun el ve bölgesini Tayga'ya suyurgal olarak vermişti.

* Metinde Moğolistan yazılmış ise de, biz gerçek Moğolistan'la "Cete" de denilen Moğolistan'ı birbirinden ayırdetmek ve okuyucunun kafasını karıştırmamak için, Doğu Kazakistan'ı teşkil eden bu bölgeye, yazarın ısrarla Moğolistan kelimesini kullanmasına rağmen, "Moğulistan" diyeceğiz. Nitekim ünlü tarihçi L. N. Gumilëv de "Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları" adlı eserinde bu şekilde yazmaktadır. Moğollaşmış Türkler'e o dönemin bazı tarihçileri "Moğul", "Moğıl", "Mogıl" veya "Mugal" ve bazen de "Cete" derlerdi(Çev.).

Toktamış-oğlan'a çok değerli hediyeler ihsan eden Timur, saygı ve teveccüh nişanesi olarak ona "oğlum" diye hitap etti. Bundan başka Urus-han'ın topraklarını fethetmesi için bol miktarda altın, değerli ziynet eşyası, davul, sancak ve asker verdi. Böylece istediğini elde eden Toktamış-oğlan, Semerkand'dan Türkistan'a doğru yola çıktı. Onun Sauran'a geldiğini öğrenen Urus-han, oğlu Kutluk-Buka-oğlanı büyük bir orduyla üzerine gönderdi. "Urus-han uzbekînin oğlu, ordusunun başına geçerek Toktamış-oğlan'la ağır çarpışmalara girdi". Bu çatışmalar sırasında Kutluk-Buka öldüyse de, Toktamış-oğlan da münhezim bir şekilde Timur'un yanına kaçtı. Timur, ona yine medet elini uzattı ve yeni bir ordu vererek tekrar Sauran'a gönderdi. Bu defa da Urus-han'ın diğer oğlu Toktakiya, Toktamış'ı yenilgiye uğrattı. Kovalamaca sırasında Toktamış, Karançı-bahadur'un attığı bir okla yaralandı ve ancak Timur'un adamlarından İdigu-barlas'ın yardımıyla kurtulmayı başırdı.

İdigu-barlas'ın Toktamış'ı Timur'a getirmesinden kısa bir süre sonra, Urus-han'ın Kepek Mangıt ve Tulucan adlı elçileri 100 kişilik bir süvari bölüğüyle gelerek şu mesajı ilettiler: "Toktamış, oğlumu öldürdükten sonra kaçıp ülkenize gelmiş. Düşmanımı bana teslim edin, ya da savaş yerini bildirerek hemen oraya gelin!" Timur, kendine sığınan kişiyi teslim etmeye yanaşmadığı gibi, savaşı kabul ettiğini de bildirdi. Ve gerçekten kısa bir süre sonra ordusuyla hareket ederek, Otrar civarında kamp kurdu. Urus-han'ın ordusu da Sığnak (Natanzi'ye göre Sauran) civarında kamp kurdu. Kış başlamak üzereydi. Kısa süre sonra yağmur, sonra da yoğun kar yağmaya başladı. Arkasından başlayan dondurucu soğuklar, tarafları savaşı üç ay süreyle ertelemeye mecbur bıraktı. Timur, birkaç kısa çatışmadan sonra Keş'e geri döndü. 1377 ilkbaharında "Toktamış'ın klavuzluğunda" tekrar sefere çıktığı bir sırada Urus-han'ın ölüm haberi geldi.

Hanın neden ve nasıl öldüğü konusunda herhangi bir bilgimiz yok. Muinüddin Natanzi, onun ecel-i müsemmâ ile öldüğünü kaydediyor. Daha eski dönem müelliflerinden Muhammed Bukay'a göre ise, bir hastalık sonucunda ölmüştür. Ancak, XVI.Yüzyıla ait bir belgeyi kaynak gösteren Türkiyeli tarihçi Mustafa Kafalı, hanın ölümünü şöyle anlatıyor: Timur'un kendisine karşı atlandığını öğrenen Urus-han, geri çekildi. Arkasından Timur'un geri döndüğünü öğrenince sefere çıktı. Ancak, Üstyurt civarında vukû bulan savaş sıra-

sında yenildi ve aldığı yaradan öldü. "Umdet et-tavarih"in yazarına göre ise, Urus-hanın yakın çevresindekiler, onun ölüm haberini bir süre kasıtlı olarak sakladılar.

"Nusret-nâme"nin yazarının çıkardığı Cuçi şeceresine göre, Urus-han'ın yedi oğlu ve beş kızı vardı. Oğullarının isimleri: Toktakiya, Kutluk-Buka, Tuğluk-Bulad, Kuyruçuk, Tokta-Bulad, Said-Ahmed, Said-Ali. Kızlarının isimleri ise: Mengli-bek, Şakar-bek, Sudibek, İran-bek, Mengli-Türkan.

Urus-han'ın varisi olan Toktakiya, sadece 3 ay iktidarda kaldı. "Şeceret el-Etrâk"ın yazarının yaptığı tasvire göre "yumuşak karakterli ve âdil bir prensdi". O öldükten sonra, bazı kaynaklara göre Urus-han'ın, diğer kaynaklara göre ise Muhammed-han'ın oğlu Timur-Mâlik-oğlan han oldu. Nizamüddin Şamî de onun 778/1376-77 yılında Urus-han'ın Timur'a karşı çıktığı sefere katıldığını ve okla bacağından yaralandığını kaydeder. Muinüddin Natanzi ise, onun "zevk-ü sefaya düşkün olup, sürekli içki içtiğini, bu yüzden çoğu kez şuurunu kaybettiğini ve devlet işyerini ihmal ettiğini" belirtmektedir. Ne var ki Timur, Sığnak tahtına Toktamış-oğlan'ı oturtmak fikrinden vazgeçmiş değildi. Bu yüzden genç prensi yine destekleyerek, yanına asker verip Sır-Derya sahillerine gönderdi. Fakat Timur bu defa ona Hınk-oğlan adlı bir at hediye etmiş ve "Zafer halinde bu at üzerinde düşman üzerine yürüyesin; hezimet halinde ise kimse sana yetişemez" demişti. Timur-Melik, büyük bir ordu ile Toktamış'a karşı çıkıp, onu yenilgiye uğrattı. Mangışlak prensi, Timur'un hediye ettiği atla kaçarak puşt-ı penahına döndü. Böylece Hınk-oğlan adlı bu ünlü at, Toktamış-oğlan'ın "hayatını kurtardı." Timur yine sabrını muhafaza ederek, Toktamış'a tekrar ordu verip Sığnak'ı fethetmeye gönderdi. Neyse ki bu defa şans genç prensten yanaydı. Timur-Melik, kazandığı zaferin sarhoşluyla "öğleye kadar uyurdu". Bu yüzden adamlarının çoğu onun rakibine karşı sempati duymaya başladı ve "ulusun büyük kısmı kafileler halinde ona iltihak etti". Toktamış, kışı Kara-Tal'da geçiren Timur-Melik'e saldırarak, mağlup etti. Timur'un Toktamış'a refakat eden emîrleri, "nisar geleneğine" uygun olarak onu Sığnak'da tahta oturttular. Fakat enerjik Toktamış'a Sığnak tahtı az gelmişti. Büyük bir ordu toplayarak, Timur'un da yardımıyla Altın Orda tahtını ele geçirdi.

Mangışlak prensinin sürekli yükselişi ve emîr-i Türkistan'la olan ilişkileri, bilahere 1395'de Toktamış'ın ağır bir yenilgiye uğrayarak, Altın Orda tahtını kaybedişi.. bütün bu olaylar G. Howorth, B. Spuler, M.G. Safargaliyeff, Yu. A. Yakubovski ve G. A. Fedoroff-Davıdoff'un tarihî incelemelerinde detaylı olarak ele alınmıştır. Toktamış, bir daha Altın Orda tahtına dönememiş ve Natanzi'nin belirttiğine göre "807 yılında (1404-1405) Edigey tarafından öldürülmüştür." Rus kaynaklarına göre ise, 1406 yılında Batı Sibirya'daki Tümen'de girdiği bir savaş sırasında Şadibek'in askerleri tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Timur, 1395 yılında Toktamış'tan boşalan tahta Urus-han'ın oğlu Kuyruçuk-oğlan'ı oturttu. Timur'un resmî tarihçisi Şerafeddin Ali Yezdî, bu olayı şu şekilde anlatır: "1395 yılının Nisan ayında Terek Nehri'nde Timur ile Toktamış arasında son savaş yapıldı. Toktamış yenilip kaçtı. Timur, düşmanının peşine düşüp "onu çok hızlı bir şekilde, gece gündüz izliyordu. Turatur geçidi denilen İtil (Volga) Nehri geçidine geldiğinde, yanında bulunan Urus-han'ın oğlu Koyriçak-oğlan'a hassa birliklerine mensup bir miktar seçme Özbek savaşçısı verdi. Ayrıca padişah eşyalarını hazırlatıp, altın işlemeli cüppe ile altın kuşak hediye etti ve İtil'i geçmesini istedi. Böylece onu Cuçi ulusunun hanı ilan etti. Cuçi soyundan olan prens, emre uyarak, nehri geçip dağılan ulusunu toplamaya ve düzeni sağlamaya başladı. Kaderin pençesini andıran ordu ise düşmanın peşine takıldı ve Ukek'de ona yetişerek, pek çoğunu öldürdü."

Timurî kaynaklarda Kuyruçuk-oğlan'ın Timur'un hizmetine giriş tarihi ile Cuçi ulusunun tahtında oturduğu dönemde meydana gelen olaylarla ilgili bilgi yok. Mahmud b.Veli'ye göre Kuyruçuk-oğlan'ın hanlığı uzun sürmedi. Timur'un Altın Orda topraklarından çekilmesinden kısa süre sonra, tahta oturttuğu adamı öldürüldü. Bunda kısmen Timur'un Cuçi ulusunda yaptığı tahribatın da rölü olmuştur. Bilindiği gibi Timur, fethettiği ülkelerde pek çok şehri yakıp yıkmıştır. Bu yangınlar sırasında muhtemelen çok değerli el yazmalarının da yanıp kül olduğunu belirtmek gerekiyor. Şemseddin Ahmed Eflakî'nin kayıtları da bunu teyit etmektedir. Onun anlattığına göre, babası bir şekilde Altın Orda'ya yolu düştüğünde saraya gitmiş ve büyük ilgi görmüş. Daha sonra Saray'da vefat etmiş ve kendisinden geriye büyük bir kütüphane kalmış. Uzak Hindistan'da yaşıyan Cüzcanî de Berke-han'ın büyük bir kütüphaneye sahip olduğunu işittiğini kaydeder. İşte, bu kütüphanelerdeki kitaplardan yağma ve yangınlar'dan kurtulanlar, harebeler altında kalmış ve birkaç yüzyıl sonra arkeologlar tarafından bulunmuştur.

Temel üretim güçlerinin yıkılması, çok miktarda can kaybı ve ülkenin umumi bir talana maruz kalışı, Altın Orda'nın kudretini sarsarak, onu ikinci derece bir devlet haline getirdiği yetmiyormuş gibi, yeni bir taht kavgası başlamıştı. Bu savaşta en büyük rolü, Altın Orda'nın fiili hanı Edigey oynuyordu. Tahtı istediği gibi kullanıyor; taht için seçtiği adamlara karşı hanlara layık ihtiram gösterip, parayı kendi adına değil, onların adına darbettiriyordu. Elimizde bu döneme ait üzerinde han adları yazılı pek çok sikke var. Mesela Timur-Kutluk, Şadibek ve Pulad-(Bulad-) han'ın isimlerini taşıyan sikkeler, Altın Orda'nın büyük kısmı içerisinde darbediliyordu. Demek ki bu hanların ve dolayısıyla Edigey'in iktidarı oldukça geniş topraklara yayılmıştı.

Fakat kısa süre sonra başlayan ayaklanma, iç savaş ve Mangıt emîri ile yeni hanlar arsındaki anlaşmazlıklar neticesinde, 1419 yılında Kadirberdi-han ve Edigey öldüler. Bunların ölümünden sonra Altın Orda sınırlarının dahilinde birkaç bağımsız devlet ortaya çıktı. Bunların hükümdarları kendi aralarında taht-ı âli için sürekli olarak birbirleriyle savaşıyorlardı. Bu arada Altın Orda taht adaylarının arasında Urus-han'ın torunu Barak-oğlan'ın ismi de geçmekteydi. İşte bu Barak-oğlan, Kazak devletinin kurucularından birinin babasıydı.

Bu isim farklı şekillerde yazılmaktadır. W. W. Barthold *Burak* diye yazarken V.D.Smirnoff, S.K.İbrahimoff, B.A. Ahmedoff, D.Yu.Yusupova ve diğerleri *Borak* şeklinde yazıyorlar. Halbuki artık kanıtlanmış olduğu gibi, bu iki yazılış şekli de Türk ismi *Barak*'ın Arapçalaşmış şeklidir.

Barak, Urus-han'ın dördüncü oğlu Kuyruçuk-oğlan'ın oğluydu. Cuçilerin genealojisine göre onun, Rukiye-sultan ve Payanda-sultan adlı iki kızkardeşi vardı. Barak'ın ismi ilk defa kaynaklarda 1419 yılında geçiyor. "İki şanslı yıldızın doğması ve iki denizin birleşmesi" adlı poetik kitabın 1482 yılında vefat eden yazarı Abdürrezzak Semerkandî'ye göre 1419 yılında "Özbek ulusundan kaçan Barak-oğlan, Mirza Uluğbey-Köreganî'nin sarayına sığınıp el öpmeye layık görülerek teveccüh kazandı ve saray hadimleri arasına kabul edildi."[16] Kuzey sınırlarının güvenliği konusunda rahatsız olan komşuların başına, kendisine bağlı değilse bile, hiç olmazsa kendisine dost

16 Abdürrezzak Semerkandî, *Matla as-sadayn ve mecma' el-bahreyn*. St. Petersburg devlet kütüphanesi yazmaları, n. 157, s. 213.

bir hanı getirmek, Orta Asya'nın Mezapotamyası durumundaki Mâverâünnehir'in fiili hükümdarı Uluğbey'in işine geliyordu. Bu yüzden Timur'un torunu, Barak'ın bir hükümdar gibi donatılması için emir verdi.

Ne yazık ki Abdürrezzak Semerkandî, Semerkand hükümdarının teveccühünü nasıl izhar ettiği ve Barak-oğlan'ın geri dönüşü için ne zaman izin verildiği konusuna bir açıklama getirmiyor. A.N. Kurat'ın kaydına göre Sığnak ve çevresi Barak'ın eline geçmişti. Demek ki bu ziyaret, bozkır prensinin, kendisine iyi davranan Uluğbey'in sarayına ilk ziyareti değildi. Bazı kaynaklarda yer alan bilgiler, Barak-oğlan'ın taht savaşında bundan önce de Uluğbey'in himayesine sığınmış olduğunu düşünmemize mesnet teşkil etmektedir.

Barak-oğlan, bozkırlara döndükten sonra taht-ı âli için daha enerjik şekilde savaşmaya başladı ve önemli başarılar elde etti. Uluğbey'in Deşti-Kıpçak'a karşı (kaynakların ifadesiyle "Tokmak'a" karşı) hazırladığı büyük seferin iptali, her halde Barak-oğlan'ın Özbek ulusundaki başarılarına bağlıydı.

1419 Ağustosu sonunda Uluğbey, Semerkand'dan çıkıp Sır-Derya'yı geçti ve Burlak civarında konakladı. Bu ara Özbek ulusundan kaçan Balhu adlı biri, Özbek ordusunun dağıldığını bildirdi. Bu kaçağın sözleri, Deşt-i Kıpçak'dan dönen tacirler tarafından doğrulandıktan sonra Uluğbey seferi iptal etti. Barak, düşmanlar geri çekildikten sonra muhtemelen Mâverâünnehir ordusunun müdahelesi olmaksızın amacına ulaşacağını zannederek, kendi başkentine geri dönmüştü.

Barak-oğlan, Doğu Deşt-i Kıpçak'taki düşmanlarını yendikten ve bu toprakları kendisine bağladıktan sonra Volga'ya, yani Altın Orda'nın başkenti Saray'a doğru hareket etti. 1422 yılının Eylül ayı başlarında onu Altın Ordu'ya ait olan Volga bölgesinde görüyoruz. Rus vakayinamelerine göre Barak-oğlan orada Hudaydad'ı nihaî bir yenilgiye uğrattı.

Barak-oğlan'ın önünde şu anda, görünüşe göre, iktidara giden yolda dikilen en büyük engel, diplomatik kayıt ve muhaberelerden anlaşıldığı kadarıyla yabancı ülke hükümdarları tarafından Altın Orda'nın resmî hanı olarak kabul edilen Uluğ-Muhamed'in ortadan kaldırılmasıydı. Neyse ki Barak-oğlan, Uluğ-Muhammed'in ordusunu kısa sürede mağlup edip, kendisini han ilan etmeyi başardı. Ha-

fız-i Ebru, Uluğ-Muhammed'e karşı kazanılan zaferle ilgili olarak şu satırları yazmaktadır: "1423 ilkbaharında Emîr Şahmelik'in Horezm'den gelen nükeri şu haberi iletti: 'Barak-oğlan, Muhamed-han'ın ordusunu mağlup ederek, bölgede kendi hükümranlığını ilan etti. Özbek ulusunun büyük kısmı ona itaatini bildirdi.'" Barak-oğlan'ın o bölgeye gelişi ve Odoyev'e saldırısı, 6931/1423 tarihli Rus vakayinamelerinde de geçer: "Aynı yaz çar Barak ordusuyla Odoyev'e yaklaştı ve çok kötülük yaptı, fakat şehri alamadı ve önemli miktarda esirle bozkırlara çekildi. Knâz Yüri Romanoviç Odoyevskiy ve Mçen voyvodası Grigorey Protasiyeviç ona bozkırda yetişerek birçok esiri kurtardılar." Sofiyskaya Pervaya vakainamesine göre, bu olay 6930/1422 yılında vukû bulmuştur. Verilen tarihler arasındaki fark, vakanüvislerin değişik takvim (Mart yılı/Eylül yılı) kullanmalarından kaynaklanmış olabilir.

Barak-oğlan'ın Uluğ-Muhammed'e karşı kazandığı nihaî zafer, muhtemelen 1424 yılında gerçekleşmiştir. Nitekim "Ravzat es-Safa"daki bir kayıt bu bilgiyi teyit etmektedir. Mirhond'a göre, Hicrî 828 yılının başlârında (1424 sonu-1425 başı) o sıralar Sır-Deryâ sahilindeki Şahruhiye civarında bulunan Uluğbey'e Yamavuk adlı biri gelerek, birkaç akdoğan ve asil kan at hediye edip, baht-ı saadet temennileriyle birlikte Deşt-i Kıpçak'da Barak-oğlan'ın baba ve dedelerine ait olan tahta oturduğu haberini iletti. Bu haber sevinçle karşılandı. Barak'ın elçisi Ağustos ayı içinde saraya gelmiş ve birkaç gün kaldıktan sonra dönmesine ruhsat verilmesi talebinde bulunmuştu. Zat-ı şahâneleri ona büyük hürmet göstererek, hil'atlar giydirdi ve çeşitli hediyeler verdikten sonra gitmesine müsaade buyurdular. Han ayrıca, Barak-han'ı tahta çıkışı vesilesiyle kutlamaları için Deşt-i Kıpçak'ın en nüfuzlu oğlanlarından Tursun-oğlan'ı ve en gözde emîrlerinden Türk-Barlas'ı Yamavuk'la birlikte gönderdi. Bundan başka gönderdiği elçilerle birlikte zerdûz hil'atlar, taç, kuşak, sadak, altın işlemeli kılıçlar, katır, çadır, dinar ve dirhem, timbal, bayrak, çeşitli ev aşyaları yanı sıra padişah ve hükümdarlara has bazı eşyalar, el sanatları ustaları, şarapdâr, bekavul ve timbalcılar da gönderdi. Böylece Yamavuk, Tursun-oğlan ve Türk-Barlas, Deşt-i Kıpçak'a doğru yola çıktılar.

Ne var ki Barak-han uzun süre tahtta kalamayacak ve bir müddet sonra büyük bir ordu toplayan Uluğ-Muhammed Saray'ı tekrar ele geçirecekti.

Uluğ-Muhammed'in Osmanlı Sultanı II. Murad'a (1421-1451) gönderdiği Mart 1428 tarihli mektup, o yıllarda Altın Orda'daki taht kavgalarının mahiyetinin anlaşılması açısından büyük önemi haizdir. Dinyeper sahilinde yazılan ve İstanbul Topkapı Müzesi'nde saklanan 10202 no.lu bu tarihî belge, ilk defa Türkiyeli tarihçi Nimet A. Kurat tarafından yayınlandı. Bilahere bu mektubun tam Rusça çevirisi, bazı haşiyelerle birlikte bu satırların müellifi tarafından neşredildi.[17]

Uluğ-Muhammed, mektubunun baş kısmında, ataları arasındaki iyi ilişkiler ve muhabereden bahsettikten sonra, "Bilahere, Hak Teâlâ kendi tevaccühüyle eski kardeş hanların yerini bize emanet ettiğinde, aramızda husumet peyda oldu ve ondan sonra olaylar öyle gelişti ki, taht Barak'a geçti. İki yıl önce, Allah'ın inayetiyle ordu ile sefere çıkıp, Barak ile Mansur'u kaçmaya zorladık. Hak Teâlâ tahtı bize in'am etti; onlarsa paralı askerlerini toplayıp kaçıp gittiler. Son bir iki yıldır kışları Özü'ye [Dinyeper] göç ediyoruz" denilmektedir.

Uluğ-Muhammed'in mektubundan da anlaşıldığı gibi, Barak-han'ın Altın Orda'nın Volga civarındaki iktidarı 1426 yılında son bulmuştur. Bu tarih, diğer kayıtlarla da tetabuk arzetmektedir. El-Aynî'nin belirttiğine göre, Devlet-Berdi'nin mektubunu Mısır sultanına götüren kişi, Deşt-i Kıpçak'da büyük kargaşa yaşandığını ve üç han arasında şiddetli bir taht kavgasının devam ettiğini belirterek "Devlet-Berdi adlı biri, Kırım ve çevresini ele geçirdi. Muhammed-han adlı bir diğeri, Saray ve çevresini zaptetti. Barak adlı bir başkası ise, Timurlenk'in ülkesine komşu toprakları fethetti" demiştir.[18] Kırım'ı fetheden /let-Berdi'nin Mısır'a gönderdiği elçinin buraya 1427 yılının Mart ayında geldiği bilindiğine göre, anlattığı olayların 1426 yılından önce vukû bulmuş olması ihtimal dahilinde değildir. Diğer yandan Barak-han'ın Timurîler'in hâkimiyeti altındaki ülkelerin sınırına kadar yaklaşmış olduğu Hafız-i Ebrû'nun kaydından da anlaşılmaktadır. Hafız-i Ebrû'nun belirttiğine göre Barak-han, 829/1425-26'da Volga sahillerini terkederek, Mirza Uluğbey'e tabiî toprakların sınırında yer alan Sığnak'a gelmiştir. Şerafeddin Ali Yezdî ise, 831/1427-28 yıllarında Altın Orda tahtında Muhammed-han'ın oturduğunu kaydetmektedir.

17 Sultanov, T. I., *Pismo zolotoordınskogo xana Ulug-Muhammada turitskomu sultanı Muradu II*– Turkologiçeskiy sbornik, 1972, M., 1975, s. 53-61.

18 *Tiesenhausen*, I/534.

Barak-han, Uluğ-Muhammed tarafından mağlup edildikten sonra, muhtemelen batıdaki kayıplarını telafi etmek için doğuda fetih hareketlerine girişmiş ve bir süre öncesine kadar müttefiki olan Mansur'la savaşa tutuşmuştu. Mangıt emîri, Kadirali-bey'in ifadesine göre Mansur, Barak-han'ı durduramadığı gibi, çarpışmalar sırasında hayatını da kaybetmiştir.

Barak-han, doğuda durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, bu defa vaktiyle Timur tarafından fethedilen ve kendi atalarına ait olan toprakları Uluğbey'den geri istedi. Tarihî kaynağın müellifinin belirttiğine göre, Urus-han'ın torunu aynen şu cümleyi sarfetmiştir: "Sığnak meraları, kanuna ve töreye göre, dedem Urus-han Sığnak'da yaşadığı ve orada binalar kurduğu cihetle bana aittir."[19]

Söz konusu taleplerine olumlu bir cevap alamayan Barak-han, Sığnak ve civarını yakıp yıkmaya başladı. Han ile nükerleri, kendilerini bu bölgelerin "tam salahiyetli hükümranı olarak görüyorlar ve sultai a'lâ sahibi olduklarını kabul ediyorlardı." Valisi Emîr Arslan-Hocatarhan'ın şikayetlerinden endişelenerek 1427 yılının Şubat ayında Sığnak'a doğru sefere çıkan Ulüğbey, kardeşi Muhammed-Cuki'yle birlikte düşmandan çok daha büyük bir orduya sahip olmasına rağmen, Barak-han karşısında ağır bir hezimet alarak, Semerkand'a geri çekilmeye ve ülkeyi düşmana bırakmaya mecbur kaldı. Hatta onları takip eden Barak-han ve orduları, Mâverâünnehir ve Türkistan'ın bir kısmını yakıp yıktıktan sonra tekrar bozkıra çekildiler.

Yazılı kaynaklar, Barak-han'ın iktidarını Timurîler'in topraklarına doğru yaymak için defalarca teşebbüste bulunmuş olduğunu belirtiyorlar. Elimizdeki bilgilere göre, Uluğbey birkaç kez Barak-han'a karşı sefer tertiplemiştir; ancak göründüğü kadarıyla bu seferler, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum karşısında Şahruh Mirza, ana kuvvetlerle, Otrar ve civarını fetheden Barak-han'a karşı çıkma cesaretini gösteremeyerek Taşkent'de beklemekte olan oğlu Uluğbey'in yardımına gelmek zorunda kalmıştır. "Zübdet et-Tavarih" adlı kaynağın Oxford'dan sağlanan mikrofilmi ne yazık ki burada sona eriyor. Ancak W. W. Barthold, Barak'ın her halükârda Timurîler'in ülkesini tahrip etmekle yetindiğini ve sınırlarını genişletemediğini tahmin etmektedir.

Barak-han, muhtemelen iç savaşlar sırasında, 1428 yılı içinde hayatını noktaladı. Ama en azından 1428 yılı başlarında hayattaydı.

19 Hafız-i Ebru, s. 432b; Samarkandi, s. 233b.

Öbür türlü Uluğ-Muhammed, II. Murad'a yazdığı mektupta bundan mutlaka bahsederdi. Diğer yazarların kayıtları da bu tarihi doğruluyor gibi. Semerkandî, Uluğbey'in 1429 yılında Batı İran'da bulunan Şahruh'a gönderdiği elçisinin "Sultan Mahmud-oğlan'la Barak-oğlan arasında Moğulistan'da büyük bir savaş çıktığını ve Sultan Mahmud'un Barak'ı öldürdüğünü" bildirdiğini kaydetmektedir. Barak-han'ın çağdaşı I.Schiltberger'e göre de Urus-hanın bu torunu, Deşt-i Kıpçak'da Uluğ-Muhammed'le savaşırken ölmüştür. Bavyeralı silahdâr, Altın Orda'da XV. Yüzyılın 20'li yıllarında bizzat kendisinin de iştirak ettiği olayları anlatırken şöyle der: "Çerke, Deşt-ı Kıpçak denilen ülkeye kaçmak zorunda kaldı ve Mogammed tahta çıktı. Borrak tarafından devrilen Mogammed, kuvvetlerini toplayıp Borrak'ı kovdu, fakat sonra o da Devlet-Birdo tarafından kovuldu. Devlet-Birdo, üç günlük hükümdarlıktan sonra tahtı Borrak'a teslim etmek zorunda kaldı. Borrak ise, tahtı tekrar eline geçiren efendim Mogammed ile savaşırken öldü."[20] Han'ın ölüm tarihi bildirilmiyor. El-Gaffarî'ye göre Barak-han, 831/1427-28 yılında öldürüldü. XVII. Yüzyıl müellifi Haydar Razî de aynı tarihi vererek, Barak-han'ın "düşman elinden" öldüğünü belirtiyor. Tahir Muhammed ise, Barak-han'ın, bozkıra döndükten sonra emîrlerin hazırladığı bir komplo sonucunda öldüğünü yazıyor. Kadırali-bek'in eserinde, Mangıt biy'i "Kadı Nevruz, Barak'la savaştı; Barak-han bu savaşta öldü" diye kaydediliyor. Kadırali-bek'in bu iddiası, "Umdet et-tavarih"in yazarı el-Hac Abdulgaffar Kırımî'nin[21] anlattıklarıyla da uyuşmaktadır. Aşağıda, kesinlikle efsanevî olmasına rağmen, birçok açıdan hayli ilginç bir hikayeyi kendi çevirimizle sunuyoruz:

Şadibek'in oğlu Gıyaseddin, İtil Nehri'nde Sain-han'ın tahtına çıktı. Fakat Nogay-Tatarları'nın bütün işlerini Mansur-mirza çekip çeviriyordu. İki buçuk yıl sonra Giyaseddin öldü. Mansur, Timur-han'ın küçük oğlu Küçük-Muhammed'i (metinde böyle) han ilan etti. Bir süre geçti. Mansur-mirza, Küçük-Muhammed'in yönetimini beğenmediği için, dayısı Barak-oğlan'a yakınlaşmaya başladı. Mansur'un yakın çevresinde Can-Timur adlı yaşlı bir bilge kişi vardı. Mansur ona akıl danışarak "Bu Muhammed'in hükümdar olmasını gerektirecek hiçbir meziyeti yok; onun yerine akrabam Barak'ı tahta

20 Schiltberger, *Puteşestviya Ivana Şiltbergera po Yevrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 god.* Odessa, 1866, s. 37.

21 Kırımi,-el-hacc Abd al-Gaffar Kirimi. *Umdat al-tavarix*, Stanbul, 1343/1924-25 g., s. 84-90.

çıkarsam, ne dersiniz?" diye sordu. Yaşlı bilge "Muhammed-han henüz küçük; kendi başına bir arabaya binmekten bile âciz. Sen, rahat bir hayat yaşıyorsun. Barak-oğlan, güçlü bir büre [4 yaşında erkek deve] ; o arabayı kendisi çeker götürür ve fırsatını bulunca da seni ayakları altına alıp ezer," dedi. Fakat Mansur, bilgenin tavsiyesine kulak vermedi. Bütün halkı ile Barak-oğlan'ın yanına gidip, onu han ilan ederek, itaatini arzetti. Barak, o sıralar "Kazak Yaylası" denilen yerdeydi. Kırımî şöyle der: "Barak-oğlan'ın deli dolu, cesur ve enerjik olduğunu anlatıyorlar. Herşey bilge Can-Timur'un dediği gibi çıktı. Barak-han, Mansur'u ortadan kaldırarak tek başına hükümdar olmak istedi. Yedi ay sonra yalandan dost olduğunu açıklayarak, bir davet sırasında Mansur'u öldürdü. Mansur'un kardeşleri Gazi-mirza ve Nevruz-mirza ile diğer yakınları kaçarak Küçük Muhammed'e sığındılar. Barak-han, Mansur'un getirdiği tüm halkı itaat altına almak istiyordu ve bunu en iyi nasıl yapabileceği konusunda Alçin kabilesinin beyi Kudud'un görüşüne müracaat etti. Kudud, bildiği bir hikayeyi ona anlattı. Anlatılan bu hikayenin bir tek mesajı vardı: İti aç koy ki, arkandan gelsin. Bunun üzerine Barak-han, eften püften bir bahane ile kendisine tabi olan halkı kış ortasında "Horezm Gölü sahillerinden" "Kıyan-ötesi" dağına tehcir etti. Halkın bütün hayvanları öldü ve korkunç bir kıtlık baş gösterdi. Şimdilerde şiddetli kış olduğu zaman "Kıyan kahtı" (Kıyan kıtlığı) denilmesi de buradan gelmektedir.

Barak-han bu insanlara zulmettiği için, onlar da gruplar halinde gizlice kaçarak Muhammed-han, Gazi-mirza ve Nevruz-mirza'ya sığındılar. Cayık-su'yunu (Ural Nehri) geçerek Kaynar-Sakız Nehri'nin kenarına çadır açtılar. Barak-han bunu öğrenince, büyük bir ordu toplayarak oraya doğru yola koyuldu. Keşif için önden kardeşi Bülek-Bulad-sultan'ı gönderdi. Muhammed-han da Kıtay kabilesinden Seyid Ali kumandasında bir öncü birliği yola çıkardı. Mansur'un adamları Kıpçak Ayas-bek'le Kurlaut Mağrib-bek, savaşa katılmayarak geride kalmışlardı. Bunlar, iki ordu çarpışmaya başlayınca, kendi adamlarıyla (30 kişi) harekete geçerek efendileri Mansur'un intikamını Barak-han'dan almayı kararlaştırmışlardı. Fakat Barak-han onların bu niyetlerini sezdiği için, Mansur'dan kalan gayr-ı profesyonel bu adamları ordu içine dağıttı. Öyle ki, bu adamlardan hiçbiri diğerinin nerede olduğunu bilmiyordu. Fakat iki ordunun öncü birlikleri savaş alanında karşı karşıya gelince, Seyid-Ali Kıtay, zırhının üs-

tüne kırmızı bir pelerin geçirip, ileri fırlayarak kendi uranını (savaş nidasını) haykırdı. Çeşitli yerlerden bu urana karşılık geldi. Böylece Mansur'un kabilesinden olanlar, yaklaşık olarak kimin nerede bulunduğunu öğrendiler. İki ordu birbirine girdiği sırada, Mansur'un adamlarından sözü edilen 30 kişi bir araya toplanmayı başardı ve Barak-han'ın karargahına doğru hareket etti. Saldırı sırasında Kurlaut boyundan Mağrib-bek'in attığı ok Barak'a isabet etti. Suikastçılar geri dönerken, Bülek-Bulad-sultan tarafından yolları kesildi. Taraflar tekrar birbirine girdiler. Ortalığı toz duman kapladı. Bülek-Bulad-sultan, atı yıkılmasına rağmen, adamlarının gayretiyle piyade olarak çarpışmayı sürdürdüyse de Şeyh Muhammed-bek tarafından öldürüldü. Suikastçiler, cesaretlerini toplayarak, yeniden hana saldırma kararı aldılar. Yaralı olarak kaçmayı başaran Barak, bir dağa çıkıp gizlendi. Ancak onu ilk bulan Ayas-bek, kafasını keserek Küçük Muhammed ve Gazi-bek'e getirdi. Bunun için ona Sarayçuk şehrinin darugalığını verip, yıllık 30 bin altın ulûfe bağladılar. Savaş sırasında Barak-han'ı yaralayan Kurlaut Mağrib-bek'i de unutmadılar ve ziyafet sırasında şu şarkıyı söylediler:

Barakini atgan barmagım,
Bal tilaydir tamagım,

Yani,

Barak'a ok atan parmağım
Bal şarabı ister tamağım.*

Cuçi şeceresine göre Barak-oğlan'ın üç oğlu ile Saadat-bek adlı bir kızı vardı. Oğullarının isimleri Mir Seyid, Mir-Kasım ve "Canibek de denilen" Abu (bu)-Said'dir. Kader, Barak-oğlan'ın Ebû-Said adlı, Canibek lâkaplı küçük oğlunun Kazak hanlığının kurucularından biri olmasını istiyordu. Fakat bunun gerçekleşmesi için önce doğu Deşt-i Kıpçak'da Şıbanlı Abu-l-Hayr-han'ın yönettiği "göçebe Özbek" devletinin oluşması, sonra Canibek'in ve diğer sultanların önderliğindeki kabilelerin ana kütleden kopması ve en nihayet bozkır hâkimiyeti için uzun ve acımasız bir kavganın devam etmesi gerekiyordu. Kazak Hanlığı'nın oluşma tarihi, kitabımızın bir sonraki bölümünün konusu olacaktır.

* Tamag : Boğaz (çev.)

BEŞİNCİ BÖLÜM

KAZAK DEVLETİNİN BAŞLANGICI

KAZAK DEVLETİNİN BAŞLANGICI

Sanırım, dikkatli bir okuyucu elindeki bu kitapta Kazak hanlarının atası sayılan Urus-han'dan "Özbek hükümdarı" diye bahsedildiğini; Timur'un Cuçi ulusu tahtını Urus-han'ın oğlu Kuyruçuk-oğlan'a teslim ederken ona bir grup "Özbek yiğit" verdiğini; keza Urus-han'ın torunu Barak-oğlan'ın "Özbek yurdu"nda (diyar-ı Özbek/vilayet-i Özbek) iktidar mücadelesine girdiğini ve Timur'a bağlı Celayirî emîrlerin Urus-han'ın elçisini öldürdükten sonra Çağatay ulusunun Moğulistan [Cete] denilen doğu kesimine kaçtıklarını hatırlayacaktır. Burada bir hata yok; her şey gerçeklerle, ama artık şu mazide kalmış gerçeklerle örtüşmektedir. Modern Kazakistan topraklarının bir kısmı Özbek ulusu, öbürü Moğulistan olarak adlandırılıyordu. Özbek ve Özbek ulusu terimleri üzerinde daha önce durulmuştu. Onlara birkaç kez daha döneceğiz. Moğulistan'a gelince, bu politik yapının Kazakistan'ın siyasî haritasında ortaya çıkışı, XIV. Yüzyıl ortalarında başlar. Şimdi bu konu üzerinde kısaca duralım.

Moğulistan'ın teşekkülü, Çağatay Devleti'nin (XIV. Yüzyılda Farsça yazan müelliflerin tabiriyle *Mülk-i Çağatay*) parçalanmasıyla birlikte başlar. Moğollar'ın Orta Asya'da kurdukları devlete, Çingis-han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın ismine binaen Çağatay ulusu adı verilmişti. Çingizîler'in Orta Asya'daki devletinin hakan-ı kebîrden ayrı bir siyasî birlik oluşturması ise Kaydu-han'ın (öl. 1301) iktidara gelişiyle birlikte vukû bulmuştu. Hanı şahsen tanıyan Cemal Karşî'ye göre Kaydu, âdil, cömert, kötü alışkanlıkları olmayan, yumuşak kalpli, devlet çıkarlarını gözeten, bilgili, Müslümanlara karşı saygılı ve merhametli bir handı. Ondan boşalan tahta, Barak-han'ın oğlu, yetenekli ve enerjik Tuva (Duva) geçti. W. W. Barthold'a göre Çağatay Devleti'nin gerçek bânisi odur.

Fakat Çağatay Devleti uzun süre yaşamayacaktı. İç savaşlar yüzünden devlet otoritesi zayıflayınca, ulus, XIV. Yüzyılın 40'lı, 50'li yıllarında yaklaşık onbeş parçaya bölündü. Yine aynı yıllarda Çağatay Devleti, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı kesimini teşkil eden Mâverâünnehir'de iktidar, artık hâkimiyeti kaybeden Moğol hanlarında değil, Türk-o-Moğol emîrlerin elindeydi. Türkleşmiş Moğol Barlas boyuna mensup Emîr Timur da (1370-1405) bunlardan biriydi. Devletin doğu kesiminde ise gerçekten Çağatay neslinden gelen gerçek veya sahte hanlar tahta çıkıyordu. Bu kesimdeki göçebeler kendilerine Orta Asya Mongol (Moğol)larından farklı olarak "n"yi telaffuz etmeden Moğol (Moğul) diyorlardı. Farsçadaki coğrafi Moğolistan (Moğulistan) terimi de buradan gelmiştir.

Mirza Haydar'ın "Tarih-i Râşidî"sine göre Moğulistan sınırları şöyleydi: "Şimdi Moğulistan denilen toprakların genişliği, 7-8 aylık yol kadardır. Moğulistan'ın doğu sınırı Kalmaklar'ın topraklarına bitişik olup, Bars-Kul, Emil ve İrtış'ı içine alır. Kuzeyde Kökçe-Tengiz (Balhaş Gölü), Bum ve Kara-Tal, batıda Türkistan ve Taşkent, güneyde Fergana vilayeti, Kaşgar, Aksu, Çalış ve Turfan ile sınırdaştır". Yani, modern Güney ve Güneydoğu Kazakistan'ın bütün toprakları o zamanki Moğulistan'ı sınırları içinde yer alıyordu. Mirza Haydar şöyle devam ediyor: "Moğulistan'da büyük nehir çoktur. Büyüklük olarak Ceyhun (Amu-Derya) kadardır. Bunlar Ili, Emil, İrtış, Çuylik ve Narın'dır. Bu nehirler Amu-Derya'dan küçük değildir. Bu nehirlerin çoğu, Moğulistan ile Özbekistan arasında bulunup, onları birbirinden ayıran Kökçe-Tengiz'e (Balhaş) dökülürler[1]

XV.Yüzyılda Özbek ulusunun (Özbekistan'ın) sınırları, doğudan batıya doğru İrtış'dan Volga'ya kadar uzanarak güneybatıda Sır-Derya'nın orta ve aşağı akımının sağ tarafındaki bozkırları da içine alıyordu. Sınırın güneydoğu kısmı, Tarbagatay ve Balhaş Gölü'nden geçiyordu. Böylece Özbek ulusu, modern Kazakistan'ın büyük kısmını içine alıyordu ve ulusun göçebe halkının tamamına Özbek deniliyordu. Bu kelimenin nereden geldiği hâlâ aydınlığa kavuşturulmuş değil. Kimilerine göre, bu göçebeler kendilerine Özbek diyorlardı. Kimileri onu Altın Orda hanı Özbek'e bağlıyorlar. Bazıları ise tam tersine, XIV. Yüzyıldan önce de var olan şahıs adı Özbek'i bir halka tensip ediyorlar.

1 MIKH–*Materialı po istorii Kazaxskix hanstv XV-XVIII vekov* (İzvleçeniya iz persidskix i turkskih soçineniy). Alma-Ata, 1069, s. 219. Bundan sonra: *MIKH*.

1. XV. Yüzyılın 30-50'li Yıllarında Özbek Ulusunun Siyasî Durumu

Kazak Hanlığı'nın tarihi, esasen XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlar. Bu hanlığın oluşması, 1458 ve 1462 yıllarında, Urus-han'ın boyun bükmeyen torunları olan sultanların yönetimindeki Özbek ulusunun bir kısmının Moğulistan'a göç etmesi ve 1468'de Ebu'l Hayr-han'ın vefatından sonra "Göçebe Özbek Devleti"nin dağılmasıyla alâkalıdır. Şimdi kaynaklara müracaat ederek, Kazak Hanlığı teşekkül etmeden önce Özbek ulusu içinde (Doğu Deşt-i Kıpçak'da) neler olup bittiğine bir göz atıp, o dönem olay ve kahramanlarının nasıl ortaya çıktığını inceleyelim. Burada kullandığımız "önce"si, kırk yıllık bir süredir. Kutsal bir rakam. O çağın genel portresine birkaç çizik atalım.

1420 yılı sonlarında Özbek ulusu bünyesinde birkaç bağımsız devlet vardı. Aral Gölü'nün kuzeyinde, Sarı-Su ile Emba nehirleri arasında Şıbanlı Cumaduk-han'ın ülkesi bulunuyordu. Onun batısında, yukarıda belirtildiği gibi Gazi-biy'e bağlı Mangıt ulusu berhayat idi. Şıbanlı Mustafa-han Atbasar'ı, Kepek-biy ile Adab-bek Burkut, Tura bölgesini idare ediyorlardı. Tobol'da ise Mahmud-Hoca-han'ın hâkimiyet alanı uzanıyordu. İşte Doğu Deşt-i Kıpçak'ın tarihinde önemli bir yer işgal eden genç Ebu'l Hayr-sultan böylesi siyasî bir ortamda ön plana çıkmıştır.

W. W. Barthold'a göre Ebu'l Hayr-han'ın hanlık döneminin (1428-1468) tarihî önemi, Deşt-i Kıpçak'daki göçebe Özbekler'in "güçlü devletinin bânisi" olmasından ileri gelmektedir. Gerçekten de onun döneminde Özbek ulusu öyle bir parçalanma devri yaşamıştır ki, neticede o tarihten itibaren bozkırın Kazak denilen halkları, ulusun diğer kesiminden ayrılmışlardır.

Ebu'l Hayr-han'ın şeceresi şöyledir: Çingis-han oğlu Cuçi oğlu Şıban oğlu Baniyal-Bahadur oğlu Cuçi-Buka oğlu Badakul oğlu Ming-Timur oğlu Pulad oğlu İbrahim oğlu Devlet-şeyh oğlu Ebu-l Hayr. XV. Yüzyılın 30'lu-60'lı yıllarında Özbek ulusunda vukû bulan olaylar, Mesud b. Osman Kuhistanî, Mirza Haydar Duglat ve Mahmud b.Veli gibi XVI.-XVII. Yüzyıl yazarlarının eserlerinde detaylı olarak anlatılmıştır. Bu döneme yakın zamanlarda veya Ebu-l Hayr'ın 1510 civarında ölen torunu Şeybânî-han döneminde yazılan Arap kaynakları ise, şimdiki Kazak bozkırlarında göçebe halde yaşayan halkların hayatları hakkında fazla detaylı bilgiler içermiyorlar.

"Ebu-l Hayr-han Tarihi" adlı eserin yazarı Kuhistanî'ye göre Ebu-l Hayr, Ejderha yılında, yani 1412 (H. 816/1413-14) yılında dünyaya geldi. Küçük yaşlarda öksüz kaldı. Şıban'ın başka bir torunu Cumaduk-han'a hizmet etmek zorunda kaldığı için bozkırdaki taht kavgalarında onun yanında yer aldı. Neticede Cumaduk, ordusunu Mangıt beylerinin üzerine sürdü, fakat "Mangıtlar Cumaduk-han'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattıkları gibi, han da Tanrının iradesiyle hayatını kaybetti." Onaltı yaşındaki Ebu'l Hayr da bu çarpışmalar sırasında esir düştü, ancak Mangıt biylerinin kararıyla serbest bırakıldı. Özbek ulusuna mensup birçok kabile beyi, Cumaduk'un ölümünden sonra teveccühlerini Ebu'l Hayr'a yönelttiler. Neticede 1428 yılında (Maymun yılı; H. 833/1428-29) Batı Sibirya'da Tura bölgesinde 17 yaşındaki Ebu'l Hayr, han ilan edildi. Kaynaklara göre onu han ilan edenler arasında sadece sultanlar, kabile ve boy beyleri değil, aynı zamanda Müslüman din adamları da vardı. Onun han seçilmesine taraftar olanlar arasında Kıyat, Durman, Koşçi (Kuşçi?), Utarçi, Nayman, Ukraş-Nayman, Tubay, Taymas, Çat, Hıtay (Kıtay), Kongrat, Kurlaut, İçki, Ming, Tuman-ming, Tuman ve diğer boy beyleri vardı.

Ebu-l Hayr-han'ı sadece muayyen Şıbanlılar değil, Mangıt emîrleri de destekliyorlardı. Bu emîrler, uluslarının kalabalık olması sebebiyle XV-XVI. Yüzyıl başlarında Özbek ulusunun siyasî hayatında önemli rol oynamaktaydılar. Örneğin Mangıt emiri Edigey Mansur, Barak-han'ın tüm faaliyetlerinde daimi ve aktif rol oynamıştı. Yine Edigey'in torunu Vakkas-biy de Ebu'l Hayr'ın yükselmesinde önemli rol oynayacaktı. Nureddin oğlu Vakkas biy ile genç hanın aralarından başlangıçta su sızmıyordu. Hata Kadirali-bek onların "biri ağzını bir taraftan, diğeri öbür taraftan dayayarak aynı kâseden içtiklerini" kaydetmektedir. Fakat bir süre sonra Vakkas-biy, göçebe Özbekler'in liderini terkedecek ve onun Mustafa-bek adlı düşmanının safında yer alarak, kadim dostuna karşı savaşacaktı.

Han seçilişini ve tahtta oturuşunu göçebe halkların nüfuzlu çevrelerine borçlu olan Ebu'l Hayr, onların çıkarlarını kollayan bir siyaset izlemek, civardaki zirai bölgelere askerî seferler düzenlemek, yeni ülkeler fethetmek zorundaydı. W. W. Barthold, Doğu Deşt-i Kıpçak göçebelerini anlatırken, "Şehir kültürünün en az tesirinde kalan Şıban torunları, göçebe askerî geleneklerine bağlı kaldılar. Bu yüzdendir ki, Çingizi hanedanını kudreti, hemen her yerde inkiraza uğrarken, bu bölgede fâtih rolünü üstlenebiliyordu" diye yazmaktadır.[2]

Mesela Özbek ulusunun kapı bir komşusu Moğulistan'da [Cete] iç savaş ve kargaşa hâkimdi. Mirza Haydar Duglat, Veys-han'ın 1428'de ölümünden sonra Moğul ulusunun tamamen dağıldığını kaydetmektedir. Veys-han'ın Yunus ve Esen-Buka adlı henüz reşit olmayan iki oğlunun taraftarları arasında çıkan iç savaşta, küçük hanın yandaşları galip gelerek, Yunus ve hempâlarını Moğulistan'dan sürdüler. Bunlar Semerkand'da Uluğbey'e sığındılar, fakat orada onun emriyle Moğul yöneticileri infaz edildi ve küçük prens de Şahruh'un yanına gönderildi. Genç prens Herat'da babacan bir tavırla karşılandı ve Timur'un resmi tarihçisi Şerafeddin Ali Yezdi'nin terbiyesine verildi.

Ne var ki, Moğul emîrleri aşırı bağımsızlık taraftarı oldukları için, Yunus'un uzaklaştırılması kardeşinin Moğulistan'daki durumunu istikrara kavuşturmadı. Genç Esen-Buka-han'ın iktidarının zayıf olduğunu hisseden bu emîrler, dağıldıkları bölgelerde onun hâkimiyetini reddettiler. Neticede çıkan iç savaş sırasında, Mir Muhammed-şah At-Başı'na giderken, Mir Kerim-Berdi Duglat da Ala -Buga bölgesinde kendisine bir kale inşa ettirdi. Mir Hak-berdi Bekçik, Issık-Kul'a yerleşti. Çuras ve Barin kabile beyleri, Kalmaklar'ın topraklarına giderken, Kuluci ve diğer birkaç boy, "Özbekistan'daki Ebu'l Hayr'a iltihak ettiler." Konçi boyunun ve diğer oymakların reisleri ise, Moğulistan bozkırlarında göçebe hayatı sürmeye devam ettiler.

Altın Orda'nın hâkimiyet alanı içindeki Volga bölgesinde de benzeri bir tablo gözleniyordu.

Her ne kadar Mâverâünnehir, o sıralar böyle bir çöküntü dönemi yaşamıyorsa da, Semerkand sultanı Uluğbey, 1427'de Sığnak civarında Barak-han tarafından hezimete uğratıldıktan sonra, artık saldırıya değil, savunmaya yönelik bir politika izliyordu. Gerçekten de o olaydan sonraki yirmi yıl zarfında Uluğbey, Özbek ve Moğullar'ın zaman zaman ülkesi sınırlarından içeri girmelerine rağmen hiçbir bozkır seferine çıkmamıştır.

Deşt-i Kıpçak'ın göçebe kabileleri, böylesi siyasî bir durumu göz önünde bulundurarak, Ebu'l Hayr döneminde faaliyetlerini daha da

2 Barthold, *Soçineniya*, V/135.

yoğunlaştırıyorlar ve fırsat buldukça komşu bölgelere akınlar düzenliyorlardı. Ebu'l Hayr'ın saltanat döneminde Doğu Deşt-i Kıpçak kabile beylerinin Saray tahtını değil de, Sır-Derya civarındaki şehirler ve Horezm uğruna Timuriler'le savaşma eğilimi göstermeleri ilginçtir. Bu durumu, Şıbanîler'in artık Orta Asya ile daha yakın temasa geçmek istedikleri şeklinde değerlendirmek de mümkün. Nitekim bu ilişkiler, XV-XVI. Yüzyıllar civarında Timurîler ülkesinin Ebu'l Hayr-han'ın torunu Şeybânî-han tarafından işgaliyle sonuçlanmıştır. "Tarih-i Qasîra"nın yazarına göre, Ebu'l Hayr-han'ın gücünün zirveye ulaştığı dönemlerde, hâkimiyet alanının "Bulgar sınırına kadar yayılmasına rağmen", Altın Orda'nın merkezî kesimleriyle ilişkisi oldukça zayıftı.

40 yıl boyunca iktidarda kalmasına rağmen Ebu'l Hayr-han'ın iç politik durumu sağlam değildi. Çünkü; gözlerini Özbek ulusunun iktidarını ele geçirmeye çevirmiş bulunan Cuçi torunlarıyla uzun ve acımasız bir savaşa girmek zorunda kalmıştı. Hatta Ebu'l Hayr Han, tahta geçtikten kısa bir süre sonra, 1430 yılında Şıbanlı Mahmud Hoca-han'ı itaat altına almak için sefere çıkma zaruretini duymuş; taraflar Tobol Nehri'nde karşı karşıya gelmiş ve çetin bir çatışmadan sonra Mahmud Hoca-han mağlup olarak kaçmıştı. Fakat çok hızlı bir ata sahip olmasına rağmen takdir-i ilahiyi değiştiremedi. Yakalandı ve Ebu'l Hayr-han'ın emriyle idam edildi. Onun ortadan kaldırılmasından sonra Ebu'l Hayr-han, Mahmud Hoca'nın güzelliği "ayla yarışan" Ağanak-bike adlı hanımıyla şer'î usullere göre evlendi. Düşmandan ele geçirilen ganimetler ve hazine askerlere dağıtıldı. Gerçi bu suretle Tobol sahilinde Mahmud Hoca-han belası defedilmişti, ama onun yerini yeni adaylar alacaktı. Bunlar arasında Mahmud-han ile Ahmed-han en göze batan isimlerdir.

Özbek ulusu içinde iktidarını sağlamlaştırmayı amaçlayan Ebu'l Hayr-han'ın bir sonraki adımı, adı geçen hanlara karşı çok ciddi seferlere girişmiş olmasıydı. Özbek ulusu içindeki daimi taht kavgalarını oldukça detaylı bir şekilde anlatan "Tarih-i Ebu'l Hayr-hanî"nin müellifi, Mahmud ve Ahmed-han için sadece "Cuçi'nin torunları" demekle yetinmektedir. Halbuki Mahmud b. Velî'de bu iki han hakkında daha detaylı bilgiler buluyoruz. "Bahr'ul Esrâr"ın yazarı, Mahmud ile Ahmed-han'ın Cuçi oğlu Timur-Tukay'ın torunlarından Timur-Kutluk oğlu Timur-han oğlu Muhammed-han'ın oğulları olduğunu kaydetmektedir.

Göçebe Özbekler'in lideri Ebu'l Hayr, 834/1430-31 yıllarında Horezm'i işgal ve yağma edip döndükten sonra, Mahmud ile Ahmed-han'ın üzerine yürüdü. Şans, bu defa da genç Şeybânînin yüzünü gülmüştü. İkri-Türe civarında vukû bulan savaş, Mahmud ve Ahmed-han'ın hezimet ve geri çekilmesiyle sonuçlandı. Ebu'l Hayr ise elde ettiği zafer sayesinde "Deşt-i Kıpçak'ın başkenti" Ordu-Bazar'ı ele geçirdi. Şehirde adına hutbe okunarak, bir de sikke kestirildi. Ebu'l Hayr-han, daha sonra kısa süre zarfında Sain-han'ın (Batu'nun) tahtını da ele geçirdi. Fakat aradan çok geçmeden Mahmud ve Ahmed hanlar tekrar ülkelerine döneceklerdi. Mahmud b. Velî konuyla ilgili olarak şöyle der: "Bununla birlikte Ebu'l Hayr-han döneminde, Muhammed-han'ın ölümünden sonra oğulları Mahmud, Ahmed-han ile Cuvak ve Başıak-sultan aralarında anlaşarak Ebu'l Hayr'a karşı savaş açtılar. Ancak mağlubiyete uğrayarak, tevarüs ettikleri tahta tekrar dönünceye kadar o bölgelerde göçebe halde yaşamaya başladılar." Yazarın verdiği bu bilgiler, Hacı-Tarhan, Bek-Nazar, Ukek ve Ordu-Bazar'da üzerinde Mahmud-han b. Muhammed b. Timur-han yazılı sikkeler darbedildiğini gösteren numizmatik verilerle de doğrulanıyor.

Genç ve ikbalperest Ebu'l Hayr, siyasî hayata adımını atarken, düşmanlarının büyük bir kısmını ortadan kaldırıp, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı "vahid bir göçebe devlet sınırları" içinde birleştireceğini ve kırk yıl bölgenin hükümdarı olacağını aklının ucundan bile geçirmemiştir. Fakat göçe çevrelerinden ve Özbek ulusu kabilelerinin büyük kesimi tarafından gördüğü destek sayesinde Cuçi oğullarına karşı kazandığı ilk zaferler, onun iktidarını güçlendirerek, bozkırdaki nüfuz alanını genişletmişti; ancak, yine de bozkırda huzur yoktu. İbak-han, Bereke-sultan ve Urus-han'ın torunları olan Canibek-sultan ve Girey gibiler onun hâkimiyetini kabul etmek istemiyorlardı. Böylece 1446 yılında, İşim ile Atbasar nehirleri arasındaki topraklarda hükümran olan Mustafa-han, Ebu'l Hayr'a karşı isyan bayrağını açtı. Halbuki o, bir dönemler Ebu'l Hayr'ın en yakın dost ve müttefiklerindendi. Şimdi ise hayli güçlenmişti ve topladığı orduyla Ebu'l Hayr'ın üzerine yürümüştü. Ne var ki topladığı ordu profesyonel savaşçılardan müteşekkil değildi. Savaş, Mustafa-han'ın hezimetiyle sonuçlandı; tüm mülkü, sürüleri ve hazinesi Ebu'l Hayr'ın ordusunun eline geçti ve "askerler arasında rütbelerine uygun olarak dağıtıldı." Mustafa-han ise hayatta kalan askerleriyle "kan deryasına

dönmüş nehri geçerek" kaçmayı başardı. Ne var ki bu yenilgi, onu, kısa bir süre sonra Horezm'i Timurîler'in elinden yolup alarak, XV. Yüzyılın 60'lı yıllarına kadar orada hükümdarlık etmesini engellemedi.

Ebu'l Hayr, 1446'da Sır-Derya sahil ve Kara-Tav eteklerindeki Sığnak, Arkuk, Süzek, Ak-Kurgan, Özgend gibi birçok şehri fethederek, Sığnak'ı başkent yaptı. (Daha önce Tura veya Çimgi-Tura ve Ordu-Bazar başkent olarak kullanılıyordu). W. W. Barthold'a göre onun Sır-Derya sahillerine yerleşmesi, Özbekler'in bundan sonraki tarihi için oldukça önemli bir olaydır. Ne var ki, ne Mustafa-han'a karşı kazanılan zafer, ne de Sır-Derya civarındaki şehirlerin fethi, Ebu'l Hayr-han'ı Kalmaklar karşısında ağır bir yenilgiye uğramasını engellemeyecekti.

Kalmak, Oyrat denilen bir Moğol kabilesinin Türkçe söyleniş şeklidir. O sıralarda Kalmaklar'ın toprakları doğuda Hanghai Dağları, güneyde Gobi çölü, batıda Moğolistan ve kuzeyde İrtış ve Yenisey'le çevriliydi. Oyratlar, henüz XV. Yüzyıl sonlarında Moğulistan'ın doğu bölgelerine saldırmış, fakat başarılı olamamışlardı. Aynı yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında ise düzenledikleri saldırılar sonucunda İli ve Issık-kul'a kadar geldiler. 50'li yıllarda ise Sır-Derya'ya kadar ulaştılar.

Ebu'l Hayr ordusu ile Uz-Timur-Tayşi kumandasındaki Kalmak ordusu, 1457 yılında Sığnak civarındaki Kök-Kaşan'da karşı karşıya geldi. Kuhistanî'ye göre Kalmak reisi Sır-Derya civarını yağlamak amacıyla gelmişti. Uz-Timur-Tayşi, Ebu'l Hayr-han'ın büyük bir servet biriktirdiğini öğrenince "göğsü kıskançlık ateşiyle yanmış" ve askerlerinin silahlanarak sarayına gelmesini istemişti. Böylece toplanan askerler çoluk çocuklarıyla birlikte yola çıkmışlar; ancak İli Nehri'ne gelince, ailelerini ve ağırlıklarını orada bırakarak ileri atılmışlardı. Kalmak ordusunun Sığnak'a yaklaştığı bir sırada, Ebu'l Hayr-han da askerlerini toplayarak onları karşılamaya çıktı. Kalmak reisi, gözde kumandanlarından birini gönderdi. Cenk meydanına doğru ilerleyen Kalmak kumandan düşmana barış şartlarını açıklamak niyetindeydi: "Gömleklerden ter akmasın, kahramanların vücutlarından kan sızmasın!" Ne var ki Cuçi'nin torunları karşı tarafın bu teklifini alaya alarak, savaş ateşini yaktılar. Böylece iki ordu birbirine girdi. Atların tırnaklarından çıkan tozlar, kılıç, tığ, teber ve ok sesleriyle karıştı. Birkaç saat devam eden çarpışmalar sırasında boz-

kır kıpkızıl kana boyandı. Fakat zafer Kalmaklar'a müyesser oldu ve Ebu'l Hayr-han geri çekilerek Sığnak surları arkasına sığındı. Galipler, herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Türkistan, Taşkent ve Şahruhiye civarına kadar sokuldular. Öyle bir ölüm ve terör havası estirdiler ki, zulüm görmeyen, yağmalanmayan kimse kalmadı. Her tarafı yakıp yıktılar. Yine de Uz-Timur-Tayşi geri çekilmeden önce Ebu'l Hayr-han'la bir barış anlaşması imzaladı. Hanın saray tarihçisi bu anlaşma maddeleri hakkında herhangi bir bilgi vermiyorsa da, diğer kaynaklar söz konusu maddelerin Şıbanîler için son derece aşağılayıcı olduğunu belirtmektedirler.

Ebu'l Hayr-han'ın göçebe halkının bir kısmı, bu yenilgiden sonra Urus-han'ın torunları Girey-sultan ve Canibek-sultan'la birlikte ayrılarak, Moğulistan'a göç ettiler ve orada Çu ve Kozı-Başı nehirleri civarına yerleştiler.

2. Kazak Hanlığının Şekillenişi

Burada Kazakistan tarihinin en önemli meselelerinden birine parmak basacağız. Ancak, Kazak Hanlığı'nın şekillenme sürecinde Cuçi ulusunun siyasî tarihinin incelenmesine geçmeden önce, Orta Çağ Kazak tarihini ele alan kaynakların genel durumunu gözden geçirip, ele aldığımız konunun tetkikinde faydalanılan kaynaklar üzerinde daha etraflıca durmak gerekiyor.

Kazak halkının Orta Çağ tarihini araştırmak isteyen kişi, eski dönemlerde Kazaklar arasında okur yazar oranının ve eğitim seviyesinin düşük olması gibi bir handikapla karşı karşıyadır. Elimizde şu an için Kazak halklarının temsilcisi durumunda bir kişinin yazmış olduğu eserden başka bir şey yok. XVII. Yüzyılda yaşayan ve Celayirler'e mensup bulunan Hoşum-bek oğlu Kadirali-bek tarafından kaleme alınan bu eser, I. N. Berezin tarafından "Cami'ut Tavarih" (Sbornik letopisey) adıyla yayınlanmıştır. Kadirali-bek'in XV-XVI. Yüzyıl Kazak Hanlığı hakkında verdiği bilgiler, güvenilir kaynaklara dayanmaktadır ve ayrıca Kazak toplumunda yazma geleneğinin mevcudiyetini değilse bile, genealoji ve siyasî tarih meselelerine karşı bir ilginin varolduğunu göstermektedir.

Kazak Hanlığı'nın erken dönemiyle ilgili bilgileri, neredeyse sadece Müslüman yazarların eserlerinde bulabiliyoruz. Ancak, bu

eserlerin büyük bir kısmı veya neredeyse tamamı, Kazaklar'a komşu bölgelerdeki (bazen Kazaklar'la ilgisi bulunan çok uzak bölgelerdeki) hükümdar ve meşayihle ilgili bilgiler içerdikleri için, Kazak Hanlığı hakkındaki bilgiler bölük pörçük ve son derece cüz'idir. Örneğin, öncelikle Orta Asya hadiseleriyle ilgilenen bu bölge müellifleriyle, Horasan ve Mâverâünnehir olaylarıyla ilgilenen Acem müellifler, genel olarak Kazak Hanlığı veya hükümran olan Kazak hanlarının bir yahut birkaçının iktidarı döneminde meydana gelen olaylarla ilgili olarak hiçbir bilgi vermezler. Bunun tek istisnası, Doğu Türkistanlı tarihçi Mirza (Muhammad) Haydar Duglat'ın (1500-1551) Kazak hanları hakkında bilgiler içeren "Tarih-i Râşidî" adlı eseridir. Onun bu eseri, Orta Çağ İslam tarihçiliğinde Kazak Hanlığı'nın erken dönemiyle ilgili bölük pörçük bilgilere kıyasla, son derece önemlidir.

Muhammed Haydar veya bizzat müellifin kendi tabiriyle Mirza Haydar, oldukça soylu ve nüfuzlu Duglat kabilesindendir. Ataları, kendi dönemlerinin güçlü emîrleriydi ve Çağatay ulusunun doğu bölgelerinde hanedana mensup herhangi bir prensi tahta çıkarıyor veya alaşağı ediyorlardı. Mirza Haydar, babasının o sıralar henüz Moğollar'ın hâkimiyetinde bulunan Taşkent'de valilik görevini sürdürdüğü bir sırada, 1500 yılında dünyaya geldi. Anne tarafından Moğol hanı Yunus'un torunuydu. Çok zeki ve yetenekli olan yazar, aynı zamanda olağanüstü cesaret sahibi bir askerdi. Moğol hanı Sultan Said'in himmetiyle iyi bir İslamî eğitim almış; edebiyat, bilim ve çeşitli sanat dallarında kendini yetiştirmişti. Ayrıca Ayaz mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazardı.

Mirza Haydar Duglat, soylu bir aileden gelmesi ve şahsî kabiliyetlere sahip olması sebebiyle, han sarayına yakındı ve Sultan Said (1514-1533) nezdinde önemli bir mevkiye yükselmişti. Ne var ki Said-han 1533'de ölünce, Yarkend'deki tahta Duglatlar'a adavet besleyen oğlu Abdurraşid çıktı. Bu durumda Mirza Haydar Duglat'ın orada kalması tehlikeliydi. O da Babür'ün haleflerinin yanına sığınarak Hindistan'a gitti. Bir süre Küçük Tibet'de dolaştıktan sonra Lahor'a gitti. 1541 yılında ise askerî bir hileyle Kaşmir'i zaptederek, fiilen bağımsız bir prenslik kurdu. Ve orada, yani Kaşmir'de 1453-1456 yılları arasında meşhur "Tarih-i Râşidî"sini Farsça olarak kaleme aldı.

"Tarih-i Râşidî" belli başlı olarak Çağatay soyunun doğu dalının tarihinin yanı sıra, Duglat kabilesinin yükselişi ve kabile temsilcilerinin Doğu Türkistan'da iktidar sahibi olmalarına zemin hazırlayan iç savaşlardaki rolünü ele almaktadır. "Tarih-i Râşidî" XIV.Yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. Yüzyılın birinci yarısı arasındaki Moğul ve Moğulistan tarihinin ana kaynağı olmakla birlikte, aynı zamanda XVI. Yüzyıl Orta Asya'sındaki birçok Türk halkının, Tibetliler'in ve kâfirlerin tarihi hakkında çok detaylı ve eşsiz bir malzeme içermektedir. "Tarih-i Râşidî"nin Kazaklar'la ilgili verdiği bilgiler ise, XV.Yüzyılın 50'li yılları ile XVI.Yüzyılın 30'lu yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Mirza Haydar'ın bu konuda en çok üzerinde durduğu şahıslar, Burunduk, Kasım ve Tahir-han'dır. Bundan başka Kazak-Moğul ve Kazak-Özbek ilişkileri de geniş şekilde ele alınmaktadır.

Hindistan tarihinin İslamî döneminin araştırılması konusunda, XIX. Yüzyılın ilk yarısında "Tarih-i Raşidi" ile ilk ilgilenenler İngiliz şarkiyatçılardı. Rus tarihçilerinin Mirza Haydar'ın eseri üzerindeki ilk başarılı araştırması, V. V. Velyaminoff-Zernoff'un meşhur "Kasım Hanları ve Prensleri" adlı tetkikidir (1864, Cüz. 2). Bundan başka "Tarih-i Râşidî"nin bazı bölümlerinin Rusça çevirisi defalarca yayınlanmıştır. Eserin eski olmakla birlikte değerini kaybetmeyen İngilizce çevirisi ise Denison Ross tarafından 1895'de yapılmıştır.

Binâî'nin Muhammed Şeybânî-han döneminde (öl. 1510) yazdığı "Nusret-nâme", "Fetih-nâme", "Şeybânî-nâme" adlı eserleriyle, Muhammed Salih'in "Şeybânî-nâme"si ve yazarı bilinmeyen "Şeybânî-nâme" ile "Mihman-nâme-i Buhara" adlı eserler, Kazak Hanlığı'nın siyasî tarihinin tetkikinde büyük önem taşırlar. Bu kaynaklar, Güney Kazakistan bozkırı ile Orta Asya'nın Mâbeynennehreyn* [İki Nehir arası] bölgesinin XV. Yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. Yüzyıl başlarına has feodal yaşamına ışık tutmaktadırlar. Muhammed Şeybânî-

* Okuyucu kitapta kullanılan Mâbeynennehreyn ile Mâverâünnehir terimlerini birbirine karıştırmamalıdır. Mâbeynennehreyn Arapça "iki nehir arası" demektir ve Sır-Derya ile Amu-Derya yani Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasını, başka bir tabirle bugünkü Özbekistan'a tekabül eden kadim Türkistan'ın ana bölgesini gösterir. Mâverâünnehir ise Arapça "nehrin öte tarafı" anlamındadır. Eskiden beri İran'la Turan arasında Ceyhun nehri sınır kabul edildiği ve Firdevsî'nin taksimiyle "Ceyhun-dan bu tarafı İran, öte tarafı Turan" gibi görülmesi âdet haline geldiği için, Araplar'ın fetihleriyle birlikte Müslüman coğrafyacılar tarafından kullanılmaya başlayan bu terim, bilahere anlam değişikliğine uğrayarak, yanlışlıkla kadim Türkistan'ın ana kesimini ifade etmek için istimal edilmiştir. Ayrıca Mâbeynennehreyn, Ön Asya için kullanılıyorsa, Mozopotamya'yı gösterir.(Çev).

han'la Kazak beyleri arasındaki savaşlar, Ebu'l Hayr-han'ın torununun "kazaklık"* günlerindeki çetin hayatı, onun Timurîler yanında paralı birlik komutanı olarak çalışması, kaderin Sır-Derya boyundaki kaleleri izgoy Özbek prensinin eline teslim eden cilveleri, Orta Asya'nın sulak vadilerine düzenlediği seferler, Şıban-han'ın muzaffer torunlarının Timurîler'in elinde parçalanmış Mâverâünnehir'i bir baştan bir başa katetmeleri, hep bu dönemde olmuş olaylardır ve yukarıda sayılan eserlerde anlatılmaktadır.

Bu eserler, son derece zengin malzeme içermekle birlikte, anlatılan olayların yorumu konusunda ön yargılıdırlar. Dahası, "Şeybânî çevresinin eserleri" olmaları itibariyle (yani XVI. Yüzyıl başlarında Orta Asya'da Şıban Devleti'nin bânisi Muhammed Şeybânî-han'ın doğrudan iştirak ettiği olayların anlatımı konusunda kendi istek ve onayı ile yazılan; tarihçilik açısından şekil ve dil itibariyle farklı eserler olmaları hasebiyle) Timurîler'in (1370-1500) yerini alan yeni hanedanın meth-ü senâsından ibarettir. Dolayısıyla tamamı, belli bir amaçla, belli bir konuyu ön plana çıkarmak için detaylar üzerinde düşünülerek yazılmış eserlerdir. Bu eserlerde Şıbanîler cafcaflı kelime ve deyimlerle övülüp göklere çıkarılmakta, onların faziletlerinden bahsedilmektedir. Şeybânî-han'la ilgili bilgiler ise haddinden fazla abartılıdır. Örneğin, bu eserlere göre Şeybânî-han, asla yenilgi tatmayan, küçük bir orduyla koca bir düşmanı mağlup eden eşi emsali bulunmaz bir kumandan; "o güne kadar hiçbir padişahın silahla fethedemediği" kaleleri bir hamlede zapteden emsalsiz bir strateji uzmanıdır. Hatta bu eserlerde sık sık Şeybânî-han'a hayali zaferler bile isnat edilmektedir. Vakıa Şeybânî-han'ın iyi bir asker, iyi bir teşkilatçı, haddinden fazla enerjik ve iradeli olduğu, çılgınlık derecesinde cesarete sahip bulunduğu ve gözü pek yiğitliği konusunda şüphe edilemez; ancak, onun, Mâverâünnehir'i fethetmeden önceki maceralı ve tehlikelerle dolu askerî hayatı boyunca sıradan bir ganimet avcısı ve maceraperest, en iyi ihtimalle başarılı bir reis ve şanslı bir siyasetçi olduğunu kabul etmek gerekir. Söz konusu eserlerin aşırı abartıları bir yana bırakıldığında, Şeybânî-han'ın tüm bu vasıflarını görmek mümkün olmaktadır.

Sadece siyasî tarih değil, aynı zamanda etnoğrafya tarihi açısından da önemli bilgiler içeren bu eserler arasında, özellikle İranlı İbn-i

* "Kazaklık günleri" tabiri Babür'ün meşhur "Babürnâmesi"nde de birkaç yerde kullanılır. Esasen kaçaklık günleri anlamında ise de, prens veya padişahlar için kullanıldığında, "iktidarı" kaybederek, orada burada tahtsız, ordusuz, perişan bir vaziyette dolaşmak anlamına gelir. (çev.).

Ruzbihan'ın "Mihman-nâme-i Buhara" adlı kitabı dikkat çekicidir. Hoca Molla ve Emin mahlasını kulanan yazarın tam adı, Ebu'l Hayr Fazlullah ibn-i Ruzbihan ibn-i Fazlullah (ibn Muhammed) el-Hunci el-Isfahanî'dir. Şeybânî-han'ın mukarrebîni olarak, 1509 yılının yaz aylarında Kazaklar'a karşı düzenlenen zorlu sefer sırasında hanın yanında bulunmuştu. İyi bir gözlemci ve çeşitli konularda eğitim görmüş bir kişi olarak, şahsen katıldığı bu sefer sırasında Kazaklar'ın hayat tarzı, ekonomileri, inançları ve idarî sistemleri konusunda hayli zengin malzeme toplamış ve bunları hatıralarında anlatmıştır. Onun Kazaklar hakkında kendi şahsî müşahedelerine ve şahitlerin anlattıklarına dayanarak verdiği bu bilgiler, başka kaynaklarda mevcut değildir. Bununla birlikte Kazaklar hakkında bazı detaylara Hondemir'in vakayinamesiyle, Babür ve Vâsıfî'nin anıları ve Abdullah ibn-i Muhammed'in "Zübdet el-Asâr"ında rastlıyoruz.

Kazak halkının XVI.Yüzyılın ikinci yarısına ait tarihi konusundaki bir diğer önemli kaynak, Hafız-i Tanış'ın "Şeref-nâme-i Şahi"sidir. Eserin diğer adı "Abdullah-nâme"dir. Hafız-i Tanış'ın aktardığı ana bilgiler, Orta Asya Kazak ve Özbekleri arasındakî ilişkilerle ilgilidir. Bir yandan Kazaklar'ın XVI. Yüzyılın ikinci yarısında yaşadıkları uluslararası siyasî kriz, diğer yandan, Abdullah-han'ın Kazak sultanlarını kendi yanına çekmek için cömertçe toprak bağışlamak suretiyle sergilediği politik davranışlar, Buhara hanının Kazaklar'ın güneybatı vilayetlerinde oldukça güçlenmesine zemin hazırlamıştı. Fakat süzeren ile derebeyleri arasındaki zayıf bağlar, uygun bir zemin bulduğunda kopar ve feodaller eski süzerenlerine karşı sık sık savaşa girerler. Kazak hanı Tevekkül'ün davranışı bu konuda tipik bir örnek olarak gösterilebilir. Hafız-i Tanış'ın anlattığına göre Tevekkül, Buhara hanıyla ilişkilerini keserek, ona karşı çıkmış; böylece Kazak ve Özbek feodalleri arasında başlayan sonu gelmez savaşlar, Taşkent ve Türkistan'ın Kazaklar'ın eline geçmesinden sonra da devam etmiştir. Bu olaylar, İskender Münşi'nin "Tarih-i âlemarâ-i Abbasi" adlı eseriyle, başka kitaplarda detaylı olarak anlatılır.

Kazakistan tarihi konusunda bir diğer önemli kaynak, Orta Asyalı müellif Mahmud bin Velî'nin "Bahr el-Esrâr" adlı eseridir. Bu eser, Buhara hanı İmamkuli'nin kardeşi, halefi ve aynı zamanda Nadir şehrinin valisi olan Muhammed'in emriyle 1634 yılında yazılmaya başlanmış ve 1050 H./1640-41 yıllarında tamamlanmıştır. Aştarhanîler'in en büyük tarihçisi sayılan Mahmud b. Velî, aynı zamanda

çağının en yüksek kültürlü kişilerinden biriydi. Birkaç gazel ve kaside kitabı da vardır. Yedi ciltten oluşan "Bahr el-Esrâr" ise, sadece önemli bir tarih ve edebiyat kitabı değil, aynı zamanda Orta Asya ve komşu ülkelerin tarihî coğrafyası ve topoğrafisi konusunda da çok zengin bilgiler ihtiva eden bir kaynaktır. Çingis-han ve torunlarının XVII.Yüzyılın 40'lı yıllarına kadar olan tarihini anlatan ilk altı cilt, bizim için bilhassa önemlidir. Mahmud bin Veli'nin eserinin ilk üç cildi, diğer eserlerden iktibastır, ama dördüncü cilt, Din-Muhammed'in tahta çıkışından Aştarhaniler ve XVI. Yüzyıl sonu ile XVII. Yüzyılın ilk yarısındaki Kazaklar'ın Orta Asya'yla olan ilişkileri konusunda bilgiler vermesi cihetiyle bizim için enteresandır. Mahmud b.Veli, elindeki malzemeleri büyük bir ustalıkla işlemiş, daha önceki yazarların bilgilerine birçok önemli detaylar ve yukarıda belirtildiği gibi mâlum kaynaklarda bulunmayan hikayeler de eklemiştir. "Bahr el-Esrâr" henüz yayınlanmadığı ve bu değerli eserin bazı cüz ve ciltleri çeşitli kütüphanelerde bulunduğu için ondan faydalanmak zordur. Mesela altıncı cildin dördüncü cüzü Londra'daki "India Office" kütüphanesinde bulunmaktadır. Son zamana kadar Rus şarkiyatçılarından sadece Ord. Prof. W. W. Barthold "Bahr el-Esrâr"ın Londra yazmasını okumuştu. Şimdi ise "Bahr el-Esrâr"ın altıncı cildinin son bölümünün mikrofilmi St.Petersburg ve Taşkent'de de var.

Doğulu yazarların sözü edilen tarihî eserleri dışında menâkıbnâmeler de bizim konumuz için oldukça önemlidir. Bu eserler, Müslüman şeyhlerin "kerâmetleri"yle ilgili efsanevî hikayelerin yanı sıra, çoğu kez Orta Asya halklarının günlük hayatını, kabile yapılarını, kimi zaman da bölgenin siyasî tarihini anlatan zengin bilgiler içerirler. Biz, kitabımızı yazarken bu tip eserlerden Muhammad Aveze'nin "Ziyâ ul-Kulûb"unu, Mavlan Payravî'nin "Câlis el-Muştakîn"ini ve başka eserleri kullandık.

Şimdi Kazak halk ozanlarının yadigâr eserleriyle ilgili birkaç söz edelim. Bu tip kaynakların özelliği, onların eski dönemlerde yazılı kayda geçirilmeden ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa nakledilmiş olmasıdır. Tuhaftır ama, Kazak halk kahramanlarının efsanelerini konu edinen bu destanlarda Kazak adı geçmez. Efsane kahramanından şu boy veya bu kabilenin bir ferdi, yahut "Nogay" veya "Özbek" milliyetleriyle bahsedilmektedir. Kabile ve boy adları arasında en çok anılan isimler, Uysun, Kongrat, Kıpçak, Kanglı, Dulat, Alban, Tama, Kıyat, Kerey, Nayman, Alçin, Argın vs.dir. Nogay ve Özbek adları

ise, genellikle boy veya kabile ismi olarak değil, genel bir adlandırma şeklinde kullanılıyor. Bununla birlikte, muhtemelen en erken XV. Yüzyıla ait Kazak sözlü halk destanlarında "Kazak" kelimesine rastlanıyor ki, bu kelimenin kullanılmaya başlanması, aynı zamanda Kazak halkının ortaya çıkışını da hikaye etmektedir.

Biz, bu sözlü halk eserlerinden, sadece sonradan yapılan kayıtlara istinaden, belirli bir oranda faydalandık; fakat onları metin, jenerik ve folklor açısından incelemedik.

Kazak Hanlığı tarihiyle ilgili kaynakların kısa anlatımına burada son veriyoruz. Adı geçen ve elinizdeki kitabın yazılmasında faydalanılan diğer kaynakların başka özellikleri, ilgili yerlerde ayrıca ele alınacaktır.

Şimdi tekrar Doğu Deşt-i Kıpçak'ın siyasî tarihine dönerek, 1457'den sonra orada neler olup bittiğine bir göz atalım.

Ebu'l Hayr-han Uz-Timur-tayşi tarafından mağlup edildikten sonra Özbek ulusu parçalandı. Halkın bir kısmı asıl kütleden koparak komşu bozkırlara göç etti. Bu konuyla ilgili bilgiler "Tarih-i Râşidi"de yer almış ve zaman zaman çeşitli haşiyelerle birlikte başka kaynaklara da yansımıştır. "Tarih-i Râşidî"nin müellifi Mirza Haydar Duglat şu satırları yazıyordu: "O sıralar Deşt-i Kıpçak'da Ebu'l Hayr-han iktidardaydı. Bu durum, Cuçi soyundan gelen sultanları yeterinden fazla rahatsız ediyordu. Canibek-han ile Girey-han ondan kaçarak Moğulistan'a sığınmışlar; İsen-Buga-han da kendisine sığınan bu hanlara hüsn-ü ikbal göstererek, Moğulistan'ın Çu ve Kozı-Başı bölgesini onlara vermişti.."[3]

Canibek-han'ı (Ebû Said'i) artık tanıyoruz. Sanırım okuyucu onun Barak-han'ın küçük oğlu olduğunu hatırlayacaktır. Girey (Kirey) ise Canibek'in uzaktan akrabasıydı. Her ikisinin de tek ortak akrabası Urus-han'dı. Girey'in şeceresi şöyledir: Urus-han oğlu Toktakiya oğlu Bulat-sultan oğlu Girey.

V. V. Velyaminoff-Zernoff'un Mirza Haydar Duglat'ın aktardığı bilgileri içeren "Kasım Hanlığı Hükümdar ve Prensleri Üzerine Tedkikat" adlı eserinin 1864 yılında yayınlanmasından sonraki tarih araştırmalarında Girey ve Canibek'in Özbek ulusunun bir kısmıyla birlikte Moğulistan'a taşınması, Kazak Hanlığı'nın başlangıç tarihi olarak kabul edilmeye başlandı.

---

3 MİKH, s. 195.

A.A.Semenoff, 1950'li yıllarda Girey ile Canibek'in ayrılmasının Özbek ve Kazak tarihinin sadece bir parçasını teşkil ettiğini ve bu göçe tüm halkın değil, sadece küçük bir grubun katıldığını düşündüğünü yazmıştı. Kazak tarihçi S. K. İbrahimoff (1029-1960) da aynı kanaati taşıyordu. İbrahimoff, Şeybânî-han'ın saray tarihçileri ve "Tarih-i Ebu'l Hayr-hani"nin yazarının bu göç hakkında hiç bir kayıt düşmemelerine istinaden, Girey ile Canibek'in ayrılmasının Özbek ulusundaki kabilelerin siyasî hayatında önemli bir rol oynamamış olduğu kanaatine varmıştı. Günümüz Orta Çağ Kazakistan tarihi araştırmacılarından K. A. Pişçulina "Kazak Hanlığı'nın kaynakları ve hanlığın teşekkülünün sebepleri, Canibek ve Girey'in muhacereti değil, Kazaklar'ın etnik tarihi de dahil olmak üzere Orta Çağ Kazakistanı'nın sosyo-politik ve ekonomik gelişim seyridir" demekte ve şu görüşü ileri sürmektedir: "Bazı kabilelerin Doğu Deşt-i Kıpçak'dan Batı Yedisu'ya muhacereti, öncelikle Güneydoğu Kazakistan ve Moğulistan tarihinde önemli rol oynamıştır. Diğer yandan sınıf çatışmasının sonucu olan bu muhaceret, Kazak Hanlığı'nın şekillenme sürecindeki siyasî olaylar zincirinin önemli bir halkasıdır."[4] Meselenin ehemmiyetine binaen, bu konu üzerinde daha detaylı durmayı deneyelim.

Dışt-i Kıpçak'daki göçebe Özbek devletinin coğrafî açıdan Mâverâünnehir'e çok yakın olması hasebiyle, Orta Asyalı yazarların o devirdeki Özbek ulusu hakkında daha detaylı bilgilere sahip olmaları gerekirdi; ama ne yazık ki öyle olmadı. "Tarih-i Râşidi" ve daha sonraki dönemlerde ondan faydalanılarak yazılan eserlerin dışındaki kaynaklardan hiçbirinde, Ebu'l Hayr-han'ın iktidarı sırasında Özbek ulusu içinde baş gösteren bölünme ve yeni bir siyasî yapının şekillenmesi konusunda herhangi bir bilgi mevcut değil. "Tarih-i Râşidî"de yer alan bu bilgi, muhtemelen Moğulistan yöneticilerinin sabık tarihçisi Mirza Haydar'ın, Moğul hanı Esen-Buka'nın (1429-1462) bazı dış politik yönlerini yansıtan olayları kitabının satırları arasında zikredememesiyle izah edilebilir. Kaldı ki bu muhaceret, Urus-han'ın torunlarıyla Moğulistan yöneticileri arasında yetmiş yıldan fazla devam eden ve Abdurraşid-han (1533-1560) yönetimi döneminde bozulan geleneksel ittifakın başlangıcı olmuştu.

4 Pişçulina, K. A. *Yugo-Vostoçnıy Kazaxtan v seredine XIV–naçale XVI vekov.* Voprosı politiçeskoy i sotsialno-ekonom içeskoy istorii. Alma-Ata, 1977, s. 250-251.

Aslında Girey ile Canibek'in göçebe Özbekler'in ana kitlesinden kopuşu, bozkırın en güçlü sultanlarının Ebu'l Hayr-han iktidarının hayli zayıfladığı ve Özbek ulusu içindeki zıtlaşmaların şiddetlendiği bir sırada sergiledikleri yaygın protesto şekillerinden sadece biriydi. Kezâ bu infirak, Kazak devletinin şekilleniş sürecinden önceki olaylar zincirinin önemli bir halkası olması hasebiyle, yeni siyasî oluşumun adının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu konuda en fazla dikkati, han yönetiminin durumu ile göçebe devletlerinde hanla feodal zâdegânlar ve tebaalar arasındaki ilişkiler hususu çekmektedir. Hayli karmaşık olan bu konu, bir çırpıda çözülemez. Buna bağlı tali konulardan biri de, handan zarar gören feodallerin ve ulus bireylerinin protesto şeklinin incelenmesidir.

Kaynaklarda, han iktidarının muhkem oluşunun, bizzat hanın büyük boyların başlarında bulunan beylere karşı sergilediği çıkar sağlama politikasına bağlı olduğu konusunda birçok örnekler buluyoruz. Feodallerin, baştaki yöneticilerin bozkır aristokrat tabakasının çıkarlarına ters düştüğü veya haklarına zarar verdikleri anda, onları terkettikleri veya açıktan açığa onlara savaş ilan ettiklerini görüyoruz. Hanedan içindeki ve feodaller arasındaki anlaşmazlıklar, yöneticinin menfi şahsî tutumları, hükümdarın intikam alacağı endişesi gibi çeşitli sebepler, bu insanları kendi devletlerini terketmeye zorluyordu. Örneğin Celayir kabilesinden Timur'a karşı çıkan bazı kişiler, "onunla başedebilecek kimse olmadığı" kanaatine varınca, Urus-han'ın hâkimiyeti altında bulunan bozkırlarda saklandılar. Buna karşılık Toktamış-oğlan, Urus-han'ın peşine düşmesinden korktuğu için Semerkand sarayına sığındı. Hatta Mirza Haydar, amcası tarafından kovulan Veys-han'ın sefalet ve mahrumiyet içinde geçen yıllarından bahsetmektedir.

Yabancı ülkelerde dolaşmak zorunda kalan bu tip insanlar, muhtemelen her devirde olmuştur. Bunların çoğu, yabancı ülkelerde ölüp gitmiş; sadece Toktamış ve Veys-han gibi bazıları kendi ülkelerine hükümdar olarak geri dönmüş ve eski düşmanlarını kovmuşlardır. Bu tip insanlar, ülkelerini terkederlerken, sadece kendi yakınlarıyla değil, kaynaklarda belirtildiği üzere, boyları ve askerleriyle birlikte göçederlerdi.

Rus kaynakları, Nogay uluslarının şu veya bu mirzaya bağlanmak ve hatta Orda sınırları ötesine gitmek için "prenslerini" bırakıp git-

meleriyle ilgili pek çok örnekler vermektedirler. Kırım Hanlığı'nda da bir beyden diğer bir beyin hâkimiyetine geçme âdeti hayli yaygındı.

Özbek ulusunun parçalanmasının sebeplerini araştırmaya başlamadan önce, Girey ve Canibek'in ayrılma tarihini tespit etmek gerekiyor. Literatürde bu muhaceretin tarihiyle ilgili verilen bilgiler birbiriyle uyuşmamaktadır. G. Howorth 1451, A. Çuloşkinoff ile B. Ahmedoff 860/1455-56 yıllarını gösteriyorlar. Başka kaynaklara göre ise Özbek ulusunun parçalanması ve Girey ile Canibek'in muhacereti, 854/1450 veya 870/1465 yılında gerçekleşmiştir.

Halbuki kaynak verilerinin karşılaştırılması, muhaceretin *terminus post quem non* ve *terminus ante quem non* tarihlerini tespit etme imkanı veriyorlar. Girey ile Canibek, Esen-Buka-han hayatta iken Moğulistan'a geldiler. Han, onları memnuniyetle karşılayıp, Çu ve Kozı-Başı ovalarına yerleştirdi. Esen-Buka'nın 866/1462 yılında öldüğü biliniyor. Demek ki, muhaceret bu tarihten önce gerçekleşmiştir. "Tarih-i Râşidî" ile "Bahr el-Esrâr"a göre Girey ve Canibek'in muhacereti, Timurî Ebû-Said'in, Yunus-han'ı Şiraz'dan çağırarak, kardeşi Esen-Buka'ya bir miktar orduyla Moğulistan'a gönderdiği tarihle aynı anda gerçekleşmiştir. Ebû-Said'in 863/1458-59 yılında Horasan'ı fethettikten sonra Yunus-hanı Herat'da kabul ettiği biliniyor. Yunus-han ile Esen-Buka-han arasındaki savaş ise en az bir buçuk-iki sene sürmüştür. Bu durumda Girey ve Canibek'in kendi halklarıyla birlikte Moğul hanı Esen-Buka'ya 864/1459-60 yılında gelmiş olmaları gerekir.

Peki, acaba Özbek ulusu neden parçalandı?

Girey ile Canibek'in muhacereti, göçebe Özbekler'in reisi Ebu'l Hayr-han'ın Kalmaklar'ın yağması sırasında çok zarar gören ülkesini düzene sokmaya çalıştığı yıllarla aynı anda vukû bulmuştur. Yeniden düzen verme usulleri her halde çok sert ve acımasızdı ki, sadece iktidarın muvakkat zaafından faydalanarak baş kaldıranlar değil, göçebe halkın ana kitlesi de ciddi şekilde etkilenmişti. Hanın yönetimindeki Özbek bozkır aristokrasisinin refahı, hem sıradan göçebelerin, hem de vergi ödemekle yükümlü komşu bölge halklarının emeğinin sömürülmesine bağlıydı. Devletin zayıflayıp çökmeye başladığı dönemlerde, vergi yükünün arttığı, vergi tahsildarlarının daha aç gözlü ve acımasız yağmacılar haline geldiği, işi zorbalığa döktükleri bilinen şeylerdir.

Elbette ki bütün bu olanlar, halkın büyük kesiminin hoşnutsuzluğuna yol açacak, pek çok çarvacı obanın komşu ülke topraklarına göç etmesine zemin hazırlayacaktı. Diğer yandan, bu ulusların aralarında Cuçi soyundan gelen kişilerin de bulunduğu mağlup sultan ve hanları, ikbalperest ideallerini gerçekleştirmek amacıyla, ezilen ve itilen kabile ve boyları daha şanslı rakipleriyle savaşmak için kullanmakta hiç zorluk çekmiyorlardı. Daha önce mağlup edildiği için hana itaat arzetmek zorunda bulunan ulus sultanları ise hiç de az değildi.

Ebu'l Gazi "Ebu'l Hayr-han'ın enerjik ve atak olduğunu; dostlarını sevindirip, düşmanlarını ağlattığını" kaydediyor. Akrabaları arasında ondan faydalanmayan kimse kalmamıştı. Bu durumda Çingizîler'in diğer grubuna mensup olan ve bundan dolayı çeşitli grupların hanedan çıkarlarını temsil eden sultanların ahvalini tahmin etmek zor değildir. "Bahr el-Esrâr"ın müellifi Mahmud bin Velî de muhtemelen şu satırları onların durumunu izah etmek için yazmıştır: "Ebu'l Hayr-han, Deşt-i Kıpçak'da Cuçi'nin torunlarından bazı prensleri katledip, onların halklarını çeşitli prenslere dağıtınca, bu tevzi ve keşmekeşlik, onların birleşmelerine ve ittifak kurmalarına yol açtı."

İşte, Özbek ulusunda hanın takip ettiği siyasetten memnun olmayan bu dağınık kabile ve boylar, Girey ile Canibek'in idaresinde bir araya geldiler. Ancak, hanla girecekleri bir savaşı kazanma şansları olmadığı için, ülkelerini terkederek "muhacereti ve kendilerini lider olarak seçen insanlarla birlikte Moğulistan'a gitmeyi" kararlaştırdılar. Olayların bundan sonraki seyri, Girey ve Canibek sultanların Moğulistan'a sığınmalarının, uygun bir anını bulduklarında tekrar dönüp Özbek ulusunda iktidarı gele geçirmek amacına matuf stratejik bir geri çekilme olduğunu göstermiştir. Onların bekledikleri uygun anın gelişi, fazla gecikmeyecekti.

Esen-buka, bir yandan kuzeyli göçebelerin saldırılarını durduracak gücü olmadığı, diğer yandan ülkesinin batı sınırlarını Timurî Ebû-Said tarafından desteklenen kardeşi Yunus'a karşı korumak istediği için, Girey ve Canibek sultanlardan destek göreceği düşüncesiyle Özbek ulusundan kaçarak kendisine sığınanları güler yüzle karşıladı."Bahr el-Esrâr"ın yazarı, Mirza Haydar Duglat'ın XV. Yüzyılın 50'li yıllarında Moğulistan'da iç savaşlarla ilgili verdiği bilgileri özetleyerek şöyle yazıyor: "O sıralar Çağatay-han bin Çingis-han'ın

torunlarından Veys-han oğlu Esen-Buka-han, Moğulistan'ın tek hâkimiydi. Bu yüzden Emîr Timur-gürgan oğlu Miranşah oğlu Muhammed-mirza oğlu Ebû-Said-mirza, mezkur hanın kardeşi Yunus-hanı Irak'dan çağırıp, yardım ve destek vererek kardeşine karşı gönderdi. Bu durumda iktidarı sallanmaya başlayan Esen-Buka-han, Canibek ile Girey-han'ın gelişini istikbalinin hayırlı bir müjdesi olarak değerlendirdi. Prenslere teveccüh gösterip, izzet-i ikram ile ağırladıktan sonra, onlara kendi topraklarıyla Yunus-han'ın iktası arasında kalan Batı Moğulistan'ı verdi. Bu bölge, Cuvi ve Kozı-Başı olarak biliniyor."[5]

Bir hanın iç ve dış ilişkilerdeki öneminin kendisini destekleyen feodaller ve ulusların sayısına bağlı olması da Esen-Buka'yı böyle bir davranışa itelemiş olabilir. O sıralar güçlü komşularının düşmanlarını kendi safına çekmek, gerektiğinde onları kendi kabiledaşlarına karşı dahi kullanmak tabii bir davranıştı. Savaş ve esir alma usullerinin yanı sıra, Çingizîleri ve nüfuzlu beyleri kabileleriyle birlikte kendi tarafına çekme yöntemi, şahsen bağımlı bin insanı elde etmenin yaygın metotlarından biriydi.'

Girey ve Canibek önderliğinde Çu ve Kozı-Başı vadilerine göç eden Özbek ulusu kabile ve boylarının durumlarıyla ilgili bilgileri, sadece "Tarih-i Râşidî" ve "Bahr el-Esrâr"da bulabiliyoruz. Mahmud b.Veli'ye göre "Isen-Buka-han hayatta olduğu sürece, adı geçen hanların verdikleri yardım ve destek sebebiyle Yunus-han küstahlık ayağını kibir üzengisine koyamadı." 1462 yılında ise Esen-Buka-han öldü ve yerine kardeşi Yunus-han geçti. Fakat o da "uzlaşma ve birlik yolunu seçerek, mevcut dostluk ve sevgiyi sıhrîyet ve akrabalık yoluyla pekiştirdi. Ebû Said-mirza oğlu Ömer-Şeyh-mirza ölünce, iffet elbisesine bürünmüş olan kızı Mihr-Nigar-hanım'ı Canibek-han'ın oğlu Edik-sultan'a verdi. Böylece dostluk ve birlik ipi iki tarafı birbirine bağlayıp rapt etti."

Mirza Haydar Duglat'ın anlattığına göre, aynı yıllarda Girey ve Canibek'in taraftarlarına "Özbek-Kazak denilmeye başlandı". Ele aldığımız konuda önemli bir yer tutan bu olay, "Bahr el-Esrâr"da daha detaylı açıklanmaktadır. Mahmud b.Velî "Bu halk (taife) Moğulistan'a geldikten sonra ilk önce Kalmak ve Kırgızlar'a saldırıp, onla-

5 Mahmud b. Velî, *Bahr el-Esrâr*, cilt 6, cüz 3, s. 151 b;. Bundan sonra, *Bahr el-Esrâr*; *MİKH*, s. 352-353.

rı yağmalamakla vakit geçirdikleri, bölge sınırlarında soygun yaptıkları için, Kazak olarak anılmaya başlandı," diye yazmaktadır.[6] Bu yüzden Mâverâünnehir'li Çağataylar (muhtemelen Cuçi ulusu Özbekleri de), Moğullar'a Cete, Moğul ülkelerine de Cete ulusu diyorlardı. O dönemde "cete" kelimesi, tıpkı "kazak" kelimesi gibi "haydut" anlamına geliyordu.

Urus-han'ın torunlarının ne kadar insanla Moğulistan'a muhaceret ettiğini bilmiyoruz; ama Özbek ulusuna mensup insanların kafileler halinde sürekli olarak onların kamplarına geldiklerini biliyoruz. "Canibek-han ve Girey-han, - diye yazıyor 'Bahr el-Esrâr'ın müellifi,- o bölgede (yani Moğulistan'da) uzun süreli bir mola verdiklerinde, gerek zâdegân sınıfından ve gerekse tebaadan Ebu'l Hayr'dan nefret etmeye başlayan herkes onlara sığınıyordu."[7]

Komşu Moğulistan'a yerleşen binlerce "Özbek-Kazaklar"ın başındaki sultanlar, tabii olarak Ebu'l Hayr'ı endişelendiriyorlardı. Kaldı ki, her biri Özbek ulusu tahtının güçlü adayları olan Canibek ve Girey, sığındıkları kişiyle birleşmek suretiyle müthiş bir güç oluşturabilirlerdi. Bu yüzden göçebe Özbekler'in reisi, titiz bir hazırlıktan sonra Moğulistan'a bir sefer düzenledi. Bu seferle ilgili bilgiyi Mahmud b. Veli'de buluyoruz. Onun anlattığına göre Ebu'l Hayr-han, Atil Nehri sahilinden hareketle Moğulistan üzerine yürüdü. Öylesine büyük bir ordu toplanmıştı ki, adeta koca bozkıra sığmıyordu. "Tokmaklılar"dan teşekkül eden bu ordu, uygun vakit geldiğinde aldığı emirle "Karaunaslar"ın ülkesine doğru harekete geçti. Ebu'l Hayr'ın ordusu, Ala-Tav civarından geçerek birkaç gün içinde Yeti-Kuduk (Yedi Kuyu) mevkiine gelip, kamp kurdu. Kısa süre sonra şiddetli rüzgarla birlikte sağnak yağışlar başladı. Bunu yoğun kar yağışı ve Deşt Özbekleri'nin hareketini sınırlayan ayazlar takip etti. Havalar biraz ısınınca Ebu-l Hayr, Prens Kuçkunci'nin Emîr Yulduz-tarhan, Hasan-bek Oyrat, Celal-oğlan, Satılmış Nayman, Said-bek Kongrat, Timur Macar, Taşibek Kıpçak ve diğer emîr ve baskaklarla birlikte ileri hareket etmesini emretti ve kendisi de Ak-Kışlak'ı karargah ittihaz edindi. Ancak, şiddetli soğukların tekrar başlaması yüzünden hareketi tekrar ertelemek zorunda kaldılar. Bu arada Ebu'l Hayr-han hastalandı. Sıtma ateşi giderek şiddetlendi ve sağlık durumu her saat kötüye gittiği için, birkaç gün sonra 57 yaşında öldü.

6 MİKH, s. 353.
7 *Bahr el-Esrâr*,,cilt 6, cüz 3, s. 151 b.

Mahmud b.Velî, seferin ve hanın ölüm tarihi olarak Fare yılını (1468) gösteriyor, fakat aynı zamanda H. 874 yılına işarette bulunuyor. Bu durumda seferin ve hanın ölümünün 1469 yılının Haziran ayı ile 1470 yılının Temmuz ayında vukû bulması gerekiyor. W. W. Barthold'un düşüncesine göre, bu gibi hallerde, eğer Türkistan'da yazılmış tarih kitapları söz konusu ise, halk hayvan takvimini çok daha iyi bildiği için, Hicrî tarihin yanlış kabul edilmesi gerekiyormuş. Ancak, İslamî kaynakları tetkik tecrübemiz, burada bir hata olmadığını gösteriyor. Çünkü Türkistan'da ve komşu bölgelerde oniki yıllık hayvan takvimi tek tip değildi. Mesela Kaşgarya'da Said-han döneminde (1514-1533) Hicrî yıl hesabı, oniki senelik hayvan takvimine nazaran 4 yıl ilerideydi. Türkistan'da ise bu fark muhtemelen bir yıldı. Oniki yıllık takvime göre her yılın başlangıcı ve sonu, Avrupa takviminin (hatta Hicrî takvimin) iki ayrı yılına denk geldiğine göre göçebe Özbekler'in reisinin ölüm tarihini şu şekilde belirleyebiliriz: Abu-l-Hayr-han, Fare yılının kış aylarından birinde, yani 1468 yılının sonu - 1469 yılının başında ölmüştür. Kaynakta kışın başlangıcıdan söz edildiğine göre, büyük bir ihtimalle 1468 yılıdır.

Kazak Hanlığı'nın kuruluş tarihi, tartışmalı bir konudur. Bazı bilim adamları, Girey ile Canibek'in muhaceretini Kazak Hanlığı'nın başlangıcı olarak değerlendiriyorlar. Diğerleri göre ise hanlık, XV.-XVI.Yüzyıllarda teşekkül etmiştir. Kimileri de bağımsız Kazak Devleti'nin kuruluşunun daha geç dönemde, XVI.Yüzyılın 30'lu-40'lı yıllarda gerçekleştiğini ileri sürmektedirler. Hatta Kazan Hanlığı'nın tam olarak 870/1465-66 yılında kurulduğunu tahmin edenler dahi var.

Bu satırların yazarının fikrine göre ise, Kazak Hanlığı'nın kuruluşu bir anlık bir olay değil, aksine karmaşık, uzun süreli ve çok yönlü bir süreçtir. Siyasî süreçler, çoğu kez etnik süreçlerle eş zamanlı olarak gelişerek, birbirine karışır. Bu sürecin seyri şöyle bir silsile takip etmektedir:

1. Olay (1459 civarı): Girey ve Canibek'in bazı kabile ve boylarla birlikte Ebu'l Hayr-han'dan ayrılarak Moğulistan'ın batı kesimine muhacereti.

En önemli sonuçlar: Canibek ve Girey'le birlikte gelenlere "Özbek-Kazak" veya sadece Kazak adının takılması; Urus-han'ın torunlarıyla Moğulistan Çağataylıları arasında geleneksel ittifakın başlangıcı.

2. Olay (1468'den sonra): Girey, Canibek ve taraftarlarının Özbek ulusuna geri dönüp, iktidarı ele geçirmeleri.

En önemli sonuçlar: Başka bir Cuçi kolunun önderliğinde yeni bir siyasî yapının oluşması ve bilahere Ebu'l Hayr'ın sabık tebaalarının Özbek ulusuna getirdikleri Kazak adının yeni devlete verilmesi.

Birinci şıktaki konular üzerinde duruldu. Şimdi ikinci şıkka geçelim. (Burada anlatılan askerî-politik olaylarla ilgili etnik tarih meseleleri, elinizdeki kitabın başka bir bölümünde ele alınacaktır.)

Ebu'l Hayr-han öldükten sonra Özbek ulusundaki siyasî kriz bilhassa derinleşti. Han adayları arasında böyle anlarda görülen sıradan ihtilaflar kendini gösterdi ve Deşt-i Kıpçak o huzurlu günleri geride bıraktı. Şadi'nin "Fetih-nâme"sindeki bilgilere göre "Han-ı Büzürg" (Ebu'l Hayr-han) pılıpırtısını bu dünyadan alıp gittikten sonra tahta Yadgâr oturdu. Tahta çıkışı ulus tarafından tasvip edilen Yadgâr, Timur-Şeyh b. Hacı-Tuli'nin oğlu ve Ebu'l Hayr'ın yakınlarındandı. Görünüşe göre Özbek ulusunda iktidarı gasp yoluyla ele geçirmişti. Mahmud bin Velî'ye göre Ebu'l-Hayr-han ölmeden önce "kudretli oğullarına ve bahtlı torunlarına dostluk ve uzlaşma tavsiyesinde bulundu. Hainlik ve uzlaşmazlığın tehlikelerinden, zıtlaşma ve düşmanlığın kötü sonuçlarından bahseden uzun bir konuşma yaptı." Ancak yerine kimin geçeceği konusunda bir kayıt yok. Şadi'nin "Fetih-nâme"si dışındaki Şeybânî dönemi kaynaklarının tamamı müttefiken Ebu'l Hayr-han'ın Kongrat kabilesine mensup hanımından doğan oğlunun halefi olduğunu belirtiyorlar.

Ne var ki, Şeyh-Haydar-han ülkede nispeten sağlam bir düzen kurmayı başaramadı. Binâî'nin ifadesiyle onun döneminde "devlet yönetimi ve sultanlık nizamnamesi" eskisi gibi yürümediği gibi, eski zamanların gelenekleri de artık uygulanmaz oldu. Kısa bir süre sonra Şeyh-Haydar-han, daha önce babasının hizmetindeyken şimdi kendi hizmetinde bulunan emîr ve bahadırların itaati bir yana bırakıp, "teker teker oraya buraya dağıldıklarını" görmesine rağmen, onları durdurmaktan âciz kaldı. Bunun sebebi elbette kendisinin ata ve dedelerinin devlet yönetimiyle ilgili nasihatlarını kulak arkası etmiş olmasıydı.

Abu-l-Hayr'ın halefinin başına gelenler, feodaller karşısında zayıf düşen han yönetiminin âkibeti konusunda örnek gösterilebilir. Feodaller, hanın kendilerine faydalı olduğunu hissettikleri sürece ona

itaat ediyorlardı. Başlarında yönetici olarak bulunan kişi kendilerini hesaba katmadığı, yahut fiilî bir dış politika yürütmediği veya savaşlarda zafer kazanamadığı zaman, artık onun hiçbir değeri yoktu. Hiç tereddüt etmeden efendilerini terkedip, başka bir hükümdarın sancağı altına sığınabiliyorlardı. Elbette bu gibi durumlar büyük göçlere ve hatta ahalinin yerleşim bölgesini terketmesine sebep oluyordu. Aynı şey, Özbek ulusunun başına gelmişti. Mirza Haydar'ın belirttiği gibi, Özbek ulusunun düzeni Ebu'l Hayr-han'ın ölümüyle birlikte bozulmuştu. Ülke içinde yüzeye gelen büyük kargaşalar, gücü yeten herkesi Girey ve Canibek-bek hanın yanına sığınmaya mecbur bırakmış; böylece bu ikisinin elinin altında "ikiyüz bine yakın" insan toplanmıştı.

Yeni muhacirler sayesinde güçlenen Girey ile Canibek, Ebu'l Hayr hanın ölümünden sonra kendini gösteren kargaşadan faydalanarak Özbek ulusunun tahtını ele geçirmek için geri döndüler. "Şeyh Haydar-han'ın vilayetini ele geçirmek niyetiyle beline kuşak bağlayan sultanlar arasında" en azından onların da adları vardı. Şeybânî-han döneminde yazılan kaynaklarda onların isimlerinin ilk defa anıldığını burada belirtmeliyim.

Sürgün sultanların Özbek ulusuna geri dönmesiyle taht mücadelesi yeniden alevlendi. Şeyh Haydar, emîr ve bahadırlar kendisine destek vermediği için, "az sayıda insanla, büyük işler başarmak" zorundaydı. Ne var ki, bu şiddetli çarpışmalar sırasında mağlup olan Şeyh Haydar, hayatını kaybetti. Tabii yakınları da ya sağa sola dağıldı, ya da öldürüldü.

Muhalif taraflar arasındaki çatışmalar, bir süre daha devam ettiyse de, sonuçta göçebe Özbek devletinde iktidar Şıbanîler'den Urus-han torunlarının eline geçti. Yazılı kaynaklardaki bilgilerin analizi, bu olayın 875/1470 yılında yer aldığını gösteriyor. Mirza Haydar'ın ifadesiyle Kazaklar, o zamandan beri "Özbekistan'ın büyük kısmının tek hâkimi idiler". "Tarih-i Râşidî" yazarının sözleri, son Timurîler dönemindeki kaynaklar ve Şeybânî devrine ait rivayetler tarafından da doğrulanmaktadır. Bu kaynaklarda, Şeyh Haydar-han'ın ölümünden sonraki dönemde Girey ile Canibek-han'ın Özbek ulusunun yegâne gerçek hükümdarları olduğu kaydedilmektedir. İleride de göreceğimiz gibi Doğu Deşt-i Kıpçak'da bundan sonra gelişen olaylar, Şıbanîler'in 350 yıl iktidarda kalmasını sağlayacak şekilde gelişmiştir.

Böylece XV.Yüzyılın 70'li yılları başında alabildiğince geniş Özbek ulusu topraklarında göçebe Özbek devleti tahtının gaspedilmesi sonucunda, Urus-han torunlarından Girey ile Canibek'in önayak olduğu yeni bir siyasî yapı ortaya çıktı. Bu iki hanın tâbilerine de "Özbek-Kazaklar" veya sadece "Kazak" denilmeye başlandı. Ebu'l Hayr-han devletinin yıkılması ise, o çağda bir devletin herhangi bir hanedanla birlikte yükselip yıkılması gibi tabii bir seyir takip etti.

3. İlk Kazak Hükümdarları ve Muhammed Şeybânî-han

Kazak Hanlığı'nın şekillenmesi, W. W. Barthold'un siyasî göçebe ittifaklarının uzun ve kanlı çatışmalardan sonra gerçekleştiği şeklindeki görüşünü doğrulamaktadır. Gerçekten de bu dönemin olaylarını anlatan vakayinameler, önümüze acımasız bir savaş tablosu çizmektedirler.

Mevcut kaynaklar, başından beri Kazak hanlarının en önde gelen düşmanının, Doğu Deşt-i Kıpçak'da dedesi Ebu'l Hayr'ın hanedanını iktidara getirmeye ve göçebe bozkır kabilelerini yönetimi altında birleştirmeye gayret eden enerjik ve kabiliyetli teşkilatçı Muhammed Şeybânî-han olduğunu göstermektedir. Şeybânî-han, rakipleriyle çatışırken, aralarında Kazaklar'ın "han-ı büzürg"ü olarak gösterilen Girey oğlu Burunduk'un da bulunduğu Kazak Hanlığı bânileriyle savaşmayı birinci amaç olarak belirlemişti. Ancak, Girey ve Canibek hanların nerede ve nasıl öldükleri konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmıyor.

Bu iki hanın adları, 877/1472-73 yılı kış aylarında Buruc-oğlan adlı birinin Moğol asıllı Yunus-han'ın Sır-Derya sahilindeki kampına düzenlediği saldırı sırasında geçmektedir. Bir başka yerde ise Girey'den Şeybânî'nin Özbek ulusundan ayrılarak Mâverâünnehir'e gelişi münasebetiyle bahsedilmektedir. Binâî ve adı bilinmeyen "Nusret-nâme" yazarına göre Girey-han, büyük bir orduyla 877/1472-73 yılının kış aylarında Yesi (Türkistan) şehrine yaklaşır. (Şâdî'nin 'Fetih-nâme'sinde ise Yesi'ye gelen kişinin Girey-han değil, oğlu Burunduk olduğu kaydedilmektedir.) Şehir hâkimi Muhammed Mezid-tarhan ise Kazak hanı ile Muhammed Şeybânî arasında çıkabilecek bir savaşı önlemek amacıyla Muhammed'i daha önceden Semerkand'a gönderir. Girey-han, büyük ihtimalle o yıllarda ölmüştür. Mirza Hay-

dar, Girey-han'ın birçok oğlu olduğunu belirtmekte, ancak adlarını vermemektedir. Cuçilerle ilgili şecerenâmelere göre ise Girey-han'ın Burunduk, Hoca Muhammed ve Sultan Ali adında üç oğlu vardı.

Canibek hakkındaki bilgilerimiz de çok azdır. Canibek adı kaynaklarda hemen hemen daima ve her yerde Girey-han'la birlikte geçiyor. Ebu'l Gazi'de (cilt 1, s. 178-179) onunla ilgili şu satırlara rastlıyoruz: "Çingiz-han oğlu Cuçi-han oğlu Tukay-Timur oğlu Uz-Timur oğlu Hoca oğlu Badakul-oğlan oğlu Urus-han oğlu Kuyruçuk-han oğlu Barak-han oğlu Abû Said lâkaplı Canibek-han. Onun dokuz oğlu vardı. Bunların büyüğü İrenci (Binâî'nin eserinde Canibek'in büyük oğlunun adı Mahmud-sultan şeklindedir), Mahmud, Muhammed Şeybânî-han ile savaşıp ölümüne sebep olan Kasım, sonra Aytik, Caniş, Kanber, Tiniş, Usyak, Cauk". "Nusrat-nâme"nin yazarı ise Canibek-han'ın oğullarının isimlerini şöyle sıralıyor: İrenci, Mahmud, Kasım, Atik, Canış, Kanber, Tınış, Usnak, Cadik.

V.V.Velyaminoff-Zernoff'un tespitine göre Cauk'un Cadik olarak okunması gerekiyor. Cadik ile diğer kaynaklardaki Yadik de aynı şahıstır.

Kaynaklarda doğrudan bilgiler bulunmaması sebebiyle Canibek'in ölüm tarihini ve onun Kazak Hanlığı'nın bağımsız hükümdarı olup olmadığı konusunda ancak dolaylı bilgilerle hüküm verilebilir. Örneğin "Tarih-i Râşidî"de şu bilgiye rastlıyoruz: "Adı geçen Kasım-han, Canibek-han'ın oğlu idi. O da babası gibi Burunduk-han'a boyun eğmişti ve her konuda ona itaat ediyordu". Buradan, Canibek'in, Burunduk'un babası Girey-han'dan daha uzun yaşadığı ve han ünvanı kullanmasına rağmen bağımsız bir hükümdar olmadığı hükmüne varılabilir.

İktidarının Burunduk'un eline geçiş tarihi ve detayları hakkında da bir şey bilinmiyor. İbn-i Ruzbihan, XV. Yüzyıl'ın 70'li yıllarındaki olayları anlatırken, Ebu'l Hayr-han'ın ölümünden sonra Özbek hanlarının ülkesinde kargaşa çıktığını ve tahta geçiş sırasının Şıban ulusunda Şeyh Haydar'a geçtiğini kaydetmektedir: "Kazak ulusunda sultanlar iktidara talip oldular. Bu ünvan belli bir süre zarfında birkaç kişi tarafından kullanıldıktan sonra, han tahtına oturma sırası Burunduk-han'a geldi."[8] Burada zikredilen "Burunduk'tan önce Kazak ulusunda han makamında oturan birkaç kişi"den murat, ancak Girey ve Canibek hanlar olabilir. Hanlığın bânisinin ölümünden sonra taht-ı âli için bir savaş çıkıp çıkmadığı ve Canibek'in Girey'den sonra belli bir süre tahta geçip geçmediğini kestirmek zor. "Tarih-i Raşidi"ye göre Burunduk-han, babasının doğrudan halefiydi. Şeybânî dönemi kaynaklarında, XV. Yüzyılın 70'li yıllarında vukû bulan olaylar anlatılırken, Burunduk-han'a babasının ölümüne az bir süre kala "Kazak hanı" denildiği belirtilmektedir.

8 İbn-i Ruzbihan, *Mihman-name Buhara*, M., 1974; Mehman-name-ye Bokhara by Fazlollah ibn Ruzbehan Khonji. Ed. by Manoochehr Sotoodeh. Tehran, 1962, s. 96.

Muhammed Şeybânî'nin öncelikle Sır-Derya civarındaki şehirleri ele geçirmek için Urus-han'ın torunlarıyla giriştiği mücadele ve savaşların tafsilatlı anlatımı, bilim adamlarımızdan özellikle A. A. Semenoff ile Orta Çağ Kazakistan tarihinin yorulmaz araştırmacısı K. A. Pişçulina'nın eserlerinde yer almaktadır. Bu yüzden biz, o konular üzerinde durmayacağız ve sadece Ebu'l Hayr-han'ın torunlarının Muhammed Şeybânî önderliğinde teşkil ettikleri grubun siyasî ve askerî gücünü tespit etmeye çalışacağız.

Bu yetenekli şehzâdenin adı aşağıdaki sayfalarda sık sık anılacaktır; ancak biz, meraklı okuyucular için bu kişiyle ilgili birazcık bilgi vermek istiyoruz.

Muhammed Şeybânî, Ebu'l Hayr'ın torunu ve 864/1459-60'da vefat eden Şah Budak-sultan'ın oğludur. 1451 yılında dünyaya geldi. Binâî ve Hondemir'e göre annesi "Altan-han soyundan" Akközi-begim'di. İlk adı Muhammed'dir. Bilindiği gibi İslam ülkelerinde soylu kişilerin 3-5 kelimeden oluşan isimlendirme sistemi hayli karmaşıktır. Binâî ve Yusuf Münşî'ye göre dedesi Ebu'l Hayr-han, Muhammed dünyaya geldiği sırada ona Şahbaht şeref lâkabını takar. Şeybânî'nin daha sonra aldığı diğer lâkaplar ise şöyledir: Ebu'l Fetih, Şahipek-han, Şaybek-han, Şidak-han. Her ne kadar Babür, siyasî düşmanı Şahibek-han'dan bahsederken "Görgüsüz köylü" ve "kabiliyetsizlik örneği birkaç şiir yazmış cahil kişi" tanımlamasını kullanırsa da, bu, kesinlikle taraflı bir hükümdür. Çünkü Ebu'l Hayr-han'ın meşhur torununun kendi zamanının en iyi eğitim görmüş bir kişi ve edebî çevrelerde ün yapmış bir şair olduğu bilinmektedir. Eserleri arasında "Bahr el-Hüdâ" isimli büyük bir divanı ve birçok kısa rubaisi vardır. Şeybânî, onun şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Ebu'l Gazi, onunla ilgili şu satırları yazmaktadır: "Ebu'l Hayr-han'ın büyük oğlunun adı Şah-Budak-sultan'dır. Onun iki oğlu vardı. Büyük oğlunun adı Muhammed, lâkabı Şahbaht idi. Allah rahmet eylesin! O bir

şairdi ve Şıban-han'ın torunlarından olduğu için Şeybânî mahlasını kullanırdı."[9] W. W. Barthold'a göre, Şıban adının Şeyban'a dönüşmesi ve Şeybânî isminin ortaya çıkışı, büyük bir ihtimalle Ebû Hanife ile Ebû Yusuf'un talebesi ve aynı zamanda Hanefi mezhebinin Şeybânî lakabh bir temsilcisinin adının İslam dünyasında yaygın oluşuyla ilgilidir. Bu lâkap aynı zamanda bir Arap kabilesinin de adıdır. Şeybânî dönemine ait kaynaklarda Ebu'l Hayr-han'ın bu torunun adı Ebu'l Fetih Muhammed Şeybânî-han olarak geçmektedir. Orta Asya'da Şıbanîler Devleti'nin (1500-1598) kurucusu odur. Muhammed Timur, Hürremşah-sultan ve Ebu'l Hayr-sultan adında üç oğlu vardı. Ne var ki Şıban-han'ın doğrudan haleflerinden hiçbiri herhangi bir yerde iktidara gelmiş değildir. Dolayısıyla tarihçilikte sık sık "Şıbanîler" şeklinde zikredilen bir hanedan olmamıştır. Şeybânî-han, oğulları ve dedesi Ebu'l Hayr-han, Çingis-han oğlu Cuçi oğlu Şıban (Sıban)ın torunlarıydılar.

Peki, acaba Ebu'l Hayr-han'ın vefatından sonra Şıban'ın torunlarının bozkırda nasıl bir askerî ve siyasî güçleri vardı?

Bugüne kadar yazılan tarih kitaplarında bu konuda bir fikir birliği yok. Bazıları, Ebu'l-Hayr'ın torunlarının 1500 yılında Timurîler'in devletini fethettikten sonra gerçek politik ve askerî güce sahip olduklarını ileri sürüyorlar. Kimileri de Muhammed Şeybânî'nin faaliyetlerine geniş kapsamlı bir göçebe hareketinin önderi olarak başladığını, hatta her ne kadar Türk halklarındaki yaygın geleneğe binaen bir keçe üzerine konulup han olarak kotarılmamış ise de, Kazakistan bozkırlarında Şeybânî-han'ın yönetiminde bir "Özbek Hanlığı"nın var olduğunu dahi iddia ediyorlar.

Halbuki bizzat Şeybânî-han dönemine ait vakayinamelerde bu konuyla ilgili herhangi bir muğlaklık yok. Bu kaynaklara göre XV. Yüzyılın 70'li yıllarından itibaren Özbek ulusunda gerçek siyasî ve askerî iktidar önce Girey, onu müteakiben büyük oğlu Burunduk ve Canibek-han'ın birçok oğlu olmak üzere Kazak sultanlarının elindeydi. Bunlar, kaderin cilvesiyle küçük çaplı soygun ve karakçılık yaparak idame-i hayat eyleyen Şıbanîler'in amansız düşmanlarıydılar. Şeyh Haydar'ın inhizamından sonra Şeybânî ve Ebu'l Hayr'ın torunları doğup büyüdükleri bozkırı terkederek, Astrahan hâkiminden penah talep etmek, arkasından da muhasara altına alınan Hacı-Tarhan'dan alelacele kaçmak zorunda kalmışlardı. İşte bu kaçaklar,

9 Ebu'l Gazi, *Histoire des Mongols et des Tartars* I/183.

Buruc-oğlan'la birleşinceye kadar, uzun bir süre Kuşçi (Koşçi?) kabilesine mensup küçük bir grupla birlikte Sığnak ve Sauran civarında yağma ve soygunla uğraştılar.

Ebu'l Hayr-han'ın her şeylerini kaybeden, "sadakat sorumluluğunu unutarak ihanet eden" insanlarca terkedilen torunlarının durumunu, "Fetih-nâme" müellifinin bizzat Şeybânî-han'ın ağzından aktardığı şu satırlar mükemmelen anlatmaktadır. Gelecekte Timur'un torunlarının devletini fethedecek olan Şeybânî, kırk adamına hitaben şöyle diyordu:

Ne yurt kaldı, ne sığınak
Artık düşmanlar geziniyor oralarda;
Ordumuz bile yok savaşmak için
Prensler de bize katılmaz, adamları da,
Kimse kol kanat germez artık bize
Dilenci kapısı dahi kapalıdır yüzümüze,
Çarkı felek gibi dolaşıyoruz dünyanın çevresinde
Ne kadar daha dolaşacağız böyle derbeder,
Bu işi artık kılıç ve bileklerimiz halleder

Ve gerçekten kılıç ve bileklerini kullanmaya başladılar. Ne var ki şans, Muhammed Şeybânî'ye gülümsemiyordu. Kazak sultanlarının saldırıları karşısında Mâverâünnehir'e kaçarak, Semerkand'a sığınmak zorunda kalan Şeybânî ve silah arkadaşları, henüz yoldayken Sauran civarında Canibek-han'ın oğlu İrenci-sultan tarafından ağır bir yenilgiye daha uğratıldı. Çevresinde hayatta kalmayı başaranların hemen tamamı o tarafa bu tarafa dağıldı. Kendisi de kardeşi Mahmud'la birlikte Semerkand yerine Buhara'nın yolunu tuttu. Mevcut kaynaklardan birinde, Şeybânî'nin uğradığı bu yenilgiden "Bu olaylarla karşılaşan tüm emîr ve bahadırlar, bir daha bir araya gelemeyecek şekilde dört bir yana dağıldılar," denilmektedir. Muhammed Şeybânî-han ise "çarnaçar" bazı yakınlarıyla birlikte Buhara'ya doğru yola koyuldu.

Aradan iki yıl geçtikten sonra, muhtemelen kardeşi Mahmud-sultan'ın ilişki içinde bulunduğu "Nakşıbendî" tarikatının yardımlarıyla tekrar bir miktar savaşçı ve askerî teçhizat edinerek, gurbet hayatını terkedip ana yurduna doğru yola çıktı. Şeybânî'nin Buhara'da iki yıl kaldığını kaydeden Şâdî, "Orada yeterinden fazla savaşçı ve askerî teçhizat vardı ve bu yüzden de onun kalbi şah olma düşüncesiyle

çarpıyordu," diye yazmaktadır. Böylece iktidar hırsıyla yanıp tutuşan Şeybânî-han, bir dizi maceraya girişmeyi ve Türkistan'a dönerek, orayı ele geçirmeyi denemeye koyuldu.

Ne var ki elinin altındaki savaşçı sayısı, Kazak sultanlarıyla boğuşarak bir zafer elde etmek için çok azdı. (Şâdî'ye göre Deşt-i Kıpçak'a doğru yola çıktığında, yanında 300 savaşçı vardı. "Nusret-nâme" yazarı da aynı rakamı vermektedir.) Kazak sultanlarının her birinin "kalabalık orduları", Burunduk-han'ın ise 50 bin kişilik bir leşkeri vardı. Yine de Şeybânî-han, Sır-Derya sahillerindeki birkaç şehri ele geçirmeyi başardı. Fakat bu şehirleri kolayca zaptettiği gibi, yine kolayca elinden çıkarmak zorunda kalacaktı. Ağır kale kapılarının Şeybânî ordusuna açtıran şey, onun az sayıdaki savaşçısı değil, kale anahtarlarını teslim etmek suretiyle Şeybânî ve savaşçılarını büyük bir misafirperverlikle karşılayan, ona saygı ve hayranlık duyan iktidar hırslısı şehir valileriydi. Şeybânî'nin kısa süreli başarılarının oldukça önemli bir diğer sebebi de, Mangıtlar'ın kendisine verdiği destekti. Kendi istekleriyle Şeybânî'ye katılan Mangıtlar, onun han seçilmesini dahi istiyorlardı.

Mangıt mirzalarıyla ilişkilerini güçlendirmek isteyen Şeybânî, Mûsa-mirza'nın kızını öz amcası Süyünç (Sevinç)-Hoca-sultanla evlendirdi. Mûsa-mirza'nın bir diğer kızıyla da kendisi evlendi. Ne var ki Mangıt mirzaları onu han nasbetme fikrinden vazgeçtikleri gibi, bir de düşman tarafın saflarında yer alacaklardı. Böylece sabık müttefikleri tarafından terkedilen, Kazak han ve sultanları tarafından da adım adım takip edilen Şeybânî, Kara-Tav eteklerindeki Süzek ile Sığnak arasında yer alan Soğunluk geçidinde vukû bulan şiddetli çatışma sonunda Burunduk-han ile Süzek hanı Mahmud (Canibek oğlu) tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve alelacele Mangışlak Yarımadası'na çekildi.

Daha sonraki günlerde Şeybânî'yi Timurîler soyundan gelen Ahmed-mirza'nın hizmetinde görüyoruz. Fakat Muhammed Şeybânî gibi çelik iradeli, maceraperest bir koç yiğidin, hayatının kalan kısmını bir Timurî derebeyi olarak geçirmeye niyeti yoktu. Kısa süre sonra Ahmed-mirza'yı bırakarak Moğul sultanı Mahmud-han'ın safına geçti. Ne var ki Şıbanlı prensin ağzının kenarıyla yeminler ederek yaptığı tüm ittifaklar geçici ve riyakârca idi. Usta bir politikacı olarak, birilerinin ikbalperest planlarının gerçekleşmesine yardımcı olduğu sürece kendisine ihtiyaç duyacaklarını, mevcut müttefikleri-

nin de işleri bitince onu bir tarafa kaldırıp atacaklarını, bugün dost ve müttefik olduklarıyla yarın düşman olacağını gayet iyi biliyordu. Bu yüzden o, Şâdî'nin rivayetine göre, Sauran'ı ele geçirdikten sonra silah arkadaşlarını şehir hâkiminin fitne ve entrikalarına karşı uyararak şu dörtlüğü yazacaktı:

Mecbur kaldıklarından teslim ettiler şehri bize
Fakat kapalı değil entrika kapısı ve fitne
Yarın bulduklarında destek bir yerlerden
Sözlerini söyleyecekler sadece ok ve teberle

Şeybânî'nin endişeleri boşuna değildi. Gerçekten de bir süre sonra Şeybânî'nin kardeşi Mahmud-sultan'a kendi istekleriyle şehrin kapılarına açan Sauran hâkimi, aynı kapıları Burunduk-han'a da açacak ve Mahmud'u ailesiyle birlikte teslim edecekti. Burunduk-han "Canibek-han'ın oğulları ve Mangıt ordusu ile" Sığnak'ı ablukaya alınca göçebelerin dehşet verici intikamından korkan şehir soyluları, halkı Kazak hanına boyun eğmeye ikna etmişlerdi. Binâî'nin anlattıklarına göre, şehir yöneticileri Sığnak sakinlerini bir meydana toplayarak "Eskiden bu vilayet Burunduk-han'a aitti; başımıza bir bela gelmemesi için vilayeti tekrar Burunduk-han'a teslim etmemiz derkâr" demişlerdi.

Şeybânî, Sır-Derya sahilinde Kazak hanları tarafından ele geçirilen kalelerden kovulduktan sonra, 400 askerle Timurîler'in tahtını ele geçirmek ümidiyle, Amu-Derya'nın aşağı akımlarındaki Horezm'e doğru yola çıktı. Onun bu hareketi, ancak Horezm'in coğrafî yerleşim itibariyle siyasî merkezden uzak ve ayrı kalmış olmasıyla izah edilebilir. En kolay fethedilebilecek olan da Hüseyin-mirza'nın hâkimiyeti altında bulunan bölgeydi. Ne var ki Şeybânî burada dahi umduğu başarıyı elde edemeyecek ve alelacele bozkıra geri dönecekti. Zaten bu sırada Sultan Mahmud da onu yanına çağırıyordu. Moğul hanı, Timurîler'den yeni fethetmiş olduğu Otrar'ı "Sultan Ahmed-mirza'nın Taşkent'e saldırmasından korktuğu için" Şeybânî'ye hediye etmişti. Daha sonraki günlerde Özbek oğlanı, Moğul hanının yardımını dahi almadan Kazak sultanlarıyla sürdürdüğü aralıksız savaşlar sonunda Yesi (Türkistan) de dahil olmak üzere bazı kaleleri ele geçirdi. Bu olay, Kazak sultanlarının açıkça Sultan Mahmud'a karşı cephe almalarına yol açtı. Neticede geleneksel müttefikler olan Moğullar'la Burunduk-han arasında birkaç çatışma dahi yaşandı.

Mirza Haydar'ın rivayetine göre, vukû bulan iki büyük savaş da, Kazak sultanlarının zaferiyle sonuçlandı.

Bazı sınır kalelerinin Muhammed Şeybânî'nin eline geçmesi, büyük bir ihtimalle onun sağlam bağlarla birbirine bağlanmayan müttefikler arasındaki çıkar hesaplarından faydalanmayı bilecek kadar usta bir siyasetçi olmasıyla izah edilebilir. Mesela bir defasında, Burunduk-han'ın Muhammed Mezid-tarhan'la birlikte Otrar'ı muhasara altına aldıkları sırada Şeybânî savaşçılarına dışarı çıkıp savaşa kabul etmektense, kapıları kapatıp içeride kalmayı tavsiye etti. Silah arkadaşlarına "Bunlar, birbirine rakip iki üç ordu olduğuna göre, kısa süre sonra birbirinden şüphelenecek ve araları açılacaktır" dedi. Efendisini methetmeye bayılan Şâdî, gerçekten de olayların Şeybânî-han'ın tahmin ettiği şekilde geliştiğini kaydetmektedir.

Moğul hanı, elbette ki genç Şıbanlı prensinin iki yönlü oynadığını, amacına ulaşmak için fevkalade enerji harcayarak, kararlı bir davranış sergilediğini ve üstelik de alenî bir işgal planı peşinde koştuğunu görüyordu. Sultan Mahmud, Şeybânî'nin amacını çok iyi anladığından, ülkesi için endişe etmeye başlamış ve bu yüzden Kazak hükümdarıyla arasını düzeltmeye karar vermişti. Amacı Şeybânî'yi hâkimiyet altına aldığı Sır-Derya bölgesinden atmaktı. Kaynakların verdiği bilgilere göre 100 ila 300 kişilik bir orduya sahip olan Şeybânî, müttefiklerin kuvvetleri karşısında dayanamayacağını anlayınca, birkaç kaleyi gözden çıkarma pahasına Kazaklar'la barış aktetti. Arkasından da sağlanan barışı kardeşi Mahmud-sultan ve oğlu Muhammed-Timur-sultan'a Burunduk-han'ın birer kızını alarak sıhrî yoldan pekiştirdi.

"Şeybânî, ata yardunun sınır bölgelerinde meydana gelen askerî faaliyetler sırasında, kendisi gibi bir sürgünün, bir türlü yerinde duramayan, hareketli, hürriyetsever, ama teşkilatlanmamış kabile ve boyları yöneten bağımsız ve nüfuzlu han ve sultanlara karşı zafer kazanmanın boşuna bir teşebbüs, sonu belli olmayan bir macera olduğunu herhalde düşünmüş olmalıdır. Halbuki burada, yani Deşt-i Kıpçak'ı işgale yeltendiği Timurî topraklarında, iyi organize edilmiş bir devletin temeli mevcuttu. Timurî imparatorluğun parçalanmışlığı, hanların birbirleriyle rekabet içinde oluşu gibi faktörler göz önünde bulundurulduğunda, her şey, ikbalperest birinin halkın alışılmış düzenini bozmadan iktidarı ele geçirmesi için uygundu." Timur devletinin Deşt-i Kıpçak'dan gelen göçebe Özbekler tarafından işgal edilmesi

tarihi konusunda en iyi araştırmacılardan sayılan A. A. Semenoff, "İkbalperestin hesapları doğru çıktı. Enerjisi, gözü pekliliği ve cesareti sayesinde hayallerini gerçekleştirmeyi başardı" diye yazmaktadır.[10]

Yukarıdan beri anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi, Şeybânî-han'ın "kazaklık" yıllarının detaylarını iyi bilen yazarların rivayetleri, kesinlikle dikkate sezâvâr olmakla birlikte, onun kendisine ait bir Özbek prensliğinin var olduğu ve Ebu'l Hayr-han'ın torunlarının Mâverâünnehir'i ele geçirmeden önce geniş çaplı bir hareketin başında bulundukları yolundaki iddiaları geçersiz kılmaktadır. V. P. Yudin'in haklı olarak kaydettiği gibi, Ebu'l-Hayr'ın torunları, ancak Timurîler'in mülkünü işgal ettikten sonra bir hedef tespit ederek ona ulaşma imkanına kavuşmuşlardır. Timurîlere ait toprakların işgaline gelince, bu kesinlikle Şeybânî-han'ın üstün bir askerî güce sahip olmasından değil, aksine Timur'un torunlarının siyasî gücünün zayıflamasına paralel olarak Özbekler'in Orta Asya'nın tarıma elverişli vahalarını kolaylıkla ele geçirmeleri sayesinde mümkün olmuştur.

Ebu'l Hayr-han'ın torunları, Timurîlere ait devletin Şeybânî-han tarafından ele geçirilmesinden sonra Özbek ulusuna mensup kabile ve boyların bir kısmıyla birlikte diğerlerinden tamamen ayrıldılar. Böylece Özbek terimi onlar tarafından işgal edilen Orta Asya'ya yayıldı. İşte Özbek ve Kazak terimleri de o günden sonra mânâ değişikliğine uğrayarak, sadece Şıbanlı zâdegânlar, bu cümleden Girey, Canibek ve torunları için değil, belirli fizikî sınırlar içinde yaşayan eski akrabaları birbirinden ayırdetmek için de kullanılmaya başlandı.

4. Kazak Kelimesinin Söz ve Etnonim Olarak Anlamı

Kazak, Türkçe bir kelimedir. Gırtlaktan telaffuz edilen "K" sesiyle başlar ve biter. A. Levşin'in Kazaklarla ilgili meşhur eserinin yayınlanmasından sonra, bazı bilim adamlarının neşrettikleri makalelerde, Firdevsî'nin X-XI. Yüzyıl civarına ait "Şehnâme"sinin Rüstem'le ilgili bölümünde güya Kazak halkından ve Kazak hanlarından bahsedildiği ileri sürüldü. Fakat bu iddialar mantıksız bir temele istinat etmektedir. Çünkü şarkiyatçılar, dâhî Firdevsî'nin ölümsüz

10 Semenov, A. A. *Şeybani-han i zavoyevaniye im imperii timuridov.* Trudı Inst. istorii, arheologii i etnografii AN TadjSSR, T. XII, Stalinabad, 1954, s. 4?

eseri "Şehnâme"yi gayet iyi bilmektedirler. Orada Kazaklar'la ilgili bir tek kelime dahi yok. Yazılı İslamî literatürde Kazak kelimesi, ilk defa 1245 yılında yazılan (ki 1894'de Leiden'de basılmıştır) ve yazarı bilinmeyen Türkçe-Arapça bir sözlükte "evsiz", "yurtsuz", "haneberduş" ve "sürgün" anlamında kullanılmaktadır.

Tarih literatüründe ise Kazak kelimesinin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler mevcut. Kimileri bu kelimeyi, "kazmak"taki kaz, "kezmek"deki kez ve "kaçmak"daki kaç köküne bağlarken, kimileri de "kaz+ak" gibi gülünç bir etimolojik anlam çıkarmaktadırlar. Hatta onun Moğolcadaki "kasak-tergen" (bir çeşit at arabası) kelimesinden geldiğini ileri sürenler dahi var.

Bu kelimenin aslı ne olursa olsun, ilk zamanlarda başıboş, evsiz barksız, haneberduş ve sürgün anlamında kullanıldığı kesin.

Demek ki, siyasî ve etnik bir anlam içermeyen "Kazak" kelimesi, kendi halkından veya kabilesinden, yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak zorunda kalan başıboş kişi demektir. Rusçada da "kazak" kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Ruslar, belli bir mesleği ve evi olmayan, başına buyruk, avare dolaşan insanlara ve sahipsiz tarım işçilerine "kazak" derlerdi. Tarihçiler, "kazak" kelimesinin Kuzey Rusya'da XIV. Yüzyılda kullanılmaya başlamış olmasına rağmen, Rus Kazaklarının ilk yaşadıkları bölgelerin Deşt-i Kıpçak'a komşu güney uçları olduğunu, oradaki Kazaklar'ın savaşçı bir topluluk karakteri arzettiğini belirtiyorlar.

Bir başka deyişle, "kazak" kelimesinin temelinde sosyal bir anlam vardır ve bir bireyin veya cemaatin, hükümdara, topluma ve devlete karşı muayyen bir süre içindeki durumunu belirler. Şu halde, orada burada dolaşan, kılıcının gücüyle hayatını sürdüren kişi, kazaktır. Uzak ve tehlikeli bir yolculuğa tek başına çıkan, birinin refakatinde hareket etmeyen kişi de kazaktır. Babür'ün deyimiyle "düşman sürülerini cesurca ve yılmadan kaçıran yiğit" de kazaktır. Kendi isteğiyle veya şartların zorlamasıyla kazak hayatı yaşayan insanların sayısı, hiçbir zaman az olmamıştır. O günün hayat felsefesi de insanları buna zorluyordu. "Tarih-i Râşidî" yazarının belirttiğine göre, bir erkeğin gençlik yıllarında bir süre, çölde, dağda veya ormanda, meskun yerlerden bir iki günlük uzakta, avladığı hayvanların etiyle beslenmesi, postunu giymesi toplum tarafından takdirle karşılanıyordu.

İster Türk, ister Pers, ister hayvancılıkla geçinen sıradan bir göçebe veya isterse on göbek ilerisine kadar doğuştan prens olan herhangi bir kişi, kazak olabilirdi. Örneğin Toktamış-han'ın büyük oğlu Celaleddin, "Göçebe Özbek Devleti"nin bânisi Şıban'ın torunu Ebu'l Hayr, onun torunu Muhammed Şeybânî, Çağatay neslinden Veys ve Said, bir süre kazak hayatı yaşamışlardır. Timurîler arasında eşi emsali bulunmaz bir silahşör olan Sultan Hüseyin [Baykara] dahi birkaç ay süreyle kazaklık günleri yaşamıştır. Babür, meşhur "Babürnâme"sinde "kazaklık günlerinde, dağlık Masça'dan Sultan Mahmud-han'ın yanına gitmeye karar verdiği"nden bahsetmektedir. Bu arada, kazaklık yapan bir kişinin, o hayatı terkederek eski haline dönmesinin mümkün olduğunu da belirtmiş olalım. Nitekim kendi dönemlerinin üst tabaka insanları sayılan mezkur kişilerin tamamı böyle yapmışlardır. Örneğin Sultan Hüseyin ile Sultan Said, kendi ülkelerine dönerek hükümdar oldular. Muhammed Şeybânî ve Zahireddin Babür ise, kendi devletlerini kurdular.

Demek ki kazaklık, eski devirlerde herkesin başına gelebilecek bir olaydı. Kazak hayat tarzını ifade etmek için İslamî kaynaklarda "kazaklık", Türkçe kaynaklarda "kazaklıkda", "kazaklıklarda", Farsça kaynaklarda ise "der eyyam-ı kazak(i)" ve "müddet-i kazak" ibareleri kullanılmaktadır.

Bir kazağın hayatının son derece mütevazi olduğu muhakkak. Bu yüzdendir ki Türkçe *kazak* kelimesine Farsça *âne* eki ilave edilerek *kazakâne*, yani *kazak gibi, mütevazi* kelimesi elde edilmiştir. Kelimenin bu anlamıyla kullanılışı konusunda bir Orta Çağ kaynağından örnek verelim. Çağataylı Sultan Ahmed, tam bir bozkırlıydı ve sıkıntılı bir hayat sürüyordu. Babür, 1502'de Emîr Tenbel'e karşı sefere çıktığı sırada Sultan Ahmed'in çadırını tasvir ederken, şöyle diyor: "Beni elimden tutarak küçük çadırına buyur etti. Sınır bölgesinde doğup büyüdüğü için eşyaları mütevazi ve kazakâne idi. Kavun, üzüm ve hatta at koşumları gibi tüm eşyaları aynı çadırın içindeydi."[11]

"Kazaklık" yapan birisi, her zaman da yalnız olmayabilirdi. Bazen, bağımsız yaşayan bir kazağın, yarını meçhul kaderini paylaşmayı kabullenen bir *kazakdaşı* da olabiliyordu. *Yoldaş, arkadaş, auldaş, vatandaş* gibi aynı türden olan *kazakdaş* kelimesine sadece Hacı Ab-

11 *Babürname*, The Babar-Nama (faksimile). Ed. by A. S. Beveridge, London, 1905 ("E. J. W. Gibb Memorial"ser., vol. I), s. 108b.

dullah Kırımî'nin "Umdet et-Tavarih" adlı eserinde ve o da yalnızca bir yerde rastladım. Kazakdaş, ilginç bir kelime. Onu Rusçaya nasıl çevireceğimi bilmiyorum.

Orta Çağ Müslüman yazarlarının ifadesiyle "kazak cemaatleri" dahi vardı. Bu tip cemaatler, çeşitli zamanlarda, çeşitli yerlerde ve çeşitli sebeplerle ortaya çıkarlardı. XV. Yüzyıl tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandî'ye göre 1440-1444 yıllarında "kazaklardan müteşekkil Özbek ordusu"ndan bir grup Mazanderan'a gelir, yağmalar yapar ve geri dönerdi. Bu "kazak cemaatleri" bazen, tahtını kaybetmiş kaçak bir padişah adayı ve ona bağlı insanlardan da oluşurdu. Bunlar, şehir ve köylerden uzakta, macera peşinde koşan insanlardı. Buna göre kazak kelimesi, mensubu bulundukları devletten ayrılarak, ona karşı savaşan bir grup veya belli miktardaki göçebe anlamına geliyordu. 1459 yılında Ebu'l Hayr'ın devletine bağlı iken, isyan bayrağı açarak kaçan Urus-han'ın torunları Girey ve Canibek'in idaresindeki göçebeler, böyle bir topluluktu. Her ne ise, şu anda bizim üzerinde durmak istediğimiz konu, Ebu'l Hayr'ın tebaasından bir grubun Özbek ulusundan ayrılmasının sebepleri değildir. Bu tarihin en önemli olayları, 1459'dan sonra vukû bulan hadiselerdir.

Yukarıda Kazak Hanlığı'nın XV. Yüzyıla ait kesimi anlatılırken, Özbek ulusundan gelerek bir süre Yedisu bölgesinde dolaşan insanlara "Özbek-Kazak" denildiği belirtilmişti.

Bu çift kelimeli adlandırma, bizi şaşırtmamalı ve hatta kuşkulandırmamalıdır. Bizim ele aldığımız çağda cins isimler, farklı halkların, etnik, siyasî grupların ve hatta farklı insanların adlarına bile bildiğimizden çok daha sık şekilde ilave edilirdi. Örneğin Moğul [Yedisu] Kazakları, Nogay Kazakları, Deşt Kazakları, Kafkaslar'da Çutur Kazakları, hatta "Emîr Tenbel Kazakları", Babür'ün "Bizim Kazaklar" dediği Kazaklar, "Şıban Kazakları" vs. mevcuttu. "Tarih-i Râşidî" yazarının "Özbek-Kazak" ibaresini kullanmasının sebebi de budur. Yani yazar, XVI. Yüzyılın 30'lu yıllarında Kaşmir'e gittiği dönemlerde, "kazak" kelimesinin hem belli bir etnik grup, hem de hangi millete mensup olduğuna bakılmaksızın başıboş dolaşan insanlar için kullanıldığını çok iyi biliyordu. Muhammed Haydar, bu iki kelimeli ibareyi kullanırken, ayrıca Girey ve Canibek Kazakları'nın ve onların torunlarının Özbek ulusundan çıktığını hatırlatmış oluyordu.

Görüldüğü gibi, Girey ve Canibek Kazakları'nın Özbek kökenli olduğu kuşkusuz. Başlangıçta "Özbek-Kazaklar" diye adlandırılmalarının sebebi de Özbek ulusundan kaçmış olmalarıdır. Özbek-Kazaklar'ın Moğulistan'ın batı kesimlerinde bulunmalarının izahı da zor değil. Bunun sebebi, onların ülkelerinden kaçarak yakın sınır bölgelerinde dolaşmalarıdır. Burada tabii olarak şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Girey ve Canibek göçünün Kazak halkının etnogenezinde oynadığı rol ne idi? Keza bu ikisinin idaresindeki Kazak toplumu, siyasî ve etnik açıdan nasıl bir toplumdu?

Bu soruların kısmî cevapları daha önce verilmiştir. Onlara ilaveten şunları söyleyebiliriz.

Girey ve Canibek'in Özbek ulusundan koparak Yedisu bölgesine muhacereti, Kazak halkının etnogenezinde ana rolü oynamıştır, fakat elbette halkın oluşumunda değil, adının konulmasında. Yani 1459 muhacereti, Kazak halkının ortaya çıkmasına yol açmamış, aksine zaten devam etmekte olan bir süreci hızlandırmıştır. "Özbek-Kazak" terimi de bunun bir geçiş süreci olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kazak halkının teşekkülünü tamamlayan aşamanın, tüm faktörlerin ve özellikle XV. Yüzyılın ikinci yarısının başlarında Ebu'l Hayr-han devletini, Nogay Ordasını ve diğer siyasî yapılanmaları meydana getiren ve her biri farklı gelişim merhalesinde bulunan Doğu Deşt-i Kıpçak kabile ve boylarından müteşekkil konglomeranın siyasî tesiriyle belli kabile gruplarının ayrışma süreci olduğu söylenebilir. Bunlar artık öylesine birbirinden ayrılmış kabileler veya kabile ittifakları değildiler. Komşularının bir genellemeyle "Özbekler" dediği bu çok kabileli ahali arasında bir konsolidasyon süreci devam etmekteydi. İşte bunlardan birisi, aradan bir süre geçtikten sonra Kazak adını alacaktı. Başka bir deyişle, Özbek ulusundan koparak Yedisu'ya göç eden grup, Ebu'l Hayr yönetiminden memnun olmayan birbirinden farklı kabileler değil, aksine orada, Deşt-i Kıpçak'da Urus-han'ın torunlarının ulusunu (elini) teşkil eden kabile ve boy birliği idi. Dahası, bu kabile ve boy birliği, Çingiziler'in herhangi bir koluyla olan ilişkilerinde vassal statüye sahip siyasî bir grup değil, aksine henüz 1459'dan önce Urus-han'ın torunlarının önderliğinde güdülen infirak siyaseti sonucunda teşekkül eden konglomeranın alt-etnosuydu.

Kısacası 1459 muhacereti, ne Kazak halkının teşekkül aşamasının başlangıcı, ne de nihayetiydi. Aksine bu, çok yönlü sürecin belli başlı zaman dilimlerinden sadece biriydi. 1459'da Yedisu'nun engin bozkırlarında gelecekte kendi adıyla ortaya çıkacak halkların ta-

rihî buluşması gerçekleşmiş; o andan itibaren de Urus-han torunlarının yanında yer alan insanların tarihi ile Kazak kelimesinin tarihi, bir daha ayrılmazcasına birbiriyle bütünleşmiştir. Dolayısıyla Girey ve Canibek'in muhacereti, Kazak kelimesinin tarihî serüveninin en önemli olaylarından biridir.

Gerçekten de öyle idi. XV. Yüzyılın sıkıntılı yıllarındaki olayları hatırlayalım. Urus-han'ın torunları, kendilerina tâbi insanlarla Şıbanlı Ebu'l Hayr'ın devletinden koparak Yedisu bölgesinin batı kesimine yerleştiler. Esasen Kazakistan tarihinin ana sayfası da bu olayla birlikte açılmıştır. Daha önce tebaası iken, kendisinden koparak, "Göçebe Özbek Devleti"nin hemen yanı başında büyük bir düşman kabile grubunun oluşması, tabii olarak Ebu'l Hayr-han'ı 1468'de onlara karşı bir sefer tertiplemeye mecbur etmiş, fakat hanın yine aynı yıl ölmesi üzerine sefer yarıda kalmıştır. Ebu'l Hayr-han'ın ölümü, Girey ve Canibek'in ülkelerine dönüş yolunu açmıştı. Böylece bu iki han geri dönerek, düşmanlarının bir kısmını öldürüp, kalanları da kovmak suretiyle iktidarı ele geçirdiler. İşte bu olaylarla birlikte Kazak Devleti'nin temeli de atılmış oldu.

Özbek ulusunda Çingizî hanlardan bir grubun yerini başka bir grubun alması, Göçebe Özbek Devleti'nin siyasî ve sosyal yapısında herhangi bir önemli değişikliğe yol açmadı. Sadece olayların bir sonucu olarak devletin adı değişti ve Kazak kelimesi etnik bir anlam kesbetti. Artık Urus-han'ın "Özbek-Kazak"ların (Kazaklar'ın), bilahere Özbek ulusuna mensup Özbekler'in büyük bir kesiminin başına geçen torunları, oraya buraya dağılan ve birleştirici bir rol oynamaktan uzak kalan Şıban torunlarının muzaffer rakipleriydiler. O günden sonra Özbek kelimesinin Deşt-i Kıpçak'daki hâkimiyet devri kapanmış oldu. Eskiden Özbek ulusunda yaşayan tüm halklara sadece *Özbek* deniliyordu. Şimdi ise uruklu* *Özbekler* (Şıbaniler), *Kazaklar* ve *Mangıtlar* (Nogaylar) olarak ayrılmaya başlamışlardı. Şeybanî-han'ın en kültürlü saray müverrihlerinden sayılan İbn-i Ruzbihan, o dönemin Deşt-i Kıpçak'ındaki durumu şu şekilde anlatmaktadır: "Çingis-han topraklarının en itibarlı kesimi sayılan Özbekler'e üç kabile intisab ediyordu. Bunlardan biri Şıbanlılar'dır. Zat-ı âlileri, atalarının birkaç kuşağından sonra onların hükümdarıdır. İkinci kabile, tüm dünyada kuvvet ve cesaretleriyle ün yapmış bulunan Kazaklar'dır. Üçüncü kabile ise Mangıtlar'dır. Astrahan hanları onlardandır. Özbeklerin topraklarının bir ucu Okyanus'a (yani Hazar Denizi'ne– T. S.), bir ucu Türkistan'a, bir ucu Derbent'e, bir ucu Horezm'e, diğer bir ucu ise Astrabad'a kadar uzanır. Bütün bu topraklar, Özbekler'in yaylak ve kışlak bölgeleridir. Bu üç kabilenin başında bulunan hanlar, sürekli birbirleriyle kavga ederler ve her biri bir diğerinin can düşmanıdır."[12]

* Burada geçen "uruklu" kelimesi daha çok Ord. Prof. Zeki Vâlidi Togan tarafından kullanılmıştır. Fakat bu kelime Türkistan'da Şeybanîler döneminden başlayarak, yaklaşık 1940'lı yıllara kadar Özbekistan'da "Taze Özbek" şeklinde kullanılmıştır. "Taze Özbek", saf kan, katıksız Özbek demekti. Şeybanîler, kendilerini Türkistan'ın yerli ahalisinden (Türkler'den) ayırmak amacıyla böyle bir adlandırmayı tercih ettiler ve çok uzun yıllar boyunca yerli ahaliden kız alıp vermeyi yasakladılar. Yani Taze Özbek delikanlı, ancak bir Taze Özbek kızla evlenebilirdi. Bugün bile hâlâ kimi Özbekler, rakipleriyle tartışırken "Ben Taze Özbeğim" tabirini kullanırlar. Söz konusu ayırım, sosyalist yönetim döneminde, sınıf farkı tanınmadığı için kullanımdan kalkmıştır. (Çev.)

Kısacası, eski Özbek ulusu ahalisinin siyasî ve etnik yönden bölünme sürece, XV. Yüzyılın 70-90'lı yıllarında iyice derinleşerek, geri döndürülemez duruma geldi. Ancak bu süreç, tıpkı bir "yaya" gibi, oldukça yavaş seyrediyordu. Bunun ne kadar süreceği ve nasıl bir sonla biteceği henüz bilinmezken, tarih tamamıyla başka bir yöne döndü.

XVI. Yüzyıl, Orta Asya ve Kazakistan tarihinde önemli siyasî farklı değişiklikler yapan olaylarla geçti. Şıbanlılar'ın reisi Muhammed Şeybânî, ülkenin içinde bulunduğu siyasî kaostan yararlanarak, Deşt-ı Kıpçak'dan çıkıp, önce 1500'de Buhara'yı bir yıl sonra da Mayıs ayında Semerkand'ı Timurîler'den Babür'ün elinden yolup aldı. Şıbanlılar savaşlarda öylesine başarılıydılar ki, Babür çaresiz amcası olan Moğul hanı Mahmud'un yanına sığınmak, 1503'de ise Ahsi civarında Şeybânî-han tarafından mağlup edildikten sonra Kabil'e çekilmek zorunda kaldı. Timurîler'in küçük devletçiklere bölünmüş ülkesini bir baştan bir başa muzaffer yürüyüşlerle kateden Şeybânîler, 1507 yılı Mayısında Horasan sınırından içeri dalarak Herat, Astrabat, Gürgan ve diğer şehirleri zaptettiler. Göçebe Özbekler'le girişilen savaşta son ümid olan Bediuzzaman da önce Azerbaycan'a, oradan Türkiye'ye kaçarak, hayatını İstanbul'da noktaladı. Böylece Orta Asya'da Timurîler devri kapanırken, büyük bir kesiminde Çingis-han'ın torunu Şıbanlılar hanedanı iktidara gelmiş oldu.

12. İbn-i Ruzbihan, *Mihman-name Buhara*, s. 62.

Timurlu devletinin, genel olarak Özbek adıyla bilinen göçebe Deşt-i Kıpçak kabileleri tarafından fethi, modern Özbek ve Kazak halkları tarihinde sıra dışı bir olaydı. Burada dikkat çekilmesi gereken iki husus var. Birincisi, Şıbanlılar'ın bozkırdan çekilmesinden sonra Deşt-i Kıpçak'daki göçebe kabilelerden bir kısmının Orta Asya'nın fethedilen bölgelerine muhacereti. Kaynaklar, Orta Asya'ya göç eden Deşt-i Kıpçaklı muhacir sayısının 240-360 bin kişi civarında olduğunu göstermektedir. İkincisi, Şıbanlılar'ın büyük kafileler halinde Kazak bozkırlarını terketmeleri sonucunda Orta Asyalı Özbekler'le Özbek-Kazaklar (Kazaklar) arasında hayat tarzı, örf, gelenek ve kültür açısından önemli farkların kendisini göstermesidir.

Ulus bünyesinde yer alan kabilelerin büyük bir kesiminin Şeybânî-han'ın önderliğinde Orta Asya'ya göç etmesi sonucunda eski Özbek ulusunun etno-territoriyal, sosyo-ekonomik ve kültürel yönden bölünmesi, Kazak halkının yeni bir etnik birlik olarak teşekkülünde önemli rol oynamış; böylece Doğu Deşt-i Kıpçak'da "Özbek" ve "Kazak" terimlerinin birbirine karışmasına da son vermiştir. Özbek kelimesi, artık Orta Asya'ya göç eden Şıbanlı boylar için kullanılıyordu. Çingizîler'in diğer bir kolunun yönetiminde Doğu Deşt-i Kıpçak ve Yedisu bozkırlarında göçebe halde yaşamaya devam eden Türk kabilelerine Kazak, ülkelerine de Kazakistan denilmeye başlandı.

O günden beri de bu devâsâ büyüklükteki topraklarda yaşayan yerli halk, kendisi için "Kazak"tan başka bir ad kullanmamaktadır. Halbuki Rusça kaynaklarda uzun bir süre (XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıl ortalarına kadar) Kazakistan'ın yerli ahalisi için *Kaysak, Kırgız, Kırgız-Kaysak, Kazak-burut, Kırgız-Kazak* gibi adlar kullanılmıştır. Kazaklarla ilgili olarak kullanılan her yanlış adlandırmanın bir açıklaması vardır, fakat bu ayrı bir araştırma konusudur. Toprak yüzölçümü açısından Türk ülkeleri arasında en büyüğü olan bu memleketteki birkaç milyonluk halk için modern Rusçada kullanılan Kazax (Kaзax) kelimesi, Türkçe Kazak kelimesinin bir varyantıdır. G. F. Blagova'nın tespitine göre Kazax kelimesi Rus kaynaklarında ilk defa 1822 yılında geçmiş, sözlüklerde ise 1865 yılında yer almıştır. Türkçedeki Kazak kelimesinin Rusça varyantı Kazax da 1936 yılında gerçekleştirilen idarî ve ekonomik yapılandırmayla birlikte resmîleşti.

Toparlayacak olursak, XVI. Yüzyıl İslam ülkeleri tarihinde bir dönüm noktasıydı. Nitekim W. W. Barthold bile XVI. Yüzyılla başlayan çağla, ondan önceki çağı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre XVI.

Yüzyıl başlangıcı, Müslüman Doğunun Orta Çağ ile Modern Çağ arasındaki sınırını teşkil etmektedir. "İslamiyetin yeni tarihi, - diye yazmakta Barthold,- kendisini Orta Çağ İslam tarihinden ayıran karakteristik özellikler içermektedir. Orta Çağda hanedanların çok çabuk değişmesi, iktidarların umumi istikrarsızlığı, hayli küçük devletlerin ortaya çıkışı ve genel anlamda bir milliyetçiliğin söz konusu olmamasına karşılık, Yeni Çağda orada şekillenen devletlerde bir yekparelik görüyoruz. Örneğin Hindistan'da "Büyük Moğullar", Türkiye'de ve İran'da büyük İslam devletleri karşımıza çıkıyor ... Yeni Çağ ile Orta Çağ İslam tarihi arasındaki fark, bu üç büyük İslam imparatorluğunun oluşmasından ibarettir."[13]

Yaklaşık olarak aynı dönemlerde Orta Asya'da Buhara, Hiva ve Yarkend hanlıkları ortaya çıkmıştır. Esasen tam olarak XV. Yüzyıl sonu ile XVI. Yüzyıl başlarından itibaren eski Özbek ulusunda Kazak Hanlığı (XV. Yüzyılın 70'li yılları), Orta Asya'da Şıbanlılar devleti (XVI. Yüzyıl başları) ve merkezi Yarkend olan Moğul devletinin (1514) şekillenip güçlenmesiyle birlikte Orta Asya tarih sahnesine Özbek, Kazak, Kırgız ve Karakalpak gibi yeni halklar ortaya çıkmıştır. İşte o tarihten itibaren, artık bir kabile ve kabileler ittifakı (veya sadece kabile ve kabileler ittifakı)ndan değil yeni bir etnik (polietnik) yapıdan söz edebiliriz ve etmek zorundayız. Bu yeni görünüm, XV. Yüzyıl sonlarından itibaren belirgin bir anlam ifade eden ve asırlardır süregelen derin, çok yönlü süreçlerin bir sonucuydu. Bu fenomen, XVI. Yüzyıl başlarından itibaren Orta Asya'daki Türk dilli halklarına has bir özellikti.

13 Barthold, *Soçineniya*, II, I. Bölüm, s. 750.

ALTINCI BÖLÜM

XVI.-XVII. YÜZYILDA KAZAK HANLIĞI VE KOMŞULARI

XVI.-XVII. YÜZYILDA KAZAK HANLIĞI VE KOMŞULARI

Kazak Hanlığı'nın XVI-XVII. Yüzyıllardaki askerî ve siyasî tarihinin ana hatları oldukça iyi bilinmektedir. Bununla birlikte, o döneme ait tarihî kaynakların derinlemesine tetkik edilmesi, bize bir takım önemli detaylar sunduğu gibi, o devirle ilgili mevcut bilgilere de, örneğin Kazaklar'la o günkü komşuları arasındaki ilişkiler konusuna yeni ilaveler yapma imkanı sağlamaktadır.

1. XVI.Yüzyıl Başlarında Kazak Sultanlarının Şıbanlılar ve Çağataylarla İlişkileri

Kazak sultanlarının XVI. Yüzyıl başlarında takip ettikleri dış politikanın ana çizgisi, Sır-Derya civarındaki şehirlerin ele geçirilmesi için verilen mücadeleden ibaretti ve bu mücadele, onların batı ve güneydoğu sınırlarındaki komşularla ilişkilerini belirliyordu. Kazak Hanlığı'nın üst düzey yöneticileri, Orta Asya'nın komşu bölgelerindeki siyasî olayların içine gittikçe daha fazla çekildiklerinden, Mâveraünnehir'in Şıbanlı hanlarıyla savaşmayı sürdürdüler. Muhammed Şeybanî ve halefleri, Timurîler'den fethettikleri toprakları kuzeyli akrabalarına karşı korumak zorundaydılar. Çünkü Şeybanî-han göçebe Özbekleriyle bir süre önce nasıl Timurîler için büyük tehlike oluşturmuşsa, kendi han ve sultanlarının yönetiminde bozkırda göçebe halde yaşayan akrabaları da Orta Asya Şıbanlı devleti için o denli büyük tehlike teşkil ediyorlardı. Daha önceleri Cuçi'nin torunları arasındaki çatışmalar, Özbek ulusu bünyesindeki iç savaşlardı. Şimdiyse savaş, her biri belli bir bölgede yaşayan ve bağımsız devlet-

lere sahip olan iki akraba grup arasında cereyan ediyordu. Böylece XVI. Yüzyıl başlarından itibaren Urus-han ve Ebu'l Hayr-han'ın torunları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem açılmış ve bozkırda hâkimiyeti ele geçirme mücadelesine, onu daha acımasız ve uzlaşma kabul etmez hale getiren siyasî ve iktisadî sebepler de eklenmişti.

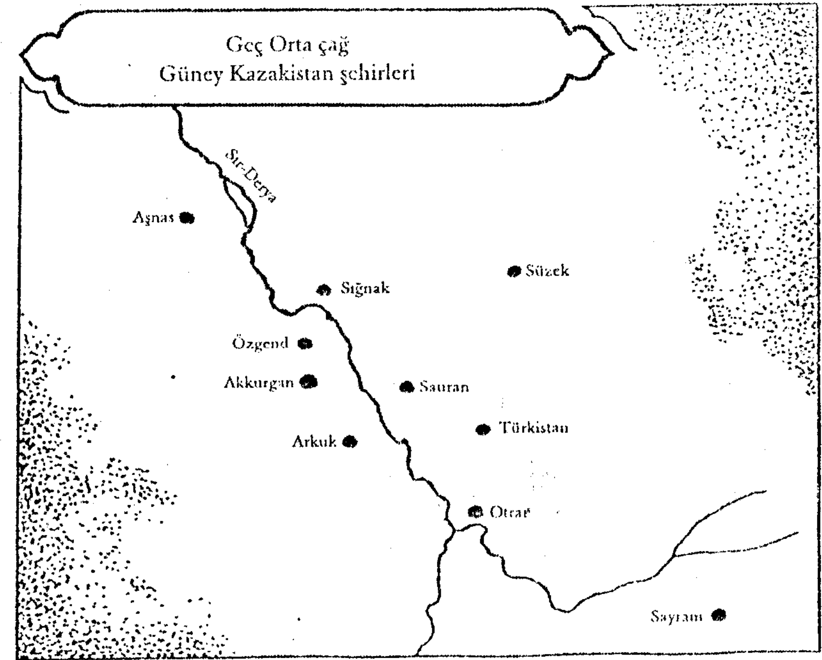
Mâverâünnehir'de iktidarı ele geçicen Şıbanlılar, Kazan Hanlığı'nın güçlenmesini önlemeye çalışıyor ve bu amaçla Kazak sultanlarının Sır-Derya bölgesine yerleşmesini engelliyorlardı. İbn-i Rüzbihan'ın eserinde Şeybânî-han'ın kuzeyli komşularına karşı sergilediği tavırla ilgili açıklamalar hayli enteresandır. Ruzbihan, Muhammed Şeybânî'nin bu konuda uzun uzun düşündüğünü belirterek şöyle devam ediyor: "Hilafetin puşt-ı penâhı zât-ı âlîleri Kazaklar'ın kendi ülkesine ayak basmasını engellemeye karar verdi. Çünkü ülkesinin sahip olduğu güzelliği, refahı, dünyayı fethetmek için lazım olan silahları ve Özbekler'in servetini bizzat görecekler; Allah korusun bu da onları savaş ve boğuşmaya iteleyecek ve böylece Kazaklar bu güzellikleri ve nâz-ı nimetleri ele geçirmek için savaş ve adavet kılıçlarını sıyıracaklar; o zaman da onları defetmek çok zor olacaktı."[1]

Şeybânî-han, bu maksatla Kazaklar'la Orta Asya'nın zirai bölgeleri arasındaki ilişkileri kesmeye çalıştı. İbn-i Rüzbihan "Türkistan halkının Kazak tacirleriyle alış veriş yapmasını, karşılıklı ziyaretlerde bulunmalarını engellemek amacıyla birkaç kez ferman-ı âlî buyurdular. Hatta Türkistan'ın bazı bölgelerinde ve kimi Horezm şehirlerindeki Kazak tacirlerin yağmalanmasını dahi emr-i ferman buyurdular." diye yazmaktadır.

Ne var ki ekonomik ambargo ve ticaret yasağı, umulduğu gibi başarılı olmadı. Dahası, Kazak sultanları Şeybânî-han'ın ferman-ı âlisini işitince, "giyim kuşama, özellikle de ham beze (çünkü iç giyim ve kefen için elzemdi) duydukları ihtiyaç sebebiyle, zât-ı şâhânelerinin ülkesini istila edeceklerini açıkladılar."

Kazak hanlarının Şıbanlılar'ın yeni ülkesine düzenledikleri akınlar, tabii olarak Şeybânî-han'ı karşılık vermeye sevketti. Muhammed Şeybânî'nin ülkesi için duyduğu endişe sebebiyle düzenlediği seferlerin tasviri, Kazak han ve sultanlarının kışlık obalarının (yurt-ı kışlak) ana merkezlerini ve birbirinden ayrılmış bulunan akraba ülkelerin sınırlarını tespit etmemize imkan vermektedir.

1 İbn Ruzbihan, *Mihmannâme-i Buhara*, çeviri metin, s. 102.

Kazak sultanlarının saldırılarına en fazla maruz kalan yerler, Türkistan şehir ve köyleriydi. Hatta 909/1503-4 yılında Şeybânî-han, Horasan'da Timurîler'le başarılı savaşlar yaptığı bir sırada, Mâverâünnehir sultanlarından birinin Kazaklar'ın Türkistan'a saldırdıkları haberini iletmesi üzerine, Belh civarındaki ordusunu alarak Türkistan'dan kuzeye doğru geçip, Kazak topraklarına saldırmıştır.

Burada geçen Türkistan kelimesiyle, sadece Yesi Kalesi değil, Arkuk, Özgend, Sığnak, Sauran, Süzek, Yesi, Otrar, Ak-kurgan ve Sır-Derya havzasındaki diğer şehirleri içine alan geniş bir coğrafî bölge kastedilmektedir. (Türkistan'ın en büyük siyasî ve iktisadî merkezlerinden olan Yesi şehrinin Türkistan adını alması, ancak XVI. Yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir). İbn-i Ruzbihan, Türkistan'ın Mâverâünnehir tarafından Arkuk Kalesi'yle başladığını kaydetmektedir. Arkuk, batı tarafından Sır-Derya'ya bir fersah (7 km.) uzaklıktaydı ve Türkistan'ın doğu şehirlerine giden yol da buradan geçiyordu. Sığnak ise Türkistan'ın en kuzeyinde yer alan bir şehirdir ve İbn-i Ruzbihan'ın tabiriyle "Türkistan'ın sınır kapısıdır." Yazar, anılarında "Burada, şu yüksek kum tepelerinde (Sığnak arkasında) Türkistan

biter ve Özbekistan başlar" demektedir. Kazaklar'ın toprakları ise Sığnak'a hayli yakındı.

Kazaklar, aradan bir yıl geçtikten sonra Şıbanlılar'a ait bazı yerleşim birimlerine tekrar saldırınca, Şeybânî-han büyük bir ordu toplayarak, düşmanı geri atmak için Türkistan'a doğru yola koyuldu. "Mihmannâme-i Buhara" adlı eserin müellifi, Şeybânî-han'ın Kazaklar'a karşı düzenlediği bu ikinci seferi anlatırken, "Kazak topraklarının sınırına yaklaşınca, Sığnak'a uğramadan, Kazaklar'ın ana kışlığı olan Karakum-Abdal'a doğru yöneldi" diye yazmaktadır. Şeybânî-han, orada Kazak hanı Burunduk'un ulusuna saldırdı.

"Mihmannâme-i Buhara"nın yazarına göre bu sefer, Kazak sultanların hiçbirisi özellikle Şeybânî-han'ın topraklarını işgal etmek ve ana kuvvetleri uzak Horasan diyarlarındayken bir daha yağma hareketine cesaret edemesin diye yapılmıştır. Ancak, Şeybânî-han, tertiplediği bu seferle Kazaklar'a önemli bir zarar veremediği gibi, topraklarını da kuzeyli göçebelerin saldırılarına karşı koruyamadı. Demek ki onun Türkistan ve Mâverâünnehir'in kaderi için endişe etmesi boşuna değilmiş.

Kazak sultanı Ahmed, Horasan'dan "Çağataylıları" kovmak için savaşmakta olan Şeybânî-han'ın yakın bir dönemde Mâverâünnehir'e geri dönemeyeceği ve Türkistan ve Mâverâünnehir'de bırakılan ordunun da yeterince dayanamayacağı düşüncesiyle, 1508 sonbaharında 50 bin kişiden daha kalabalık bir ordu hazırlayarak, Semerkand ve Buhara'yı ele geçirmek amacıyla atlandı. Bu iki şehri zaptetmesi halinde Orta Asya'nın diğer yerleşim birimlerini ele geçirmesi son derece kolaylaşacaktı. Mâverâünnehir'de kalan Ubeydullah-sultan ve diğer Şıbanlılar, yaklaşan tehlikeden dolayı endişeye kapılarak durumu alelacele hana iletip "Caniş-sultan'ın Ahmet-sultan adlı oğlunun Semerkand ve Buhara'ya saldırmak maksadıyla Kazak bahadır ve zâdegânlarıyla birlikte yola çıktığını" bildirdiler. "Eğer şevketmaablarının bayrakları bunlara karşı çıkmazlarsa, bu bölgedeki sultanları (Kazak sultanlarının) saldırı ve akınlarından bir dakika bile rahat yüzü göremezler."[2]

Şeybânî-han, bu haberi alır almaz hemen atının dizginini Mâverâünnehir'e doğru çevirdi. Bozkırlı akrabalarının hareketlerini zaten uzun süredir yakın takip altına alan Timurî devleti fatihi, İran şahı

2 Age., matbu metin, s. 183; çeviri metin, s. 110.

İsmail'le girişeceği büyük savaştan önce Kazak sultanlarına ağır bir darbe indirerek, ordusunun arkasını sağlama almak niyetindeydi. Müverrihin rivayetine göre, 1509 yılı kış aylarında düzenlenen sefere bizzat katılanlardan Ubeydullah-sultan "bu defaki savaşın kafirlerin defedilmesini sağlayacağını; çünkü öbür türlü, kendileri Kızılbaşlar'a karşı sefere gittiklerinde onların Türkistan ve Mâverâünnehir'e saldırma tehlikelerinin bulunduğunu" belirterek, "Arkada güçlü düşmanlar bırakarak diğer düşmanların üzerine yürümek akıl kârı değildir," demiştir.

Kazak sultanı, Şıbanlı ana kuvvetlerin yaklaştığını öğrenince, Kufin, Debûsiye, Buhara ve Semerkand çevresini yağmalayıp, binden fazla Müslüman esirle geri döndü. Ahmed-sultan'ın Buhara bozkırından geçen kuvvetleri, Özgend şehri yakınında Sır-Derya'yı aşarak "Kazaklar'ın Türkistan'daki yurduna komşu olan Caniş-sultan'ın topraklarına geldiler." İbn-i Ruzbihan şöyle devam ediyor: "Söylediklerine göre öyle acele etmişler ki, ganimet olarak ele geçirdikleri Müslümanların kulaklarını delerek ip takmış ve eyerlerine bağlamışlar. Allah'ın kullarını alelacele kendi köy ve obalarına getirene kadar iple çekip götürmüşler. Saldırı sırasında esir düşen Müslümanların sayısı birkaç binden fazlaydı."[3]

Müslümanların esir edilerek köle yapılması, Kazaklar'a karşı "cihat" ilan edilmesi için yeterli bir sebepti. Bu yüzden Şeybânî-han, Müslümanların köle olarak satılmasına yol açanları "kâfir" ilan eden Mâverâünnehir ve Horasanlı din peşvâlarından aldığı cihat fetvasına dayanarak sefere çıktı.

Bu yorucu kış seferi sırasında Şeybânî-han'a refakat eden Ruzbihan Isfahânî, kaleme aldığı anılarında olayları tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Bu bilgiler, hayli enteresan olmasına rağmen, henüz araştırmacılar tarafından kullanılmış değildir.

Şeybânî-han, 27 Ocakta Kazaklara karşı sefere çıktı. Hanın kumandasında hareket eden ana Şıbanlı kuvvetleri, Sır-Derya sahili boyunca ilerleyerek Arkuk Kalesi'ne geldiler. Şeybânî-han, birkaç gün Arkuk'da kalarak, civar şehir ve köylerden ordusu için gerekli iaşeyi topladıktan sonra, tekrar ana kuvvetlerle birlikte Özgend'e doğru yola koyuldu. Bir süre sonra 30 bin kişilik ordusuyla Muhammed-Timur-sultan ve "koca bir ordu ve maiyetiyle birlikte" Hamza-sultan

3 Age., matbu metin, s. 186-187; çeviri metin, s. 110-111.

da gelip ona katıldılar. 19-21 Şubatta ise Şeybânî-han'ın ordusu, büyük zorluk ve kayıplarla Sır-Derya'yı geçip Sığnak'a doğru hareket etti. Şeybânî-han, ordusunun başında Kazaklar'ın kışlık obalarına doğru yol alırken, başka sultanlar da kendi ordularıyla gelerek sürekli ona iltihak ediyorlardı. Mesela nehri geçtikten sonra Türkistan bölgesi valisi (hâkimi) Kuçum-sultan "on bin atlı ve yirmi binden fazlası piyade"den oluşan ordusuyla Şıbanlılar'ın ana kuvvetlerine katılmış; onu "10 binden fazla Özbek asıllı süvari"yle Süyünç-Hoca-sultan takip etmişti. İbn-i Ruzbihan'a göre Moğul ve Çağataylılar'la karıştırılmaması gereken bu "öz be öz 10 bin Özbek süvari" sultanın ordusunun bel kemiğini teşkil ediyordu. Diğer sultanlar da kendi birlikleriyle gelmişlerdi.

Bu devâsâ insan seli, Sığnak'ın kuzeyindeki kum tepeleri civarında kamp kurdu. Şeybânî-han'ın Ubeydullah-sultan idaresindeki öncü birlikleri, dondurucu ayaza rağmen kamptan ayrılarak Kazak topraklarına girdiler ve on günlük yorucu bir yürüyüşten sonra Kazak obalarının bulunduğu merkeze yakın yerdeki Kara-Abdal'a geldiler. İbn-i Ruzbihan şöyle devam ediyor: "Burası, Kazak sultanlarından birine tâbi büyük bir kabilenin yurdudur. Şu anda onların başında Caniş-Sultan adında birisi bulunuyor. Onun Taniş-sultan adlı bir de kardeşi var. Sultanın mevkebindendir. Her birinin ulusunda elli binden fazla uruklu Kazak var. Bunların her biri, şerefli bir asker ve saygıdeğer batırdır."[4]

Şeybânî-han da Kara-Abdal'ı kamp kurmak için uygun buldu. Hemen kamp kurarak "karların ortasında çadır ve otağları açtılar; eline çabuk hizmetçiler binbir güçlükle zât-ı şâhânelerinin otağı için karlar arasında yer açtılar; otağın içini pek çok halı ve keçeyle kapladılar." Bu arada askerler de çadırlarını kar ve buz üzerine kurdular. Şeybânî-han, bir gün dinlenip, uzun uzun düşündükten sonra Ubeydullah-sultan, Süyünç-Hoca-sultan, Kuçum-sultan, Hamza-sultan ve diğer sultan ve kumandanlara hareket emri verdi. Sultanlar, aldıkları emir üzerine Caniş-sultan'ın Kara-Abdal'ın Sır-Derya'ya doğru on günlük mesafede bulunan kışlak obasına doğru hızla yola koyuldular."

Şıbanlılar'ın üzerine doğru geldiğini öğrenen Caniş-sultan, hemen askerlerini toplamaya ve obasını savunma hazırlıkları yapmaya başladı. İbn-i Ruzbihan, Kazaklar'ın düşman saldırılarını püskürtmeleri konusunu anlatırken şöyle der: "Onlara saldırıldığı zaman, ulusu teşkil eden tüm kabileler ailelerini ve mallarını korumak için silah ve teçhizatlarıyla birlikte bir yere toplanırlar. Sonra hep birlikte savaşa girerek, keskin kılıçlarını şevk ve cesaretle sallarlar. Birkaç aile-obadan oluşan her bir klan, ailelerinin ve mallarının önünde durur. Kazak ordusu düşman saldırısını püskürtmek için bir araya gelirse, onu devirmek çok zor iştir."

4 Agc., matbu metin, s. 205; çeviri metin, s. 119.

Neticede, Caniş-sultan'a bağlı göçebeler, kendi geleneklerine uygun olarak bir yerde toplanmışlardı. İbn-i Ruzbihan bu savaşa fiilen iştirak edenlerden birinin anlattıklarına dayanarak "Sayıları otuz binden fazlaydı; ayrıca her birinin hizmetçi ve kölesi vardı. Cem'an yüzbin civarındaydılar" diye yazmaktadır. Daha sonra "Şıbanlı Özbekleri"yle "Kazak asıllı Özbekler" arasında kanlı bir çarpışma başladı. Her iki taraf da olağanüstü bir metanetle çarpışmayı sürdürdü. Fakat sonuçta Kazaklar ağır bir yenilgiye uğradılar. Bütün malları yağmalandı; aileleri esir edildiler ve perme perişan oldular.

1509 Mart ayının başlarında vukû bulan bu savaş, göçebelerin hayat düzenini bozarak, aralarında karışıklık ve panik yarattı. Caniş-sultan'ın tüm ulusu savaş alanı içinde kalmış; bütün kışlık obalar esarete düşmüştü. Bu çemberin dışında kalan diğer göçebeler ise korku ve panik içinde dört bir yana dağıldılar. Caniş-sultan'ın yaralı olarak esir düşen oğlu Ahmed, Hamza-sultan'ın huzuruna getirilmişti. Hamza-sultan, bir yıl önce Caniş tarafından öldürülen kardeşinin intikamını almak amacıyla soylu esirin kellesini kestirerek, Kara-Abdal'daki "taht-ı âliye gönderilmesini" emretti. Şeybânî-han ise, düşmanlarını korkutmak amacıyla Ahmed-sultan'ın kellesinin her şehirde birkaç gün gezdirilmesi yönündeki fermanla birlikte Mâverâünnehir ve Horasan'a gönderirken, yaralı Caniş-sultan da tarumar edilen ordusundan geriye kalanlarla birlikte Burunduk-han'ın kışlağına doğru yola koyuldu.

Büyük Kazak hanı Burunduk ve Kasım-sultan'ın kışlık obaları, Kara-Abdal'a yaklaşık onbeş günlük mesafedeydi. İbn-i Ruzbihan'ın eserinin diğer sayfalarında ise Burunduk-han'ın o kışı Sır-Derya'nın sağ cehahındaki "Ab-ı Sır" obasında geçirmekte olduğu kaydedilmektedir.

Bu arada Şıbanlılar'ın ana askerî kampında da başka olaylar oluyordu. Taniş-sultan'ın tebaasından nüfuzlu bir Kazak'ın Hindistanlı

bir gulamı vardı. Efendisinin dayağından ve kötü muamelesinden illallah ederek Şeybânî-han'ın Özbeklerine kaçan bu gulam, oralarda Süyünç-Hoca-sultan'ın Caniş'in obasına saldırarak, ganimet ve esir edinip Türkistan'a döndüğü, kimsenin Şeybânî-han'ın ordusuyla oraya gelmiş olduğunu bilmediği şeklinde şayialar bulunduğunu haber verdi. İbn-i Ruzbihan, Taniş-sultan'a bağlı Kazaklar'ın düşmanın yakınlarda olduğunu ve Caniş-sultan'ın hâkimiyeti altındaki bölgede neler olup bittiğini bilmemelerini, Kazaklar'ın Sır-Derya sazlıklarındaki oba ve kışlakları arasındaki mesafenin bazen oldukça uzun oluşuna bağlamakta ve şöyle demektedir: "Kar yağışı, buz ve ayaz sebebiyle birbirlerinin durumundan tamamıyla habersizdiler."

Bu yüzden kendi akrabalarına karşı "kalbinden merhamet duygularını söküp atan", yorulmak nedir bilmez, merhametsiz han [Şeybânî-han], Kazak sultanının olup bitenleri öğrenip kendisini karşılamaya hazırlanmasını dahi beklemeden, âni bir darbe indirmeye karar verdi. Şeybânî-han'ın Taniş-sultan'ın topraklarında hiç beklenmedik bir anda beliren askerleri, âni bir saldırıyla büyük bir paniğe ve kargaşaya yol açtılar. Şıbanlılar'ı geri atmak için hiçbir hazırlık yapılmamıştı. Dolayısıyla Taniş-sultan'ın direniş çabaları bir sonuç getirmedi. Kazak sultanının alelacele toplanan zayıf ulusu, düşmanın üstün saldırıları karşısında uzun süre direnemezdi. Böylece pek çok Kazak, kış uykusunun ve hazırlıksız oluşun bedeleni canıyla ödedi. Taniş-sultan'ın ulusunun tüm varlığını galiplerin insafına terkederek kaçmaktan başka çaresi yoktu. Elbette ki galipler, daha önce Caniş-sultan'ın bölgesinde yaptıkları gibi yağma ve soygunlara başlamışlardı.

Pek çok Kazak kışlağını tahrip eden ve sultanlara karşı kazandığı zaferle gururlanan Şeybânî-han ve ordusu, ele geçirdikleri zengin ganimetler, hayvan sürüleri ve erkekli kadınlı esirlerle birlikte Sığnak'a doğru yola koyuldular. Muzafferlerin ele geçirdikleri malları, kız ve erkek çocukları, gulamları ve hizmetçileri yükledikleri yurt arabaların sayısı on binden fazlaydı.

Sığnak'a dönüş sırasında iki üç gün yol aldıktan sonra keşif müfrezeleri civardaki sazlık ve çalılıklar arasında Kazak kışlakları bulunduğu haberini getirdiler. Şeybânî-han, hemen o tarafa ordu sevketti. Askerler, hiçbir şeyden habersiz yaşayan kışlakları yerle bir ederek, pek çok insanı öldürdüler. Ele geçirilen ganimetler, hayvan sürüleri ve on bin aileden müteşekkil esirleri arabalarla karargaha getirdiler.

Şeybânî-han'ın birbuçuk ay devam eden seferi sonunda Kazak kışlaklarından o kadar fazla ganimet ve sürü ele geçirilmişti ki, bir görgü şahidinin ifadesine göre, bunların Türkistan civarından yurt arabalarla Mâverâünnehir'e taşınması, seferden sonra dahi birkaç ay devam etti.

Özbek hanının şöhretine şöhret, servetine servet katan üçüncü sefer bu şekilde sona ermişti. Muhammed Şeybânî-han, ileride genel işgal politikasının bir parçası olarak bizzat katıldığı dördüncü ve son bir sefer daha yapacak; ama onun Deşt-i Kıpçak'da uğrayacağı başarısızlık, yeni kurulan Pers devletinin hükümdarı Şah İsmail karşısında Merv'de yiyeceği bozgunun ön habercisi olacaktı.

Şıbanlılar'ın bizzat hanın yönetiminde ağır kış günlerinde gerçekleştirdikleri dördüncü seferle ilgili bilgileri bazı kaynaklarda bulabiliyoruz. "Şeybânî-nâme"nin adı bilinmeyen yazarı, bu sefer hakkında birkaç satırlık bir bilgi vermekle yetiniyor. Keza Hondemir'in "Habib es-Siyer"i ve el-Gaffari'nin "Tarih-i Cihan-ârâ"sında da çok az bilgi var. Fakat Muhammed Timur-sultan ile Ubeydullah-sultan'ın Kazaklar karşısında aldıkları yenilginin detaylı anlatımı "Zübdet el-âsâr", "Tarih-i Raşidî" ve "Bahr el-Esrâr"da mevcut.

Bu kaynaklara göre Şıbanlılar'ın Kazak topraklarına düzenledikleri sefer ve maruz kaldıkları hezimet, ana hatları itibariyle şu şekilde cereyan etmiştir:

Şeybânî-han, ülkesini Kazak sultanlarından gelebilecek bir tehlikeye karşı korumak amacıyla, Hicrî 915/1510 yılında bizzat komuta ettiği bir sefer daha düzenledi. Ancak, Kasım-sultan'ın Uluğ-Tag eteklerindeki ulusuna yapılan saldırıyı Timur-sultan'la Ubeydullah-sultan gerçekleştirdiler. Mahmud b. Velî'ye göre Şıbanlılar'ın Kasım-sultan'ın kışlağına düzenlediği saldırı, ulus sakinlerinin bir kısmının başka bir bölgeye sefer etmek için ayrıldığı bir sırada vukû bulmuştur. [Elyazmasında bu bölgenin adı harekesiz verildiği için okunamamıştır. – T. S.] Komşu kışlakların uzak bölgelerde bulunması sebebiyle tek başına bu saldırıyı püskürtme imkanına sahip olmayan Kasım-sultan, Uluğ-Tag'a doğru çekilerek, kamp kurdu. Düşmanın terkettiği karargahı ele geçiren Şıbanlılar, karşı tarafın faaliyetlerinden bîhaber vaziyette birkaç gün zaferlerini kutladılar. Halbuki bu arada Kasım-han, Moyunsız-Hasan adlı bir kumandanın yönetimindeki keşif birliğini bölgeye göndermişti. Keşif birliğinin Şıbanlılar

karargahına iyice yaklaşarak, birden ortaya çıkıp, âni bir saldırı düzenlemesi sultanların kampında paniğe yol açtı. Birçok Özbek asker ve kumandan, bu umumi kargaşa sırasında hayatını kaybetti. Ölenler arasında Şeybânî-han'ın Belh bölgesini kendisine ikta olarak verdiği emîr el-ümerâ Kanber-mirza da vardı. Kazaklar, Şıbanlı ordusunun tüm ağırlıklarını ele geçirirken, sultanlar da münhezim askerleriyle birlikte Şeybânî-han'ın karargahına dönmek zorunda kaldılar. Sığnak civarındaki Kök-Kaşan'da kamp kurmuş bulunan Şeybânî-han, bu durum karşısında alelacele geri çekildiyse de, Kasım-sultan arkadan onlara yetişerek artçı kuvvetlere ağır zayiatlar verdirdi.

Kaynakta aynen "Şeybânî-han büyük bir hezimete uğradı" ifadesi yer almaktadır. Başkente morali bozulmuş ve perişan bir vaziyette dönen Şeybânî-han, orada da birkaç hata işledi. Daha önce Türkistan bölgesini Kuçum-sultan'ın elinden alarak Seyid Aşık'a vermişti. Şimdiyse perişan vaziyette dönünce Buhara'yı da Ubeydullah-sultan'dan alıp yine Seyid Aşık'a verdi. Keza Hisar ve civarını da Hamza ve Mehdi sultanlardan alıp Ubeydullah-sultan'ın taht-ı idaresine tevdi etti. Elbette bu hareketi sultanları gücendirmişti.

Şeybânî-han'ın bu başarısız seferi, Orta Asya'da Şıbanlı devletinin bânisinin ölümüyle son bulan trajik bir sonucu da beraberinde getirmişti. Bu trajedinin ana sebeplerinden birisi, hanın Kasım-sultan karşısında mağlup olmasından sonra Ebu'l Hayr-han'ın ailesinde ülke topraklarının taksimi konusunda bir anlaşmazlığın yüzeye gelmesiydi. Belki de sırf bu yüzden Ebu'l Gazi, Şeybânî-han'la savaşarak, onu mağlup eden Canibek oğlu Kasım-sultan'ın "onun ölümünden sorumlu" olduğunu kaydetmektedir.

"Söz Kasım-han'dan açılmışken, onun hakkında kısa da olsa bir bilgi vermezsek, bundan sonra anlatılanlar muğlak kalacaktır."[5]

Kazak Hanlığı'nın bânilerinden Canibek-han'ın oğlu Kasım, 1445'lerde dünyaya gelmiş olmalı. Çünkü Mirza Haydar Duglat'ın ifadesine göre, Kasım-sultan 1513 yılında Çu Nehri sahilinde Çağataylı Said-han'la görüştüğü sırada "altmışını çoktan geçmiş, yetmişe merdiven dayamıştı." Annesi Çagan-begim, Şeybânî-han'ın kardeşi Mahmud-sultan'ın annesinin öz kardeşiydi. Mirza Haydar, Kasım-sultan'ın gerçek bir bozkır yiğidi olarak, daha önce babasının yaptığı gibi, büyüklere hürmet duyulmasını emreden geleneğe uyduğunu

5 Mirza Haydar Duglat, *Tarih-i Raşidi*, B 648, s. 153 b.

ve başlangıçta bütün benliğiyle Burunduk-han'a itaat edip, bağlılığını bildirdiğini kaydetmektedir. Kasım-sultan'ın adı, ilk defa XV. Yüzyılın 80'li yıllarında Şeybânî-han'la Kazak sultanları arasında vukû bulan çarpışmalar sırasında geçiyor. Bu savaşlar sırasında ondan [Deşt-i] Kıpçak'ın "meşhur sultanlarından ve şanlı bahadırlarından biri" ve Burunduk-han'ın süvari birliklerinin beyi olarak bahsediliyordu. Mâlumdur ki, insanlar kendi aralarında konuşurken birine iktidar payesi verirse, arkasından iktidar kendiliğinden gelir. Kasım-sultan, XVI. Yüzyıl başlarına doğru oldukça nüfuzlu birisi haline gelmişti. Onun nüfuzunun artışını, kardeşi Adik (Atik)-sultan'ın Şeybânî-han'ın 1503'de Taşkent'i fethetmesinden kısa süre sonra ölümüne bağlayan Mirza Haydar, her nedense Canibek-han'ın oğlunun pozisyonunu güçlendiren sebeplerin ne olduğu konusuna bir açıklık getirmiyor. Ama bize lazım olan bilgileri, Mahmud b. Velî'nin "Bahr el-Esrâr"ında bulabiliyoruz. Mahmud b. Velî, Şeybânî-han'ın 1504 yılı ilkbaharında düzenlediği Andican seferini anlatırken şöyle demektedir: "O sıralar Kasım-han, Mangıtlar'ın yardım ve desteğiyle tüm Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyet altına almıştı ve Taşkent ve Türkistan sınırlarına akın yapabilecek durumdaydı."[6]

Kasım-sultan, fiili iktidarın ve inisiyatifin kendisinde olduğunu bilmesine rağmen, uzak görüşlü bir kişi olduğu için, son derece dikkatliydi ve bir meselenin acil çözülmesi gerektiği anlarda dahi sabırla beklemesini biliyordu. Mirza Haydar'a göre, 1510'da Şıbanlılar saldırdıkları zaman "henüz han ünvanı almamıştı; fakat öylesine geniş bir nüfuza sahipti ki, kimse Burunduk-han'ı adam yerine bile koymuyordu. Yine de Kasım-sultan, Burunduk-han'ın yakınında olmak istemiyordu. Çünkü yakınında bulunur da gerekli saygıda kusur ederse, bu, hana karşı çıktığı anlamına gelecekti. Dolayısıyla, hana itaatsizlik etmek istemediği için, uzak kalmayı tercih ediyordu."

Ne var ki Kazak Hanlığı'nın iki kudretli kişisi arasındaki rekabet, geniş nüfuz sahibi ve enerjik Kasım-sultan'ın zaferiyle bitecek; otoritesini kaybeden hanın da kovulmasıyla sonuçlanacaktı. Çok büyük bir ihtimalle Burunduk-han ve mevkebi, 1511 yılında Mâverâünnehir'e gitti. Böylece hanlıkta taht-ı âli Canibek-han'ın çocuklarının eline geçmiş ve ilk olarak da en yetenekli oğlu Kasım-sultan tahta cülus etmişti.

6 *Bahr el-Esrâr*, cilt 6, cüz 3, s. 178 b.

Burunduk-han'ın Şeyhim, Sencer-Cahan, Cahan-Bahti ve Kimsin adlı dört oğlu ile birkaç kızı vardı. Kızlarından Dadim-hanım, Canibek-hanın torunu ve müstakbel Kazak hanı Şigay-sultan ile evliydi. Diğer üç kızı, XV.Yüzyılın 90'lı yıllarında Şıbanlılarla evlendirildi. Biri Muhammad Şeybânî-han, diğeri Şeybânî-han'ın kardeşi Mahmud-sultan ve bir diğeri de yine Şeybânî-han'ın oğlu Timur sultan ile. Mihr-Sultan adındaki bu sonuncusu, vakıf senetlerinden anlaşıldığı kadarıyla Semerkand'da yaşıyordu ve büyük mülk sahibesiydi. Tebaası tarafından terkedilen Burunduk-han, bu kızının yanına sığınmıştı. Onun bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi yok. Muhtemelen son nefesini de orada vermiştir.

Her ne ise, biz tekrar Türkistan ve Mâverâünnehir'in siyasî hayatına dönelim.

Şıbanlıların ağır yenilgisinden ve daha da önemlisi Kazak sultanlarının bir misillemede bulunarak ülkesini istila etmesinden korkan Şeybânî-han, Kazaklar'ın göç bölgelerine yakın yerlerdeki kalelere askerî birlikler yerleştirmek mecburiyetinde kaldı. Bu askerlere, devletin hayati bir tehlikeyle karşı karşı bulunması halinde dahi yerlerinden ayrılmamaları bildirilmişti. Ne var ki, Horasan'da yeni Pers devletinin bânisi Şah İsmail tarafından kuşatılan Şeybânî-han'ın yardıma gelmeleri yolundaki buyruğunu alır almaz Türkistan, Taşkent, Andican ve diğer bölgelerdeki sultan ve beyler, hemen harekete geçerek iktalarını terkettiler. "Bahr el-Esrâr" müellifinin belirttiğine göre, "Kasım-sultan'ın bir saldırı gerçekleştirmesi endişesiyle yerinden ayrılmayan tek kişi Kuçum-han'dı."

Muhammed Şeybânî-han'ın Şah İsmail'in tuzağına düşerek, 1510'da Merv civarında hayatını noktalaması, arkasından Özbek ordusunun Kızılbaşlar karşısında ağır bir yenilgi alması, Buhara, Semerkand ve diğer birçok Türkistan şehrinin Timurlu Babür'ün eline geçmesi ve Ebu'l Hayr-han'ın torunlarının Yesi'ye çekilmesi şeklinde gelişen olayların detayları oldukça iyi bilinmektedir.

Güney Kazakistan'da durumunu güçlendirmek isteyen Kasım-han, bu olaylardan faydalanmakta gecikmedi. Kısa süre zarfında, Sır-Derya'nın güney kesimlerinde yer alan Sayram şehri Kazak hanının hâkimiyetine geçecek ve Kasım-sultan Taşkent'i ele geçirmek için bir sefer dahi düzenleyecekti. Şeybânî-han'ın yeğeni Ubeydullah-sultan, Kul-Melik savaşında Babür'ü mağlup etmiş, o da Kabil'e dön-

müştü. Babür orada güçlendikten sonra Hindistan'a yönelerek, "Büyük Mugal Devleti"ni kuracaktı. Fakat onun Sayram'da kalan valisi Kette-bek, Şıbanlı ordusuna karşı bir süre direnmişse de, sonunda düşmanla başedemeyeceğini anlayarak, şehri Kazak hanına teslim etme kararı almıştı. Kasım-sultan, Kette-bek'in bu teklifini severek kabul etti ve hemen "Moğulistan sınırındaki" obasından ayrılarak Talas Vadisi'nde yer alan Türkistan'a doğru hızlı bir şekilde yola koyuldu. Sonra yakın beylerinden birini Sayram'a göndererek, şehri Kette-bek'ten teslim aldı. Hatta rivayete göre Kette-bek, Kasım-sultan'ı Taşkent'in Şıbanlı valisi Süyünç-Hoca'ya karşı harekete geçmesi konusunda da ikna etti. Mirza Haydar "Tarih-i Raşidî"sinde bundan sonrasını şu şekilde anlatıyor: "Kasım-han, kalabalık bir orduyla Taşkent üzerine yürüdü. Süyünç-Hoca, Taşkent kalesine kapandı. Kale önüne gelen Kasım-han, bir geceyi orada geçirdi. Sonra Taşkent civarını yağmalayarak, eline geçirdiği her şeyi toplayıp geri döndü. Sayram civarına gelince, mal ve sürülerini saymakla meşgul oldu."

"Zübdet el-Asâr"ın Şıbanlı yazarı ise, olayları biraz değişik tarzda sunuyor. Ona göre Deşt-i Kıpçak hükümdarı Kasım-han, Kazak ve Mangıtlar'dan oluşan ordusuyla Türkistan ve Taşkent üzerine yürüdü. Orada bazı müdafaasız insanları esir aldı. Ancak Taşkent'e yaklaşınca Süyünç-Hoca ordusuyla onu karşılamaya çıktı. Korkunç bir savaş oldu. Kasım-han atından yuvarlandıysa da, düşmanın kendisini tanımaması sayesinde canını kurtarmayı başardı. Nökerleri hemen kendisine bir at getirdiler. Kasım-han, atının dizginini Deşt-i Kıpçak'a doğru çevirdi.

Muhammed Haydar Duglat, Moğul hanı Sultan Said'in, Kasım-han'ın Taşkent üzerine yürüdüğünü öğrenince, ona katılmak için hemen yola koyulduğunu, fakat Fergana ile Taşkent arasındaki Kendirlik Geçidi'ne geldiğinde Kasım'ın geri çekildiğini öğrendiğini ve tek başına Taşkent'e saldırmaya cesaret edemediği için geri döndüğünü kaydetmektedir. Yazar hikayesine devamla, Sultan Said'in yine 1513 yılının yaz aylarında Kazak hanını Şıbanlılar'a karşı yeni bir sefer düzenlemeye ikna etmek amacıyla Çu Nehri sahiline geldiğini, ancak Kasım-han'ın bu teklifi saygılı bir şekilde reddettiğini belirtiyor.

Merv felaketinden sonraki olaylar, Şeybânî-han'ın geniş devletinin yerinde iki yeni devletin şekillenmesine yol açtı. Bunlardan Mâverâünnehir'dekinin başkenti Semerkand'dı, fakat bilahere Buhara'ya taşındı. Ebu'l Hayr-han'ın torunlarıyla ilgisi olmayan Şıbanlı Arap-

şah'ın kurduğu devletin başkenti ise önce Urgenç, daha sonra Hiva oldu. Şeybânî-han'ın ölümünden ve Süyünç-Hoca'nın kısa süreli iktidarından sonra Ebu'l Hayr'ın yaşlı oğlu Kuçum-sultan büyük han seçildi. Fakat hiçbir yeteneği olmayan Kuçum'un sadece adı han idi.

1514 ilkbaharında Çağataylı Sultan Said-han, Yedisu bölgesini terkederek, yaklaşık 5000 asker ile Kaşgarya'yı istila etti. Orada Duglat emîrlerini yenip, Doğu Türkistan'da başkenti Yarkend olan yeni bir devlet kurdu. Mahalli yazarların vakayinamelerinde bu devletin adı *Moğuliye, Memleketi moğuliye*, yani Moğul Devleti olarak geçmektedir.

Orta Asya'nın siyasî ahvalindeki bu değişiklik, tabii olarak Kazak Hanlığı'nın durumunu da etkiledi. Kasım-han, yaklaşık 1520'lerde Kazakistan'ın geniş bozkırlarını nihai olarak hâkimiyet alanı içine kattı. O sıralar hanlığın sınırları güneyde Sır-Derya'nın sağ sahilinden güneydoğuda Yedisu'nun büyük kesimini içine alan dağ eteklerine kadar uzanıyor; kuzey ve kuzeydoğuda ise Ulu-Tav ve Balhaş Gölü civarından geçerek Karkaral Dağları kolları üzerinden kuzeybatıda Yayık Nehri havzasına kadar uzanan toprakları kaplıyordu.

Kazak Hanlığı, yavaş yavaş o günün uluslararası diplomatik ilişkileri içine de çekiliyordu. Hanlıkla ilk diplomatik temasa geçen devletlerden biri Büyük Knàz [Grandük] III. Vasili (1505-1533) yönetimindeki Moskova Knàzlığı idi. Kazak Hanlığı'nın Kasım-han döneminde dikkati çeken bir başka özelliği ise, Kazaklar'ın o yıllarda Batı Avrupa'da bağımsız bir etnik toplum olarak tanınmasını sağlamak olmuştur. 1517 ve 1526 yıllarında birkaç defa Moskova'yı ziyaret eden Avusturyalı diplomat Sigismund Herberstein, Kazaklar'la ilgili bazı notlar bırakmıştır.

Kasım-han'ın son yıllarına doğru Kazak yöneticileriyle Şıbanlılar arasındaki ilişkilere gelince, ne gerginlik ortadan kalktı, ne de taraflar barış masasına oturmayı denediler. Kaynakların belirttiğine göre, savaşların önemli bir kısmı, Taşkent'de hâkimiyeti ele geçirmek için yapılıyordu. Şehir valisi Süyünç-Hoca-sultan bu yüzden birkaç kez Kazaklar'la çatışmak zorunda kalmış ve Vasıfî'nin kaydına göre, sadece o değil, Kuçum-han'a bağlı diğer Şıbanlı sultanlar da 1516-17 kışında Kazaklar'a karşı ortak bir sefer düzenlemişlerdir.

Şıbanlılar'ın Deşt-i Kıpçak'a düzenledikleri bu son ortak sefer, göründüğü kadarıyla, Kasım-han dönemine ait son olaylardan biridir.

El-Gaffarî, Hasan-bek Rumî, Münaccimbaşı ve diğer geç dönem yazarlarına göre Kasım-han, Hicrî 930 yılında (1524-1524'te) ölmüştür. Onun çağdaşı Haydar Duglat'ın kaydına göre ise, ölüm tarihi H. 924 (1528)dir. XVII. Yüzyıl başlarında yaşayan Kadirali-bek adlı yazara göre, Kasım-han Sarayçuk'da ölmüştür ve "mezarı da hâlâ oradadır." Bu son iddiayı birazcık açmak gerekiyor. Yayık (Ural) Nehri ovasındaki Sarayçuk gerçekten Cuçilerin ikinci merkezi olup, bu soydan gelen hanların mezar yeriydi. Ebu-l-Gazi'ye göre Altın Orda hanları Canibek ve Berdibek orada tahta çıkmıştır ve yine Altın Orda hanlarından Mengü-Timur, Toktagu ve Canibek (bu Canibek'i Kazak Hanlığı'nın kurucularından olan Canibek-sultan'la karışmamak gerekir– T. S.) de orada medfundur. Fakat bu şehir, 1580'de Kazaklar tarafından işgal olunmuş ve tamamıyla tahrip edilmiştir. Hatta cesetler bile mezarlar açılarak dışarı çıkarılmıştır. Dolayısıyla Kadirali-bek eserini XVII. Yüzyıl başlarında kaleme alırken, ne şehirden eser kalmıştı, ne de Cuçi soyuna ait mezarlar. O sıralar efendisiyle birlikte Rusya'da yaşayan Kadirali-bek, ya bu vahşetten habersizdi, ya da bile bile anlatmak istememiştir.

Kasım-han'ın adı bilinen Mamaş ve Hak-Nazar adlı iki oğlu da hanlık yaptılar. Folklorik verilere göre kızı, Nogay zâdegânlarından Mirza Şeyh-Mamay'la evliydi. Yine adı belirtilmeyen bir diğer kızı da Şıbanlı Ubeydullah-sultan'la izdivaç etmişti.

Çağdaşları Binâî, İbn-i Ruzbihan, Babür, Hondemir ve Mirza Haydar Duglat'ın anlattıklarına göre Kasım-han, attan iyi anlar ve asil atları çok severdi. Yetenekli bir asker, cesur ve iyi bir liderdi. Yine anlatılanlara istinaden örnek alınması gerekecek şekilde faziletli bir kişiydi. Kazak Hanlığı, muhtemelen onun dönemindeki kadar hiçbir zaman muhkem olmamıştır. Hatta Kazak hanlarından hiçbiri, onun kadar büyük kitleleri idare etmiş değildir. Muasırlarının hesaplamalarına göre tebaasının sayısı bir milyonun üzerindeydi. Halk rivayetlerindeki "Kasım hanın kaska jolı" (Kasım-han'ın temiz yolu) adlı yasa da onun adıyla ilişkilendirilmektedir. Ama bu yasa, muhtemelen kağıda geçirilmediği için, günümüze kadar yetip gelmemiştir.

Kasım-han döneminde oldukça güçlenen Kazak Hanlığı, merkezî bir devlet değildi. Onun ölümünden hemen sonra sultanların ve feodallerin separatist faaliyetlere girişip, iç savaşı başlatmaları da bunu göstermektedir. Dış politik şartların da uygun olmaması sebebiy-

le, bu savaşlar hanlığı çok kötü etkilediler. Bu arada Moğul ve Özbek hanları da Kazak yöneticilerine karşı bir ittifak teşkil ettiler.

Muhammed Haydar'a göre Kasım-han öldükten sonra iktidara oğlu Mamaş geldi. Bu han döneminde vukû bulan olaylar hakkında bir bilgimiz yok. Fakat Mamaş-han, bir kör döğüşün, amacı belli olmayan bir iç savaşın kurbanı olmuştu. Rivayete göre bir çatışma sırasında üzerindeki ağır zırhın altında boğuldu. Ona Kamaş-han diyen Haydar Râzî'ye göre bu olay 928/1522'de vukû buldu.

Mamaş (Mumaş, Kamaş)-han öldükten sonra Kazak Hanlığı'nda "büyük bir kargaşa baş gösterdi. Kazak denilen Deşt-i Kıpçak sultanları birbirleriyle savaşıp durdular". Sonunda Adik(Atik, Aytik)-sultanın oğlu Tahir-sultan han ilan edildi. 930/1523-24 yılında artık Tahir'den han olarak bahsedildiğine göre, onun han nasbedilmesi de bu tarihten önce olmuştur.

Tahir-han, amcası kadar nüfuzlu değildi. Çok acımasız biri olmasının yanı sıra, diplomatik ve askerî bir kabiliyete sahip değildi. Uğradığı bir yığın askerî hezimet ve diplomatik başarısızlık da bunu gösteriyor. Takip ettiği iç ve dış politika, hem kendisinin, hem de hanlığın kaderini mahvetti. Kazak Hanlığı'nın XVI. Yüzyıldaki yükseliş döneminden sonra, tekrar felaket ve kargaşa yılları başladı.

Dış politik sebepler yüzünden hanlığın dahili durumu da oldukça ağırlaştı. Tahir-han, kısa iktidar döneminde dış politika olarak sadece Orta Asya'daki Mangıt ve Özbek hükümdarlarıyla savaşmayı kendisine amaç edinmişti. Ne var ki bu savaşların dikte ettiği çıkarlar, Tahir-han'ın Moğul ve Kırgızlar'la olan ilişkilerini de etkiledi. Halbuki onlarla müttefik olma ihtimali vardı.

Ordusunun bir kısmını teşkil eden Mangıtlar'la barışçı münasebetler tesis etmiş bulunan Kasım-han'ın ölümünden sonra, Kazak hanlarıyla Nogay boy ve kabileleri arasındaki ilişkiler âniden gerginleşti. Tahir-han, komşu Mangıtlar'la başlayan savaş sırasında kendi topraklarını korumaktan âciz kalınca, 200 bin kişilik tebaasını alarak Moğulistan'a göç etti ve 930/1523-24 kışı ortalarında Koçkar'a geldi. Karargahı Koçkar'da bulunan Moğul hanı Sultan Said, onu beklenmedik bir sıcaklıkla karşıladı ve hatta Tahir'in kızkardeşini oğlu Abdurraşid-sultan'la evlendirdi. Bu şekilde Kazaklar'la Moğullar arasında sûni bir ittifak oluştu. Fakat bu ittifak, 1524 yılında bozulacaktı. Çünkü Tahir, o sıralar Moğul hanına bağlı olan Kırgızlar'ın bir kısmını kendi safına çekmeyi başarmıştı. Böylece Kazak hanı "Moğulistan'ın ters istikametine doğru çekildi."

Fakat bütün bunlar, Kasım-han'ın ilk halefleri döneminde Kazak Hanlığı'nın başına gelen sıkıntıların sadece başlangıcıydı. Kaynaklara göre, Tahir'in hem Mangıtlar'la, hem de Şıbanlılar'la yaptığı savaşlar başarısızdı. Kazaklar, Şıbanlılar karşısında uğradıkları hezimet neticesinde topraklarının ana bölgelerini kaybetmişlerdi. Mahmud b. Velî, Taşkent hükümdarı Şıbanlı Süyünç-Hoca-han'ın 1525 Temmuzunda ölmesinden sonraki olayları anlatırken şöyle diyor: "Kasım-han'ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ın tamamıyla Moğulistan'ın bazı bölgelerinin yönetimini devralan Adik-han oğlu Tahir-han zamanında, geçimsizliği sebebiyle kabilelerin ve savaşçıların gönlü ondan soğudu; beyler ve zâdegânlar tarafından terkedildi. O da yardım istemek amacıyla" Keldi-Muhammed-sultan'a müracaat etti. Süyünç-Hoca-han'ın oğlu ve halefi olan Keldi-Muhammed, Tahir'e yardım etmeyi kabul etti. Karşılıklı elçiler gelip gitmeye başladı ve bu elçiler her iki tarafta da hüsn-ü ikbal ile karşılandı. "Kazak hanının sultan cenaplarından yardım istediği ve onunla ittifak yaptığı haberini işiten düşmanları, korkuya kapıldılar" ve tekrar Tahir-han'a itaat ederek, sancağı altında toplandılar.

Keldi-Muhammed, hanın durumunun sağlamlaştığını ve "tekrar güçlendiği"ni öğrenince, tebrik etmek amacıyla Deşt-i Kıpçak'a elçiler gönderdi. Kazak hanının yaptığını adeta kınayan Mahmud b. Velî'nin yazdığına göre, nankör ve vefasız Tahir-han, Şıbanlılar'ın elçilerini tutukladığı gibi, bir de fitne ve bela kapısını aralayarak, isyan bayrağını açıp sultana karşı sefere çıktı. Keldi-Muhammed bu acı haberi öğrenince, kara kışa ve şiddetli ayazlara rağmen, Tahir-han'ı karşılamaya çıktı. Birkaç gün sonra sultanın ordusunun sağ cenah nöbetçileri Kazak hanının birkaç askerini esir aldılar. Biraz sıkıştırılan esirler, "Biz Tahir-han'ı terkedeli dört gün oldu; kendi yurdumuza gidiyoruz. Tahir-han ise Karnalık üzerinden Türkistan'a doğru hareket etti" dediler. Kazak hanının güzergahını öğrenen Keldi-Muhammed, Tulki-Başı ve Ayşa Nehri'ni geçerek (şimdiki) Türkistan şehri civarında düşmana yetişti. Sultan, Tahir'in ordusunu uzaktan görür görmez hemen savaş düzeni aldı. Sağ kanadın başına yakınlarından birini, sol kanadın başına da Kuçum-han'ın oğlu Abdullah (Abdalla)-sultan'ı kumandan tayin etti. Kendisi ise merkez kuvvetlerin yönetimini üstlendi. Bu arada Tahir-han da çoğu Kırgızlar'dan

oluşan ordusunu savaş düzenine sokmaya başlamıştı. Çok kanlı bir savaştan sonra Tahir-han tarumar edildi; "bazı soylu ve sıradan adamları ise bela girdabından ve ölüm batağından kurtuluş kıyısına çıkıp, yaralı olarak defolup gittiler." Tahir-han'ın topraklarının bir kısmı galiplerin eline geçti. Keldi-Muhammed, buraların yönetimini Abdullah-sultan'a bırakıp Taşkent'e döndü.

"Bahr el-Esrâr"ın yazarı, seferin tarihini bildirmiyor. Fakat olayların genel seyri göz önünde bulundurulursa, Tahir-han'la Keldi-Muhammed arasındaki savaşın 1525-26 kışının başlarında vukû bulmuş olduğu anlaşılacaktır.

Vakıa, Tahir-han, bu yenilgiden sonra, Kazak ve Kırgızlar'ın bir kısmını tekrar kendi safına çekmeyi başararak, Yedisu bölgesini dahi hâkimiyet alanı içine kattı. Biz, bu tarihî olaylara bizzat iştirak eden Haydar Duglat'ın yaptığı gibi, tüm olayları sırasıyla anlatacağız.

Tahir-han,1525-26 kışında (muhtemelen yenildikten sonra) Moğulistan'a gidip Koçkar civarında kamp kurdu. O civardaki Kırgızlar'ın yarısı ona katıldı. Tahir'den çekinen Said-han oğlu Raşid-sultan, kış ortasında Koçkar'dan At-Başı'na gitti. Bu haber Sultan Said-hanın "huzur-u âlilerine" ulaştığında, o da 1526 kışı sonunda Kaşgar'dan At-Başı'na hareket etti. Kazaklar, ilkbaharda Tahir-han'ın kumandasında Moğulistan'ın doğu kesimine geçerek, Has ve Kunkaş civarında kamp kurdular. Said Han, "Tarih-i Râşidî"nin müstakbel yazarı Mirza Haydar'a, "Gidip benim saygıdeğer halam Sultan-Nigar-hanım'ı (yani Tahir-han'ın analığını– T. S.) Moğulistan'a getir. Tahir'le aramda arabuluculuk yapsın ve işlerimizi yoluna koysun" dedi. Mirza Haydar, "Ben de gidip hanımı Moğulistan'a getirdim" diye yazıyor. Bu sırada Said-han Aksay'da bulunuyordu. Yapılan görüşmelerin neticesi hakkında bir bilgimiz yoksa da, Said-han'ın Kırgızlar'ı cezalandırmak için yola çıktığını ve kısa süre sonra Ak-Kuyaş'a vardığını biliyoruz. Han, Raşid-sultan ve Mirza Haydar kumandasındaki ordusunu Kırgızlar'ın bulunduğu Arışlar'a gönderdi. Buraya gelen Moğullar "birçok ceset ve at ölüsüne" rastladılar. Daha sonra burada birkaç gün önce büyük bir çarpışma olduğunu, Kırgızlar'ın Kusanlı Babaçak-sultan'ı mağlup ettiklerini öğrendiler. Bir süre yol gittikten sonra, Kırgızlar'a ait 100 000 baş koyun sürüsüne rastlayıp, kaçırdılar. Bu yüzden yapılan sefere halk arasında "koç seferi" (koyçeriki) adı verildi."

Moğullar, bu olaylardan kısa bir süre sonra birden Güneydoğu Kazakistan'ı terkederek, Kaşgarya'ya çekildiler. Yedisu ve Issık-Kul civarı ise Kazak ve Kırgızlar'a kaldı.

Yedisu* bölgesinin Kazaklar'ın eline geçmesi, Kazak hükümdarlarının Moğol hanları ve Kalmaklar'la çatışmalarına yol açtı. Bu çatışmalar, bir kaç sene sonra, bölgede hâkimiyeti ele geçirmek için verilen inatçı ve kanlı savaşlara dönüştü. Böylece hanlığın XVI. Yüzyılın 40'lı yıllarındaki siyasî ahvalini anlattıktan sonra Kazak, Moğul ve Kalmaklar arasındaki ilişkilere geçelim.

Tahir-han'ın başına gelenler, dramatik, kısmen de trajikti. 1526 yılında Tahir'in kardeşi Ebu'l Kasım-sultan öldürülmüş, halkın çoğu da hanı terketmişti. Han, adı açıklanmayan oğlu ve bir miktar Kazak tebasıyla birlikte yine Kırgızlar'a sığındı. Kırgızlar, genel olarak hanın Kazak tebaasından daha sadık bir halktı. Mirza Haydar'a göre Tahir-han, Kırgızlar arasında perişan bir durumda hayata gözlerini yumdu. Tarih-i Raşidî'deki kayda göre hanın ölümü, en erken 938/1531-32 yıllarında olmuştur.

Yine "Tarih-i Raşidî"nin yazarına göre Tahir-han'ın ölümünden sonra Kırgız-Kazak ittifakının başına kardeşi Buydaş (Buylaş)-sultan geçti. Yedisu'da eylenen Buydaş, uzun süredir Kırgızlar'la iyi ilişkiler kurmuştu. Otuz bin kadar da adamı vardı. Bu bilgiye istinaden Buydaş'ın o sıralar Kazaklar'ın tek hanı olmadığı ve hanlığın sadece bir kısmını hâkimiyet altına aldığı hükmüne varılabilir. Anlaşılan, XVI. Yüzyılın 30-60'lı yılları arasındaki Kazakistan tarihi, kaynaklarda çok az yer almaktadır. Hatta bu bilgi eksikliği, XVI-XVII. Yüzyıllar civarında bile hissedilmektedir. Örneğin XVII. Yüzyıl başı yazarlarından Kadirali-bek, Buydaş'dan başka "o ülkede adları dahi kesin olarak bilinmeyen küçük hanlar vardı" diye yazmaktadır.

Yaklaşık yine aynı dönemlerde han ünvanı taşıyan Kazak sultanları arasında sadece Ahmed-han ile Tügüm-han üzerinde durmak

* Kazak lehçesindeki yedi nehir anlamına gelen Ceti-su [Yedisu] terimi, Orta Çağ Müslüman coğrafyacıların eserlerinde ve tarih kitaplarında geçmez. Bölgeye Yedisu denilmesine sebep olan yedi nehrin adları farklı kaynaklarda farklı şekillerde gösterilmektedir. Yedisu terimiyle genel olarak şu on nehirden yedisi kastedilmektedir: Aksu, Alguz, Baskan, Biyen, İli, Kara-tal, Köksu, Kazal-Ağaç, Lepsa ve Sarkan. G. N. Potanin'e göre Kazaklar, üzerinde yedi nehir akan "saadet ülkesi" hayaliyle bölgeye bu adı vermişlerdir.

Hasan Bay
TABRİZ

gerekir. Tügüm-han, tarih araştırmalarında belirtildiği gibi Adik (Atik, Aytik)-sultan'ın oğlu değil, Cadik (Yadik, Cauk)-sultan'ın oğluydu. Cadik ve Atik de, Kazak Hanlığı'nın bânilerinden Canibek-han'ın dördüncü ve dokuzuncu oğullarının adlarıydı.

Tügüm-han, muhtemelen 944/1537-38 yıllarında Çagat bölgesinde ölmüştür. 37 Kazak hanı, yani "Toguz sarı" denilen tüm sülalesiyle yeğeni Başibek-sultan da onunla birlikte öldüler. Kazaklar'ın yenilgisi çeşitli şayialara yol açacak kadar şiddetli olmuştu. Örneğin "Tarih-i Raşidî"nin yazarı Mirza Haydar, eserini 1540 yılının başında kaleme alırken, Kazaklar'ın nüfusunun 930/1523-24'de bir milyon olduğunu, fakat 944/1537-38'den sonra "bu kabileler birliğinden yeryüzünde eser bile kalmadı"ğını kaydediyor. Bilgilerini "Tarih-i Raşidî"ye dayandıran Mahmud b. Velî ise "Bahr el-Esrâr"ında bu cümleyi atlamıştır. Bu atlamanın sebebi açık. Bir kere Mahmud b. Velî eserini 1640'larda kaleme almıştı ve Kazaklar'ın kaybolmayıp, berhayat olduklarını görmüştü. Mirza Haydar'ın burada apaçık bir yanılgıya düştüğü görülüyor. Ama bunun sebebinin izahı kolay. Çünkü Mirza Haydar, kaderin cilvesiyle 1533'de memleketini terkederek, meşhur eserini kaleme alacağı Kaşmir'e taşınmak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla yazarımız Orta Asya ve Kazakistan'da 1533 yılından sonra vukû bulan olayları uzaktan seyretmiş, haberleri ikinci veya üçüncü elden almış, bazen de tahkik edilmemiş şayiaları kayda geçirmiştir. İşte, güya Kazaklar'ın 944/1537-38 yıllarında haritadan silindiği şeklindeki kaydı da bu tip şayialardandı. Bu satırların yazarının daima sempatiyle baktığı, sorumluluk duygusuna sahip Mirza Haydar Duglat'ın yanlış bir görüş beyan etmesinin tüm tarihi bundan ibarettir.

Kadırali-bek'e göre Ahmad-han'a aynı zamanda Özbek ya da Akmat denirdi. İktidarda uzun süre kalmadı. Seydak ile savaşırken Urak(Avrak)-mirza tarafından öldürüldü. "Tarih-i Kaşgar" adlı eserin müellifi o dönem olaylarını anlatırken, "O sıralarda Kazaklar'ın başında Hak-Nazar ve Nevruz-Ahmed-han adında iki han vardı" diye kaydetmektedir. 1535 tarihli bir belgede Nogay mirzası Seydak'ın Rus Grandükü İvan Vasilyeviç'e "Kazak çarı Hoza Mahmet, onbeş oğluyla birlikte bizde yaşıyor" dediği belirtilmektedir. Acaba "Vakayinameler Kitabı"nın bahsettiği Ahmad-han, Nevruz-Ahmed-han ve Hoza Mahmet çar aynı kişi kişi midir?

Hasan Bay
TABRİZ

Kadırali-bek'e göre Buydaş-han ile bütün "Biş-oğulı" (Adik-sultan'ın sülalesine böyle deniliyordu), toplam 24 sultan, Nevruz-Ahmed-han'ın oğlu Şıbanlı Derviş-han tarafından öldürüldü. "Biş-oğul"ların bir daha iktidara gelmesi mukadder değilmiş". Aziz Lutfulla Çustî'nin hayatını anlatan Ubaydullah Semerkandî, "Sirac es-sâlikin ve latâif el-ârifîn" adlı eserinde, Buydaş-han'ın 967/1559-60 yıllarında Mâverâünnehir istilası sırasında öldüğünü kaydediyor.

Bu heyecan manzumesi eserin yazarı, Lutfulla Çustî'nin damadı Nizameddin'in naklettiği bir hikayeye dayanarak hanın ölümünü şöyle anlatıyor: 967/1559-60 yıllarında, yirmi veya daha fazla Kazak sultanı Buydaş-han'ın önderliğinde büyük bir orduyla Mâverâünnehir'i fethetmek amacıyla atlanıp, Sayram'a geldiler. Bölge sakinleri, düşmana karşı koyacak güçleri olmadığı için, büyük bir telaş ve paniğe kapıldılar. Şeyh Lutfulla o zaman hastaydı, fakat bu büyük felaketi ve halkın telaşını duyunca ağır hastalığına rağmen halkı sakinleştirmeye çalıştı. Şeyh "Bana tesbihimi verin, dedi. Zorba ve yağmacıların yenilip, Müslüman topraklarına zarar vermemeleri için bir engel dikmek istiyorum." Şeyh birkaç gün dua etti. Bu arada Kazak ve Özbek sultanları arasındaki kanlı bir savaş başladığı haberi geldi. Savaşın ilk saatlerinde üstünlük Kazaklar'daydı ve Şıbanlı ordusu dağılıp kaçmak üzereydi, fakat birden çıkan şiddetli bir rüzgar güçlü bir toz fırtınası meydana getirdi. "Toz bulutları onlar üzerine bir ağdı ki, hepsi kaçarak zaferi yerli ahaliye bıraktılar". Kaynağa göre bu kanlı savaşta şeyhin duaları sayesinde Buydaş-han da dahil yaklaşık yirmi Kazak sultanı hayatını kaybetti.

Buydaş, Moğul reisi Sultan Ahmed'in ikinci kızı Mahım-hanım'la evliydi. İkinci hanımı, yine Moğul hanlarından Abdurraşid'in kardeşi Bedi el-Cemal-hanım'dı. Bir süre sonra Moğul hanımın isteği üzerine bu evlilik feshedildi. Bildiğimiz kaynaklar, Buydaş-han'ın sadece Bauş-sultan adlı oğlunun adını vermektedir.

2. XVI.Yüzyılın 30'lu-50'li Yıllarında Kazak, Moğul ve Kalmıklar

Muhammed Haydar Duglat'a göre, XVI. Yüzyılın otuzlu yıllarına, yani Esen-Buka-han'dan (1533-1560) Raşid-han'a (1429-1462) kadar Moğullar'la Kazaklar arasındaki ilişkiler dostane idi. 1508 yılında ölen Mahmud-han'la 1504 yılında ölen Ahmad-han döneminde-

ki bazı küçük çatışmalar, muhtemelen bu dostane ilişkilere gölge düşürmemişti. Aralarında akrabalık ilişkileri de sürüyordu. Gerçi Haydar Duglat bunun "ciddi bir mesele" olduğunu belirtirse de, 1533 Temmuzunda tahta Said-han'ın büyük oğlu Abdurraşid-han çıkınca, iki halk arasındaki ilişkiler birden değişti.

915/1509-1510 yılında dünyaya gelen genç Moğul hanı, iktidarının neredeyse ilk yıllarından başlayarak, akrabalık duygularına ve eski anılara değil, kendi zamanının somut olaylarına dayalı özel bir siyaset takip etti. Onun takip ettiği siyasetin temel hedefi, kendisine miras kaldığını ileri sürdüğü Yedisu'dan Kazaklar'ı kovmak ve bölgeyi hâkimiyet sahası içine almaktı. Mirza Haydar'ın ifadesiyle, gerçekten de bu politikayı uygulamaya çalışan Moğul hanı, "söylendiği gibi (Moğullar'ın) kadim düşmanı Şıbanlı Özbekler'le barış ve dostluk tesis ederek, eski dostları Özbek-Kazaklar'ı katletmeye başladı."

Yarkend Hanlığı yöneticisinin siyasî eğilimini böylesine hızlı bir şekilde değiştirmesi, muhtemelen bir yandan Kazan Hanlığı'nın çeşitli sebeplerle zayıflaması, diğer yandan 1530'larda Orta Asya'nın güçlü siyasî faktörü Şıbanlılar'ın güçlenmesinden kaynaklanmıştır. Akıllı bir hükümdar ve usta bir diplomat olan Raşid-han'ın, Kazaklar'ı Moğul hanlarına ait topraklardan uzaklaştırmak için uygun zamanın geldiğini farketmemesi imkansızdı. Sadece geleneksel eski düşmanları olan Şıbanlılar, bu işte en iyi ortakları olabilirdi. Bu, Şıbanlılar'ın da işine geliyordu. Onlar, Moğul ve Kazak hanları arasındaki eski ittifak ilişkilerini bozarak, el ele verip o güne kadar kendileri için tehlike ve tehdit unsuru olan Kazak hanlarını daha da zayıflatacaklardı.

Şekillenen somut durumdan imkan dahilinde faydalanma politikası güden Abdurraşid-han, kadim gelenekleri bir yana bırakarak, Kazak hanlarına acımasız bir savaş ilan etti ve Özbek hanlarıyla müttefiken Kazaklar'a karşı birkaç savaş çıkardı. Bu savaşların, Abdurraşid ve halefleri döneminde Kazaklar'la Moğullar arasındaki ilişkilerle ilgili en detaylı tahlili, ünlü Persolog O. F. Akimuşkin'in temel kaynaklara dayalı, zengin bibliyografyalı eserinde yer almaktadır. "Kazak Hanlıklarıyla ilgili XV.-XVIII.Yüzyıl Tarihi Materyallar" adlı kitabın editörü V. P. Yudin, eserin giriş kısmında ve notlarında 1530 ve 1550 yıllarına ait Kazak-Moğul ilişkileri üzerine pek çok önemli görüşler ortaya koymuştur.

Mevcut kaynak ve araştırmaların ortaya çıkardığı bilgilere göre 1530-1550 yılları arasındaki Kazak-Moğul ilişkileri şu şekilde özetlenebilir.

Abdurraşid, kaypak ve müteyakkız bir hükümdardı. Somut şartlar değişir değişmez, o da Kazak hanlarıyla ilişkilerini değiştirerek, 1533 ile 1537 yılları arasında Özbek hanı Ubeydullah'la ittifak aktetti. 944/1537-38 yılında Kazaklar'a karşı düzenlenen seferle ilgili bilgileri, Zeynüddin Vasıfi'nin eserinde buluyoruz.

Bu olayların vukû bulduğu dönemde yaşayan Vasıfî, mübarek Muharrem ayının birinci gününde (yıl belirtilmemiş) Kazaklar'a karşı sefere hazırlanan Ubeydullah-han'ın ordusunu Kazkurd [Kazıkurt] Dağı'nın eteklerinde (Sayram bölgesindeki Badam Nehri'nin yukarı akımlarında) topladığını kaydediyor. Bu arada Moğul hanından bir mektup gelir. Mektupta Abdurraşid, Ak-Böğüz geçidi eteklerinde yapılan ortak hareket sözleşmesine istinaden Özbek hanının da kendisiyle birlikte Kazaklar'a karşı harekete geçmesi teklifinde bulunur. Teklifi kabul eden Ubeydullah-han, Sayram Nehri sahilinden ayrılarak "Kazakistan'a doğru yöneldi." Sefer ayının onaltısında, Ubeydullah'ın ordusu Uzunkuluk Nehri sahilindeyken, Raşid-han'ın sefere çıktığı haberi geldi. Bir gün sonra da iki ordu Issık-Kul civarındaki Sarı-Taş bölgesinde birleşti. Aynı gün akşam üstüne doğru Moğul ve Özbek ordusu, Kazaklar'ın çevresini geniş ve derin bir hendekle çevirerek kamp ve sığınak haline getirdikleri yerde düşmanla temas sağladılar. Ertesi günün sabahında başlayan savaş Kazaklar'ın mağlubiyetiyle sonuçlandı ve "at, sığır, hizmetkâr, oturan, ayakta duran, dilsiz, kendi başına otlayan her çeşit sürü ve malları muzaffer ordunun eline geçti."

Böylece 1520'lerde oluşan Kazak-Kırgız koalisyonuna karşı Abdurraşid ve Ubeydullah-han'ın ittifak anlaşmasıyla birlikte Moğul-Özbek koalisyonu teşkil edilmiş oldu. Tabii neticede Moğul hanı "kadim dostlarına" karşı sadece kendi kılıcını değil, eski akrabaları Kazaklar'ın kılıçlarını da kullanma imkanı elde etti. Muhtemelen Abdurraşid, tüm iktidarı süresince aynı politikayı sürdürmüştür. En azından Moğul hanının Şıbanlılar'la birlikte Kazaklar'a karşı düzenlediği birkaç sefer hakkında bilgi sahibiyiz.

Moğul ve Özbekler'in Issık-Kul bölgesine gerçekleştirdikleri ortak seferi anlatan XVII. Yüzyıl başı yazarlarından Haydar b. Ali şöy-

le diyor: "Önce (Barak-han) gerek komşu olmaları ve gerekse sınırlarının yakınlığı dolayısıyla Kaşgar hanı Abdurraşid'le barış müzakerelerine girişti. (İttifak sağlandığı takdirde) gönül rahatlığıyla başka vilayetlerin fethine girişecekti. Ve Mir-Muhammed Barlas'ın çabaları sonucunda iki taraf arasında barış yapıldı."

İki han Ak-Bögüz geçidinde bir araya gelerek, bir halı üzerine oturup, aralarında anlaşma yaptılar ve arkasından ahitlerine sadık kalacakları konusunda and içtiler. Barak-han (metinde Budag-han) Abdurraşid'in kızkardeşiyle evlenerek ülkesine geri döndü. Barak-han, Türkistan ve Mâverâünnehir hükümdarıydı. 951 (1544-45)de Abdurraşid ve Barak-han, Kazaklar'la savaşmak için bozkırlara yöneldiler. Issık-Kul'da buluştular. Bölgeyi daha iyi bilen Abdurraşid'in önden gitmesi kararlaştırıldı. Abdurraşid, alınan karar gereğince hızlı bir yürüyüşle Kazaklar'a yetişti ve onları mağlup ettikten sonra kaçanları kovalamaya başladı. Bu arada geriden gelen Budag (Barak)-han'ın ordusu, Kazaklar'dan geriye kalan tüm mal ve sürüleri ele geçirdi. Abdurraşid, kazandığı zaferden sonra geri döndü ve taraflar ayrılarak evlerinin yolunu tuttular."[7]

O. F. Akimuşkin'in fikrine göre, Haydar b. Ali'nin anlattığı olaylar gerçekçi gibi görünmesine rağmen, bilhassa Vasıfi'nin verdiği bilgilerle karşılaştırılınca, inandırıcı olmaktan uzaktır. Büyük bir ihtimalle burada anlatılan savaş, 944/1537-38 yılında Tügüm-han ve otuzyedi Kazak prensin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan savaştır. Ya Haydar b. Ali yanlış bilgi vermektedir, ya da Vasıfi'deki hataları bilerek "aktarmıştır." Onun verdiği daha geç tarihin ve galiplerden birini Ubeydullah-han yerine Barak-han şeklinde göstermesinin başka türlü izahı olamaz. Tüm anlatılanların Haydar b. Ali'nin kaydettiği şekilde geliştiğini kabul etsek bile, bir değil, birden fazla savaş yapılmış olmalıdır. Çünkü Moğul hanının Kazaklar'a karşı yaptığı seferlerle ilgili bilgilere, savaşların detaylarını farklı şekillerde veren daha geç dönem kaynaklarında da rastlıyoruz.

Bazı somut tarihî olaylara dayanarak Moğul hanıyla Kazaklar arasında vukû bulan bu savaşın 959/1551-52 ile 963/1555-56 yılları arasında gerçekleştiği görüşünde olan O. F. Akimuşkin, söz konusu

7 Haydar b. Ali el-Hüseyni Razi. *Tarih-i Haydari*. Elyazınası, vrk. 417b; Akimuskin, O. F., K *voprosu o vneşnepoliticeskix svyazyah Mogolskogo gosudarstva s uzbekami i kazaxami v 30-x godax XVI v–6x-x godax XVII v.*– Palestinskiy sbornik, vıp. 21, L., 1970, s. 237-238.

kaynaklardaki ortak noktaları şu şekilde tespit etmektedir: 1) Abdurraşid'in seferine oğlunun öldüğü haberi yol açmıştır; 2) Savaş, Moğulistan'da herhangi bir yerde olmuştur; 3) Savaş, Moğullar'ın zaferiyle sonuçlanmıştır; 4) Kazak ve Kırgız'ların ana kuvvetleri hezimete uğramıştır; 5)Bu kuvvetlerin başında bir Kazak hanı (Hak-Nazar veya Buydaş) bulunuyordu.

Yani yeni bir savaş ve Moğullar'ın yeni bir zaferi. Vakıa Kazaklar, Yedisu'da sadece Moğullar'la değil, o sıralar batıya doğru hayli sokulmuş bulunan Kalmaklar'la da çatışmışlardır.

Yedisu bölgesinin Kazak hükümdarlarının eline geçmesinden önceki Kazak-Kalmak ilişkileri konusundaki bilgilerimiz son derece az. Bir kere Kazak Hanlığı'nın kuruluşundan sonraki ilk dönemlerde Kazaklar'la Kalmaklar arasında Moğulistan yer aldığı için, güneydoğudan gelen tüm darbeler önce Moğullar'a çarpıyordu. Fakat bu durum uzun sürmeyecektir. Kazaklar'la Kalmaklar arasındaki ilk çatışmalarla ilgili dolaylı bilgiler, muhtemelen 1520'li yıllara aittir. Demek istediğimiz, Zeynüddin Vasıfi'nin de belirttiği gibi, "Kazak hanı Tahir'in Kalmak saldırılarını durdurmak için bir dağ eteğinde Catan Kalesi" inşaatını başlatmış olmasıdır. Kazak-Kalmak savaşlarıyla ilgili daha detaylı bilgileri, XVI. Yüzyıl müelliflerinden Seyfi'nin eserinde buluyoruz. Ancak, oradaki bilgiler de 1550 yıllarına aittir. Kimsenin kullanmadığı bu bilgiler, sadece W. W. Barthold'da zikredilmektedir. Biz, konumuzla ilgili kısmın çevirisini aşağıda sunuyoruz:

"Kaşgar ülkesinin öbür tarafına Kazak denilen bir kavim yerleşti. Göçebe halde yaşayan bu insanların şehir ve köyleri yoktu. Bu kavmin nüfusu, iki kere yüzbin aile (hane)dir. Tevekkül adında bir hanları var. Kazaklar, bir defa Kalmaklar'ın ülkesine saldırdılar ve yağma yaparak geri döndüler. Durum Kalmaklar'ın reisine haber verildi. O da vezirlerinden birini [bir orduyla] Kazaklar'ın peşinden gönderdi ve ona "Ne pahasına olursa olsun Tevekkül'ün kellesini getiresin, ya da kendi kelleni getiresin!" dedi. Vezir, Kazaklar'ın peşine düşüp, Tevekkül'ün otağının kurulduğu bölgeye vardı. Kalmaklar'ın koca ordusunu gören Tevekkül, direnmenin fayda sağlamayacağını anlayınca, Taşkent'e doğru kaçtı. Kalmaklar onu takip ederek Taşkent vadisine girdiler ve orada Tevekkül'e yetişip, ordusunun yarısını kılıçtan geçirdiler. Tevekkül, hayatta kalmayı başaran bir miktar askeriyle birlikte Taşkent'e sığındı. Taşkent, eskiden Afrasiyab ülkesinin başkentiymiş. Çok geniş bir bölgedir. O sırada Taşkent hü-

kümdarı, Barak-han lâkaplı Nevruz-Ahmed-han'dı. Çingis sülalesindendir. Uzatmayalım, Tevvekkül Taşkent'e sığındı. Kalmaklar da onun ülkesini yağmalayıp geri döndüler. Tevekkül, Barak-han'a adamlarından birini göndererek şöyle dedi: "Sana geldim ve sana sığındım. Biz ikimiz, Çingis'in torunlarıyız. Aramızda akrabalık bağları var. Üstelik ikimiz de Müslümanız. Bana destek ver; birlikte gidip bu kâfirlerden intikam alalım.". Barak-han ona şu cevabı gönderdi: "Sen ve benim gibi on han bir araya gelse, onlara karşı koyamaz. Çünkü onlar Yecüc kavmidir."[8] Seyfi, "Onlar kalabalık nüfuslarıyla gerçekten Yecüc kavmine benziyorlar" diye devam ederek, Kalmaklar'ın nüfusuyla ilgili bilgiler de aktarmaktadır.

Bu hikayede Altan-han ve Barak-han'ın adları geçtiğine göre, olayın 1552-1556 yılları arasında, yani Kalmaklar'ın Tumat kabile reisi tarafından itaat altına alınmışından Taşkent hükümdarının ölümüne kadar geçen süre zarfında vukû bulduğu anlaşılmalıdır. Ancak, "Şeref-nâme-i şahi"nin yazarı, Tevekkül'ün (Tevekkel) 1580 yılında Özbek hanı Abdullah'ının hizmetinde olduğunu kaydetmektedir. Onun Kazak hanı olduğu tarih de en erken 1583'dür. Dolayısıyla Kalmaklar, Tevekkül-han'ın değil, Tevekkül-sultan'ın topraklarına saldırmışlardır. Bu adı aklımızın bir köşesinde tutalım; çünkü XVI. Yüzyıl sonlarındaki olayları anlatırken tekrar karşımıza çıkacak.

Bununla birlikte başka bir ihtimal de mümkün. Eserini 1590 yılında kaleme alan Osmanlı müellifi Seyfi Çelebi, anlattığı ülkeleri bizzat gezip görmediğine göre, muhtemelen bunları tacir ve seyyahların anlattıklarına istinat ettirmiştir. Şu da mümkün: Seyfi Çelebi, 1550'lerde meydana gelen olayları çağdaşı Kazak hanı Tevekkül'ün adına bağlamış olabilir. (Mesela şöyle demektedir: Tevekkül adında bir hanları var. Kazaklar bir keresinde saldırarak...) Halbuki Kalmaklar'a karşı sefere çıkan ve Barak'dan yardım isteyen Kazak hanı, başka biriydi (Buydaş? Hak-Nazar?)

Böylece, Yedisu bölgesine giren Kazak hükümdarları, Kazak ve Kırgız kabilelerini siyasî yönden birleştirme çalışmalarını başlattılar. Gerek Tahir-han'ın ordusunun yapısı ve gerekse Raşid-han'ın Kazak hükümdarlarına karşı tertiplediği tüm seferlerin anlatımında Kazak ve Kırgızlar'ın aynı anda zikredilmesi de bunu göstermektedir. Yedisu'nun Kazak hanları ve müttefikleri Kırgızlar'ın hâkimiyeti altına

8 Seyfi Çelebi, *Tavarih*. El yazması, Leiden Üniversitesi, no. 917, vrk 14b-15b.

bulunduğu dönem, Kazaklar'la Moğul hükümdarları arasındaki ilişkilerin bundan sonraki seyrini de belirlemiştir. Şıbanlılar'la ittifak akteden Abdurraşid-han, Kazak ve Kırgız hâkimiyetinde bulunan Yedisu ve Issık-Kul civarındaki iktidarını sağlamlaştırmak için birkaç sefer tertiplediyse de, bu çarpışmalar Yedisu'nun Moğullar'ın eline geçmesini sağlayamadı. Raşid-han da en iyi ihtimalle Kırgızistan'a komşu bazı bölgeleri hâkimiyet altına almayı başarmıştır. Fakat bu bölgeler daha sonra onun elinden çıkacak ve Kazaklar'la birlikte hareket eden Kırgızlar bölgeye gelip yerleşeceklerdir.

Kazaklar, Yedisu bölgesi için Kalmaklar'la kararlı ve kanlı çatışmalara daha sonraları girdiklerine göre, iki taraf arasındaki savaşların başlangıçta düzenli askerî hareketler olmadığı anlaşılıyor. Erken dönemlerdeki çatışmalar, daha ziyade yağma akınları şeklinde geçiyordu. Ne var ki, aynı yıllarda Cungaryalılar'ın saldırıları, Kazak hükümdarlarını komşu ülkeler arasında güçlü hâmiler aramaya mecbur bırakmış ve tabii ki bu güçlü hâmi de Şıbanlılar olmuştur. Kısacası, Moğul, Özbek ve Kalmaklar gibi güçlü düşmanlarla üç cephede birden savaşma tehlikesi, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Kazak hükümdarlarını Mâverâünnehir Özbek hanlarının tarafını tutmaya zorlamıştır.

3. XVI. Yüzyılın Son Otuz Yılında Kazak Hükümdarları ve Şıbanlılar

XVI.Yüzyılın son otuz yılında Kazak hükümdarları ile Şıbanlılar arasındaki ilişkilerin aydınlatılması konusunda Hafız-i Tanış'ın "Şeref–nâme-i şahi" adlı eseri istisnaî bir öneme sahiptir. Şark edebiyatının bu mükemmel eseri, yazarının şahsî müşahede ve görüşlerine, çağdaşların ve olaylara iştirak edenlerin anlattıklarına ve resmî devlet belgelerine dayanmaktadır. Saray şairi ve vakanüvisinin eserinin neredeyse tamamı, Abdullah'ın idarî faaliyetlerinin ve askerî seferlerinin tasviri olmakla birlikte, aynı zamanda Kazak halkının XVI. Yüzyılın ikinci yarısındaki tarihiyle ilgili çeşitli bilgiler de içermektedir. Örneğin sık sık Abdullah'ın diğer Şıbanlılar'la olan ilişkilerinden bahsedilirken, aynı sırada Özbek hanıyla Kazaklar arasındaki ilişkilere de değinilmektedir. Ne yazık ki Kazak hükümdarlarıyla Orta Asya Özbekleri arasındaki ilişkilerin bazı yönlerine çok kısa değinilmiş, kimi hususlara da sadece îmâda bulunulmuştur. Bu îmâlar,

o dönem okuyucuları için elbette kolay anlaşılır şeylerdir, ama günümüzde bunları çözmek hayli güçleşiyor. Hafız-i Tanış'ın XVI. Yüzyıl Kazak-Özbek münasebetleriyle ilgili anlatımında bizim için anlaşılması en zor olan kısımlardan birisi, Kazak hanı Tevekkül'ün (Tevekkel) diğer sultanlar ve onların Kazak tebaalarıyla birlikte Özbek hanının vassalıymış gibi hizmet etmesidir.

Hafız-i Tanış, Kazak hükümdarlarını Buhara hâkimiyeti altına girmeye iteleyen sebepler üzerinde durmamakta, sadece taraflar arasında süzeren-vassal ilişkileri olduğundan bahsetmektedir. Anlattığına göre Abdullah Keles Nehri sahilinde bulunduğu bir sırada, Kazak sultanları tarafından Özbek hükümdarının sarayına gönderilen bir ulak şu haberi iletiyor: Bütün sultanlar size karşı duydukları sonsuz saygı ve sevgi dolayısıyla tâzimlerini bildirip, selam, dua ve niyazlarını sunuyorlar. Onların dileği, ihlas, samimiyet ve tam teslimiyetle han hazretleriyle müttefik olarak yaşamaktır. Onlar ayrıca, 'zât-ı şâhâneleriyle yaptığımız ittifak ve anlaşmaya şimdi de sadıkız' diyorlar."[9] "Şeref-nâme-i şahi"nin müellifi, eserinin bir başka yerinde de 24 Mayıs 1579'da Abdullah-han'ın sarayına yine Kazaklar'dan bir ulak gelerek, "ihlas, sadakat, dostluk, itaat ve ittifaka bağlılık" mesajı ilettiğini kaydetmektedir. Ne yazık ki bu anlaşmanın tarihi ve şartları hakkında diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Bulduğumuz tek bilgi, 1579'a kadar muhtemelen Abdullah-han'la Kazak hanı Hak-Nazar arasında bir anlaşma ve ittifakın yapılmış olduğu şeklindedir.

Hak-Nazar, Kasım-han'ın oğlu ve Canibek-han'ın torunudur. Annesi ise Hanık Sultan-hanım'dı. Tahta çıkış tarihi konusunda nispeten farklı görüşler var. İran menşeli bazı kaynaklarda Kasım-han'ın H. 930 (1523-24) yılında vefat ettiği ve oğlu Hak-Nazar'ın tahta çıktığı zikredilmektedir. Bazı araştırmacılar bu tarihi Hak-Nazar-han'ın iktidarının başlangıcı olarak kabul etmektedirler. Ancak, Hak-Nazar tahtı babasından tevarüs etmediği cihetle, bu tarih kesin sayılmaz. Diğer yazarlar ise, herhangi bir delil göstermeden, Hak-Nazar'ın tahta cülus tarihini '50'li yılların sonu veya 1538'e doğru' diye belirtmektedirler. Kanaatimizce son tarih daha uygundur; ancak, bizim elimizde de bu konuda herhangi bir kanıt yok. Dolayısıyla, Hak-Nazar'ın 944/1537-38 yıllarından, yani Tügüm-han'ın tüm aile efradıyla birlikte ölümünden sonra tahta çıktığı tahmin edilebilir.

9 MİKH, s. 246-247.

Kadırali-bek, bir tarih vermeden, Hak-Nazar-han'ın iç savaşlar sırasında öldüğünü kaydederek, "onun torunları artık iktidarda değiller" demektedir. Hafız-i Tanış'ın "Şeref-nâme-i şahi"sinde ise, 1480 yılı olayları anlatılırken, Şıbanlı Baba-sultan'ın "Buzahur'a Hak-Nazar-han'a yetişip, mümkünse kılıçla parçalamasını emrettiği"; Buzahur-sultanın da aldığı emri yerine getirmek için Hak-Nazar'ın peşine düştüğü belirtilmektedir. Bazıları, Hafız-i Tanış'da kesin bir ifade olmamasına rağmen, söz konusu bilgiye dayanarak, Hak-Nazar'ın bu kovalamaca sırasında öldüğü hükmüne varmaktadırlar.

Hak-Nazar-han'ın detaylı şeceresi bilinmemektedir. Adları açıklanmayan iki oğlu, 1580 yılı Nisan ayında Baba-sultan'ın adamları tarafından öldürüldü. Mungatay ve Din-Muhammed adındaki diğer iki oğlu ise, 1588'de Taşkent vilayetinde Abdullah'a karşı başlatılan ayaklanma faaliyetine bizzat iştirak ettiler. Muhammed Yar ibn-i Arab Katagan'a göre, Aştarhanlı Baki-Muhammed-han'ın iktidarı döneminde (1600-1605) Hak-Nazar'ın Tinim-sultan adlı oğlu Taşkent valisiydi. "Bahr el-Esrâr"da da 1583 yılı olayları anlatılırken Tinim-sultan (Tiniş-sultan)ın adı Tevekkül-sultan'la birlikte zikrediliyor.

Halk rivayetlerinde Hak-Nazar-han'ın adı rahmetle yâd edilir. Sadece üç Kazak Cüzünün onun döneminde oluştuğuna inanan Kazaklar değil, aynı zamanda Başkir [Başkurt] ve Nogaylar da Hak-Nazar hatırasını korurlar.

Hak-Nazar-han'la ilgili anlatacaklarımız, kısaca bunlardan ibarettir. Şimdi de Kazak hükümdarlarını Mâverâünnehir hükümdarına "itaat etmeye" iteleyen muhtemel sebeplere dönelim.

Yukarıda birkaç defa belirtildiği gibi, 1530-1550 yılları, Kazak tarihinin zor bir dönemidir. Kazak hükümdarlarının Özbek, Moğul ve Kalmaklar karşısında aldıkları birçok hezimet, bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu hezimetler sonucunda bazı sultan sülaleleri tamamıyla ortadan kalkmış ve Kazaklar topraklarının bir kısmını kaybetmişlerdir. Kazak hükümdarları, dış düşmanların tazyikleri sebebiyle, 15-20 yıl önce hiç karşılaşmadıkları problemlerle karşı karşı geldiler ve bir hâmi ve müttefik aramak zorunda kaldıkları için Şıbanlılar'ı seçtiler.

Göründüğü kadarıyla, bu olay, tesadüfî bir seçim değildi. Şıbanlılar'la ittifak akteden Kazak hükümdarları, böylece tehlikeli bir düş-

man yerine müttefikleri oldukları Özbekler tarafından gelebilecek bir saldırı tehdidini bertaraf etmiş oldular. Diğer yandan onlar, akrabaları Mâverâünnehir Özbekleri'nin himayesi altına girmekle, civar Kazak topraklarını birleştirdikten bir süre sonra efendilerine karşı baş kaldırarak topraklarının bir kısmını istirdat etmeye girişlikleri zorlu imtihan yıllarında güçlerini korumayı başardılar. Abdullah-han, iktidara geldiği ilk günden beri hâkimiyeti altındaki birçok küçük Özbek han ve sultanlarıyla sert ve acımasız bir savaşa tutuştuğu için, aslında bu ittifak Şıbanlılar'ın da işine geliyordu. Taşkent hâkiminden başka 1552-1556 yılları arasında Mâverâünnehir'in han-ı büzürgü olan Barak-han'ın oğulları özellikle itaatsizdiler. Bu itaatsiz sultanların isyan bayrağı açtıkları bölgelerin yakınlığı, muhtemelen Abdullah-han'la Kazak hanlarını birbirine yakınlaşmaya sevketmiş ve aralarında bir ittifakın gerçekleşmesine yol açmıştır. Bir kere Abdullah-han, Kazaklar'ı kendi safına çekmekle, hem onların sürekli ve tahripkâr akınlarını nispeten önlemiş, hem de iktidarını güçlendirinceye kadar âsi beylerle mücadele etme konusunda sadık bir müttefik edinmiştir.

İşte bu tarihî gerçekler ve karşılıklı çıkar ilişkileri, düşman komşuları barıştırmış ve Abdullah-han'ın Taşkent hâkimi Baba-sultan'la tüm detayları bilinen mücadelesinde Kazak hükümdarlarını onun yanında yer almaya itelemiştir.

Hak-Nazar öldükten sonra tahta Canibek-han'ın torunu ve aynı zamanda Cadik (Yadik)-sultanın oğlu Şigay (Sıgay) geçti. Şigay'ın annesi Abaykan-bikim'di. Hafız-i Tanış'a göre, çöl ve bozkırda büyüyen Şigay, "tedbirli, tecrübeli ve hayatı maceralarda dolu" biriydi. Şigay ve oğulları, Şıbanlı Abdullah-han'ın Nevruz-Ahmed-han'ın oğullarıyla girdiği savaşta aktif rol oynamışlar; o da savaş sırasında gösterdiği yararlılıktan ötürü 1581'de Hocent'i Şigay-han'a bağışlamıştı. Yaklaşık 80 yaşında ölen Şigay, Buhara yakınındaki Kümüşkent kasabasına defnedilmiştir.

Şigay-han'ın birçok karısı vardı, fakat sadece şu üçünün isimleri biliniyor: Baim-bikim, Cagatlı Yahşim-bikim ve Burunduk-han'ın kızı Dadim-hanım. Birinci karısından Said Kul-sultan, Ondan-sultan ve Altun-hanım, ikincisinden Tukay (Tevekkül)-han, İşim-han ve Sultan Sabirbik-hanım ve üçüncüsünden Ali-sultan, Sülüm-sultan, İbrahim-sultan ve Şahim-sultan olmak üzere toplam on çocuğu vardı.

"Bahr el-Esrâr"da Şigay oğlu İşim-han'ın Küçük-sultan adlı bir kardeşi olduğu, onun kızının da Moğul hanı Abdurrahim'le evli olduğu kaydediliyor. Aynı eserin başka bir yerinde Küçük (Küçünk)-sultan'ın Abdulay-sultan adlı bir kardeşinin var olduğu zikredilmektedir. İskender Münşî'ye göre İşim-han'ın bir diğer kardeşinin adı (A)bu Said'di. Şigay oğlu Tevekkül'ün elçisi de hanın Kalmaklar'a yönetici olarak nasbettiği "Şahmagmet" (muhtemelen Şah-Muhammed) adında bir erkek kardeşi olduğunu bildiriyor. XVIII. Yüzyıl müellifi G. F. Miller'in anlattığı rivayete göre, Şigay-han'ın adı belirtilmeyen kızlarından biri Kuçum-han'ın kardeşi Ahmed-Girey'le evliydi.

V. O. Kluçevsky'nin vurguladığı gibi, her dönemin kendine özgü kahramanları vardır. İşte Tevekkül de, Kazak hükümdarlarını yabancıların aşağılayıcı boyunduruğundan kurtarmayı başaran kabiliyetli ve mümtaz bir şahsiyetti. Tevekkül kelimesinin Arapça'da "ümit, istek ve emel" anlamına geldiğini ve güya bu adın, Kazak Hanlığı'na eski ihtişamını kazandırmak isteyen Kazak tebaanın ümidini yeni hana bağladığını göstermek için konulmuş olduğunu belirtelim. Daha sonraki olaylar da gösterecektir ki, Tevekkül-han, hem Buhara'nın tahakkümünden kurtulmuş, hem de Abdullah-han'ın ölümünden sonra Mâverâünnehir'deki durumu doğru değerlendirerek Taşkent ve Türkistan'ı ele geçirmeyi başarmıştır.

Tevekkül (Tevekkel, Tevkel, Tevke, Tukay, Bukay), Şigay-han'ın oğluydu. Annesi Cagatlı Yahşim-bikim idi. O, mevzun vücût yapısıyla teferrüt etmiş ve cesaret ve yiğitliğiyle Deşt-i Kıpçak'da nam kazanmıştı. Bunlar, Hafız-i Tanış'ın onun hakkında söylediği sözlerdir. 1581-82 yıllarında kendi özel askerî birliğiyle Özbek hanı Abdullah-han'ın maiyetindeydi. Abdullah-han, 1582 Ağustosunda Aferinkent kasabasını bağışladıysa da, Tevekkül, kısa süre sonra Abdullah-han'ın kötü bir niyetinden işkillenerek 1583 başında tekrar Deşt-i Kıpçak'a döndü. Kaynaklarda Tevekkül'ün ne zaman iktidara geldiği konusunda bir bilgi yok. Ancak Tevekkül-han'ın elçisi Kul-Muhammed'in 1594 Ocağında Moskova'ya geldiğinde Prens Uraz-Muhammed'le görüşmesi sırasında "Şimdi hükümdar Tevkel-prens amcan Kazak ordasının başına geçti" dediği zikrediliyor. İskender Münşî, Tevekkül'ün "han ünvanını gaspettiği"ni söylüyorsa da, bu olayın detayları bilinmiyor.

Peki, Tevekkül-han ülkeyi nasıl yönetiyordu? Bu sorunun cevabını, Tevekkül-han'ın şahsî özelliklerinde ve Kazak liderinin ka-

rakterini yansıtan Kazak Hanlığı'nın siyasî hayatında aramak gerekiyor.

Çok enerjik, ikbalperest ve müteyakkız olan Tevekkül, Abdullah'ın himayesinde kaldığı sürece kendi halkının bağımsız hükümdarı olmayı ümit edemezdi. Diğer yandan, Baba-sultan'ın müttefiklerle girdiği savaşı kaybetmesinden sonra artık ortak bir amaçları da kalmamıştı. Kazaklar'ın göç bölgelerine yakın bölgeler Buhara'nın hâkimiyetini kabul ettiğine göre, artık Abdullah'ın da faydalı müttefikler olarak gördüğü Kazak hanlarına zaten ihtiyacı yoktu. Çoktandır Türkistan şehirlerini ve Taşkent'i ele geçirme planları yapan Kazaklar da esasen Abdullah'ı bir müttefik değil, rakip olarak görüyorlardı.

Bu durumda kendisini Özbek sarayı nezdinde haklarından mahrum edilmiş bir kişi olarak hisseden Tevekkül, yeni çıkış yolları aramaya başladı ve tüm güçlerini bir araya toplayıp, 1583 yılında Şıbanlılar'a karşı savaşmak üzere Buharalı süzerenini terketti.

O günden beri de Kazak hükümdarları, yeni hedeflerini kendileri belirleyerek, problemleri kendi başlarına halletme imkanları yaratmak ve şanslarını savaş meydanlarında aramak için hiçbir elverişli fırsatı kaçırmadılar. Bu savaş, elbette ki eski hükümdarlarına karşı verilecekti. Tevekkül, 1586'da Abdullah-han ordusunun ana kesimi güneye doğru çekildiği bir sırada, Orta Asya Özbekleri'nin ülkesini istila ederek, Türkistan, Taşkent ve hatta Semerkand'ı ciddi bir tehlike ile burun buruna getirdi. Alelacele toplanan Taşkent gönüllüleri, göçebeler için kolay bir lokma oldu. Diğer Şıbanlı şehirlerin de tehdit altında kaldığı bir sırada Semerkan'dan zamanında yetişen büyük güçler, durumu kurtardılar ve Sayram civarında bulunan Kazak hanı, savaşı kabul etmeyi göze alamadığı için, bozkıra geri çekildi.

Ancak, bu başarısızlık Tevekkül'ün cesaretini kırmadı. Galiba geçici olarak başka bir yol tercih etmişti. Her halükârda Hafız-i Tanış'ın "Şeref-nâme-i şahi"si ile Mukimî'nin "Zafer-nâme"sinde 1588 yılında Taşkent'de Abdullah-han'la valisine karşı başlatılan isyan hareketi hakkında doğrudan bilgiler bulabiliyoruz. Buna göre Taşkent, Şahruhiye ve Hocent'de isyan eden ahali, Abdullah-han'ın yeğenini istemeyip, Can-Ali adındaki Kazak hanını hükümdar olarak nasbettiler. Aralarında Hak-Nazar'ın iki oğlunun bulunduğu Kazak sultanları da bu isyana fazlasıyla aktif bir şekilde katıldılar. Taşkent vilayetinde birkaç ay süren isyanın Tevekkül'ün başı altından çıktığı düşünülebilir. Ne var ki isyan bastırılmasına rağmen, ahali birkaç yıl sonra tekrar Kazak sultanlarının tebaaları olmak niyetiyle Buhara hanının hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

Bu anlatılan olay, 1598 yılında vukû buldu. Esasen Şıbanlı topraklarının istilası daha erken dönemde başlamıştı. Eski efendisi Abdullah'ı çoktandır dikkatlice takip eden Kazak hanı, saltanatta babayla ikbalperest oğul arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanmayı ihmal etmeyerek, hemen 1598 yılı başlarında ordusunu Taşkent'e doğru yola çıkardı. Ne var ki Taşkent'le Semerkand arasında vukû bulan kanlı çatışmada Buhara ordusu ağır bir yenilgi almasına rağmen, Tevekkül-han yine de bu bölgeleri hâkimiyet altına alamadı. Bu arada Abdullah-han öldü. 1598 yılı yaz aylarında yerine geçen oğlu ve halefi Abdulmü'min de emîrler tarafından katledildi. Artık Şıbanlılar'ın ülkesi karmaşa içindeydi ve monarşist iktidar tamamıyla dağılmıştı. Bir dönemin büyük ve güçlü devletin uç kısımlarında, yani Buhara, Herat, Belh ve Hiva'da bağımsız hükümdarlar ortaya çıktı. Tevekkül'ün Şıbanlılar'ın ülkesine yeniden girmek için bu büyük siyasî krizden faydalanması tabii idi.

Çeşitli dönemlerde yazılan birkaç kaynakta Tevekkül-han'ın düzenlediği bu seferle ilgili bilgiler mevcut. "Tarih-i Kıpçaki"deki söz konusu seferle ilgili bilgiler son derece kısa ve basit; ama "Ziyâ ul-Kulub", "Muhassır el-Bilâd" ve yazarı bilinmeyen "Muntahab et-Tevarih"de de kısa olmakla birlikte, bazı detaylara rastlanıyor. Tevekkül-han'ın liderliğindeki Kazak sultanlarının yaptıkları seferlerin ve Özbekler'le vukû bulan çatışmanın en detaylı anlatımı İskender Münşî ve Mahmud b. Velî'nin eserlerinde bulunmaktadır.

Bu seferin detayları üzerinde durmadan, sadece ana olayları anlatacağız. Abdulmü'min'in öldürüldüğünü öğrenen Tevekkül-han, Mâverâünnehir'de güçlü bir hükümdarın olmadığı kanaatine vararak, Bahadur-sultan, İşim-sultan ve diğer Kazak sultanları kumandasındaki büyük bir orduyla harekete geçip Orta Asya şehirlerini istila etti. Kısa süre içinde Sayram, Taşkent, Türkistan (şehri) ve Semerkand'ı ele geçirdi. Arkasından Semerkand'a kardeşi İşim-sultan'ı (Bahr el-Esrâr'da İşim-Celayir) vali atayarak, Buhara'ya doğru hareket etti. Ne var ki Buhara surları, göçebelerin Orta Asya içlerine doğru hızlı yayılmalarını yavaşlatacaktı. Buhara kalesindeki pek de bü-

yük olmayan garnizon onbir gün dayandıktan sonra, onikinci gün bir huruc hareketi gerçekleştirerek Kazaklar'ı mağlup etti. Tevekkül-han, gece karanlığından faydalanarak geri çekildi. Fakat savaş devam etti. Daha sonraki çarpışmalardan birinde ağır şekilde yaralanan Tevekkül, Taşkent'e çekildi ve aynı yıl, yani 1598'de de orada dünya ile vedalaştı. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Nakşıbendî şeyhlerinin arabuluculuğu sayesinde taraflar arasında barış sağlandı. Kazaklar Semerkand'ı boşalttılar ve böylece Taşkent, Sayram ve Türkistan ellerinde kaldı.

Böylece Kazak Hanlığı'nın XVI. Yüzyıldaki siyasî durumunu anlattıktan sonra, XVII. Yüzyılda Kazaklar'la Buhara Hanlığı ve Kalmaklar arasındaki ilişkilerin bazı yönlerini gözden geçirelim.

4. Kazak Hükümdarları ve Aştarhanîler

Kazakistan, XVII. Yüzyılda siyasî bir parçalanma dönemine girmişti. Çeşitli feodal gruplar, birbirleriyle rekabet halindeydiler. Han-ı büzürg, Şigay-han'ın oğlu İşim-han'dı. Tevekkül'ün ölümünden sonra 1598 sonbaharında tahta çıkmıştı. Fakat 1022 H. (1613-14) civarında taht Tursun-sultan tarafından gaspedilecekti. Şimdi bu gasp olayını kısaca anlatıp, sultanın kişiliğine geçelim.

Abdullah-han'ın 1598 yılında ölümünü metaakib oğlu Abdulmü'min ile II. Pir-Muhammed'in kısa süreli iktidarlarından sonra Şıbanlı hanedanının Buhara'daki hâkimiyeti sona ermiş ve iktidarı, Çingis-han oğlu Cuçi oğlu Tukay-Timur soyundan gelen Aştarhan hanedanı ele geçirmişti. Şıban oğulları devrinin kapanması ve Aştarhanîler (veya Canîler)in iktidarı devralmasından sonra Buhara Hanlığı'nın hâkimiyet alanı oldukça daralmıştı. XVII. Yüzyılda Taşkent, Türkistan (şehri), Sayram, Andican ve Orta Asya'nın diğer birçok kültür merkezleri Kazak han ve sultanlarının hâkimiyetindeydi. Özbek kabilelerine fazla güvenemeyen ilk Aştarhanîler'in iktidarı oldukça zayıftı. Bu zayıflığın bir diğer sebebi de hanedan üyeleri arasındaki acımasız iç savaşlardı. Buhara'nın siyasî gücünün zayıflamasından faydalanan Kazak han ve sultanları, Aştarhanîler'in bu durumundan faydalanma fırsatını da kaçırmadılar. Bazen Orta Asya'ya girip, Aştarhanîler'e ait sınır ve merkez bölgelerini tahrip ediyorlar, bazen de kâh isyancılara karşı çıkmak, kâh onlarla birleşerek "meşrû hükümdara" karşı mücaele etmek suretiyle gruplar arasındaki savaşlara fiilen iştirak ediyorlardı.

Kazak hükümdarları ile Aştarhanîler arasında sürekli ve uzun vadeli niza sebeplerinden birisi, bölgenin önemli ticarî ve iktisadî merkezi Taşkent idi. Kazak han ve sultanlarının Aştarhanîler'le yaptıkları savaşlar sırasında Kırgızlar tarafından fiilen desteklendiklerini bu arada belirtmiş olalım. Mesela Mahmud b. Velî'nin anlattığına göre, 1603 sonbaharında Aştarhanî Baki Muhammed-han, ordusuyla Semerkand'dan ayrılıp Aygır-Yar'da kamp kurduğu bir sırada, düşmanı yakından takip eden Kazak sultanı Keldi-Muhammed de "Kırgız, Kazak ve diğer bölgelerde hâkimiyeti altında bulunan kabilelerden oluşan ordusuyla" Taşkent'den ayrılıp Aygır-Yar'a geldi. Ertesi sabah meydana gelen uzun ve kanlı savaştan sonra Baki-Muhammed-han'ın ordusu "arkasını dönerek kaçtı." Keldi-Muhammed'in askerleri kaçanları kovalayarak Semerkand'a kadar geldilerse de, bu köhne şehrin muhasarasından bir sonuç çıkmadı. Orada birkaç gün oyalanan Kazak sultanı da Taşkent'e döndü.

Sır-Derya'nın sağ sahilindeki şehirler ve civar bölgeler için Kazak hanlarıyla Aştarhanîler arasındaki mücadele, Velî Muhammed-han'ın Buhara'da tahta çıkmasından sonra da (1606-1610) devam etti. Aştarhan beyi Kalmak Muhammed-Baki-biy, 1607'de Taşkent'i işgal ettiyse de, kısa süre sonra Kazak sultanları İşim-han'ın kumandasında birleşerek şehri istirdat ettiler. Böylece Kazak hükümdarıyla Buhara arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre "Taşkent'de iktidar zimamı" Kazak Tursun-sultan'ın oğlu Şah-Said-sultan'a teslim edilecek, onun atalığını [atabeyliğini] de Alçın boyundan Buharalı Emîr Yalantuş-biy yapacaktı.

1611 yılında Kazak sultanları Abulay, Kiçinek (Küçik) ve İşim-han'ın oğlu Canibek, İran şahı Abbas'ın desteğinden yararlanarak, sürgündeki Velî Muhammed'le savaşan yeni Buhara hanı İmamkuli'ye yardım etmek maksadıyla Aştarhanîler arasındaki iç savaşlara fiilen iştirak ettiler. Kazak sultanlarının faaliyetleri sonucunda Taşkent, Türkistan, Sığnak, Süzek ve Sır-Derya'nın sağ kıyısındaki diğer şehirlerin hâkimiyeti İşim-han'ın eline geçti ve oğlu Canibek-sultan Sagarc bölgesine vali olarak tayin edildi. Fakat İmamkuli-han, 1612 yılında Türkistan üzerinden Kazaklar'a karşı bir sefer tertipleyerek, "Aşpara ve Kara-Tav uçlarına kadar" uzanan bölgedeki bazı şehir ve köyleri yağmaladı. Daha sonra Taşkent'i ele geçirip, oğlu İskender'i

vali olarak atadıysa da, han şehirden ayrılır ayrılmaz ahali isyan ederek şehzâdeyi katletti. Buhara hanı olayı öğrenir öğrenmez tekrar atlandı. Bir aylık bir kuşatmadan sonra Taşkent'i zapteden İmamkuli-han, kaynaklardaki ifadeye göre "zamanın bir daha hatırlamayacağı" bir katliam gerçekleştirdi.

Fakat Taşkent uzun süre Buhara hanının hâkimiyetinde kalmayacaktı. 1613 yılında şehri tekrar ele geçiren Kazaklar, oradan hareket ederek Semerkand bölgesini de istila ettiler. İmamkuli-han onları karşıladıysa da, Belh hâkimi olan kardeşi Nedir Muhammed-sultan'ın yardımına rağmen mağlup olup, perişan vaziyette tekrar başkentine çekilmek zorunda kaldı. Devletin doğu bölgelerinin istirdadının zor olacağını anlayan İmamkuli-han, hiç olmazsa Kazak sultanları arasında kendi güvenebileceği birinin işbaşına gelmesine yardımcı olmaya karar verdi. Böyle birisi kısa süre sonra ortaya çıkacaktı.

"Bahr el-Esrâr" yazarı Mahmud b. Velî'ye göre İmamkuli-han, iktidarının üçüncü yılında, yani H. 1022'de (1613-14) Taşkent ve "diğer doğu vilayetlerine" seferler tertiplemişti. Sır-Derya'yı geçtikten sonra kurduğu kampta, "zat-ı şâhânelerinin otağına" küçük maiyetiyle birlikte Tursun-sultan ziyarete geldi. Tursun-sultan, daha önce de Taşkent ve çevresindeki bazı bölgelerin valiliğini yapmıştı. Görüşme sonunda İmamkuli-han'dan iktidarı ele geçirmesine yardımcı olacağı vaadini aldıktan sonra tekrar ülkesine döndü. Bu arada İşim-han, maiyetiyle birlikte Moğul ve Kırgızlar'ın arasına çekildi. Birkaç yıl boyunca Moğul hükümdarları arasındaki feodal savaşlarına katıldı ve bir süre de Kırgızlar'ın bir kesiminin başında han olarak bulundu.

İktidarın Tursun-sultan tarafından gasp edilişinin detaylarına mevcut kaynaklardan hiçbirinde rastlayamadık. Tursun'un şeceresi de esasen hâlâ tespit edilmiş değildir. Tam adı Tursun-Muhammed-sultan'dır. Rus kaynaklarında Şigay-han oğlu İşim-han'ın kardeşi olarak geçmektedir. Birçok araştırmacı da aynı fikirdeydi, ancak Sovyet araştırmacılarının henüz ulaşabildikleri "Bahr el-Esrâr"ın altıncı cildinin dördüncü cüzündeki bilgiler, Tursun-Muhammed'in Calım [Yalım]-sultan'ın oğlu olduğu şeklinde. Calım-sultan adı, hem Rus, hem de İslamî kaynaklarda geçmektedir. Hafız-i Tanış'a göre Calım-sultan, adları belirtilmeyen iki oğlu ve Hak-Nazar'ın iki oğlu, sultanın damadı Şıbanlı Baba-sultan'ın adamları tarafından 1580 yılında katledilmiştir. Calım-sultan'ın şeceresi tespit edilemedi. Kimi araştırmacılara göre Canibek oğlu Kasım-han'ın, kimilerinin tahminlerine göre de Canibek oğlu Cadik-sultan oğlu Şigay-han'ın oğludur.

Tursun-han'ın ana karargâhı Taşkent'de idi. "İmamkuli-han-nâme"nin yazarına göre, orada kendi namına sikke kestirmişti ve ahaliden "baç ve haraç" alıyordu. Diğer kaynaklar ise, Taşkent, Biskent, Türkistan, zaman zaman Sauran, Andican, Şahruhiye ve Buhara hanıyla Kazak sultanları arasındaki savaşların daimi sebepleri olan şehirler, Tursun-han döneminde Kazaklar'a aitti. Dahası, Kazak sultanları, Orta Asya'nın Mezopotamyası durumundaki Mâverâünnehir şehirlerini de hâkimiyet altına almaya çalışıyorlardı. İskender Münşî, 1621 yılı olaylarını anlatırken, İmamkuli-han'ın Taşkent ve civarını ellerinde tutan ve Semerkand'a küçük akınlar düzenleyen Kazaklar'ı cezalandırmak için sefere çıktığından bahsetmektedir. Kazaklar, Şahrhane Nehri'ni geçmekte olan İmamkuli-han ordusuna bir saldırı tertiplediler. Çatışma sırasında Buhara Hanlığı ordusundan 20 binden fazla asker hayatını kaybetti. Bir kısmı da telaşla kaçmaya çalışırken nehirde boğuldu. Bu durum karşısında İmamkuli-han, münhezim ordusunun bâkiyeleriyle gerisin geriye Buhara'ya döndü ve hemen Belh hâkimi olan kardeşi Nedir Muhammed-han'a bir ulak göndererek, Kazaklar'a karşı sefere çıkmak amacıyla derhal ordusuyla gelmesini istedi. Fakat kardeşinden net bir cevap alamayınca, bu defa bizzat kendisi Belh yolunu tuttu. Yapılan görüşmeler sonunda Belh ordusunun başına Yalankus (Yalangtuş)-bahadır'ın getirilmesine karar verildi. Böylece Kazaklar karşısında aldığı yenilginin acısını çıkartmak isteyen İmamkuli-han, birleşik ordunun başında alelacele Kazak sınırlarına doğru ilerledi. "Tarih-i âlem ârây-i Abbasi"nin yazarı, Buhara hanının Kazaklar'la yaptığı bu ikinci savaşta da behre-i nasibesine hezimet düştüğünü kaydetmektedir. Fakat yine de üst düzey beylerin araya girmesiyle barış sağlandı ve böyle İmamkuli-han'la Tursun-Muhammed-han'a bağlı Kazak sultanları arasında mütareke yapıldı ve herkes kendi yoluna gitti.

"Bahr el-Esrâr"a göre Buhara ordusuyla Kazak ve Kırgız birleşik ordusu arasındaki en büyük savaş, Domuz yılına tekabül eden H. 1033 (1623) yılında meydana gelmiştir. Mahmud b. Velî, "İmamkuli-han tarafından sıhrî akrabalık yoluyla tesid edilen ve Taşkent ve civarında iktidarı ele geçiren Tursun-han'ın, hâkimiyet imkanlarını mutabakat ve ittifak yolundan alçaklık yoluna tebdil ederek, ihtilaf ve fikir ayrılığı yoluna saptığını" kaydetmektedir. Bu durum karşı-

sında İmamkuli-han, onu cezalandırmak amacıyla ordu toplamaya başladı ve Andican'daki naibi Kazak Abdulay-sultan'dan yardım istedi. Abdulay-sultan, aldığı emre uyarak ordusuyla birlikte Taşkent'e doğru hareket etti. Böylece İmamkuli-han'ın ordusu 160 bin süvariye ulaştı. Tursun-sultan'ın elinde ise Kırgız kabile reislerinin gönderdiği 10 bin kişi de dahil olmak üzere yüzbin kişilik bir gönüllü ordusu vardı. İki ordu Şahruhiye Kalesi yakınlarında karşı karşıya geldi. Fakat savaşın en kızgın anında Abdulay-sultan komutasındaki Kazak ordusu cenk meydanını terkedip de Buhara ordusu arasında panik çıkınca, İmamkuli-han geri çekilmek zorunda kaldı.

1624 yılında ise Tursun-han'la o sırada Doğu Türkistan'dan gelen İşim-han, birlikte Andican üzerine bir sefer tertiplediler. O dönemde Andican valisi, Kazak sultanı Keldi-Muhammed'in oğlu Hanzâde-sultan'dı. Hanzâde, İmamkuli-han'dan yardım istedi. Hanın hemen yola çıkardığı bir birlik, Kazak sultanlarının Ahsi Kalesi'ni muhasara etmek üzere oldukları bir anda yetip geldi. Fakat taraflar arasında çıkan çatışma, Buhara ordusunun hezimet ve geri çekilmesiyle sonuçlandı. Böylece Kazak sultanları da ellerini kollarını sallayarak birkaç kaleyi zaptedip yağmaladıktan sonra Taşkent ve Türkistan'a geri döndüler.

1625 Ağustos tarihli "Zapis v Tobolskoy prikaznoy izbe" (Tobolsk Karargahı Notu) adlı belgede kaydedildiğine göre, iki kazak hanı -Tursun ve İşim-han- arasındaki ilişkiler giderek bozulmaya başlamış ve taraflar çatışmanın eşiğine gelmişlerdi. Gerçi Mahmud b. Velî, H. 1036 (1626-27) yılında Tursun ve İşim-han'ın "birbirini affederek, tekrar dostluk kuşağını bağladıklarını" kaydederse de, düşmanlık dumanları hâlâ tütmekteydi ve çok geçmeden uluğ hanlık makamanı ele geçirmek için taraflar arasında yeni bir iç savaş başladı. Kaderin cilvesiyle o karmaşa yıllarında Kazaklar'ın arasına düşerek, birkaç ayını İşim ve Turşun-han'ın karargâhında geçiren müstakbel Hiva hanı ve tarihçisi Ebu'l Gazi, 1625 yılı olaylarını şu şekilde anlatıyor: "Kazaklar'a doğru yola koyuldum. Türkistan'da İşim-han'ın yanında üç ay kaldım. O sıralar Kazaklar'ın han-ı büzürgü Tursun-han'dı. Taşkent'den Türkistan'a gelmişti. İşim-han, onunla görüşmeye gitti. Beni ise otağda bıraktı. Tursun-han'la görüşüp döndükten sonra, beni huzuruna kabul etti ve hanın yanına götürerek "Bu, Yadgâr-han'ın soyundan Ebu'l Gazi'dir" diye tanıttı ve "Şimdiye kadar bizden pekçok kişi onlara misafir gitmesine rağmen, o haneden kimse bize misafir gelmemişti. Sizin yanınızda kalsa iyi olur" dedi. Tursun-han, "Pekala, dediğin gibi olsun" diyerek, beni yanına alıp Taşkent'e götürdü. Orada iki yıl kaldım. Yaklaşık iki yıl kadar sonra İşim-han, Tursun-han'ı ve kataganlarını öldürdü. Bu olay üzerine ben İşim-han'ın huzuruna varıp, "Ben size, siz iki hana, bana bir fayda sağlayabilirler mi ümidiyle gelmiştim, - dedim.- Sizde olanlar ise ortada. İmamkuli-han'a [Buhara'ya] gitmeme icazet bergeysiz (verin) - dedim.- İşim-han, "Pekala, git" dedi. Ben de İmamkuli-han'ın yanına gittim."[10]

Kazak sultanları arasındaki iç savaş ve Tursun-han'ın ölümü "Bahr el-Esrâr"ın altıncı cildinin dördüncü cüzünde de anlatılıyor. Hikayemizi tamamlamak için bu uzun tasviri kısaca özetleyelim. Mahmud b.Velî, zikredilen yılda (H. 1036/1626-27) İşim-sultan'ın Kalmaklar'ın yurduna bir akın düzenleme kararı aldığını kaydederek şöyle anlatıyor: "Tüm Alaçın ordusunu, ulusa tabi diğer kabilelerin ordularını ve Tursun-han'ı destekleyen Kataganlar'ın bir kısmını kendi bayrağı altında toplayarak, Moğulistan'ın bir bölgesine girip, Kalmak obalarına saldırdı ve yağma yaptı. Bu arada uzun zamandır siyasî rakibinin hakkından gelmek için fırsat kollayan Tursun-sultan, İşim-sultan'ın Türkistan'ın çeşitli yerlerinde bulunan ordalarındaki (karargâhlarındaki) adamlarını yakalayıp öldürmek amacıyla ordu sevketti. Askerleri ordaya gelerek İşim-sultan'ın pek çok adamını öldürdükleri gibi, çoluk çocuğu, ailesini ve hizmetkârlarını da alarak Taşkent'e getirdiler. Tursun-han, elde ettiği bu cüz'i zafer sarhoşluğuyla İşim-sultan'ın da işini bitirmek istedi ve "onu gafil avlayarak, yolda yakalama"ya karar verdi. Böylece bu hainâne düşüncelerle atlanıp, İşim-han'ın karşısına dikildi. Sayram yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordu "savaş ateşini yakarak" birbirine girdi. Tursun-sultan'ın ordusu yenilerek, Taşkent'e doğru kaçtı. Ne var ki Tursun-sultan, perişan ordusundan geriye kalanlarla Taşkent'e ulaştığında, hükümdarlığın gelininin [başkentin] başka birinin kucağında olduğunu görecekti." Mahmud b. Velî, olayların devamını şu şekilde anlatıyor: Tursun-sultan, bir tuzak hazırlamak niyetiyle İşim-sultan'a doğru hareket ederken, Andican'ı hâkimiyet altında tutan Kazak sultanı Abdulay, Buhara hanı İmamkuli'nin bazı emîrleriyle birleşerek Taşkent'e bağlı Biskent'e saldırıp, bazı çatışmalar neticesinde şehri Kazak İş-Kara-sultan'ın elinden yolup aldı. Abdulay'a bağlı bir-

10 Abu'l Gazi, *Histoire des Mongol et des Tartares*, I/306-307

likler, arkasından Şahruhiye Kalesi'ni ele geçirip Kazak Murad-sultan'ı kovdular. O sırada Dizak (Cizzah) hâkimi olan Bek-oğlı, ordusunu Taşkent'e doğru yola çıkardı. İşim-sultan bu olayları öğrenince, ele geçen fırsattan faydalanmak için Sayram'dan çıkarak Taşkent'e doğru yola koyuldu. İki Kazak hükümdarının askerleri Taşkent civarında tekrar birbirine girdiler. Tursun-sultan öldü. Fakat onu öldürenler, kendi adamlarıydı. İşim-sultan, ölen Tursun-sultan'ın kellesini Bek-oğlı ve İmamkuli-han'a gönderdi. Bu durum karşısında Buhara hanı Taşkent, Türkistan ve bunların civarındaki kale ve köylerin idarî şehadetnamesini İşim-sultan'a gönderdi.

İşte, Tursun-han'a verilen zaman doldu ve XVII. Yüzyılın en kudretli Kazak hükümdarından birinin hayat kandili söndü. Ne yazık ki, Tursun-han'ın seceresini ancak kısmen biliyoruz. Çuras'a göre, han öldükten sonra kaynakta adı belirtilmeyen oğlu Taşkent'den Yarkend'e kaçtı. Abdullatif-han Moğul, Kaşgar valiliğini Mirza Kuran Çuras'dan alarak hanın oğluna verdi; fakat Kaşgar halkı Kazak sultanı şehirden kovdu. "Bahr el-Esrâr"da hanın Muhammed-sultan, Şah Said-sultan ve Baki-sultan adında üç oğlunun olduğu belirtiliyor. Baki-sultan, İmamkuli-han'ın adamları tarafından 1638'de öldürüldü. Torunlarından birinin adının Muhammediyar-sultan olduğu bilinmektedir. Muhammediyar, 1635'de Kazak sultanlarının gerçekleştirdiği Taşkent muhasarasına katılmıştır. Çuras'ın vakayinamesinde, Abdullatif-han'ın anasının Tursun-han'ın Hanım-padişah adındaki kızkardeşi ve "zamanının en akıllı kadını" olduğu belirtilmektedir.

İşim-han, Tursun-han'ın ölümünden sonra ikinci defa "han-ı büzürg" oldu ve ilk iş olarak Tursun-han'ı destekleyen Kataganlar'ın çoğunu öldürttü. Fakat onun da ömrü rakibininkinden daha fazla değildi. H. 1038 yılı başında (1628 Eylül-Ekim aylarında) eceliyle öldü. Çağdaşı Mahmud b. Veli'ye göre İşim-sultan'ın cenazesi Hoca Ahmed Yesevi Camisi'nin yanına defnedilmiştir. Yine onun ifadesine göre, mezarının üzerine şimdi tamamen yıkılmış olan küçük ve özel bir türbe inşa edilmiştir.

İşim-han'ın tam olarak kaç çocuğu olduğu bilinmiyor. Mahmud b. Velî, Canibek-sultan adında "çok değerli bir oğlu" olduğunu belirtiyor. Muhtemelen bu, hanın Cihangir adındaki büyük oğluydu. A. Levşin'e göre Cihangir'in Sırdak-sultan adında bir kızkardeşi vardı. Muhtemelen İşim-han'ın birden fazla hanımı vardı ve bunlardan

biri de Moğol Abdurrahim-han'ın kızıydı. İşim-han'ın ayrıca Padişah-hanım'dan olan Ay-hanım adlı bir kızı da vardı. Ay-hanım'ın henüz annesinin sağlığındayken öldüğü ve Yarkend yakınlarındaki Altun'a defnedildiği biliniyor. Rus kaynaklarına göre İşim'in kızlarından biri Buhara hanı İmamkuli'yle evliydi.

XIX. Yüzyıl yazarlarından G. Spassky'nin ifadesiyle, Kazaklar, hâlâ İşim-han'a özel bir saygı duymaktadırlar. Bir halk rivayetinde "İşim-han'ın eski colı (yolu)" şeklinde geçen yasa onun adına hamledilmektedir.

İşim-han'ın ölümünden sonra yine iç savaşlar başladı. Daha önce Andican'ı elinde tutan Kazak sultanı Abdulay, Taşkent'de hâkimiyeti ele geçirdi. Kazaklar'ı Taşkent'den atma fikrinden vazgeçemeyen Buhara hanı, bir an önce Kazak sultanları arasındaki iç çatışmalardan faydalanmak için ordusunu harekete geçirdi. İmamkuli-han'ın bu teşebbüsü başarılı oldu. 1038 (1628-29) yılında Taşkent'i işgal eden İmamkuli-han, Aştarhanî sultanlardan birini şehre vali olarak atadıysa da, bir süre sonra şehir Aştarhanîler'in elinden çıkacak ve tekrar Kazak sultanların hâkimiyetine geçecekti.

Kazak Hanlığı sultanları arasındaki iç savaşlar birkaç yıl devam etti. Ancak, sonunda İşim-han'ın oğlu Cihangir (Cangir, Yangir, Yangar, Cahangir) han ilan edildi. Onun tahta cülus tarihi tam olarak bilinmiyor. Cihangir-han üzerinde bir sonraki bölümde durulacaktır. Şimdilik onun tüm hayatını Yedisu bölgesinin göç alanlarını hâkimiyet altına almak için Kalmaklar'la, Sır-Derya boyundaki şehirler için de Aştarhanîler'le savaşmakla geçirdiğini belirtelim. Cihangir-han, 1652 yılında Kalmaklar'la yapılan bir savaş sırasında öldü ve Türkistan'da Hoca Ahmed Yesevî Camisi'ne defnedildi. XVII. Yüzyılda mezarı üzerine yapılan türbeden bugün eser kalmamıştır. İki oğlundan birinin adı Apak (Appak)-sultan, diğerininki Tevke-sultan'dır. Çuras'a göre adı bilinmeyen kızlarından birisi, henüz babasının sağlığındayken Moğul hanı Abdullah Yulbars-sultan'la evlendirilmiştir. "Silsilet es-Salatîn"de ise Kazak-hanım adlı başka bir kızının 1640 yılı başlarında daha sonra Buhara hanı olacak olan Aştarhanlı Abdulaziz-sultan'la evlendirildiği kaydedilmektedir.

"Sart Nur-Muhammed'in 15 mart 1735'de Ufa şehrinde Orenburg heyeti tarafından kayda geçirilen sözlerine göre "Cihangir'den sonra iktidara Batır-han, ondan sonra da Tevke-han" gelmiştir. Batır-han

dönemiyle ilgili fazla bir şey bilinmiyor, ancak Tevke (Tavka, Tekey, Tauke) oldukça uzun yaşamış ve hayatı pek çok olaylarla dolu olarak geçmiştir. Hayli yaşlandığı sırada 1718 yılı civarında öldü. İktidarı, Sır-Derya bölgesinde oldukça muhkemdi. İkametgahı Türkistan şehrindeydi ve mezarı da oradadır. 1748 tarihli bir belgede Rus diplomat M.Tevkelev, hanı şu şekilde anlatıyor: "Tevke-han, akıllı bir kişiydi ve Kırgızlar (yani Kazaklar–T.S.) arasında saygın bir yeri vardı." A. Levşin ise, 1820'lerde onu "Kazak ordalarının Lykurgos'u" olarak niteliyordu. Bir halk rivayetinde de Kazaklar'ın "Ceti Cargı" [Yedi Yargı] adlı yasanın onun tarafından konulduğu belirtilmektedir. Tevke'nin mührüne göre tam adı Tevekkül-Muhammed-batır-han'dı.

Aştarhanîler'e gelince, bu hanedan gittikçe zayıfladı ve 1700 yılı civarında Fergana'da Kokand Hanlığı şekillendi. Aştarhanlı Ebu'l Feyz-han döneminde dahi (1711-1747) iktidar fiilen çeşitli kabile reislerinin elindeydi. Aştarhan hanedanı 1785 yılında tamamıyla sona erdi ve ülkede iktidar Mangıt kabilesi yöneticilerinin eline geçti.

5. XVII.Yüzyılda Kazaklar ve Kalmaklar

Henüz XVI. Yüzyılın sonlarında batıya doğru hayli sokulmuş bulunan Kalmaklar'la sürdürülen ilişkiler, XVII. Yüzyıl Kazak hükümdarlarının siyasetinde önemli bir yer işgal etti. Ülkeler arasında tabii sınırların olmaması ve göç bölgelerini ele geçirme rekabeti yüzünden iki taraf arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Bu ilişkilerin mahiyetini anlatmaya geçmeden önce, okuyucuya Kalmak (Kalmık) kelimesinin kendilerine Oyrat adını alan Moğollar'ın Türkçe adlandırması olduğunu hatırlatalım. Çin kaynaklarında ise Batı Moğolları'na Elüt deniliyor. W. W. Barthold'a göre Kalmak kelimesi, İslam kaynaklarında ilk defa Şerafeddin Ali Yezdî'nin 1425 yılında yazılan "Zafernâme"sinin "Makaddeme" kısmında geçmektedir. Etnik etimoloji açısından Kalmak kelimesi Türkçe "Kalmak" fiiline bağlanmaktadır ve buna göre Kalmak, *putperest* olarak kalmayı sürdüren *Oyrat*lar anlamındadır. Ahsikentî'nin "Mecma et-tevarih"inde ise bu kelimenin XVI. Yüzyılda genel olarak Müslüman olmayan düşman halk ve kabileler için kullanıldığı kaydedilmektedir. Bununla birlikte, Kalmak kelimesinin aslı ne olursa olsun, Müslüman yazarlar tarafından Oyrat terimine nispetle daha geniş anlamda kullanılıyordu.

Oyrat terimine gelince ise, onun orijini hâlâ çözülmüş değil. Bazı Moğol tarihi uzmanlarına göre "Oyrat" kelimesi "müttefik" anlamındadır. Bazılarına göre ise "oy+arat" şeklinde iki ayrı kelimeden meydana gelmektedir ve Reşidüddin'in ifadesiyle "orman halkı" teriminin muadilidir. Oyrat kelimesinin belli bir anlamı olmadığı, dolayısıyla tercüme edilmeye çalışılmasının gereksiz olduğu görüşünü savunanlar da var.

Demek ki Kalmak, Oyrat, Elüt kelimeleri ve keza Cungar terimi (ki tam manası sol cenah ve sağ cenah adamları demektir), XIV. Yüzyılın ikinci yarısında "Oyrat kabile federasyonu"nu teşkil eden ve Büyük Moğol Hakanı'nın yönetiminden çıkarak kendi prensleri (tayşi) tarafından yönetilmeye başlanan Çorus, Hoşout, Torgout ve Derbet adındaki Batı Moğol kabilelerinin farklı adlandırmalarıdır. I. Ya. Zlatkin'in araştırmasına göre, o dönemlerde Oyrat tayşilerinin toprakları, doğuda Hanghai Dağları'nın batı yamaçları, güneyde Gobi Çölü, kuzeyde İrtış'ın yukarı akımları ile Yenisey arasında uzanan oldukça geniş bir bölgeyi içine alıyordu. Batı Moğol kabileleri olan Oyrat-Kalmaklar, normâl zamanlarda kendi aralarında savaşırlar; fakat birleşip güçlendikleri zamanlarda komşu ülkelere, örneğin Moğulistan'a [Cete/Yedisu] akınlar düzenlerlerdi. XV. Yüzyılın ilk yarısında Togan'ın enerjik ve tedbirli oğlu Esen-tayşi, Kalmaklar'ın başına geçti. Tüm Oyrat kabile ve boylarını birleştirmeyi ve hatta Doğu Moğolistan'ı hâkimiyeti altına almayı başardı. (Bir önceki bölümde Esen-Tayşi'nin oğlu Uz-Timur'un 1457 yılında Sır-Derya bölgesindeki Sığnak civarında Özbek hanı Ebu'l Hayr'ı mağlup ederek bazı Türkistan şehirlerini yağmalayıp, geri döndüğünü bir kez daha hatırlatalım). 1445'de Esen-tayşi'nin ölümüyle birlikte Kalmaklar'ın siyasî gücünün geçici olarak sona erdiğini görüyoruz. Fakat XVII. Yüzyıl başlarında Oyratlar arasında tekrar enerjik ve savaş tutkunu liderler ortaya çıktı. Bunların ilki Çoros kabilesine mensup Hara-Hula (Karakula)-tayşi idi. İrtış'ın orta ve yukarı akımlarıyla, İşim ve Obi nehirleri civarında göçebe halde yaşayan Oyrat beylerinin büyük bir kısmını sancağı altında birleştirmeyi başaran Hara-Hula-tayşi, Oyratlar'ın Kazaklar'a karşı giriştikleri genel saldırıyı yönlendirdiği gibi, enerjik faaliyetleriyle bilimsel literatürde Cungar Hanlığı denilen devletin temelini de attı. Hara-Hula 1634 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Batur-huntayşi geçti. 1635 yılı, Cungar Hanlığı'nın teşekkül yılı olarak kabul edilmektedir.

Kısacası, XVII.Yüzyılın ilk yıllarından sonra iç savaşlar sebebiyle parçalanmanın eşine gelen Kazak Hanlığı ile birleşerek güçlenmiş bulunan Oyrat federasyonu arasındaki güç dengesi Kazaklar aleyhine değişmiştir.

Kalmaklar, yavaş ve tedricî bir surette yayılıyorlardı. Silahlı çatışmaların kesildiği kısa fısalalarda, Kalmak öncü birliklerinin bazı kesimleri, Kazak han ve sultanlarının hâkimiyeti altına giriyorlardı. Örneğin 1598'de Tevekkül-han, Rus çarına gönderdiği bir mektupta kendisinden "Kazak ve Kalmaklar'ın hanı" diye bahsetmektedir. Kalmak–Oyratlar'ın Kazak hanının itaati altına girdikleri konusundaki daha net bilgileri, 1594 yılında Moskova'da Kazak prensiyle Tevekkül-han'ın elçisi Kul Muhammed arasında geçen sohbetle ilgili notlarda buluyoruz. Kayda göre bu sohbet sırasında "Şimdi senin amcan Tevkel-prens çar Kazak Ordası'nı ele geçirdi. Kardeşi Şagmagmet-prensi de Kalmaklar'ın başına reis tayin etti. Birlikte, yan yana göçebe halde yaşıyorlar" der.

Kalmaklar'ın ana göç bölgelerinin o dönemde İrtış ve Zaysan Gölü civarında bulunduğunu dikkate alırsak, Tavekkül-han'ın sefirinin bahsettiği Kalmaklar'ın, Kazak hanlarının nüfuz bölgesi olan topraklara çok yakın yerlerde yaşayan Oyratlar'ın sadece bir kısmını teşkil ettiklerini tahmin etmek mümkündür. Remezoskaya vakayinamesine göre bunların 1590'larda İşim Nehri havzasında yaşayan Kalmaklar olması muhtemeldir.

XVII.Yüzyıl başlarına doğru Kalmaklar'ın öncü boyları, Horezm'e karşı bir saldırı düzenleyebilecek şekilde batıya doğru bir hayli sokulmuşlardı. Ebu'l Gazi, Kalmık ordusunun 1603-04 kış aylarında Hoca-Kul ile Tuk Kalesi arasındaki nehir boyunda yaşayan barışçı ahaliyi yağmaladıktan sonra Bürli (Amu-Derya'nın sağ sahilindeki Tüye-Muyun bölgesinde bir yer adı) üzerinden geri döndüğünü, ancak Hiva hanı Arap-han'ın ordusuyla onların peşine düşerek, ganimet ve esirleri kurtardığını kaydetmektedir. Ebu'l Gazi'nin ifadesiyle bu olay, Kalmaklar'ın Horezm'e gerçekleştirdikleri ilk akındı.

Rus arşiv belgelerinde 1604 Ağustosunda "bütün Kolmak tayşileri ve ulus halkının Kazak ordası ile savaşmaya gittikleri" kaydediliyor. Ancak göründüğü kadarıyla Kalmaklar'ın doğudan yeni göçebe gruplarının gelmesiyle birlikte güçlendikten sonra gerçekleştirdikleri bu saldırı pek de başarılı değildi. Çünkü Kazaklar'ın ve Nogay

(Mangıt)lar'ın şiddetli direnişiyle karşılaşmışlardı. Şiddetli geçen bu çatışmaların detaylarını bilmemekle birlikte, bazı güvenilir kaynakların ifadesine göre Kazaklar "Kalmaklar'ı mağlup ve tarumar ederek, kadınlarını, çocuklarını ve hayvanlarını ele geçirip, onları ülkelerinden kovdular." Böylece batıdan ve doğudan sıkıştırılan Kalmaklar, kuzeye doğru göç ederek, arkalarını güvence altına almak amacıyla Rus devletiyle temasa geçmek zorunda kaldılar.

Moskova ile yapılan anlaşma Kalmaklar'ın elini güçlendirdi ve böylece Kazaklar'a karşı yeni bir saldırı gerçekleştirme imkanı yakaladılar. Şiddetli bir iç savaşın yaşandığı Kazak ordasına karşı gerçekleştirilen saldırılar, bu defa başarılıydı. Artık iç savaşlar sebebiyle parçalanmış bulunan Kazaklar, kolayca alt edilebilecek bir düşman durumundaydı. Hatta aynı yıllarda (tam olarak 1616'da) "Büyük Kazak Ordası," Kalmak yöneticilerinin hâkimiyeti altına girdi. Ancak bu hâkimiyet, tüm Kazak cüzleri üzerinde kurulmuş fiili bir hâkimiyet değildi ve göstermelik siyasî bir nüfuzdan ibaretti. Nitekim Yedisu bölgesi Kazakları bağımsızlıklarını korumakta ve göçebe halde yaşadıkları topraklar için savaşmayı sürdürmekteydiler.

İşim ve Tursun adındaki iki Kazak hanından sadece İşim-han'ın Kalmaklar'la sürekli savaştığını kaydedelim. Bu durum öncelikle uzun süredir Moğullar ve Türkistan ile Yedisu yöneticileriyle ilişki içinde bulunan İşim-han'ın muayyen Kalmak bölgelerinde etkili olmasıyla, diğer yandan ise Tursun-Muhammed-han'ın ana karargahının (Taşkent'in) Kalmaklar'ın ana göç bölgelerinden uzakta bulunmasıyla izah edilebilir. Bundan başka, bazı kaynaklara göre Kalmak tayşileri Tursun-han'dan çekinmekteydiler. Çünkü Tursun-han, onlara göre güçlüydü ve ayrıca aralarında daha önce herhangi bir savaş çıkmamıştı.

Doğudan Moğol ve Çinliler'in ittikleri Kalmaklar, XVII. Yüzyılın 20'li yıllarında Kazak ve Nogaylar'ı (Mangıtları) kendilerine düşman edinme pahasına çok zor bir siyasî ahvale düştüler ve bu açmazdan kurtulmak için Kazak sultanlarıyla barışma yollarını aramaya başladılar. Kalmak topraklarından gelen tilmaç P. Semenoff, onların 1620'de İşim-han'la barış görüşmeleri yapmak üzere elçiler gönderdiklerini, ancak müzakerelerin devam ettiği sırada Kalmak tayşilerin Kazaklar'a saldırması sebebiyle İşim-han'ın elçileri katlettirerek büyük bir ordu sevkettiği ve birçok Kalmak ve tayşinin öldürüldüğünü kaydetmektedir.

İşim-han'la Kalmaklar arasındaki çarpışmalar bundan sonra da münavebeli çatışma ve zaferlerle devam etti. Fakat Kalmaklar, XVII. Yüzyılın 20'li yıllarında birkaç cephede aynı anda savaşa girince zor duruma düştüler. Yine aynı yıllarda Buhara hanı İmamkuli-han, Kalmaklar'ın yaptıkları yağmalar ve Buharalı tacirleri katletmeleri karşısında önce şiddetli bir uyarıda bulundu; fakat uyarısının bir işe yaramadığını görünce, ordusunu Kalmaklar üzerine sevketti. Kalmaklar birkaç cephede savaşıyor olmalarına rağmen, yine de küçük çatışmalarda zaferler kazanıyorlar ve esir aldıkları Kazaklar'ı Ruslar'ın elindeki Kalmak esirlerle mübadele etmek için Tümen'e gönderebiliyorlardı.

Daha sonra geçici bir sessizlik dönemi başladı. Tobol voyvodası Yu. Bugolakov'a göre Tursun ve İşim-han, 1624 yılı kışında Derbet tayşisi Dalay'a "barış elçileri" gönderdiler. 1925'de kaleme alınan "Nogay Meseleleri"nde Kalmaklar'la Kazaklar arasında barış yapıldığı konusunda açıklamalar yer almakta ve "fakat Yürgenliler ve Buharalılar'la savaş da yoktu, barış da" denilmektedir. Ne var ki bu, sağlam bir barış değildi. Mahmud b. Veli'ye göre Kazaklar, İşim-han'ın kumandasında Kalmaklar'a karşı bir sefer düzenlediler. Vukû bulan çatışmalar sonunda yenilen Oyrat tayşileri, 1628 yılında Kalmaklar'ın bir kısmını alarak Kazak sınırlarından uzak bölgelere göç etmek zorunda kaldılar.

Bu sıralarda Oyrat-Kalmak tarihinde önemli olaylar oluyordu. 1627-28 civarında Oyrat koalisyonu birden dağıldı ve Hoşoutlar Tibet'e doğru göç ettiler. Torgoutlar da (yaklaşık 250 bin kişi) Oyrat toplumundan koparak Ho-Ürlük önderliğinde Kuzey Kazakistan üzerinden Aşağı Volga'ya geldiler ve 1630 yılında orada Kalmık Hanlığı'nı kurdular. Bunlara Halimak (Kalmak, Kalmık) adı verildi. Güney ve Batı Sibirya toprakları üzerinde göçebe halde yaşamakta olan Oyrat kabileleri ise Çoros tayşilerinin yönetimi altında birleşerek, 1635'de İrtış sahillerinde Cungar Hanlığı adı verilen başka bir Oyrat devleti kurdular. Bu devletin başında enerjik ve savaş tutkunu Batur-huntayşi bulunuyordu (1634-1653).

Daha önce Kazaklar'la Kalmaklar arasında meraları ele geçirmek amacıyla yapılan kısa fasılalı savaşlar, Batur-huntayşi döneminde yorucu ve aralıksız çatışmalara dönüştü. Durum, İşim-han'ın oğlu Cihangir'in kumandasındaki Kazaklar açısından pek de parlak değildi.

Bu döneme ait kaynaklar, Kazak ve Kalmaklar arasında küçük çatışmalar dışında üç büyük savaşın vukû bulduğundan bahsetmektedirler. Bunlardan 1635'de meydana gelen birinci savaşın ayrıntılarını bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, savaşın yapıldığı ve savaş sırasında Kazak hanı Cihangir'in Kalmaklar'ın eline düştüğü, ancak bir tesadüf sonucu kurtulduğudur. Cihangir-han, bu aşağılayıcı esaretten kurtulduktan sonra bütün hayatı boyunca Kalmaklar'ın azılı bir düşmanı olarak kaldı ve düzenlediği akınlarla onları sürekli tartakladı. Kazak-hanı, Kalmaklar'a karşı verdiği mücadelede muhtemelen Moğullar'dan destek almıştır. Çünkü Cihangir'le Moğul hanı Abdullah arasında sıkı bir dostluk vardı ve birbirlerine karşılıklı elçiler gönderiyorlardı. Şah-Mahmud Çuras'a göre gönderilen iki Kazak elçilik heyetinden birinin başında Cihangir'in oğlu Tevke-sultan, diğerinin başında ise büyük oğlu Apak-sultan bulunuyordu. Huzursuz komşusunu zararsız hale getirmek isteyen Batur-huntayşi, 50 bin kişilik bir ordu toplayarak 1643'de Kazak göç bölgelerini istila etti. Fakat başarıyla devam eden savaş, kısa süre sonra Huntayşi'nin mağlubiyeti ve Kalmaklar'ın geri çekilmesiyle sona erdi. Gönüllü Kırgız ordusu ile Buhara Hanlığı kumandanlarından Yalangtuş-biy komutasındaki askerlerin de Kazaklar'ın yanında savaştıkları biliniyor.

Kalmak tayşisi, Cihangir karşısında uğradığı yenilginin intikamını almak amacıyla Kazaklar'a karşı yeni bir saldırı düzenlemek için Kuznetsk tümeninden silah ve mühimmat satın almayı denediyse de, bazı Kalmak tayşilerinin muhalefeti yüzünden bu sefer tertiplenemedi. XVII. Yüzyıl Kazak âlimlerinden Ziya Pandita'nın kaleme aldığı biyoğrafide, Kalmaklar'ın ancak 1652 yılında tekrar savaşa başladıkları kaydedilmektedir. Pandita şöyle diyor: "O kış (1652) Çeçen-han Bürütler'i fethetti ve yine aynı sefer sırasında 17 yaşındaki Galdan, Yangir'i [Cihangir] öldürdü."

Bir yıl sonraki kış aylarında (1653'de) Cungar-Oyrat Hanlığı'nın bânisi Batur-huntayşi ölünce, diğer tayşiler arasında iktidar kavgası başladı. Bu kavgalar, Batur'un halefi Batur-huntayşi-Senge'nin (1635-1670) tüm iktidarı boyunca da kesilmedi. Bu süre zarfında Kazak ve Cungar feodalleri arasındaki ilişkilerde nisbî bir sessizlik hâkimdi. Ancak Galdan-Boşoktu-huntayşi döneminde Oyratlar, Güney Kazakistan, Orta Asya ve Doğu Türkistan'a yeni fetih seferleri düzenlediler. 1678-80 yıllarında Kaşgarya'ya da saldırdılar. 1681'de ise Galdan-Boşoktu, Çu Nehri'ni geçerek Sayram'ı kuşattıysa da ele

geçiremedi. 1683'de aynı saldırıyı yineledi ve bu defa 1684'de şehri zaptetmeyi başardı. Ancak, Kalmaklar Çin'le savaşa tutuşunca, yakılıp yıkılmış şehri terkettiler ve dönerken de bölge sakinlerinin büyük bir kısmını beraberlerinde esir olarak götürdüler. 1683-1685 yıllarında Galdan-Boşoktu'nun Oş ve Andican'a karşı yeni bir sefere çıktığını, ancak Kazak ve Kırgızlar'ın mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldığını görüyoruz. Galdan, bu durum karşısında Doğu Moğolistan'a yöneldi, fakat orada da başarısızlığa uğrayınca 1697 yılında intihar etti. Onun ölümünden sonra Cungar Hanlığı tahtına yeğeni Çevan-Rabtan oturdu.

Çevan-Rabtan'ın iktidara gelişi (1697-1727), Kazak-Cungar ilişkilerinde yeni bir gerginliğe yol açtı. Oyrat lideri, Rus elçisi I. Unkovsky'e "iktidara gelişinden itibaren Karakalpaklar'la birlikte çarpışan Kazaklar'a karşı sürekli savaştığını" anlatmıştır. Çevan-Rabtan, 1698 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta da, " a) Kazaklar'la mecbur kaldığı için savaştığını; b) Daha önce Kazak hanı Tekey'in (yeni Tevke'nin) oğlunun Galdan'a esir düştüğünü ve Dalay Lama'nın yanına gönderildiğini; c) Bilahere Tekey'in Çevan-Rabtan'dan oğlunun Dalay Lama'nın elinden kurtarılarak gönderilmesi ricasında bulunduğunu; kendisinin ise hanın ricasını yerine getirerek oğlunu 500 kişilik bir konvoyla birlikte geri gönderdiğini, ancak Tekey'in 500 kişiyi katlettirdiğini, bir Oyrat prensini öldürdüğünü, o prensin çoluk çocuğunu ve yüz araba dolusu adamını alıp götürdüğünü; d) Yine Tekey'in, kızkardeşini kendisiyle evlendirmek üzere getiren kayınbiraderi Ayuki Hanov'un oğluna yolda saldırdığını; e) Bundan başka Çevan Raptan'ın nezdinden Rusya'ya dönen birkaç Rus tacirini esir aldığını" belirtmektedir.[11]

Ne var ki Kazak hanı Tevke'nin münferit çatışmalarda elde ettiği kısmî başarıların Oyratlar'la girdiği büyük savaşlarda bir faydası olamazdı. Çevan-Raptan döneminde Kazak-Kalmak çatışmaları hiç kesilmedi. En önemli savaşlar, 1711-12, 1714, 1717, 1723 ve 1725 yıllarında vukû buldu. Ne var ki Kazaklar için ciddi bir tehlike oluşturan Kalmak saldırıları, onların Rusya'yla yakınlaşmasını ve cüzlerin Rusya'ya bağlanışını hızlandırmaktan başka bir şeye yaramadı. Nihayet 1758 yılında Cungar Hanlığı, dış darbelere dayanamayarak nihai olarak yıkıldı ve tarihten silindi.

11 Leontiyev, – *Uvedomleniye o bivşey s 1677 do 1689 goda voyne u kataytsiev s zengortsami.*, SPb., 1777, s. 67-68.

Böylece XVI. Yüzyıl sonlarında, bir yandan Taşkent, Türkistan (şehri) ve Sır-Derya'nın sağ sahilindeki diğer şehirlerin Kazaklar'ın eline geçmesinin ardından Aştarhanîler'in onları bu şehirlerden atma çabaları, diğer yandan Kazaklar'ın Cungar tayşileri gibi çeşitli kabilelerden teşekkül eden düşmanla komşu oluşları, XVII. Yüzyılda Kazak Hanlığı'nı kuşatma altına alınmış bir kampa dönüştürmüştür. Aştarhanîler'le yapılan savaşlar, şehirlerde hâkimiyeti elde tutma amacına mâtuftu ve münavebeli zaferlerle geçiyordu; ama güneydoğudaki savaşlar, tamamıyla meraları elde tutmak için veriliyordu ve Cungar beyleri Kazak topraklarına yayılmaya çalıştıkça bu çatışmalar şiddetleniyordu. Gerçi Kazak hanları mağlubiyet acısını daha fazla tadıyorlardı, fakat münferit zaferler önemli olmakla birlikte genel sonucu etkilemiyordu. Kazaklar'ın ana kitleleri, meraların büyük bir kesimini kaybetmelerine ve birçok sarsıntı geçirmelerine rağmen, siyasî ve iktisadî bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi. Hatta bir süre sonra güçlerini birleştirerek, daha uygun uluslararası şartlarda yeni bir savaş başlatacak ve kendi topraklarını istirdat etmeyi başaracaklardı.

YEDİNCİ BÖLÜM

SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN KAZAKLAR

SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN KAZAKLAR

Daha önceki bölümlerde Kazakistan'ın askerî ve siyasî tarihini inceledik. Bu bölümde ise, Kazak Hanlığı'nın XV-XVII. Yüzyıllardaki sosyo-ekonomik tarihi ele alınacaktır.

1. Tevke-Han Kanunları

Bir toplumun sosyal yapısının araştırılmasında, o toplumun iç ilişkilerini belirleyen kanunlar son derece önemli bir yer tutar. Kazak Hanlığı döneminde (XV-XIX. Yüzyıllar) uygulanan hukukla ilgili olarak ise elimizde sadece bir eser var: "Ceti Cargı" (Yedi Temel Kanun).

Bu yasanın koyucusunun kim olduğunu veya kimin girişimiyle meydana getirildiğini bilmiyoruz. Kazak rivayetlerine göre "Ceti Cargı"nının müellifi, 1718 yılı civarında ölen Tevke-han'dır. Bu rivayette Tevke-han'ın Ulu Cüz'den Tula-biy, Orta Cüz'den Kazbek-biy ve Kişi Cüz'den Aytek-biy'le görüşüp, Kazaklar arasında sık sık vukû bulan iç çatışmaları muhakeme ederek bazı kanunlar vâzettiği belirtilmektedir. Bir diğer rivayete göre ise Tevke-han, Kul-Tübe Ovası'nda (Sır-Derya bölgesinde) yedi beyi bir araya topladı ve bunlar da "Kasım ve İşim hanların eski geleneklerini "Ceti Cargı" adını verdikleri yeni gelenekleriyle birleştirdiler." Bu yüzdendir ki bilimsel literatürde "Ceti Cargı"ya aynı zamanda Tevke-han yasası veya Tevke-han kanunları denmektedir.

"Ceti Cargı"nın tam olarak ne zaman teşkil edildiği konusunda bir görüş birliği yok. Kimi araştırmacılar, herhangi bir belge gösterme-

den, onun XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında, kimileri de aynı yüzyılın başlarında vâzedildiğini ileri sürüyorlar. Bize göre ise, G. Spassky'nin 1820'de ortaya attığı birinci görüş daha doğrudur. "Ceti Cargı"yı vâzetme fikrinin, Oyrat Galdan-huntayşi'nin (1670-1697) yasa koyma girişimine karşılık olması için oluştuğu ve yasanın XVII. Yüzyılın 70'li yıllarında teşkil edildiği şeklinde bir görüş de ileri sürülebilir. Tevke-han'ın iktidar yıllarının, Kazak halkının en zor günlerine rastladığı mâlum. Çünkü XVII. Yüzyılın ikinci yarısında bir yandan Sır-Derya'nın batı kesimindeki şehirler üzerinde hâkimiyet tesis amacıyla Aştarhanîler, diğer yandan ise güneydoğuda meralar yüzünden Cungar (Oyrat)lar'la şiddetli ve yorucu savaşlar yapılmaktaydı. Kazaklar, XVII. Yüzyılın 70'li yıllarında Cungar beylerinin yayılma siyaseti sonucunda Yedisu ve kuzeydoğudaki meralarının önemli bir kısmını kaybedince, elde kalan bölgelerin hayvanların otlak ihtiyacını karşılayamaması yüzünden kabileler arası iç savaşlar başladı. Göründüğü kadarıyla bu iç savaşlar sırasında geleneksel hak ve adalet kavramları hayatiyetini kaybetmiş, toplum ve devlet geleneğinin çerçevesi çatlamıştı. Bu durumun, bozulan içtimaî normların bir kanunla düzene sokulması ihtiyacını beraberinde getirmesi tabiidir. Çünkü ancak böyle bir düzen sayesinde güçlü Oyrat düşmanlarla kaçınılmaz hale gelen savaş için tüm kabileleri bir araya toplamak mümkün olabilirdi.

Bununla birlikte, "Ceti Cargı"nın vâzediliş sebebi, elbette ki sadece Kazak Hanlığı'nın XVII. Yüzyıl ortalarında içinde bulunduğu askerî-siyasî durum değildi. Eski hukuk normlarını Kazak toplumunun yeni ihtiyaçlarına uygun hale getirip, sadece feodal asilzâdelerin çıkarlarına uyan kanunları olduğu gibi bırakarak, eski ve uygulanmasında fayda görülmeyen kanunların yerine yenilerini yaratma isteği, "Ceti Cargı"nın vücut bulmasında önemli bir âmil olmuştur.

Böylece, her bireyin hanlığın toplumsal yapısına girmesini sağlayan sosyal ve hukuk normları ile o zamanın Kazak toplumunun hayat şartları ve iç anlaşmazlıkları, Tevke-han'ın "Yasa"sında hukukî ifadesini bulmuştur. "Ceti Cargı"da tespit edilen hayat düsturları, nizaların karara bağlanma şekilleri, hukuk kalıpları ve gelenekler, rivayetlere göre Tevke-han ve yakın çevresini kanun koymaya sevketmiştir.

Artık Kazaklar'ın "Ceti Cargı"yı bizzat kaleme almadıklarını biliyoruz. Bu kanunlar, daha sonraki Rus bilim adamlarının notları arasında bize ulaşmıştır. Bunların da gerek lafız yönünden ve gerekse

madde sıra ve sayıları cihetinden bariz şekilde birbirinden farklı iki varyantı mevcuttur. 1804 yılında "Yappas boyu aksakalı" Kübek Şüküraliyev'in ağzından kayda alınan "Yasa"nın onbir maddesi, 1820'de G. Spassky tarafından "Sibirskiy Vestnik"de (Sibirya Belleteni) yayınlandı. "Ceti Cargı"nın ikinci varyantı ise, büyük Kazak tarih araştırmacısı A. Levşin'in çalışmasıyla gün ışığına kavuşmuştur. Levşin'in sunduğu 34 maddelik "Ceti Cargı" varyantının, kanunun ilk ortaya konulduğu tarihten en az yüz yıl sonra tespit edilmiş olması itibariyle, ilk şeklinden farklı olduğu ve dakik bir tespit sayılamayacağı muhakkak..

Görüldüğü gibi Tevke-han'ın "Yasa"sının ciddi bir tetkiki, aşağıdaki sebeplere binaen hayli zordur. Öncelikle, yasanın tamamı değil, sadece sözlü anlatımlarda muhafaza edilen bir kısmı elimizdedir. Diğer yandan elimize kadar ulaşan metinlerde dil problemi vardır. Çünkü şu anda elimizde bulunan metin, kanun koyucusunun ana diliyle değil, Rusça olarak yazılmıştır. Bu da bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Mevcut kaynağın kullandığı terminoloji, XVII. Yüzyıl Kazak toplumunun içtimaî ve hukukî kavramlarını tam olarak yansıtmamaktadır vs.

Bu yadigârın araştırılma tarihi de uzun bir maziye uzanmaktadır. "Yasa"nın konuluş tarihi ve ana hatlarıyla ilgili bazı görüşler, G. Spassky ve A. Levşin tarafından ortaya konulmuştur. Geleneksel Kazak hukuku ve tarihiyle uğraşan birçok araştırmacı da daha sonraları "Ceti Cargı" üzerinde incelemelerde bulundular. Fakat onların faydalandıkları yegâne kaynak da yine A. Levşin'in işlediği varyant idi. Bu durumu ve A. Levşin'in 1832 yılında St. Petersburg'da yayınlanan eserinin nadir bulunan bir kaynak oluşunu göz önünde bulundurarak, "Ceti Cargı"nın 34 maddesini burada tekrarlama gereğini hissettik. "Ceti Cargı" metni, ne G. Spassky'nin, ne de A. Levşin'in incelemelerinde bentlere bölünmüştür. Sadece F. I. Leontoviç 1879 yılında varyantlardan birini 11, diğerini 34 madde halinde tasnif etmiştir ki, bugün genel kabul gördüğü için bilimsel araştırmalarda kullanılan metin de bu tasnife dayanmaktadır.

Aşağıdaki metin, A.Levşin'in "Opisaniye kirgiz-kazaçix, ili kirgiz-kaysatskix ord i stepey. Çast tretya. Etnografiçeskiye izvestiya. (Kırgız-Kazak veya Kırgız-Kaysak Orda ve Bozkırlarının Tasviri. Üçüncü Bölüm. Etnoğrafya Bilgileri) St. Petersburg, 1832, s. 170-178'den iktibas edilmiştir.

"Onların [Kazaklar'ın –T.S.] iç geçirerek yâd ettikleri bu altın çağ, meşhur hanları Tevke'nin hükümranlık günleridir. Rivayetlere bakılacak olursa Tevke-han, zamanının bir dahisiydi ve Kazak vakayinamelerinde Solon ve Lykurgos'la yan yana zikredilmelidir. Tevke-han, uzun süredir kargaşa içinde yaşayan kabile ve boyları birleştirerek, sadece bir düzen ve intizam getirmemiş, onlara birçok kanunlar da koymuştur.

Büyük ve Orta Orda Kırgızları, kendi halk kanunlarının Tevke-han'dan çok daha eski olduğunu ileri sürmektedirler.

Kırgız-Kazak kanunlarının vâzedilmesinde önceliğin kime ait olduğu konusu üzerinde durmayı bir yana bırakarak, onun kısa bir özetini verelim.

– Yasanın birinci maddesi kısasla ilgili: Kana kan, sakatlığa sakatlık.

– Hırsızlık, yağma, tecavüz ve zinanın cezası idamdır.

– Maktülün yakınları, katili öldürme hakkına sahiptirler. Birinin elini, ayağını, kulak vb. yerini kesen kişi, aynı organları kesilmek suretiyle cezalandırılmalıdır. Bununla birlikte söz konusu hüküm, yargıçların kararı veya davacıların rızasıyla yumuşatılabilir. Bu durumda suçlu, işlediği her suçtan dolayı para cezasına çarptırılır. Katil, *kun* [kan bedeli] ödemek suretiyle, yani öldürülen her erkek için 1000, her kadın için 500 koyun ödeyerek hayatını satın alır. Bir başkasının herhangi bir uzvunu kesen veya onu sakat bırakan kişi de, aynı şekilde belirli miktarda sığır verir. Orta parmağın bedeli 100 koyun, serçe parmağın bedeli 20 koyundur vs.

– Bir sultanı veya hocayı öldüren kişi, onun akrabalarına 7 kişilik *kun* öder. Sultan veya hocayı sözle incitmenin cezası 9 hayvan, dayağın cezası 27 hayvandır.

– Kocasını öldüren bir kadın, mutlaka idam edilir ve maktülün yakınlarının affetmemesi halinde, *kun* ödemesi onu bu cezadan kurtarmaz. Hamile kadınlar bu kuralın dışındadır. Onlar, kocalarını öldürdükleri için ölüm cezasına çarptırılmaz; ancak toplum içinde saygı gösterilmez ve tezlil edilirler. Karısını öldüren erkek ise, *kun* ödeyerek idamdan kurtulabilir.

– Kendi çocuklarını öldüren ebeveyn, hiçbir şekilde cezalandırılmaz; ancak, bir kadın gayr-ı meşru çocuğunu utancından dolayı öldürürse, ölümle cezalandırılır.

– İntihar edenler, ayrı bir yere defnedilirler.

– Eğer hamile bir kadın bir atlı tarafından çiğnenir ve kadın da düşük yaparsa, suçlu olan kişi şu şekilde cezalandırılır: Beş aylıktan küçük bebek için ay başına bir at; beş aydan dokuz aya kadar olan bebek için her ay başına bir deve.

– Tecavüz, adam öldürmekle eş değerdedir. Dolayısıyla suçlu idam edilir veya eğer tecavüze uğrayan kişi kadınsa kocasına, kız ise yakınlarına *kun* öder. Ancak, tecavüz edilen kızla evlenir ve onun *kalımını* (başlık parasını) öderse, hem cezadan, hem de *kun* ödemekten kurtulur.

– Karısını zina yaparken yakalayan koca, onu öldürme hakkına sahiptir. Hatta karısının zina yaptığını işiten koca, bunu duyar duymaz onu öldürürse, cezaya çarptırılmaz. Her halükârda koca, suçları sabit görülmesi halinde, kendisini aldatan karısı ve onu yoldan çıkaran erkek hakkında yargıçlara müracaat ederek ölüm cezasına çarptırılmasını isteme hakkına sahiptir. Ancak, güvenilir dört kişi onların masum olduğuna yemin ederse, mahkeme onları cezalandırmaz.

– Başka birinin karısını, kadının rızası olmadan kaçıran kişi, hem ölüm cezasına çarptırılır, hem de *kun* öder. Ancak, kaçırma işi kadının rızasıyla gerçekleşmişse, bu durumda kadını kaçıran kişi onun kocasına *kalım* öder ve ayrıca *kalım*sız bir kız temin eder.

– Kadını inciten kişi, ondan özür dilemek zorundadır. Fakat kadının kendisini affetmemesi halinde, yaptığı alçaklıktan dolayı para cezasına çarptırılır.

– Nikah düşmeyen yakınıyla cinsi temas kurmanın (vati maharim) cezası ölümdür. Ancak aile meclisi kararıyla idam cezası değiştirebilir veya boy üyelerinin kararıyla böyle bir suçun tecziyesi yabancıların hükmüne bırakılmaz.

– Bir kişinin Tanrı'ya küfrettiği yedi kişinin şehadetiyle ispat edilirse, o kişi taşlanarak öldürülür.

– Bir kişi Hristiyanlığa geçerse, akrabaları tüm mülküne el koyabilirler.

– Efendi, kölesini öldürme veya öldürmeme konusunda sınırsız yetkiye sahiptir. Kölenin efendisi hakkındaki şikayeti hiçbir yerde itibare alınmaz.

– Babasına veya anasına küfreden, yahut onları döven evlat, siyah bir ineğin üzerine ters oturtularak, boynuna eski bir keçe asılır. Bu inek avul çevresinde dolaştırılarak, üzerindeki kişi kamçılanır. Suçlu kız ise, onu cezalandırma hakkı annesinindir.

– Hırsızlık yaparken yakalanan kişi, çaldığı malın 3x9 (27) mislini öder. Bu cezanın adı *aybanadır*. Eğer çalınan şey bir hayvansa, o takdirde hırsız her bir deve için bir köle, at için bir deve, koyun için bir at verir. Yüz deve 300 at ve 1000 koyuna denktir.

– Hem cinayet işleyen ve hem de hırsızlık yapan kişi, her iki suç için de cezaya çarptırılır.

– Çocuklar babalarının, kadın kocasının hırsızlık yaptığını bilerek ihbar etmezse, aile reisini ihbar etmek yasak olduğu için, cezalandırılmazlar.

– Öldürülen bir av köpeğinin veya şah kartalın sahibi, bir erkek veya kadın esir isteme hakkına sahiptir.

– Babasından ayrı yaşayan oğul, eğer çocuğu olmadan ölürse, mülkü babasına devredilir. Küçük yaşlı çocuklar, en yakın akrabaların vesayetine verilirler. Eğer çocukların yakın akrabaları yoksa, o takdirde güvenilir yabancıların vesayetine verilirler.

– Vasiyet, akrabaların ve mollaların huzurunda yapılır.

– Birinin kaçırdığı at, inek ve koyunlar, doğurdukları yavrularıyla birlikte iade edilir. Baranta olarak kaçırılan hayvanlar bu kuralın dışındadır. Bu hayvanların geçici sahibi, yavrularını saklamadığı konusunda yemin etmekle mükelleftir.

– Anlaşmazlıklar bizzat han tarafından çözülmüyor veya suçluların cezaları onun tarafından tespit edilmiyorsa, bu takdirde davalı ve davacının yaşadığı köyün muhtarı veya reisi hakemlik yapar. Bu hakem, davacı ve davalının seçecekleri iki aracıyı duruşmaya çağırmak zorundadır.

– Eğer davalı kişi hakemlerden şüphe ediyorsa, redd-i hakem talebinde bulunabilir.

– Davalı duruşmaya gelmez veya cezayı ödemezse, bu ceza akrabalarından veya köyünden tahsil edilir. Bu durumda onlar, kesilen cezayı duruşmaya gelmeyen veya cezayı ödemeyen davalıya ödetirler.

– Bir suçun sübutiyeti, en az iki, bazen üç kişinin şehadetiyle kesinlik kazanır. Şahit yoksa yemin edilir. Ancak, gerek davalı ve gerekse davacı kendi adlarına yemin edemezler. Onların yerine dürüstlüklerinden emin olunan kişiler yemin ederler. Eğer suçlu kişi için kimse yemin etmeye yanaşmazsa, bu takdirde suçlu cezalandırılır. Kadınlar, hizmetkârlar, işçi ve köleler şahitlik yapamazlar.

– Davalara bakan hakem ve aracılara, dava bedelinin onda biri ödenir.

– Eğer suçlu kişi mahkeme kararına uymaz veya köy muhtarı bilerek davaya bakmaktan kaçınır ve suçluyu himaye ederse, bu durumda davacı kendi reisinin izniyle baranta yapma hakkına sahiptir ve yakın komşularıyla davalının köyüne gidip hayvanlarına gizlice el koyabilir. Ancak, evine dönünce bunu reisine bildirmek, o da baranta hayvanların dava konusuna uygun olup olmadığını takip etmekle mükelleftir.

Tevke-han'ın hatırlatılmaya değer şu kararlarını da bu kanunlara ilave etmek gerekir:

– Bizzat hanın kendisi, tüm sultanlar, boy beyleri ve aksakallarıyla sonbaharda bozkırın ortasında kengeş yapıp, ulusun meselelerini görüşsün.

– Hiçbir Kırgız, halk kengeşlerine kesinlikle silahsız gelmesin. (Silahsız adamın oy hakkı yoktu ve küçükler kendisine yer vermeyebilirdi).

– Silah taşıyabilen herkes (sultanlar hariç), her yıl sahip olduğu malın yirmide birini hana ve halk yöneticilerine ödesin.

– Her kuşağın, boyun ve tirenin kendi tamgası (arma yerine geçen işaret) olsun.

Bu tamgalar, tüm sığır ve hayvanlara vurulmak, neyin kime ait olduğunu belirlemek için aynı sırada dağıtılırdı."

A. Levşin tarafından kaydedilen Tevke-han "Yasa"sının muhteviyatı bunlardan ibarettir.

Şimdi de buna ilave olarak G. Spassky tarafından kaydedilen "Ceti Cargı"nın onbir maddesini açıklayalım.

Aşağıdaki metin G. Spassky'nin "Kirgiz-kaysaki bolşoy, sredney i maloy ordı" (Büyük, Orta ve Küçük Kırgız-Kaysak Ordaları)–'Sibirs-

kiy vestnik' 1820, 9. bl., St. Petersburg, s. 185-188'den iktibas edilmiştir.

"Yappas boyu aksakalı Kübek Şüküraliyev'in 8 Nisan 1804 tarihinde Tatarca olarak anlattığı Tevke-han "Yasa"sıyla ilgili bilgiler.

"Kırgız halkı bir zamanlar ortak bir kararla Tevke-sultan'ı kendi hanı olarak seçti. Yine aynı sıralarda büyük, orta ve küçük orda Kırgızları başlarına birer bey seçtiler. Büyük ordada Tula-bey, orta ordada Kazbek-bey ve küçük ordada Aytak-bey reis olarak seçildiler. Han, Kırgızlar arasında sık sık vukû bulan anlaşmazlıkları karara bağlamak için bu beylerin fikrine müracaat ederek, (daha önce Kırgızlar arasında mevcut olan) aşağıdaki kanunları çıkarıp onayladı:

– Birini öldüren kişi, 'kana kan' cezasıyla cezalandırılır veya o kişinin mensup olduğu boy, kan bedeli olarak 200 at öder.

– Bir erkeğin kamçı ve sopa ile yaralanması, yahut sakat bırakılması halinde, o kişinin yaraları ve bedeni muayene edilerek isteğine göre suçludan hayvan alınır veya kamçıya kamçı, sopaya sopa, yaraya yara ile cezalandırılır. Ceza bedeli hayvan olarak ödenecekse, bu ceza o kişinin mensup olduğu boyun tamamından tahsil edilir.

– Bir kadının namusunun kirletilmesi halinde, onu yoldan çıkaran veya ona tecavüz eden kişi idam edilir veyahut namus bedeli olarak 200 atla tecziye edilir.

– Herhangi bir kişi deve çalar ve yakalanırsa, çalınan her deve için üçün dokuz misli (3x9) deve ve bir hizmetçi tediyesiyle tecziye edilir. Çalınan deve miktarının daha fazla olması halinde, bu ceza da katlanarak uygulanır.

– Çalınan bir atsa, cezası üçün dokuz misli (3x9) ve bir deve olarak tahsil edilir. Kaçırılan at miktarının fazla olması halinde, işbu ceza katlanarak uygulanır.

– Çalınan büyükbaş hayvansa, her bir hayvan için üç çarpı dokuz baş hayvan ve ilave olarak bir deve tediyesiyle tecziye edilir.

– Çalınan küçükbaş hayvansa, yine aynı şekilde bir deve ilavesiyle tecziye edilir.

– Çalınan eşya ise, eşyanın tutarı değerinde deve veya başka hayvan tediyesiyle tecziye edilir.

– Deve veya at çalan hırsız, suçunu kendisi itiraf eder veya hırsızlığı dört kişinin şahitliğiyle ispat edilirse, ibret olsun diye ölüm cezasıyla cezalandırılır.

– Maktülün geride bıraktıkları veya çalınan malın sahipleri suçluları yargılanmak üzere beylerin huzuruna getiremiyorsa ve beyler de suçluları yakalayacak güce sahip değilseler, bu durumda, küskün kişiye, iyi ve güçlü birinin rızasıyla, gece veya gündüz, gördüğü zararın dörtte biri oranında *baranta* olarak hayvan kaçırması, ancak hayvanı çalınan kişi hırsızı mahkemeye veremesin diye bu işin gizlice yapılması teklif edilir.

– Zarara uğrayan kişi, sadece çalınan malı değerinde *baranta* alır. Bu uygulamanın engellenmemesi için barantaya gidilirken boy beylerine ve emîn kişilere; hayvanlarla birlikte geri dönerken de yolda veya köylerde rastlanılan insanlara izahat verilir. Eğer baranta alan kişi, bu hayvanları gizlice getirir ve bir kısmını saklar veya satarsa, hırsızlara uygulanan cezaya çarptırılır."

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi, günümüze kadar yetip gelen "Ceti Cargı" metni, fragmanlar halinde olsa bile, hayli farklı yapıya sahiptir. Adli, idarî, cinaî hükümlerin yanı sıra sivil yönetim kanunları, dinî hususlar ve vergi ahkâmı içeren bu yasa, Kazak toplumun farklı hayat kesitlerini de aksettirmektedir. Metnin muhtevası, Tevke-han "Yasa"sının Kazak feodal zümresinin imtiyazlarının korunmasını, mülkiyetin ve patriarkal aile düzeninin muhafazası ve ayrıca İslam dininin pekiştirilmesini amaçladığını göstermektedir. "Ceti Cargı"nın vâzedilmesine (veya onaylanmasına) üç Kazak cüzü temsilcilerinin de katıldığı göz önünde bulundurulacak olursa, yasanın ortaya koyduğu hukuk normlarının sadece belli cüzlere değil, Kazak Hanlığı'nın tamamına yönelik olduğu anlaşılacaktır.

"Ceti Cargı"nın ne kadar süreyle yürürlükte kaldığını bilmiyoruz. M. Krasovsky'nin fikrine göre "Ceti Cargı" sadece Tevke-han hayattayken uygulamadaydı, fakat o zamanlar dahi zecrî değildi. Diğer bilim adamları ise Tevke-han "Yasa"sının Ebu'l Hayr-han döneminde, yani XVIII. Yüzyıl ortalarına kadar geçerliliğini koruduğu görüşündedirler. Diğer yandan kimi araştırmacılar da "Ceti Cargı"nın XVII. ve XIX. Yüzyıllarda da Kazak toplumunun sosyo-politik ilişkilerini düzenleyen anayasa konumunda olduğunu düşünüyorlar.

Kabul etmek gerekir ki, "Ceti Cargı"nın uygulanma döneminin ne olduğu şeklindeki bir soru, meseleyi tüm yönleriyle aydınlatmaya yetmeyecektir. Çünkü Tevke-han "Yasa"sının Kazak toplumunun günlük hayatındaki tüm problemleri kucaklamadığı göz önünde bulundurulacak olursa, böyle bir sorunun cevabı da tam olarak verilemez. Zira "Ceti Cargı"nın yanı sıra günlük hayatta geleneksel hukuk kalıpları ve zaman içinde elde olmayan sebeplerle tebarüz eden yeni hukuk normları da mer'iyetteydi. "Ceti Cargı"nın ne kadar süreyle uygulamada kaldığı hususunun tespitinin, geleneksel örfler, yeni hukuk kavramları ve Tevke-han "Yasa"sıyla XVIII-XIX. Yüzyılda bilmediğimiz bir zaman kesitinde uygulanan hukuk normlarının birbirinden ayırt edilme meselesine bağlı olduğu açıkça görülüyor. İlave tarihî ve etnoğrafik verilere dayanmadan sadece Tevke-han "Yasa"sının elimizde mevcut bulunan fragmanlarına bağlı kalmak suretiyle bu konuyu tespit etmek, hemen hemen imkansızdır.

2. Ekonomi ve Hayat

Kazaklar'ın ana meşgalesi çarvacılıktı. Bu insanların ana malları olan evcil hayvanlar, onların gıda ihtiyaçlarını, giysi ve barınak malzemelerini sağlamakta, keza münakale gereksinimlerini de temin etmekteydi. Kazaklar, temel tüketim maddelerini hayvancılıktan sağladıkları ürünleri takas ederek sağlıyorlardı. Evcil hayvanların göçebelerin günlük hayatındaki önemini Ç. Ç. Velihanoff kadar mükemmel bir şekilde tasvir etmek mümkün değildir. Velihanoff'u dinleyelim: "Bozkırlı göçebe insan, yeme içmesini ve giyimini hayvanlara borçludur. Bu yüzden hayvanlar, kendi rahatından daha önemlidir. Bilindiği gibi Kırgızlar, biriyle hoş-beş ederken önce "Hayvanların ve ailenin sağlığı yerinde mi?" diye sorarlar. Göçebelerin, ailenin ne durumda olduğunu sormadan önce hayvanların sağlığını sormaları, onların hayatlarını tasviri sayfalar dolduracak anlatımlardan daha iyi bir şekilde gözler önüne sermektedir."[1] Keskin bakışlı ve sağduyulu İbn-i Ruzbihan'ın eserinde "Özbek-Kazaklar"ın ülkesiyle ilgili olarak şu satırları okuyoruz: "'Mihman-nâme-i Buhara'nın müellifi Deşt-i Kıpçak'ın güzelliğini ve oradaki hayvan sayısını anlatırken şöyle diyor: 'Göründüğü kadarıyla bu bölgede yem kısa bir işlemden

1 Velihanov, Ç. Ç., *Sobraniye soçineniy v pyati tomax.* Alma-Ata, 1895, II/28.

sonra hayata, hayat ise daha da kısa bir sürede hayvana dönüşüyor. Galiba karmaşık bir bileşimin başka bir bileşime dönüşmesi kuzey ülkelerine has bir özellik. Çünkü onlarda bitkisel yemler hayvana, hayvan ise çarçabuk insana geçiyor. Toprak ve suya gelince, galiba onlar da kısa süre içinde yeme dönüşüyor."[2]

Kazaklar genel olarak koyun, at ve deve yetiştirirler. Bütün bir yıl boyunca meralarda otlamaya ve kar altında yem bulmaya alışık olmayan büyükbaş hayvanlar Kazak ekonomisinde pek de önemli bir yer işgal etmez. Dolayısıyla koyun, ekonomik açıdan en önemli hayvandır. 1510'da hayatını kaybeden Şeybânî-han'ın tabiriyle koyun sürüleri, Deşt-i Kıpçak göbelerinin temel servetiydi. Et ve süt ürünleri gıda maddesi olarak kullanılır; deri ve postlarından giysi, ayakkabı, kap kacak ve diğer birçok ev eşyası yapılırdı. Kazaklar, koyun yağıyla kuru otların külünü karıştırarak sabun yaparlardı. Siyah renkli olan bu sabun, lekeleri çıkarma özelliğine sahipti.

Anlatılanlara göre son derece dayanıklı ve iri olan Deşt-i Kıpçak koyunları, bol süt ve et verirdi. Birkaç yılını Tan'da geçiren XV. Yüzyıl Venedik tacirlerinden I. Barbaro, deştli göçebelerin yetiştirdiği temel hayvan türleri hakkında şu bilgileri vermektedir: ".. bu halkın yetiştirdiği dördüncü hayvan türü, iri ve uzun bacaklı koyunlardır. Tüyleri uzundur ve bazılarının kuyruk ağırlığı 12 paund kadardır. Bu koyunlardan kuyruklarına bağlanmış tekerleği sürükleyenleri bile gördüm. Tatarlar, bu kuyruk yağlarını yemek yapmakta kullanıyorlar. Yani bir tür tereyağ durumundadır ve asla ağız içinde donmuyor."[3] XVI. Yüzyıl ortalarında Aral Gölü civarını ziyaret eden İngiliz A. Jankinson da orada çok iri koyunlar gördüğünü, bu hayvanların 60-80 paund gelen kocaman kuyruklarının bulunduğunu yazmaktadır. XIX. Yüzyıl başlarında birkaç yılını Kazakistan bozkırlarında geçiren devlet memuru A. Levşin ise, Kazak koyunlarının iri kuyruklarıyla dikkat çektiğini belirterek, bir koyunun ağırlığının bazen 4-5 puda ulaştığını ve iki pud* kadar iç yağı verdiğini kaydetmektedir. Bu koyunlar öyle yüksek boylu, güçlü ve dayanıklıydılar ki, 10-12 yaşındaki çocuklar oynamak için sırtlarına binebiliyorlardı.

2 *Mihman-name-i Buhara,* çev. s. 94.
3 *Barbaro i Kontarini* o Rossii. K istorii italo-russkix svyazey v XV v L., 1971, s. 149.
* Bir pud= 40 paunddur. Bir Rus paundu 409,5 gr; İngiliz paundu ise 543,6 gr.dır. (çev.)

A. Levşin'in hikayesinden bahsederken, Mirza Haydar Duglat'ın Tibet ve Tibetliler'le ilgili olarak anlattığı bir rivayetten söz etmeden yapamayacağım. 1532-33 yıllarında bizzat Batı Tibet'i dolaşan ve on yıl sonra "Tarih-i Raşidî"yi kaleme alan yazar şöyle demektedir: "Tibet halkı ikiye ayrılır. Birine *yulpa* yani köylü, diğerine *canpa*, yani 'bozkırlı' derler. Bu Tibetli köylülerin oldukça tuhaf bir yaşamı var. Dünyada başka bir halkın böyle olduğunu sanmam. Her şeyden önce et ve her tür yiyeceği pişirmeden yerler; ayrıca atlara tahıl yerine et verirler. Bir de yüklerini ve ağır eşyalarını koyunlara yükleyerek taşıyorlar. Bir koyun yaklaşık olarak 12 şer'î man* gelmektedir. Diktikleri heybeyi koyunun sırtına atarak, paldım ve göğüs kayışıyla bağlıyorlar. Bu yük, ihtiyaç duyuluncaya kadar yaz kış koyunun sırtından inmez. Kışın Hindistan'a giden *canpa*lar, oraya Tibet ve Çin malları götürürler. İlkbaharda ise Hindistan'dan koyunlarına Hint malları yükleyerek ülkelerinin yolunu tutarlar. Acele etmezler. Yol boyunca koyunlarını otlata otlata, kışa doğru Çin'e vasıl olurlar. Koyunlara Çin'de yükledikleri yükü Hindistan'da, Hindistan'da yüklediklerini de Çin'de indirirler."

Her ne ise, biz tekrar kendi koyunlarımıza dönelim. Kaynaklarda Deşt-i kıpçak göçebelerinin çok koyun sahibi oldukları belirtilmekte ise de, küçükbaş hayvanlara bakan insan sayısı azdı. Müslüman yazarlar, koyun güdenlere genel olarak "çuban" veya "çoban" derler. Kazaklar ise daha çok *koyşı* kelimesini kullanırlar. Koyun çobanlarının çoğu esir, yetim ve sakat çocuklardı. Çobanlar geleneksel olarak göçebe toplumunun en alt kesimini oluştururlardı.

Atın bir göçebenin hayatındaki öneminden bahsetmenin gereği var mı bilmiyorum. IX. Yüzyılda yaşayan meşhur Arap yazar Câhiz şöyle der: "Bir Türk'ün ömrünün ne kadar olduğunu araştırıp hesap etseydin, onun yerde kaldığından çok at üstünde gün geçirdiğini görürdün." Göçebeler attan sadece binek hayvanı olarak faydalanıp, arabalarına bağlamakla yetinmezler; etinden ve derisinden de yararlanırlardı. Hiçbir bayram at yarışması olmadan yapılmazdı. Bozkırlı insanlar, boş vakitlerinde hızla koşan güzel yeleli bir aygırın arkasındaki özgür at sürüsünü seyrederlerdi. "Tarih-i Raşidî" yazarının 1518'de ölen Kazak hanı Kasım'ın ağzından naklettiği şu sözler hayli ilginçtir: "Kasım-han, Moğul reisi Sultan Said'e şöyle dedi: Bizler, bozkır evladıyız. Ne değerli ve nadir eşyalarımız vardır, ne de malımız. Bizim en büyük servetimiz atlarımızdır. Onların et ve derileri en iyi gıda ve giysilerimizdir. En güzel içeceğimiz ise sütleri ve süt ürünleridir. Bizim ülkemizde bağlar, bahçeler ve binalar yok. Eğlence yerimiz meralar, eğlencemiz de at sürüleridir. Biz at sürülerinin yakınına gidip, onları seyretmekten zevk alıyoruz."

* Bir şer'î man takriben 3-3,5 kg. dır. (çev.)

Bozkır atları çok dayanıklıydı ve fazla bakım istemezdi. Yıl boyunca kar ve buz tabakaları altında yemini bularak sert kış şartlarına karşı rahatlıkla dayanırdı. I. Barbaro, deştî atların alçak boylu, iri karınlı olduğunu ve yulaf yemediklerini anlatmaktadır. A. Levşin de Kazak atlarından aşağı yukarı aynı kelimelerle bahsetmekte ve "Kazak atları, kısa boylu, nadiren güzel gövdeli, derisi genelde açık olmak üzere çeşitli renklerdedir. Kazak bozkırlarının kuzey kesimindeki atlar, güneydekilere nazaran daha dayanıklı ve sayıca daha fazladır" demektedir.

Atlar, yük atları, binek atları ve koşu atları-argamak olarak üçe ayrılıyordu. Kaynaklar da Deşt-i Kıpçak'da asil at sayısının az olduğunu, uzun boyunlu cins atların ise her zaman nadir bulunduğunu kaydetmektedirler. "Tarih-i Raşidî"nin müstakbel yazarı Mirza Haydar Duglat, Sultan Said'in Kazak hanı Kasım'ın otağına yaptığı yolculuğu şu sözlerle anlatıyordu: "Oraya vardığımızda han tüm hayvan ve atlarını bize göstererek 'amma tüm bu sürüye bedel iki atım var' dedi. Atları getirdiler. Sultan Said, hayatında bu iki atın benzeri bir at daha görmediğini Mirza Haydar'a defalarca anlattı. Atlar getirilince Kasım-han, Sultan Said'e 'Bozkır insanları için atsız hayat hayat değildir' dedi. 'Bu iki at benim için çok değerlidir ve onlar benim gözümün akı karasıdır. İkisini de hediye etmem mümkün değil, ama siz değerli bir misafir olarak beğendiğiniz birini seçebilirsiniz. Buna sevinirim. Fakat diğerini bana bırakın'. Daha sonra Kasım-han, bu iki atın özelliklerinden bahsetti. Sultan Said de birini aldı. O atın adı Oğlan-Törük idi." Mirza Haydar Duglat da, bu iki atın benzeri başka bir at görmediğini itiraf etmektedir.

Atların sürü halinde güdülerek bakılması, göçebe hayvancılığına has bir özelliktir. At sürüsüne cılkı [yılkı] denir. At denilince de genel olarak binek ve yük hayvanı anlaşılır. 12-15 kısrak ve elbette bir aygırdan ibaret olan yılkıya *uyir* denilir. Ciddi bir çoban sorumluluğu üstlenen aygır, kısrakları bir arada tutar. Eğer bir kısrak kendisini bırakıp başka bir aygıra giderse, artık o aygır sadakatsiz kısrağı bir daha kendi yılkısına yaklaştırmaz. Birkaç yılkı (genellikle üç aygır

ve 40-50 arasında değişen kısrak) bir *tabun* oluşturur. (Bu arada Türkçe ve Moğolca olan tabun veya tabın kelimesinin, genel olarak 40-50 baş hayvan anlamına geldiğini belirtmiş olalım). Atlar güdülmeye çıkarılırken (genellikle üç) küçük tabundan daha büyük bir tabun teşkil edilir ve her 40-50 başlık tabuna bir çoban verilir. Kaynaklarda at çobanlarına *keleban, ulakşı ve yamşi* denildiği kaydedilmektedir. Bugünkü Kazak lehçesinde ise tabun çobanına *cılkışı* [yılkıcı] denilmektedir.

Develer de Kazak ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. İbn-i Ruzbihan, bu hayvanların da tıpkı öküzler gibi dört tekerlekli araba yurtların çekilmesinde kullanıldığını kaydetmektedir. Ayrıca develerin yününden ve *şubat* adı verilen, kımız kadar değerli, yüksek kalorili ve lezzetli bir içecek elde edilirdi.* Deşt-i Kıpçak'ın tüm göçebeleri gibi Kazaklar da iki hörküçlü, uzun tüylü develer yetiştirirlerdi. A. Levşin, Kazaklar'da iklimin aşırı sert olmasından dolayı tek hörküçlü devenin az olduğunu, iki hörküçlü develerin ise şiddetli soğuklarda keçelerle sarılarak korunduğunu kaydetmektedir. Develerin en çok yetiştirildiği bölge, Kazakistan'ın güney kesimleriydi.

Deve, barış sembolüdür. A. Jankinson "Orta Asya Seyahatı"nda Deşt-i Kıpçak hakkından bahsederken barışçıl insanların sadece pek çok deveden oluşan kervanlarla seyahat ettiğini, dolayısıyla yanında deve izi bulunmayan at izlerinin insanları endişelendirdiğini belirtmektedir. Kervana gelince, o da bir develer dizisi, zinciri ve *katarı*dır. Küçük kervanların her birinde bir çan bulunur. Başka bir ifadeyle kervan, birbirine çan sesiye ulanıp giden develer zinciridir. Her bir katar, 7-8 deveden oluşur.

Kazaklar, koyun, at ve devenin yanı sıra büyükbaş hayvanlar ve keçiler de yetiştirirlerdi, ancak bunlar Kazak ekonomisinde önemli bir yer işgal etmezdi.

Hayvanlar, ailenin özel mülkü idi. Fakat göçebe toplumunun bütün özgür üyeleri otlakları kullanma hakkına sahipti. Bölgelerin genel kullanımı, ulusun nüfusunu teşkil eden kabile ve boyların meralar üzerinde kuşaktan kuşağa geçen sahibiyet hakkını bozmazdı. XVI. Yüzyıla ait bir kaynakta, "her ulusun başında bulunan sultanın, tebaasıyla birlikte herhangi bir bölgede, yani eski yurtta kaldığı" kay-

* Deve sütünden yapılan içeceğe Özbekistan'da "Kumran" denilmektedir. (çev.)

dedilmektedir. Hanlığın sınırları içindeki bölgelerin taksimi Çingishan'ın "Yasa"sına göre yapılmıştı. Sadece sürü sahipleri göç eder, hayvanları olmayan fakir insanlar ise bütün bir yılı nehir kenarında geçirirlerdi. Birkaç yüzyıllık tecrübelere dayanan göç kuralları, mevsimlere göre şu veya bu bölgedeki ot örtüsüne göre ayarlanırdı. Tüm meralar, mevsimlere göre kışlık (kıstav), ilkbaharlık (köktev), yazlık (caylav) ve güzlük (küzev) olmak üzere dörde ayrılırdı. Demek ki Deşt-i Kıpçak halkı, bazı bilim adamlarının zannettikleri gibi, sürü ve yılkılarının peşine takılarak ot ve su durumuna göre pasif bir şekilde oradan oraya dolaşan haneberduş insanlar değillerdi. Esasen şimdiki bozkırlarda yaşayan o dönem insanları yarı göçebe idiler. Yaptıkları, sadece yüzlerce yıl boyunca oluşan çarvacılık kültürüne bağlı olarak, yazlık meralardan kışlık meralara göç etmekten ibaretti.

Kışlık meralar, genellikle nehir kenarlarında yer alırdı. Nehir kenarında bulunan kesif sazlık ve çalılıkların hayvanları soğuk kış günlerinde tipiden koruması, yem ihtiyaçlarını kısmen karşılaması ve ayrıca göçebeler tarafından yakacak olarak kullanılması, bu tercihte önemli rol oynamaktaydı. Akarsu kenarlarındaki meralar ne kadar zenginse, oraya o kadar çok göçebe gelir ve konaklardı. İbn-i Ruzbihan, bazı nehirlerin özellikle göçebelerin ilgisini çektiğinden bahsetmektedir. Kazaklar, Sır-Derya Nehri'nin özellikle kışlık meralar yönünden zengin olan orta ve aşağı akımlarındaki bozkır ve ovalarını tercih ederlerdi. "Onların (Kazaklar'ın) kışlakları, Sır Nehri dedikleri Seyhun'un sahilleridir, – diye yazmaktadır İbn-i Ruzbihan. – Yukarıda da belirttiğimiz gibi Seyhun sahilleri Türkçede *nay* (saz) denilen kamışlarla kaplıdır ve yem ve yakacak yönünden zengindir. Kazaklar kışlağa gelince Seyhun Nehri sahillerine yerleşirler. Onların oturdukları Seyhun sahillerinin uzunluğu belki üçyüz fersahtan fazladır." XVI. Yüzyılda Kazaklar'ın kışlakları Karakum, Balhaş Gölü ve Ural Nehri sahilleriyle, diğer yerlerde bulunmaktaydı.

Kazaklar, kış aylarında çevrelerinde geniş bir mera bulunsun diye, mümkün olduğunca çevreye saçılırlardı. Bu yüzden de uluslar arasındaki haberleşme son derece zayıftı. Kaynakta "Oba ve kışlaklar birbirine öylesine uzak mesafelere kurulur ki, kar yağışı, buzlanma ve yakıcı soğuklar sebebiyle bunlar birbirinden tamamıyla habersiz kalırlar" diye kaydedilmektedir. Kıpçak göçebelerinin kışlık obaları farklı şekillerde olmakla birlikte, genellikle bunlar, içinde daima ateş yakılan, küçük çukurlar içine kurulmuş, çevresi karla örtü-

lü çadır ve araba yurtlardan oluşur; hayvanlar içinse umumiyetle kamış, kıy [kığ, kerme] ve koyun dışkısından ağıllar yapılırdı. Eski kaynaklarda *ağıl* şeklinde zikredilen kelime modern Kazakçada *köre* ile karşılanmaktadır.

Göçebeler, yılda bir kere olmak üzere her Aralıkta *soğum* yaparlardı. Soğum, kışlık gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan hayvan kesimine verilen addır. Soğum miktarı, insanların zenginliğine göre değişirdi. Varlıklı bir ailenin kış için kestiği hayvan miktarı, on veya daha fazla at ve koyundu. Soğum günleri, kışlık eğlence, oyun, ziyafet ve karşılıklı ikram günleri idi. Fakat her şey sona erecek; ekonomi için en zor, göçebeler için en çetin olan Ocak ve Şubat ayları gelecekti. Bu aylarda hayvanlar kilo verir, zayıflar ve yoğun bakım isterdi. Tabii en acı soğuklar başlar, bozkır ekonomi tipi canlanırdı. Asık suratlı, sert karakterli kış günleri, hem göçebe ekonomisinin zor dönemi, hem de savaş açısından tehlikeli zamanlardı. Kaynakların verdiği bilgilere göre, göçebelere karşı girişilen askerî seferler genellikle kış aylarında, İbn-i Ruzbihan'ın tabiriyle obaların dağınık, kışlaklar arasındaki mesafenin onbeş gün çektiği zamanlarda gerçekleştirilirdi.

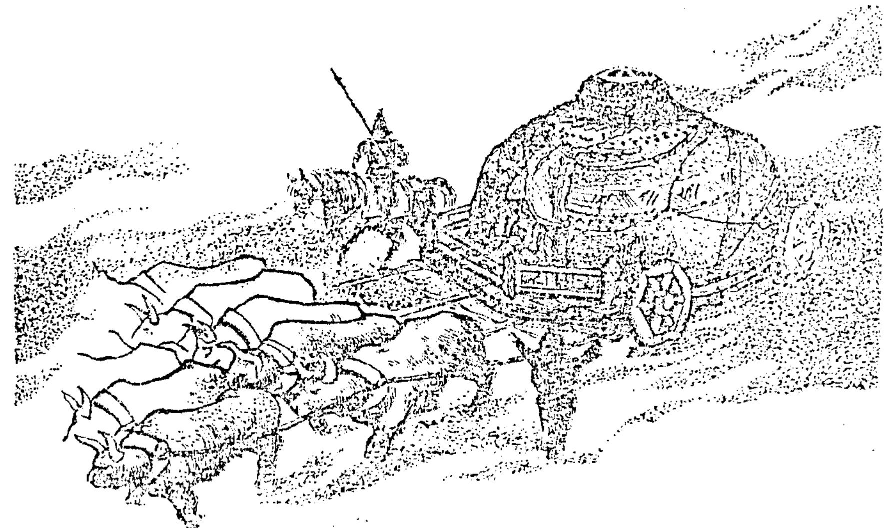
Kazaklar, göçebelerin daima coşkuyla karşıladıkları bahar günleri gelince yaylaklara göç ederler; kışlık obalardan farklı olarak bu defa çadır ve araba yurtların çoğu dağ ve tepelere kurulurdu. Göçebeler, hava aydınlık olduğu sürece tüm zamanlarını dışarıda geçirirlerdi. Kış günlerinde zayıflayan hayvanlar semirir; koyun, at ve develer kulunlardı. Ayrıca ilkbaharda koyun, deve ve iki üç yaşındaki kısrakların tüyleri kırpılırdı.

İbn-i Ruzbihan, yaz günlerinde Temmuz sıcağı ve çilyasin günleri başlayınca Kazak halkının bozkırların uç kesimlerine çekildiğini kaydetmektedir.Yazlık obalarda çadırlar birbirine daha yakın kurulurdu. Caylavdaki hayat, en rahat hayattı. Orada düğünler yapılır, oyunlar oynanır, ödüllü at yarışları (baygi) tertiplenir, pehlivanlar, cırcılar, müzisyenler ve ozanlar arasında yarışmalar düzenlenirdi.

Çarvacılar, sonbahar günleri gelince genellikle ilkbahar meralarıyla aynı yerde bulunan sonbahar otlaklarına göç ederlerdi. Burada koyunlar tekrar kırpılırdı. A. Levşin'e göre orada toylar yapılır; yine aynı yerlerde geceler çok karanlık, atlar ise güçlenip uzun süre koşabilecek durumda olduğu için barantlar düzenlenirdi. Göçebeler yine aynı sonbahar otlaklarından uzaktaki komşularına saldırılar tertiplerlerdi. Ülke için önemli kararların alındığı halk kengeşleri de yine sonbahar meralarında yapılırdı.

Kışlaklar sonbahar obalarından yüzlerce kilometre uzakta olduğu için oralara ulaşmak birkaç ay vakit alırdı. Yolun böylesine uzun oluşu, Deşt-i Çıpçak sakinlerinin hayat tarzlarına bazı özellikler getiriyordu. XVIII-XIX. Yüzyılda bir aulun tüm eşyası ve keçe çadırları develere yüklenir, yol boyunca her 25-30 km. de bir mola verilirdi. Yine o sıralarda göçler aullar halinde değil, bütün bir ulus olarak yapılır ve yüzbinlerce insan ve hayvan yavaş yavaş yol alır, fakat aynı anda ilerlerdi. İnsan ve hayvan sayısı çok fazla olduğu için, önden gidenler arkadan gelenlerin ihtiyaç duyacakları mera ve bitki örtüsünü mahvetmemek maksadıyla geniş bir alana yayılarak yol alırlardı. I Barbaro'ya göre, hareket halindeki ahalinin iki kanadı arasındaki mesafe 120 mil (yaklaşık 190 km) kadardı.

Deşt-i Kıpçak ahalisinin bir başka yaşam özelliği de, göç sırasında

bir evin bütünüyle tekerlekler üzerinde taşınmasıydı. Bu olağanüstü manzarayı tasvir eden kaynaklar azdır. XVI. Yüzyıl İngiliz seyyahı A. Jankinson, "Perevoloka'dan ayrılıp güneye ve Orta Asya'ya hareket ederken, kendi sürülerini otlatan bir Nogay kalabalığına rastladık. Burada, uzaktan bir şehir görünümü veren tuhaf şekilli çadır evlerin yüklendiği arabalara koşulan 1000'den fazla deve vardı" demektedir. İbn-i Ruzbihan da, XVI. Yüzyıl Kazaklarının göç şeklini anlatmıştır. Kazaklar, kışlaklara doğru yol alırken geçtikleri bölgelerde büyük sürüleri için genellikle yeterli su olmadığından, yolların karla kaplı olduğu günlerde yola çıkmak zorundaydılar. Onlar, kulübelerini araba şekline getirip tekerlekler üzerine monte ederler; böylece bu araba yurtlar deve ve atlar tarafından tıpkı bir kervan gibi obadan obaya nakledilirdi. "Onlar, aralarında mesafe bırakmadan ardı ardına ilerlerken, konvoyun uzunluğu yüz Moğol fersahına ulaşır; aralarındaki mesafe bir adım civarında olurdu." Bu arabalar, bozkırda ve hatta sert kar üzerinde ilerlemeye oldukça uygundu. Öbür türlü Kazaklar susuzluktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalırlardı.

Hazır araba konusu açılmışken, kısa da olsa, Deşt-i Kıpçak göçebelerinin nakliye aracı ve evi durumundaki bu kulübeden birazcık bahsedelim.

XIV. Yüzyıl meşhur Arap seyyahlarından İbn-i Batuta "Ülkelerin Garaibatı.." adlı eserinde şöyle diyor: "Bulunduğumuz bölge, Deşt-i Kıpçak denilen bozkıra aittir. Bu bozkırda sadece at arabaları gezinmekte. Şu bildiğimiz at arabasına araba (-arba) diyorlar; ayn, ra ve ba ile yazılıyor." Diğer kaynaklarda üstü kapalı ve tenteli at arabasına *telegen* ve *gerdune* de denilmektedir.

Deşt-i Kıpçak'ın göçebe sakinlerinin biri iki, diğeri dört tekerlekli olmak üzere iki çeşit arabaları vardı. Arabanın ağırlık ve hafifliğine göre at, öküz veya develer koşulurdu. Arabanın dingil ve tekerlekleri genellikle huş ağacından ve ağacın kolay büküldüğü Nisan veya Mayıs aylarında yapılırdı. Üzerindeki tente kısmı ise yazın hazırlanırdı. Sağlam ve dayanıklı olan bu arabalar, iki amaçla kullanılırdı. Birincisi, göçebeler kendilerini savunmak için kamplarının çevresini bu arabalarla çevirirlerdi. Diğer yandan ise bozkır halkının kulübeleri yani çadırları bu arabalar üzerinde bulunurdu. Şerafeddin Ali Yezdî bu çadırlara *kutarme* adını vermektedir. Yazar, Timur'un 1391 yılında Deşt-i Kıpçak'a düzenlediği seferi anlatırken, "bu sonsuz çölde bozkırlıların evleri 'çadır *kutarme*'dir. Bunlar sökmeden

yüklenip indirilecek şekilde yapılıyor. Hareket ve göç sırasında çadırları arabaların üzerine koyarak gidiyorlar" demektedir. Bir başka örnek ise "Mihman-nâme-i Buhara"da mevcut. Orada, 1509 yılında göçebe Özbek lideri Şeybânî-han ordusuyla Kazaklar'ın üzerine yürüyüp, Caniş-sultan'ın ulusuna vasıl olunca, "Kazaklar'ın münakale için tekerleklerin üzerine koydukları evleri göründü" diye anlatılmaktadır.

Tekerlekler üzerine monte edilen bu evleri, yani Deşt-i Kıpçak halkının üstü kapalı arabaları, pek çok Orta Çağ yazarı tarafından tasvir edilmiştir. Mesela İbn-i Ruzbihan "Ah, ne güzel çadırlar! " diye bağırıyordu. "Tıpkı yüksek yerlere bina edilmiş şatolar, açık alana kurulmuş ahşap evler gibi." I. Barbaro'nun anlattığına göre bu tekerlekli evler şu şekilde yapılıyordu: Bir buçuk adım çapında ahşap bir çember alınarak, üzerine ortada kesişen birkaç yarım çember bağlanır. Sonra bunların araları kamış hasırlarla kapatılıp, üzerine araba sahibinin maddî durumuna göre keçe veya çuha çekilir. Aynı yazar, Kıpçak göçebelerin durmak istedikleri zaman bu evleri arabalardan indirerek, içinde yaşadıklarını da kaydetmektedir.

İbn- Ruzbihan'ın ifadesiyle bu "seyyar evler"in ön ve arka kısmına parmaklıklı pencereler konulup, "çok güzel ve ustaca yapılmış keçe perdelerle" kapatılırdı. Araba üzerindeki evlerin sayısı, büyüklüğü ve içindeki eşyalar, sahiplerinin zenginliğini ve soyluluğunu ifade ederdi. Sultan ve asilzâdelere ait olan araba üzerindeki evlerin döşemesi çok zengin ve şık olup, içine 20 veya daha fazla kişi sığabilirdi. Bu büyük çadırın yüklendiği arabayı birkaç deve çekerdi. Sıradan Kazakların evleri de çok ustaca yapılırdı, fakat çok daha küçüktü. Onları bir veya birkaç deve çekerdi. Bu hareketli, "yüksek temel üzerindeki evler," insanı şaşkına çevirecek kadar güzel, göz alıcı bir ustalık ve zerafetle yapılıyordu."

Anlatıldığına göre Deşt-i Kıpçak göçebeleri, her ne kadar bu tekerlekli çadırlarda yaşayanlar umumiyetle kadın ve çocuklar ise de, arabalarının üzerinde "kendilerinden emin bir şekilde, korkusuzca" gezerlerdi. Büyük arabayı süren kişi, onu çeken atın veya develerden birinin sırtındaki eyere otururdu. Elinde büyük bir kamçı ve hayvanları yolda sağa sola yönlendirmek için kullandığı uzun bir sırık bulunurdu. Arabalara çoğu kez atlı insanlar refakat ederlerdi. Bunlar, yokuş tırmanırken oka bağladıkları iple çekilmesine yardım eder, bayır aşağı inerken de tekerleri frenleyerek, çadırdakilerin gü-

venlik ve rahatını sağlarlardı. Hatta arabanın nehri geçmesine de yardımcı olurlardı. Seyyah A. Contarini, bunun güzel ve hızlı, ama aynı zamanda tehlikeli bir hareket olduğunu kaydediyor. I. Barbaro'nun notlarında ise, daha önce 1420'lerdeki olayların anlatımı sırasında sık sık adı geçen Altın Orda hanı Uluğ-Muhammed'in Don Nehri'ni geçişi şu şekilde anlatılmaktadır: "Uluğ-Muhammed, 1436 yılının Haziran ayında Don'a yaklaştı ve bütün halkı araba, hayvan ve tüm eşyalarıyla birlikte iki gün içinde nehirden geçti. Buna inanmak şaşırtıcı, ama insanın bunu kendi gözleriyle görmesi daha da şaşırtıcı! Hiç gürültü çıkarmadan, sanki karada yürürmüş gibi nehri geçiyorlardı. Alışılmış geçiş usulüne göre kumandanlar adamlarını önden göndererek, nehir boyunca bol miktarda rastlanan kuru ağaçlardan sallar hazırlatırlar. Sonra kamış hasırları salların ve arabaların altına bağlarlar. Atlar karşı sahile doğru yüzerken bu sal ve arabaları çekerler. Çıplak adamlar da atlara yardım ederler ve böylece karşıya geçerler."[4]

Deşt-i Kıpçak göçebelerinin yegâne kulübesi ve nakliye aracı olan araba evler, XVII.Yüzyılda ortadan kalktı. Deşt-i Kıpçak sakinlerinin kullandıkları bu araba evlerle ilgili son bilgiler, XVII. Yüzyıl başlarına aittir. Daha geç kaynaklarda ise sadece çift tekerlekli arabalardan, bazen daha büyük, ama sökülüp takılabilen çadırlardan ve portatif kulübelerden bahsedilmektedir. Tekerlekli arabalardan sökülüp takılabilen çadırlara geçiş, deşt halkının hayatında önemli bir değişiklik sayılırdı. Bu değişikliğin sebeplerini belki de sosyo-ekonomik tarihî süreçlerde aramak gerekir. Göçebe ekonomisi şartlarında iktisadî gerileme, her şeyden önce otlakların daralması ve hayvan sayısının azalmasına bağlı olabilir. Kazak tarihinde bu dönem XVII.Yüzyıla rastlamıştır ve öncelikle buna, daha önceki bölümde anlattığımız gibi Oyratlar'la yapılan mera savaşları yol açmıştır.

Göçebelerin araba ve tekerlekli evlerini anlatan bu bölümün sonunda, hayvancılıkla uğraşanların hâlâ en yaygın ev tipi olan çadırları da anlatmak mantıklı görünüyor. Bu rahat ve basit kulübe kolay sökülmekte, tamir edilebilmekte ve hayvanlar üzerinde taşınabilmektedir. Sökülmüş bir çadırın deve sırtına rahatlıkla yüklenebildiği düşünülecek olursa, büyüklüğü ve ağırlığı hakkında bir fikir edinilebilir. Çadırın ağaç iskeleti üç parçadan oluşur: 1) İnce dallardan

4 Barbaro i Kontarini, s. 150-151.

yapılan ve *kerege* denilen parmaklık. Bu parmaklık sayıları 4-12 arasında değişen ve çadırı çepeçevre saran kanatlarla desteklenir; 2) Çadırın kubbesini oluşturan ve *uuki* denilen uzun sırıklar; 3) Dumanın çıkmasını, içeri ışık girmesini sağlayan ve *çangarak* denilen ağaç halka. Çadırın ağaç iskeleti üzerine keçe gerilerek, iplerle bağlanır. Kışın içerisinin sıcak olması için iki kat keçe ile örtülür ve temel kısımlarına toprak veya kar kürelenir. Kerege ile keçe arasına rengarenk yün ipliklerle sarılan ve *çiy* denilen ince bozkır kamışları sıkıştırılır. Çadırın içi genellikle keçe, post ve halılarla döşenir. Göçebenin kece evinin tam ortasında, sonhabar yağmurlarıyla kış soğukları arasındaki sıcak ve rahatlık vahası vazifesi gören bir ocak bulunur.

Ç.Ç.Velihanoff'a (1835-1865) göre, onun zamanında Kazaklar'da hâlâ iki çeşit çadır kullanılıyordu. Bunlardan birinin adı *kös* veya *colım-uy* (yol evi) idi. Kös, genellikle en fazla iki parmaklıktan oluşur. Küçük, hafif, ama soğuk ve sıcaktan oldukça iyi koruyan bu keçe çadır, yılkı çobanları, sefere çıkan askerler ve kervanlarla yolculuk eden tacirler tarafından kullanılırdı. Üçüncü tip çadıra *kalmak-uy* veya *torgout-uy* denirdi. Bu, geleneksel Kazak çadırına nazaran daha konikti.

Bazı kaynaklarda Kazaklar'ın ziraatla da uğraştıklarından bahsedilmektedir. Ancak Kazak Hanlığı'nın çeşitli bölgelerindeki ziraatın gelişim boyutu oldukça farklıydı. Bazı bölgelerde ziraat oldukça gelişmiş olmasına rağmen, bazı bölgelerde ziraatten eser yoktur. Bununla birlikte kimi bölgelerde, örneğin Yedisu ve Güney Kazakistan gibi eski tarım alanlarında, ziraatın ekonomiye katkısı büyüktü. Fakat kabul etmek gerekir ki, buralarda tarımla uğraşanlar, eskiden beri bu işi yapan insanlardı. Buralara göç eden Kazaklar ise Rus sefiri F. Skibin'in dediği gibi "tarlaların bulunduğu bölgelerde obalar halinde yaşıyorlardı; tarlaları küçük, buna karşılık at ve koyunları çok, ama inekleri azdı; et ve sütle besleniyorlardı." V. Kobyakoff da "buğday stokları yok; yanlarında sadece bir yıllık yiyecek bulunduruyorlar" diye ilave etmektedir.

Kazaklar, genellikle darı (*tarı*) yetiştirirlerdi. Aşağıda adları zikredilen kaynaklarda darının Deşt-i Kıpçak göçebelerinin ekonomisinde geleneksel bir yeri olduğunu ortaya koymaktadır. El-Ömerî (XIV. Yüzyıl), Altın Orda hanının tebaasının büyük kesiminin "bozkırda yaşayan çadır sakinleri" olduğunu kaydetmekte ve "ekinleri az; buğday ve arpaları çok az, bakla ise hiç bulunmaz; en çok darı

ekerler ve onunla beslenirler" demektedir. Darı tarlalarından I. Barbaro da bahseder. Barbaro, Deşt-i Kıpçaklı bir göçebenin uzun yola çıkarken yanına bal ve darı karışımından yapılmış hamurla dolu "oğlak derisinden mamül bir kese" aldığını; bu gıda stoku sayesinde hem münferit süvarilerin, hem de karaulların "kendi adamlarından on, onaltı ve hatta yirmi gün uzaklıktaki yere kadar gidebildikleri"ni yazmaktadır. Kazakistan bozkırlarını ziyaret eden A. Levşin'e göre, bir darı tanesi "mahsul iyi ise bire 50-60 veriyordu."

İlmî verilere göre göçebeler, ekonomik mecburiyetlerin baskısıyla tarıma geçmişler ve ilk önce göç etme imkanlarına sahip olmayan fakirler yerleşik hayatı seçmişlerdir. Sahip olduklarını sürüleri kaybettikleri için yerleşik düzene geçen çarvacılara Türkçede *catak* (yatan) veya *oturak* (oturan) deniliyordu. Kaydetmek gerekir ki, fakir göçebeler yeterli sayıda hayvana sahip olur olmaz, zorunlu olarak yaptıkları ziraatçiliği kolayca bırakarak tekrar alışık oldukları çarvacılığa dönüyorlardı. Çünkü muhaceret, göçebelerde daima refah anlamına geliyordu. Bozkırda yaygın olan bu refah anlayışı, bir bilim adamının sohbet ettiği Kazak'ın söylediği şu sözlerle basit bir şekilde ifade edilmiştir: "Anay-babayın göç edebilecek kadar hayvanı var."

Deşt-i Kıpçak'ın av hayvanlarıyla dolu ıssız bucaksız dünyası, göçebelere münferit ve sürek avı tertipleme imkanları sunmaktaydı. Bu coğrafyayı iyi bilen Orta Çağ yazarları, Deşt-i Kıpçaklı göçebelerin "çoğunlukla ok-yayla çok iyi av yapabildiklerini" kaydetmektedirler. İbn-i Ruzbihan da eserinin "Türkistan eğlencelerinin tasviri" adlı bölümünde aynı şeyleri yazmaktadır: "Ol mübarek beldenin tüm ıssız bozkırları av hayvanlarıyla dolu. Bu bozkırda geyik sürüleri aşırı yağlarından dolayı tıpkı inekler gibi koşmaktan âcizdiler ve bu yüzden orada avlanan bir avcı asla atını yormazdı. Şâyân-ı itimad insanlardan rivayet edilmiştir kim, bu beldede yaşayan insanın otağına bir kimesne mihman kelür ve ol kişi mihmana et ikram etmek mecburiyetinde kalursa (ki bu Türkistan halkının uygulayageldiği bir gelenektir) ev sahibi mihmana akşam aşını hazırlamak için sert yayını ve birkaç okunu omuzuna atıp ava çıkar; bozkıra gider ve yağlı bir geyiği usta parmaklarının fırlattığı okla avlayıverir, sonra da onun et ve yağından yeterli miktarda alarak mihmanına ikram etmek için çadırına dönerdi." Aynı kitapta göçebelerin avladığı ceylanlardan da bahsedilmektedir.

Bozkırlı bir avcı, kuşlarla, tazı köpekleriyle ve kapanla avlanırdı. En çok kullanılan avcı kuşlar, aladoğan, kartal, akdoğan, şahin vs. idi. Yırtıcı kuşlarla avlanma usulü, XX. Yüzyıl başlarına kadar Kazakistan'da çok yaygındı. A.Levşin, Kazaklar'ın kapanla yaptıkları sayga avından bahsetmektedir. Avcılar, saygaların su içmeye geldikleri yere yarım daire şeklinde bir çit kurarlardı. Uçları sivriltilmiş kamışların bir tarafı çitin içine bakmaktaydı. Avcılar da bu sırada evsine çekilirler, saygalar su içmeye geldikleri zaman onları ürkütürler; böylece hayvanlar su kaynağı boyunca kapanın bulunduğu geçide doğru koşarlar ve engeli geçmeye çalışırken kamışlara çarparlardı. Daha sonra avcılar gelir ve yaralı saygaları bıçakla öldürürlerdi.

Avlanmak, Deşt-i Kıpçak göçebelerinin münferit bir işi değil, aksine çarvacılığın bir parçasıydı ve elbette bozkır halkının tabii ekonomisinde avın oldukça önemli bir yeri vardı. XIV. Yüzyıl yazarlarından el-Ömerî'ye göre, Kıpçak göçebeleri kesinlikle et satmaz ve satın almazlardı. El-Ömerî şöyle diyor: "Onların yiyeceklerinin büyük bir kısmı av eti, süt, iç yağ ve darıdan ibarettir. Eğer birinin atı yahut ineği veya koyunu zayıflarsa, onu kesip etinin bir kısmını komşularına ikram eder, diğer kısmını da ailesiyle birlikte yer. Komşular da at veya inekleri zayıfladığında onu keserek kendilerine ikramda bulunanlara et dağıtırlar. Dolayısıyla hiçbir zaman et sıkıntısı çekmezler. Bu gelenek onlar arasında öylesine kökleşmiştir ki, komşular arasında birbirine et hediye etmek neredeyse gelenek halini almıştır." XVIII. Yüzyıl gezginlerinden P. Pallace da aynı şekilde Hazar Denizi ve Aral Gölü civarında yaşayan bozkırlıların et sıkıntısı çekmediklerini kaydederek, "yaralı veya topal hayvanlarını keserler; bu yüzden etleri hayli boldur" demektedir. Yazar ayrıca, ziyafetler haricinde ihtiyaç olmadan hayvanları kesmenin sıra dışı bir olay olduğunu belirtmektedir.

Çeşitli el sanatları da Kazak ekonomisinde oldukça önemli bir yer tutuyordu. Bunların çoğu hayvancılık ürünlerinin işlenmesiyle ilgiliydi. Kazaklar, eskiden beri deri işlemeyi, keçe yapmayı, onları çeşitli renklere boyayıp, üzerine kabartma, aplikasyon ve desen işlemeyi biliyorlardı. İbn-i Ruzbihan'a göre, "Kazaklar olağanüstü desenlerle süslenmiş renkli keçe ve çok güzel ve narin kesme kemerler yaparlardı". İlk defa W. W. Barthold tarafından açıklanan XVI. Yüzyıl Osmanlı yazarı Seyfi Çelebi'deki bilgiler de, Kazaklar'da ev ve el sanatlarının çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ancak Barthold,

"Oçerki istorii semireçya" adlı eserinin dizgisini kontrol etme imkanına sahip olmadığından, bir takım hatalar yer almış ve kaynağın bazı yerleri çevirilmemiştir. Bu bilgiler çok önemli olduğu için, modern tarih-etnoğrafya araştırmacılarının çoğunun Barthold'un eserinde yer alan bu kısmından faydalandıklarını göz önünde bulundurarak, orijinali Leyden kütüphanesinde bulunan eserin mikrofilminden yapılan çeviriyi sunmakta fayda görüyoruz. "Onların (Kazaklar'ın) koyun, at ve develeri çoktur" diye yazmakta Seyfi Çelebi. "Evleri arabalarının üzerindedir. Kaftanları koyun derisindendir. Bunlar çeşitli renklere boyanmıştır ve atlas görünümüne sahiptir. Bu kaftan o kadar güzel ve narindir ki, Buhara'ya getirilerek atlas kaftanlarla aynı fiyata satılmaktadır. Yine onların koyun derisinden mâmül harika pelerinleri var. Kesinlikle su geçirmez ve nemi içeri almaz. Bu durum, oralarda yetişen ve deri işlemeciliğinde kullanılan bazı otların özelliklerinden kaynaklanmaktadır."

Sahip olduğu özellikleriyle XVI. Yüzyıl Osmanlı yazarını böylesine şaşırtan yumuşak deri pelerinlerin üretim teknolojisiyle ilgili bilgileri, 1769'da Yayık civarında göçebe halde yaşayan Kazaklar'ı ziyaret eden P. Pallace'da ve Aral Gölü civarındaki göçebelerle ilgili araştırmalarından dolayı "Kazak halkının Herodot'u" denilen Rus sınır araştırmalar heyeti görevlisi ve ilim âşığı A. Levşin'in eserinde buluyoruz. A. Levşin şöyle yazıyor: "*Daha* veya *caha* denilen giysi yapımında kullanılan koyun veya keçi derisi şöyle işleniyor. Önce yünler kırpılıp, üzerine ılık su sepelenir. Sonra rulo haline getirilerek ılık bir yere bırakılır ve üzerindeki kıl kökleri çürüyüp çıkıncaya kadar bekletilir. Daha sonra yün bıçakla kazınarak, deri açık havada kurutulur ve ekşimiş sütün içine konulur. Deri üç dört gün bu şekilde bekletilir. Arkasından süt içinden alınarak gölgede kurutulur; elle ovulur ve bu işlem yeterli yumuşaklık sağlanıncaya kadar tekrarlanır. En sonunda da ravent veya taş çayı, şap ve koyun yağından yapılan bir boya ile koyu sarı renge boyanır. Bu, lapa kıvamında bir maddedir. Bu kıvam iki üç gün boyunca derinin iki tarafına sürülerek kurutulur, sonra yine ovulur. Deri, bu sayede hem rutubet geçirmez, hem de renk atmadan kumaş gibi yıkanabilir."[5]

Keçe yapımı, post ve deri işleme, deriden giysi hazırlama gibi yoğun emek ve yorucu fizikî güç gerektiren bu gibi işler, göçebe toplu-

5 Levşin, A., *Opisaniye kirgiz-kazaçih ili kirgiz-kaysatskix ord i stepey*, Bl, 1-3, SPB, 1832, s. 210-211.

munda tamamıyla kadınların omuzlarına yüklenmişti. Kadınlar, ayrıca koyun ve keçi güder, çadırları kurup söker, hayvanları sağar, hayvancılık ürünlerini işler, yemek hazırlar, diğer ev işlerini becerir, bir de çocuk bakarlardı. Kısacası, göçebelerde kadınların ekonomiye katkısı, erkeklerinkinden çok daha fazlaydı. Günlük yaşamda kadın ile erkek arasındaki bu emek dengesizliğinin sebebi, göçebelerde hür erkeklerin ev işleri ve hayvancılık mahsulatının işlenmesi gibi meşgalelerle uğraşmalarının ayıp sayılması dolayısıyla, bunların tamamıyla kadınlara ve mümkün olduğunca kölelere yüklenmiş olmasıyla izah edilebilir. Ancak bu, erkeklerin kesinlikle hiçbir şey yapmadıkları anlamına gelmez. Aksine göçebe toplumlarda erkekler silah, at koşumları, eyer, araba ve ev yapar; kendilerine ve karılarına çizmeler diker, bazen sürülere bakar, atış talimleri yapar, hayvan ve kuş avlarlardı. Erkeklerin en büyük görevi aileyi ve mülkü korumak; gerektiğinde savaşmaya gitmekti.

Askerî geleneklerin göçebe hayatında büyük önemi vardı. Bozkırda en genel ve önemli görevlerden biri askerlikti. Zaten bozkır halkları aslında silahlı toplumlardı. XVI. Yüzyılda yaşayan İngiliz seyyah A. Jankinson, Aral Gölü civarındaki göçebelerin yanlarına yay, ok ve kılıçlarını almadan asla dışarı çıkmadıklarını kaydetmekte ve "av partisi veya şölen olması halinde dahi bu durum değişmezdi" demektedir. Silah taşımak, hür bir çarvacının sadece hakkı değil, aynı zamanda göreviydi. Örneğin halk kengeşlerinde silahsız erkeğin oy hakkı olmadığı gibi, küçükler de ona yer vermeyebilirlerdi.

Göçebe Kazaklar'ın daimi orduları yoktu; sadece gerektiğinde toplanan gönüllü boy ve kabile orduları vardı. Her bir boy veya kabilenin ordusu, münferit bir birlikti. Bu birliğin kumandanı, kabile reisiydi. Her birliğin kendi sancağı ve *uran* denilen savaşa çağrı nidası vardı. Genel ordu, belli miktardaki bu tür birliklerden oluşurdu. Ulusun başında bulunan han, aynı zamanda başkumandandı. Başkumandan, savaş sırasında bizzat ordunun başında gider, bütün zorluk ve tehlikeleri savaşçılarıyla paylaşırdı. Mesela Burunduk-han ve Kasım-han, savaş meydanında yaralanmışlar; Buydaş-han, cenk sırasında ölmüş ve hatta Tevekkül-han, 1598'de Şıbanlılar'a karşı giriştiği sefer sırasında aldığı yaralar yüzünden hayatını kaybetmiştir.

Birbirinden bağımsız kaynaklar, Kazaklar'ın han-ı büzürgünün umumi seferberlik sırasında 300-400 bin kişilik bir ordu toplama imkanına sahip olduğunu göstermektedirler. İbn-i Ruzbihan'ın be-

lirttiğine göre, Kazak han-ı büzürgü Burunduk, ulusun dört bir yanına "akın yapmak için atlanın" buyruğunu verince, "aynı saatte dörtyüzbin sadak (yani bahadır) gelirdi". Babür ise Burunduk'un halefi Kasım-han'ın ordusunu çağdaşlarının yaklaşık üçyüz bin kişi olarak saydığından bahsetmektedir. Elbette hiçbir Kazak hanının elinin altında asla bu kadar asker olmamıştır. Yine de İslamî kaynaklarda 300 bin rakamının sık sık zikredildiğini belirtmeliyiz. Örneğin Şeybânî-han'ın üçüncü Kazakistan seferine 300 bin kişilik bir orduyla gittiği anlatılmaktadır. Halbuki Şeybânî-han'ın hiçbir zaman böyle büyük bir orduya sahip olmadığı bilinmektedir. Buna benzer başka örnekler de verilebilir. Sanırım Orta Çağ Müslüman yazarları, şu veya bu kumandanın kalabalık bir orduya sahip olduğunu belirtmek istediklerinde, 300 bin rakamını kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Yani kanaatimce bu rakamı kalıp bir ifade olarak kabul etmek gerekecektir. Ancak, kaynaklarda verilen rakamları ciddi bir tahlile tabi tuttuğumuzda, Kazak hükümdarlarının süvari sayısının 30-50 bin kişi arasında değiştiğini görüyoruz. Sadece özel durumlarda, o da yapılacak sefer sıradan bir akın harekatı değilse, Kazak hanları komşu Kazak bölgelerinden takviye kuvvet isterlerdi. Mesela Binâî'ye göre Şeybânî-han tarafından mağlup edilen Sultan Mahmud, Burunduk-han'a müracaat ederek yardım istemiştir. Sultan Mahmud'un yardım talebini kabul eden Burunduk-han, ordusunun başında Süzek valiyetine doğru yola koyuldu. Süzek ve Kara-Kurum civarında tebaasından "süvari ve piyade" toplayarak, büyük bir orduyla Şeybânî-han'ın üzerine yürüdü. Bir başka kaynakta da Tevekkül-Han'ın 1598 Mâverâünnehir seferi sırasında, ordusunda Kazaklar'dan başka Taşkent ve Türkistan sultanlarıyla, Kırgız ve Kıpçaklar'ın yer aldığı kaydedilmektedir. Bu sefer sırasında Kazak ordusunun tamamı 90-100 bin kişiden ibaretti. Mahmud b. Velî de Kazak hanı Tursun-Muhammed Aştarhanî'nin 1627'de İmamkuli-han'ın üzerine yüzbin kişilik bir orduyla yürüdüğünü, 10 bin kişilik Kırgız ordusunun da bu rakama dahil olduğunu belirtmektedir.

Sözü edilen dönemde Kazaklar'ın temel silahları ok-yay ve kılıçtı. Bundan başka teber, saldırma, tek ağızlı aybalta, çift ağızlı aybalta ile at kılından örülü bir püskülle süslenen ve düşmanı eyerden düşürmek için kullanılan kancalı uzun mızrak da kullanılıyordu. Mesela Şeybânî dönemi kaynaklarında, savaşan sultanın göğsünde gök mavisi bir yelme, başında alt başlıklı parlak miğfer ve belinde bir kılıç olduğu anlatılmaktadır. Kazaklar, temel silahlarını kendileri yaparlardı. Oklar huş ağacından, yay kirişi koyun bağırsağından ve ok uçlarının muhafaza kabı ise koyun midesinden yapılırdı. Ateşli silahları azdı, ama iyi barut yapmayı, Ulu-Tav bölgesinden çıkardıkları kurşun ve bakır cevherini işlemesini biliyorlardı.

Göçebelerin savaş donanımının olmazsa olmazları *tuğ* veya *bunçuk* denilen bayraklardı. Bu tuğların asgari iki fonksiyonu vardı. Her şeyden önce kutsal birer semboldüler ve ayrıca savaş ve seferler sırasında ordu yönetiminin etkili araçlarıydılar. Her kabilenin, her ulus sultanının ve tabii ki hanın kendi tuğları vardı. Köklü geleneklere göre hanın en fazla dokuz tuğu olabilirdi. "Tokuz tuğluk han" sözüyle çok güçlü ve kudretli bir hükümdar kastedilirdi. Orta Çağ yazarlarına göre ilk Kazak hükümdarları "Tokuz tuğluk han"lardı. Tuğ, sadece bir iktidar sembolü değil, aynı zamanda kumandanın ve ordunun şan-ı şerefi, gururuydu. Kutsal devlet tuğu, barış zamanlarında itina ile korunur ve ancak savaş esnasında çıkarılırdı. Sefer sırasında bayraktarlık görevi sultan veya nüfuzlu biylerden birine tevdi edilirdi. Bayraktar, orduda başkumandandan sonra ikinci adamdı. Savaş sırasında askerin birinci hedefi, düşmanın sancağını ele geçirmekti. Dolayısıyla bayraktarın ölümü her zaman asker arasında paniğe yol açar; bayrağın düşmesi veya kaybolması ise, hezimet olarak değerlendirilirdi.

Mahmud b. Velî'nin "Bahr el-Esrâr"ında Kazak askeri sancağıyla ilgili olarak anlatılan bir hikayeyi, konumuz itibariyle bizi yakından ilgilendirdiği için, olduğu gibi nakletmeyi uygun bulduk: "Abdurraşid Yarkend sultanlığında bulunduğu (1533-1560) ve oğullarını devletin çeşitli bölgelerine yönetici olarak tayin ettiği zaman, Aksu hâkimi Abdullatif, Kazak, Kırgız ve Kalmaklar'a karşı akınlar düzenleyerek, halkın tüm malını mülkünü yağmalayıp, her tarafı yaktı yıktı. Onun bu davranışları sabır sınırını zorlayınca Kazaklar ve Kırgızlar birleşerek karşı saldırıya geçtiler. Fakat Abdullatif düşmanın birleşik ordusunu beşinci defa mağlup etti. Muzaffer bir şekilde geri dönerken, Buydaş-han kumandasındaki Kazaklar ve Kırgızlar onun peşine düştüler ve bir yerde yetişerek şiddetli bir saldırı gerçekleştirdiler. Abdullatif birkaç düşmanı fâni âleme gönderdiyse de, kendisi de düşmanlardan birinin attığı okla hayatını kaybetti. Ve onun için her şey bitti. Bu üzücü haber Abdurraşid-han'a ulaştığında:

Morali öyle bozuldu, öyle bir endişelendi ki,
Görenler "Hayat çırası sönmüş bunun" derdi.
Ferman verdi hemen: Bütün ordu sefere!
Çünkü felek, kana asla doymaz ki..

Uzatmayalım, Abdurraşid-han öyle hızlı bir yürüyüş gerçekleştirdi ki, Buydaş-sultan henüz Issık-Kul civarındayken, ordunun öncü birlikleri ona yetişti. Buydaş-sultan Yarkend ordusuna karşı koyacak güçte olmadığı için, sahip olduğu bütün mal ve hazinesini bırakarak, yüzünü firar vadisine çevirdi.

Han en gözde emîrlerini Buydaş'ın arkasından gönderdi ve kendisi de ordusuyla birlikte hızla ileri atıldı. Ara vermeden yirmi gün boyunca düşmanı takip etti (bu arada Kazak ve Kırgızlar dinlenmek için vakit dahi bulamadılar) ve Kılma-Kacıra civarında Buydaş-han'a yetişti. Savaşı kabul etmek zorunda kalan Kazak ve Kırgızlar, ellerini hayat eteğinden çektiler ve düşmanlar birbirlerine girdiler.

Kısacası, öfke ateşi o ülkede öyle bir parladı ki, kötü adamların hayat harmanları bu savaşta yanıp kül oldu. Aynı gün Yarkend sarayı ordusu dokuz tane Kazak sancağı ele geçirdi. Zelil bir hayat sürmesine izin verilmiş olan Buydaş-sultan ise, ordusunun kalıntılarıyla birlikte atının güçlü bacakları sayesinde ölümden kurtuldu. O günden sonra Kazaklar'da bunçuk ve tuğ kotarma âdeti ortadan kalktı. Hâlâ da da tuğlarının olmayışı onların alâmetlerindendir. Artık tuğsuz ordu toplamak onların âdeti oldu."

Göçebelerin askerî yaşantılarının bazı karakteristik özellikleri vardı. Hayvancılıkla uğraşan göçebeler, tarımla uğraşan komşularına umumiyetle sonbahar meralarından hücuma geçerlerdi. Bunun sebebi o mevsimde atların daha güçlü olması, büyük mesafeleri kısa zamanda katetmeleri ve tarımla uğraşanların da mahsullerini toplamış bulunmalarıydı. Ancak Kasım günü (halk takvmine göre 8 Kasım) geldiğinde artık ordular toplanıp sefere çıkılmazdı. Çünkü kaynakların ifadesiyle "bozkır sakinleri artık kışlaklarını düşünmek zorundaydılar."

Savaşa gidilirken, her asker en az iki savaş atıyla ve tam teçhizatlı olarak gelmek zorundaydı. Bozkırlı göçebe hafif süvariler çok hızlı hareket edebilirlerdi ve her an her yerde kısa sürece içinde saldırı için toplanabilirlerdi. Savaş hazırlıkları titizlikle yapılırdı. Atlar beslenir, yeleleri taranır; kılıç ve mızraklar bilenir; ok ve yaylar kontrol edilir ve savaş işaretleri hazırlanırdı. Askerler, savaşta binecekleri atlarına zırh giydirirler; silah arkadaşlarını düşmandan ayırdetmek için kollarına sancaklarıyla aynı renkte pazubentler bağlarlardı. Ve beklenen saat geldiğinde büyük bayrak dalgalandırılır, savaş düzenine giren ordu düşman üzerine yürürdü. ".. işte, düşman safları birbirine yaklaştı. İki tarafta atılan nağralar yeri göğü inletiyor. Önce şanlı bahadırlar 'er meydanına düşüp', birbirlerini yeke yek vuruşmaya davet ediyorlar.. " Birbirine karşı nefretle yoğurulmuş bu iki ordu eninde sonunda karşılıklı hücuma geçecek ve canlı olan herşey kılıçların ve uçuşan okların hedefi olacaktı. Şahit olanların anlattıklarına göre Deşt-i Kıpçak göçebeleri arasında "er meydanında hayata değer vermeyen, tehlikeden korkmayan, atılgın ve gözünü kırpmadan çarpışmaya girenler o kadar çoktur ki, onları gören yüreksizler bile coşup birer arslan kesilirler."[6]

Kaynaklarda Türk ve Moğol göçebe halklarının savaş usulleriyle ilgili pek çok bilgiye rastlanmaktadır. İşte bunlardan birkaç örnek. Komutan, eğer herhangi bir durumda süvarilerinin düşmanla at üzerinde savaşa girmesini uygun görmezse, bu durumda asker atından iner, hayvanın dizginini kemerine bağlar ve ok ve mızrak kullanarak düşmanın yolunu keserdi. Düşmanın âni bir saldırısı halinde, ordu saflarını tanzim etmenin mümkün olmadığı anlarda ise kanatlar birbirine birleştirilerek daire teşkil edilir; arkasından "Moğol geleneğine uygun olarak" daire içinde yine daire şeklinde dönerek savaşılırdı. Deşt-i Kıpçak göçebeleri saldırı sırasında, Bubür'ün tabiriyle *tulgama,* Abdulgaffar Kırımî'nin tabiriyle *tulgamış* denilen usule başvururlardı. Bu iki kelime, Türkçedeki *tulgamak* [dolamak] yani sarmak, çevirmek, dönmek, döndürmek fiilinden gelmektedir. Dolayısıyla *tulgama,* bir savaş yöntemi olarak dönüş, yan veya sırt darbesi anlamındadır. Tulgamayı hatıralarında Deşt-i Kıpçak göçebelerinin "büyük savaş taktiği" olarak gösteren Babür, onunla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Aşağıda 1501 yılında Babür'le Şeybânî-han arasında meydana gelen bir savaşın tasviri yer almaktadır. İki ordunun birbirine yaklaştığını anlatan Babür, şöyle devam ediyor: "Şeybânî-han'ın ordusunun sağ kanadı benim sol kanadımı yandan dolaşarak arkamıza girdi. O sırada ben ordumu onların üzerine çevirdim ve öncü birliklerimiz sağ cenahta kaldılar... Öncü birliklerimizin sağ cenahta kalması, ön cephemizin korumasız kalmasına yol açtı. Düş-

6 *Barbaro i Kontarini,* s. 146.

man askerleri artık önden ve arkadan bize saldırarak ok atmaya başladılar..." Deşt-i Kıpçak sakinlerinin her savaşta mutlaka tulgama usulüne başvurduklarını anlatan Babür, eserinin bir başka yerinde de değişik bir savaş taktiğinden bahsetmektedir. Buna göre beyler ve nökerler hep birlikte atların üzerinde hızla düşman üzerine atılır ve ok atarak karşı tarafı durdururlar; daha sonra da dizginleri serbest bırakarak dağınık vaziyete geri dönerlerdi.

Askerî kahramanlığa çok değer verilirdi. Diğerlerinden daha çok "kan döken ve baş kesen" biri, göçebe devletinde herkes tarafından saygı görürdü. Askerlerin savaş sırasında sergiledikleri şahsî cesaretleri ve uyguladıkları savaş taktiklerini taltif için *batır* (bahadur, bagatur) ünvanı verilirdi. XV. Yüzyıla ait bir kaynakta, savaş sırasında birçok çarpışmada büyük kahramanlıklar sergileyen askerlere "tolubatır" (tolubahadur) ünvanı verilirdi. Bu kelime "tam savaşçı" anlamındaydı. *Batır* kelimesi, ünvan olarak cesur savaşçının adına ilave edilirdi. Göçebe toplumunun her hür üyesi, yani gerek sıradan bir er ve gerekse asil bir prens, sergilediği özel yeteneklerine göre bu şeref ünvanını alabilirdi. Mesela Kazak hanı Tevke'nin tamgasından, onun bu ünvana sahip olduğunu anlıyoruz. *Akın* denilen bozkır ozanları da batırlar için kahramanlık şarkıları bestelerlerdi.

Netice itibariyle hayvancılık, Kazaklar'ın temel zenginlik kaynağı, en sevdikleri uğraşlarıydı. Bu uğraş, sürekli göç ve hayvanların mevsimlere göre meradan meraya, uzak mesafelere kadar sürülmesiyle sıkı sıkıya bağlantılıydı. Dolayısıyla göçebe hayatı oldukça ağırdı ve 12 yıllık otlatma sırasında hayvanların korunması ve çoğaltılması için yoğun emek gerektiriyordu. Buna rağmen göçebe Kazaklar, kendi hayatlarının, evlerine, mahallelerine ve tarlalarına hapsedilmiş şehirlilerin ve ziraatçıların hayatlarından daha iyi olduğundan emindiler. İbn-i Ruzbihan, bu özel yaklaşımı 1509 yılında şu sözlerle çok güzel bir şekilde ifade etmiştir: "Şimdi onlar (Kazaklar–T. S.) Özbekler'in neşeli, müreffeh ve naz-ı nimetlerle dolu hayatları hakkında bir şey bilmiyorlar. Onlar, sürdürdükleri sert ve vahşi hayatı, rahatlık ve refah olarak görüyorlar. Özbekler'i ise tarla ve evlerinin duvarları arasına sıkışan onursuz insanlar sanıyorlar. Onlar, mahrumiyetlerle dolu kendi hayatlarının dışında daha insanca ve müreffeh bir hayat olabileceğini kabul etmiyorlar."

3. Sosyal Gruplar

Kazak toplumu, hanlık döneminde biri *ak-süyek* (ak kemik), diğeri *kara-süyek* (kara kemik) olmak üzere birbirine tamamıyla zıt iki sosyal gruptan oluşmuştu. Ancak bu iki grup arasındaki farklılık, ekonomik yönden değil, siyasî ve hukukî yöndendi. Sadece sultan denilen Çingizîler ve Hz. Peygamber'in ashabının torunları sayılan *hocalar*, *ak-süyek* zümresine mensuptular.* Toplumun bunlar dışında kalan tüm fertleri *kara-süyek* idiler. Toplumun tabaka işaretlerine göre gruplara ayrılması ve bu işaretlere göre farklı hukuk normlarının uygulanması prensibi, her zaman sıkı bir şekilde gözetilmiştir. Aşağıda ak-süyek ve kara-süyek sosyal gruplarının genel olarak toplum içindeki siyasî statülerini belirleyen etno-tarihsel verileri inceleyeceğiz.

Kazak sultanları, aristokrat kesimi teşkil ediyorlardı ve bizim üzerinde durduğumuz dönemde toplumun en nüfuzlu siyasî gücü idiler. Zaten sultan kelimesi de üst düzey iktidarın genel durumunu gözler önüne sermektedir ve *hâkimiyet, üstünlük*, ayrıca *iktidar* ve *hükûmet* anlamına gelmektedir. Bu terim, en erken X. Yüzyılın ortalarından itibaren iktidarın temsilcisi olan hükümdar için kullanılmaya başlanmıştır. Önce Selçuklular bu kelimeyi resmi olarak kullanmaya ve darbettikleri para üzerine hakketmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda da hükümdara sultan denilirdi, fakat orada bu kelime sadece padişah için değil, Osmanlı hanedanı üyeleri olan tüm prens ve prensesler için kullanılırdı. Orta Asya ve Kazakistan'da ise göçebe Özbekler döneminden itibaren (XIV. Yüzyıl) Çingis-han'dan sonraki tüm hanedan üyeleri tarafından ünvan olarak kullanılmıştır.

---

* Bu yapı Özbekistan'da biraz farklıdır. Orada da hocalar olmasına rağmen, onlara genelde Arap denilir. Ancak Özbekistan'da ak süyek, kara süyekten çok "Taze Özbek" ve "Özbek" kelimeleri kullanılırdı. Bu tanımlama Şeybanîler döneminde başlamış ve 1917 Bolşevik devrimine kadar da sürmüştür. Taze Özbek kelimesi -ki Z. Velidi Togan onu uruklu Özbek tabiriyle karşılamaktadır, - Şeybanî hanla birlikte gelen Deşt-i Kıpçak göçebe Özbekleri ve Altın Orda bakiyelerini gösterirdi. Bunlar kendilerini yerli Türk halktan ayırarak, onlara sadece Özbek adını verdiler. Ancak taze Özbekler, kesinlikle Özbeklerden yani yerli Türk ahaliden kız alıp vermezlerdi. Deştî Özbekler'in yerli ahaliye karşı kullandığı bir diğer tabir de "Kara Çapan"dı. Bu kelime halen kullanılır. Özellikle Rus istilacılar tarafından çok fazla kullanılmıştır.(çev.)

Orta Asya'da sultan kelimesinin yanı sıra Çingis-han ahfadından iktidara gelemeyen erkek torunlar için *oğlan* veya *töre* terimleri de kullanılıyordu. Bunlardan töre, sadece sultanlar için değil, umumiyetle soylu kişiler ve üst düzey memur ve hâkimler için de kullanılıyordu.

Çingizîler'in çocukları doğuştan aldıkları sultan ünvanıyla birlikte, ekonomik şartlara, ahlak, zeka ve fizikî özelliklere bakılmaksızın bu sosyal grubun sahip olduğu tüm hakları elde ederlerdi. Tahta çıkma hakkı sadece Çingizilerindi. İktidar hakkı, bir noktada onlara güya doğuştan verilmişti. Bu hak, mevcut etnik durum ve devlet sınırlarına bağlı değildi. Çingis ahfadından olan herkes, hangi Çingizî koluna mensup olduğuna bakılmaksızın, Moğol İmparatorluğu geleneklerinin bir şekilde uygulandığı her yerde han ünvanına talip olabilirdi. Dolayısıyla, mesela Kazak uluslarına mensup Çingizîler, Karakalpak veya Kırgız hanı, yahut yedek Buhara ve Hiva hanları olabilirlerdi. Bu arada sultanların Kazak veya Özbek olmadığını, kendilerini Türk-Moğol kavimlerinden herhangi birine mensup görmediklerini ve kuşaklara bölünmediklerini belirtmemiz gerekiyor. Aksine onlar kendilerini doğuştan Çingizî olarak görüyorlardı ve bu yüzden Çingis-han'ın torunları olarak doğuştan tahta geçme hakkına sahiptiler. Çingizîler'in sadece genealojik hakka istinat eden siyasî iktidarları, hiçbir millî anlam içermiyordu.

Kazak ulusları sultanları her yıl toplanan *kurultay*'a gelerek devlet yönetimine iştirak ederlerdi. Kazak toplumun bütün kesim ve tabakalarının meseleleri kurultayda görüşülürdü. Nitekim "Ceti Cargı"nın bir maddesinde de "Han, tüm sultan, kabile ve boy beyleri sonbaharda bozkırın ortasında bir araya gelip, halkın meselelerini görüşsünler" denilmekteydi.

Kazaklar, bozkır devlet geleneğini korudukları için Çingis-han ahfadının sabit haklarına itirazda bulunmuyorlardı ve dolayısıyla her sultan bu haktan yararlanarak kendisine bir ulus edinmişti. İbn-i Kuzbihan, XVI. Yüzyıl Kazak idarî ve siyasî yapısını anlatırken, her ulusun başında kendi tebaasıyla birlikte belli bir bölgede, "eski bir yurt"da kalan bir sultanın bulunduğunu kaydetmektedir. Sultanlar, ulus üzerindeki egemenlikleri sayesinde, hem tebaasını askerî ve siyasî yönden idare etme, hem de meraları ve su kaynaklarını fiilen kullanma hakkına sahiptiler.

Görüldüğü gibi sultanların egemenliğinin siyasî ve bölgesel bir anlamı vardı; ancak, her sultan, geleneklere uygun olarak, sahip olduğu iktidarı kendisini başa getiren boya borçlu olduğunu biliyordu. Hiçbir sultanın, kendi boyunun hâkimiyet alanı dışında herhangi bir mahallî veya siyasî egemenliği yoktu. Her ulusun sultanı, öncelikle ulusu idare etme ve ordusunun başında bulunma hakkına sahipti. Ulus toprakları onun mirası değildi; çünkü o zamanki siyasî anlayışa göre tüm toprakların sahibi, iktidarı elde tutan boy idi. Yani topraklar, tüm Çingizî soyunun mülküydü. Bununla birlikte iktidarın başında olan kişi, elinin altında bulunan toprakları istediği gibi kullanma, genişletme ve daraltma hakkına, birininin elinden alıp bir başkasına verme yetkisine sahipti.

Çingizîler, sahip oldukları nesep itibariyle toplumun diğer üyelerine nazaran uygulamada bulunan kanunlar nezdinde imtiyazlı hukuk ve mevkiye sahiptiler. Dolayısıyla, toplumun farklı kesimlerine mensup insanlar, işledikleri aynı suçlar ve maruz kaldıkları hakaretler veya tahkirleri için farklı cezalara çarptırılırlardı. Nitekim "Ceti Cargı"da da "Sultan veya hocayı öldüren kişi, onun akrabalarına yedi kişilik kun öder. Bunları sözlü olarak tahkir etmenin cezası 9 hayvandır. Dayağın bedeli ise 27 hayvandır" denilmektedir. Toplumun farklı kesimleri farklı yükümlülükler taşıdıkları için, sultan ve hocaların yükümlülükleri de farklıydı. Dolayısıyla sultanların savaş zamanı dışında hiçbir yükümlülükleri yoktu. Ayrıca Kazak sultanlarının *arkar* denilen ayrı bir uranları vardı ki, kara süyek tabakasına mensup olanlar bunu kullanamazlardı.

Sultanların başka bir ayrıcalığı da cismanî cezalardan muaf olmaları ve biyler tarafından yargılanmamalarıydı. Onları ancak han-ı büzürg veya Çingizîler yargılayabilirlerdi. Sıradan insanlar onlara adlarıyla hitap edemezler; onun yerine *taksir* (efendi, sahip) kelimesini kullanırlardı. Bir kişi sultanla karşılaşırsa, hemen atından inip, diz üstü çökmek ve selam vermek zorundaydı. Buna cevaben de sultan onun omuzuna elini koyardı. Çadır veya otağ içinde de benzeri ayrıcalıklar vardı. Beyaz keçe üzerinde oturmak sultanların belirgin özelliklerindendi. Kengeşlerde veya bayram günlerinde ancak ak süyekler beyaz keçe üzerinde oturabilirlerdi. Eğer sıradan bir Kazak kendisine sultan ünvanı almaya kalkışırsa, 15-30 kamçı cezasıyla cezalandırılırdı. Kara süyeke mensup bir kişi kendini sultan diye göstererek bir sultanın kızı veya akrabasıyla evlenirse, tam *kun*, yani hür

bir erkeği öldürme fiili için ödenen *kun* miktarında ceza ödemek zorundaydı.

Ak-süyek denilen aristokratik kesimin aksine hanlığın tebaasına *kara-süyek* (kara kemik) denirdi. Sultan ve hocaların haricindeki basit halkın çeşitli grupları için farklı kelimeler kullanılırdı: *karaçu* (*karaci*), *karakişi*, *kul-kutanı*, *şarua*, *pukara* (*buhara*). *Buhara* (pukara) kelimesinin Buhara şehrinin adıyla hiç bir alakası yoktur. Bu kelime, Arapçadaki *fukara** (fakir kelimesinin çoğulu) sözcüğünden geliyor.

Kaynaklardaki bilgilere göre *karaçu*, özlük ve mülkiyet hakkına sahip hür kişi demektir. Fert olarak özgür bir göçebe, mülkiyetinde bulunan malları istediği gibi vasiyet edebilir, şahitlik yapabilirdi vs. Toplumun farklı kesimleri kanunlar nazarında farklı sosyal ve hukukî haklara sahip olmalarına rağmen, sıradan bir göçebenin öldürülmesi halinde ceza uygulanırdı. Bununla birlikte özlük ve mülkiyet hakkına sahip bir karaçunun bu hakları devlet organları tarafından değil, kabile üyelerinin oybirliğiyle sağlanırdı. Devletin temsilcisi durumundaki biy, öldürülen birinin kısas hakkını veya soyguna uğrayan birinin baranta hakkını kullanmasını temin etmekle yükümlüydü. Böylece her bir birey, kendi boyunun bir üyesi olarak kişilik hakkına sahipti ve sadece boy hukukî bir birimdi. Dolayısıyla göçebe hayat tarzına has bu hukuk sisteminin dışına çıkan, yani mensup olduğu boy tarafından dışlanan bir kişi, tamamen savunmasız ve kanun dışı idi.

Kara süyek tabakasına mensup insanlar, aristokrat kesimden farklı olarak ayrı kabile ve boylara bölünmüşlerdi. XVII. Yüzyıldan itibaren tüm Kazak kabileleri *ulu cüz*, *orta cüz* ve *kişi* (küçük) *cüz* olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Devrim öncesi döneme ait araştırmalarda cüz kelimesinin yerine çok eskilerden beri Rusçaya da girmiş bulunan *orda* kelimesi kullanılmaktaydı.

Burada cüz konusunun açılması tesadüfî değildir. Kazak Hanlığı'nın sosyal yapısının temel prensibi, boy-kabile hiyerarşisiydi. Dolayısıyla, ister soylu bir biy veya isterse sıradan bir göçebe olsun, *kara süyek* zümresine mensup bir birey, boy ve kabilesinin sahip olduğu imtiyazlarla sınırlıydı. Üç cüzün varlığı da Kazak toplumunu derinlemesine sınıflara ayrılmış bir cemiyet haline getirmişti. Hem bizzat cüzler arasında, hem de onları teşkil eden boylar arasında kıdem esası göz önünde bulundurulurdu. Bu kıdem hakkı doğrudan tespit edilirdi. Yani ulu cüze giren bir boyun en alt kolu, orta cüzün en üst boyundan üstündü. Etnografik gözlemlere göre kıdem: 1) Savaş düzenindeki yerin belirlenmesinde; 2) Savaş ganimetinin taksiminde; 3) Eve [otağa] girildiğinde ve oturma sırasında; 4) Açılış törenlerinde; 5) Misafirlikte ve ziyafetlerde ikram edilen yemeklerin kalitesinin tayininde gözetilirdi.

* Fukara kelimesi Arapça olmakla birlikte hiçbir zaman fakir anlamında kullanılmaz. Özellikle Türkistan'ın merkezi kesimini teşkil eden Özbekistan'da çok eskilerden beri fukara kelimesi, vatandaş ve halk anlamında kullanılmıştır. Nitekim bugün Özbek vatandaşların pasaportlarında "Uyruğu: Özbekistan Fukarası" diye yazılıdır. (çev).

Kazak toplumunda insanlar, elbette malî durumlarına göre de sınıflandırılırdı. Zenginler (*bay*) ve fakirler (*kedey*) vardı. İbn-i Ruzbihan'ın ifadesiyle, çok hayvana ve araba evler de dahil olmak üzere büyük miktarda menkule sahip "nüfuzlu zengine" *bay* denirdi. O zamanlar zenginlikle iktidar birbirinden ayrı düşünülemezdi. Muhammed Şeybânî-han'ın ifadesiyle "bozkır insanları, kısa süre içinde koyun besleyerek büyük servete sahip olmak ve küçük baş hayvanlar yetiştirerek bu alabildiğine geniş bozkırda büyük varlık elde etmek için çok emek veriyor va çaba sarfediyorlardı". En zengin Kazaklar'ın onlarca araba evleri; yüzlerce deve, onbinlerce koyunları vardı. Yılkılarında 15, 18 ve hatta 26 bin baş at vardı. Hayvancılar arasında zenginlik iftihar vesilesiydi. A. Levşin şöyle anlatıyor: "Bir defasında 8000 baş atı olan birine, neden her yıl atlarının bir kısmını satmadığını sorduğumda bana şu cevabı verdi: 'Mutluluğumu neden satayım? Paraya ihtiyacım yok. Parayı bir sandığa koysam, onu kimse görmez. Halbuki atlarım bozkırda dolaşırken onları herkes görüyor; herkes onların bana ait olduğunu, benim zengin olduğumu biliyor'".[7]

Baylar, göçebe Kazak toplumunun oldukça büyük kesimini oluşturmaktaydı. Fakat burada bayların ayrı bir sınıf teşkil etmediklerini vurgulamak gerekiyor. Çünkü gerek sultan, gerek biyler ve gerekse sıradan göçebeler arasında baylar vardı. Başka bir deyimle baylar, gayri mütecanis bir kesimdi. Zenginlik ve maddî refah, kesinlikle onlara büyük avantaj sağlıyor ve toplumdaki prestijlerini belirliyordu. Buna rağmen bazı siyasî haklar, zenginliğe bağlı değildi. Bazı

7 Levşin, A., *Opisaniye kirgiz-kazaçih ili kirgiz-kaysatskix ord i stepey*, Bl, 1-3, SPB, 1832, bl. 3, s. 83-84.

bayların toplum içindeki ağırlığı, mensup oldukları sınıfın durumuna bağlıydı. Mesela bir sultan ekonomik olarak yoksul olabilirdi, fakat kanunun bu sosyal gruba sağladığı bütün hak ve ayrıcalıklara sahipti.

Kara-süyek sosyal grubundan sadece kabile ve boy reisleri olan *biy*ler özel haklara sahiptiler. *Biy* kelimesi, daha eski *bek* kelimesinin değişik bir şeklidir. Bu kelimeye XV.Yüzyıla kadar olan kaynaklarda rastlanmıyor. Türkçedeki bek kelimesinin Moğolcadaki karşılığı *noyon* ve Arapça-Farsçadaki karşılığı *emîr*dir.

Biylerin (beklerin) nüfuzu, hem boylarının nüfus ve gücüne, hem de köklerinin kadimiyet ve kıdemine bağlıydı. Kazak ulus biyleri, bazı özel haklara sahiptiler. Biyler, (hanın dışında) kendi boylarında tüm adlî, idarî ve askerî yetkileri ellerinde tutuyorlardı. Bu iktidar ve yetkiler, biylere belli bir siyasî ağırlık kazandırıyordu. Sultanlarla birlikte devlet işlerinin idaresine iştirak eder, yıllık "halk kengeşleri"ne onlarla birlikte giderlerdi. En nüfuzlu boy reisleri, han nezdindeki "biyler kurulu"na dahildiler. Hanlık idare organının önemli bir unsuru olan biyler, komutan, yönetici, hakem ve bozkır aristokrasi temsilciliği gibi en az dört görevi deruhte ederlerdi. Biyler, tüm yönetim fonksiyonlarını fiilen deruhte ettikleri için kadim geçmişin mirasçısıydılar. Gerçekten de Deşt-i Kıpçak biyleri, Çingizîler'den daha eskidirler. Ve biyler, "gayr-ı millî" tabakayı temsil eden Çingizîler'in aksine, "millî" aristokrasiyi, kara süyek grubunun elit tabakasını oluşturuyorlardı.

Kazaklar arasında aristokratlar, kara süyek, bay ve fukara, ama bununla birlikte özgür olanlar dışında, göçebe toplumunun muayyen bir kesimini teşkil eden, fakat şahsen hür olmayan erkek (kul) ve kadın (kün) köleler de vardı. Savaş esirleri, satın alınan köleler ve borçlarını ödeyemiyenler köle olurlardı. Köleler, hukukî açıdan toplumun en az hakka sahip kesimiydi. Kölelik, insanı insan haklarından mahrum kılar, onu bir eşya ve evcil hayvanla aynı duruma sokardı. Köle, şahitlik yapamaz; kendisine son derece acımasız davransa dahi efendisinden şikayetçi olamazdı. İşledikleri bir suçtan dolayı sorumluluk taşımazlardı. Çünkü onun suçunden efendisi sorumluydu ve eğer köle birine herhangi bir zarar vermişse bunu efendisi tazmin etmek zorundaydı. Kölelerin cezalandırılması veya yargılanması meselesi biylerin elinde değildi. Aksine ona nasıl bir ceza vereceğini bizzat sahibi kararlaştırırdı. Köleleri toplumun diğer kesimlerinden ayıran yönleri, sahiplerine şahsî bağlılıklarıydı. Bu, tam bir bağlılıktı. "Ceti Cargı"nın 16. maddesine göre efendi, kölesini öldürme ve öldürmeme hakkına sahipti. Hür insanın şahsî mülkü sayılan köle, verdiği hizmetler karşılığında ondan yiyecek ve giyecek alırdı.

Görüldüğü gibi Kazak toplumun hanlık dönemindeki yapısı, birbirine sıkı, ama farklı şekillerde bağlı, hiyerarşik düzene tabi sosyal grup ve tabakalardan müteşekkil idi. Sosyal hiyerarşinin en üst tabakasını sultan ve hocalar oluşturuyorlardı. Onun bir basamak aşağısında ise Çingis soyuna mensup olmayan kabile ve boy asilzâdeleri bulunuyordu. Bu sosyal merdivenin en alt basamağında sıradan göçebeler yer alıyordu. Köleler, tabii ki ayrı bir gruptu. Bu sosyal hiyerarşinin en tepesinde ise han ünvanı taşıyan kişi bulunuyordu. Sultanlar arasında ancak biri han ilan edilebilirdi. Mevcut geleneğe göre de ancak bir boyun en büyüğü han olabilirdi. Örneğin hanın kardeşi, hanın kendi çocuklarından, dolayısıyla öz yeğenlerinden daha üstün sayılırdı. Bununla birlikte bu düzenin sık sık ihlal edildiği de oluyor ve iktidar doğrudan babadan oğula geçiyordu. Ancak, bazen bu sistem de uygulanmaz; tahtın kime geçeceği konusunda kesin bir kanun olmadığı için, sultanlar arasında han-ı büzürg makamı için iç savaşlar başlar ve bu olaylar her hanın ölümünden sonra tekrarlanırdı. Kazak Hanlığı tarihinde Kasım-han, Tahir-han, Şigay-han ve İşim-han öldükten sonra böyle kargaşalar yaşanmıştır. Bundan başka, bazen henüz han iktidardayken güçlü sultanlardan han ünvanı alanlar da çıkardı. Bu yüzdendir ki Kazak uluslarındaki durumu iyi bilen yazarlar, bunlardan bahsederken "şu anda han-ı büzürg olan.." veya "Deşt-i Kıpçak'ın en önde gelenlerinden..." ibarelerini kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Kimi zaman şecere geleneği ve veraset nizamı bir yana bırakılarak, iktidarın hanedanın en üst kolundan en alt koluna geçtiği de olurdu.

Malumdur ki her normal insanın hayatında biri doğum, diğeri ölüm tarihi olmak üzere iki önemli tarih vardır. Halbuki hanların hayatında tahta çıkış ve tahttan iniş tarihi olmak üzere iki tarih önemlidir. Bunlar, ülkenin kaderinde önemli tarihlerdir. Ne yazık ki Kazak Hanlığı tarihinde, Çingis hanedanına mensup pek çok temsilcinin iktidar tarihleri tam olarak bilinmiyor. Bu yüzden biz, elinizdeki bu kitapta hanlardan bahsederken "en erken", "en geç", "takriben", "şu veya bu yıllar arasında.." gibi ibareler kullanmak zorunda kaldık.

Yeni bir han tahta çıkarken, mutlaka eski gelenekler uygulanıyordu. Han ilan edilecek sultan, önce soyunun asaletini, temiz niyet sahibi olduğunu ifade eden beyaz bir keçe üzerine oturtulur. Sonra hanlığın en nüfuzlu sultan ve biyleri keçenin köşelerinden tutarak yukarı kotarırlar ve "Han! Han! Han!" diye bağırırlar. Hanın oturduğu keçe yere bırakılır bırakılmaz, yaklaşan kalabalık tarafından tekrar tekrar havaya kotarılır. Bunu güya taht vazifesini gören keçenin parçalanarak herkesin hatıra olarak bir parça kapmaya çalışması izler. Titizlikle ve muntazam şekilde uygulanan bu tören, birkaç gün süren mutantan bir ziyafetle sona erer.

Orta Çağ kaynaklarında hanın sahip olması gereken ana karakterle ilgili olarak "bir ananın çocuklarını düşündüğü gibi tebaasını düşünmeli; tebaa da onu 'öz babası' gibi görmeli ve ona candan itaat etmelidir" denilmektedir. Daha somut belirtmek gerekirse, hanın belli hak ve görevleri vardı. Bunları şu beş maddede toplayabiliriz:

1. Han, iktidar boyunun reisi ve tüm Kazak kabilelerinin âli süzereni olarak, hanlığın tüm topraklarını, farklı uluslara ait bütün araziyi kullanma hakkına sahipti. Bu hak, ülkeyi dış düşmanlara karşı savunmanın hanın temel görevi olmasından ileri gelmekteydi.

2. Han, ordunun baş komutanı olarak savaş ilan etmek ve barış yapmak hakkına sahipti.

3. Han, devletin dış politikasını belirtmekle yükümlü olduğu için, yabancı devletlerle görüşme yapma hakkına sahipti.

4. En üst yargıç yetkisine sahip olan han, tebaasından birinin öldürülmesine veya yaşamasına karar verme hakkına sahipti. Üzerinde durduğumuz "Ceti Cargı"da hanın bu yetki ve görevi, net bir şekilde belirtilmiştir.

5. Han, mevcut sosyal yapıyı ve düzeni korumakla yükümlü olması hasebiyle, kanun vâzetme ve toplumun tüm üyeleri için geçerli zecrî hükümler verme hakkına sahipti.

Kaynaklar, bozkır hükümdarının etrafında her zaman yardımcı, vezir (müşavir) ve komutanlardan ibaret bir mev[illegible]den başka, bizzat hanı, ailesini ve mülkünü koruyan muhafazlar, günlük hizmetini gören hizmetkârlar bulunduğunu belirtmektedirler. Buna karşılık hanların saraylarının olup olmadığı ve Kazak hanlarının XVII. Yüzyıla kadar daimi bir ikametgâhlarının bulunup bulunmadığı ko-

nusunda herhangi bir bilgi yok. Kazak hanları, en azından XV-XVI. Yüzyıla kadar idarî işleri, eski zamanlarda olduğu gibi, obalarıyla birlikte bozkırda göçebe halde dolaşırlarken ifa ediyorlardı. Örneğin I. Schiltberger, henüz XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ı anlatırken şöyle diyordu: "Kaydetmek gerekir ki, bu ülkede kıral ve devlet ricali, karıları, çocukları ve sürüleriyle birlikte yaz kış göçebe halde yaşamaktadırlar. Sahip oldukları her şeyi yanlarına alarak bir meradan diğerine geçiyorlar."[8] Kazak hanlarının XVI. Yüzyılda kelimenin düz anlamıyla at sırtından inmeden bir meradan diğerine gitmeleri, Muhammed Haydar Duglat'ın şu kaydından da anlaşılmaktadır: "Kasım-han'ın hatunu artık yaşlandığı, bozkırda yaşayacak gücü kalmadığı konusunda Tahir-han'a sızlandı ve 'Kalan ömrümü, oradan oraya dolaşmadan, şehirde rahat içinde geçirmek için beni yeğenim Sultan Said-han'ın yanına götürmeni istiyorum' dedi."

Han, o zamanki tebaanın büyük kesimi göçebe hayatı sürmesi sebebiyle, baş yargıç ve hâmi-i devlet olarak, ulusları sürekli dolaşmak zorundaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kazak Hanlığı'nın ekonomisi temel olarak hayvancılığa dayalıydı. Dolayısıyla halk, yıllık vergisini tabii şeylerle öderdi. Bu durumda han, vergiyi tebaasından tabii ürünlerle tahsil ettiği için, en azından kendi sürülerini kontrol etmek, onları çoğaltmak için de ulusları ziyaret etmek zorundaydı. Fiilî bir merkez olmadığı için, toplanan ürünleri oraya taşımak da mümkün değildi. Nitekim göçebe Özbek hanı Şeybânî'nin "Mihman-nâme-i Buhara" müellifi İbn-i Ruzbihan'la yaptığı bir sohbet sırasında söylediği "Bizim başkentimiz eyerimizdir" şeklindeki sözü bu gerçeğe işaret etmektedir.

Fakat zamanla durum değişti. Takriben XVI.-XVII.Yüzyılda Kazak hükümdarlarının eline geçen Taşkent ile Türkistan ve civarları yüz elli yıl boyunca onların hâkimiyetinde kaldı. Buralar, XVII.-XVIII.Yüzyılın ilk yarısında da Kazak hanlarının ikametgâhı ve hanlığın siyasî merkezleriydi. Oralarda hanların "özel sarayları" vardı. Ordalarıyla bozkıra göçettikleri zaman ise başkent "amcaların" idaresine tevdi edilirdi.

Kısacası han ünvanı alan sultan, gerek iktidardaki ak süyek boyun ve gerekse hanlığın bütün tebaasının (kara süyek) başı idi. Bununla birlikte bozkır hanının iktidarı, Avrupalıların iktidar anlayı-

8 Schiltberger, *Puteşestviya Ivana Şiltbergera po Yevrope, Azii i Afrike ...*, s. 55.

şından farklıydı. Çünkü bozkırda iktidar, genel olarak devlet içindeki diğer güçlerle paylaşılmayacak kadar sınırsız değildi. Kazak Hanlığı'nda bunun tek istisnası, 1518'de ölen Kasım-han dönemidir. Babür'e göre Kasım-han, tebaasına karşı oldukça katıydı ve Kazak uluslarını sıkı denetim altında tutan başka bir han olmamıştı. Hatta tam aksine, hanın siyasî iktidarı gittikçe zayıflıyordu. Örneğin, 1694-95 yıllarında Türkistan şehrini ziyaret eden Rus sefiri V. Koybakoff "Kazaklar kafalarına estiği gibi yaşıyorlar; Tevke-han'ın buyruklarına pek aldırış etmiyorlar" demektedir. Halbuki Tevke-han, son derece güçlü bir hükümdar ve üç Kazak cüzünü idare eden son Kazak hanıydı. Onun 1718'de ölümünden sonra bütün cüzlerde şecereleri karanlık birçok han ortaya çıkmıştır. Cüzlerin bağımsız hanlıklara dönüşmesi de o sırada gerçekleşmiştir, ama hanların özel adları yoktu ve sadece Ulu Cüz hanı, Orta Cüz hanı ve Kişi Cüz hanı denilirdi.

Böylece Kazak Hanlığı tarihi kapanmış, Kazak hanlıkları dönemi başlamıştı.

KAYNAKÇA

Rus Dilinde

Абаев В. И., Скифо-европейские изоглоссы. М., 1965.

Абу-л Гази, Histoire des Mongols et des Tartares par Aboul-Ghazi Bahadour Khan, publiée par Le Baron Desmaisons, t. 1. Texte. St-Petersbourg, 1871.

Авеста. Избранные гимны. Перевод И. М. Стеблина-Каменского. Душанбе, 1990.

Агаджанов С. Г., Государство Селджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М., 1991.

Акимушкин О. Ф., К вопросу о внешнеполитичесских связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х годах XVI в.- 60-х годах XVII в. Палестинский сборник, вып. 21, Л., 1970.

Акишев К. А., Кушаев Г. А., Древняя культура саков и усуней долины р. Или. Алма-Ата, 1963.

Акишев К. А., Курган Иссык. Исскусство саков Казахстана. М., 1978.

Акишев А. К., Искусство и митология саков. Алма-Ата, 1984.

Алексеев В. П., В поисках предков. Антропология и история. М., 1972.

Аммиан Марцеллин., История в кн. В.В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб, 1906.

Арриан. Поход Александра. М-Л., 1962.

Ахинжанов С. М., Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989.

Бабар-нама. The Babar-Nama (facs-simile). Ed. by A. S. Beredige, London, 1905 ("E.J.W. Gibb Memorial" ser., vol. I)

Бабер-намэ, или Записки Султана Бабера. Изданы в подлинном техте X. И (льминским). Казань, 1857.

Байпаков К. М., Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986.

Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Л., 1971.
Бартольд, I-IX. Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том 1-9. М., 1963-1977.
Бертельс А. Е., Насири Хосров и исмаилизм. М., 1959.
Бертельс Е. Э., К вопросу о традиции в греоическом эпосе тюркских народов. Советское востоковедение. Т. 4, 1947, сс. 73-79
Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в древниые времена. Т 1-3. М-Л., 1950.
Бойс М., Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1987.
Большаков О. Г., К истории Таласской битвы (751 г). Страны и народы Востока, 1980, вып. 22, кн. 2.
Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1985.
Вельяминов-Зернов В. В., Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 1-3, СПб, 1863-1866.
Воскресенская летопись. Полное собрание русских летописей, Т. 8, СПб, 1859.
Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. 1-2, Тбилиси, 1984.
Гардизи. Зайн ал-ахбар (извлечения) в кн. В. В. Бартольд. Сочинения, Т. VIII, М., 1973, сс. 23-62.
Геродот, по изданию: А. И. Добатур, Д. П. Каллистов, И. А. Шишова. Народы нашей страны в Истории Геродота. М., 1982.
Грантовский Э. А., О восточноиранских племенах кушанского ареала. Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. II, М., 1975.
Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах. М., 1963.
Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
Джувайни, The Tarikh-i Jahan-gusha of Ala ud-Din Ata Malik-i Juwayni (Composed in A. N. 658 A. D. 1260), pt. I, Leiden-London, 1912.
Древнетюркский словарь, Л., 1969.
Дьяконов И. М., История Мидии. М-Л., 1956.
Дьяконов И. М., К методике исследований по этнической истории (киммерийцы). Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. М., 1981, сс. 90-100.
Дьяконов И. М., О прародине носителей индоевропейских диалектов. ВДИ, 1982, № 3-4.
Жагварал Ч., Аратство и аратское хозяйтво. Улан-Батор, 1974.
Зуев Ю. А. Китайские известия о Суябе. Изв. АНКазССР, сер. ист., археол. и этнограф., 1960, вып. 3(14).
Ибн Рузбихан. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) М., 1974. Mehman-name-ye Bokhara by Fazlollah ibn Ruzbehan Khonji. Ed. by Manoochehr Sotoodeh. Tehran, 1962.

Ибн ал-Факих. Китаб ахбар ал-булдан (фотокопия Мешхедской рукописи) - Рукописный отдел Института востоковедения РАН. ФБ-202.
Исмагилов О., Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-Ата, 1970.
Кирими, ал-Хаджж Абд ал-Гаффар Кирими. Умдат ат-таварих. Стамбул, 1343/1923-25 г.
Кляшторный С. Г., Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
Кляшторный С. Г., Терхинская надпись. Сов. тюркология, 1980. № 3, сс. 81-85.
Кляшторный С. Г., Лившиц В. А., Согдийская надпись из Бугута. Страны и народы Востока, вып. X. 1971, сс. 121-146.
Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. М-Л., 1962.
Кононов А. Н., Махмуд Кашгарский и его Дивану лугат ит-турк, Сов. тюркология, 1972, № I.
Кононов А. Н., Поэта Юсуфа Баласагунского Благодатное знание в кн. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., 1983.
Кузьмина Е. Е., Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных. Сб. Етнические проблемы истории Центральнои Азии в древности. М., 1981.
Кузьмина Е. Е., Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе, 1986.
Кумеков Б. Е., Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.
Кухистани, Масуд ибн Усман Кухистани. Тарих-и Абу-л-Хайр-хани. Рукопись СПб филиала Института востоковедения РАН.
Левшин А., Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1-3, СПб, 1832.
Леонтиев- Уведомление о бывшей с 1677 до 1689 года войне у катайцев с зенгорцами. Выписал из китайской истории секретарь Леонтиев. СПб, 1777.
Литвинский Б. А., Древнейшие кочевники. Крыши мира. М., 1972.
Максимова А. Г., Ермолаева А. С., Марьяшев А. Н.,Носкальные изображения урочища Тамгалы. Алма-Ата, 1985.
Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951.
Малов С. Е., Енисейская письменность тюрков. МЛ., 1952.
Малов С. Е. Памятники древнетюрксков письменности Монголии. М-Л., 1959.
Мандельштам А. М., Характеристика тюрок IX в. в Послании Фатху б. Хакану ал-Джахиза. Труды института истории, археологии

и этнографии. Т. I, Алма-Ата, 1956.
Марвази, - Табаи ал-хайаван. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.
Махмуд б. Вали., Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Т. 6, ч. 2-3, фотокопия рукописи Джурабека (СПб филиал Инс-та востоковедениа, ФБ-82); Т. 6, ч. 4, ксерокопия рукописи библиотеки Индия Оффис (Соединенное королевство).
Махмуд Кашгарский. Mahmud al-Kasgari Compendium of the Turkic dialects (Diwan Lugat at-Turk). Harward Uni., 1982, pt. I-III.
Медоев А. Г., Гравюры на скалах. Ч. 4, Алма-Ата, 1979.
МИКХ— Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. VII-XV вв. М-Л., 1939.
Муизз ал-ансаб фи шаджарат салатин могол- Рукопись Национальной библиотеки, Париж.
Натанзи, -Муин ад-Дин Натанзи. Мунтахаб ат-таварих-и Муини. Аноним Искандара. Рукопись СПб филиала Института востоковедения РАН. Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonime d'Iskandar). Publiée par Jean Aubin. Edition. Teheran, 1957.
Патриаршия, или Никоновская летопись- Полное собрание русских летописей, Т. 9, СПб, 1860.
Пищулина К. А., Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI векоф. Вопросы политической и социально-экономической истории. Алма-Ата, 1977.
Плано Карпини., Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.
Пьянков И. В., Кочевники Казахстана VII в. до н. э. и античная литературная традицияц Сб. М. 1978.
Пьянков И. В., Саки. Содержание понятия. Изз. отд. общ. наук АН ТаджССР, № 3, 1968.
Пьянков И. В., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.
Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977.
Рамстедт Г. И., Как был найден Селенгинский камены. Труды Троицко-Кяхтинского отделения Русского Географического Общества. Т. XV, 1912, вып. 1.
Рашид ад-Дин., Сборник летописеи, Т. 1-3., М-Л., 1952, 1960, 1946.
Самарканди, Абд ар-Раззак Самарканди. Матла ас-садайн ва маджма ал-бахрайн. Рукопись Санкт-Петербургского гос. университета, № 157.
Сейфи Челеби., Таварих. Рукопись Лейденского университета, № 917.

Семенов А. А., Шейбани-хан и завоевание им империи тимуридов. Труды Инс-та истории, археологии и этнографии АН ТаджССР, Т. XII, Сталинабад, 1954.
Семенюк Г. И., Проблемы истории кочевых племен и народов в период феодализма (на материалах Казахстана). Калинин,1974.
Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е., Происхождении индоиранцев в свете новейших археологических открытий. М., 1977.
Сокровенное сказание, - С. А. Козин, - Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. М-Л., 1941.
Ставиский Б. Я., Средняя Азия и ахеменидский Иран. Сб. История Иранского государства и культуры. М., 1971.
Стеблева И. В., Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971.
Страбон, - География в 17-ти книгах. Пер. с греческого, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Л., 1964.
Султанов Т. И., Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II -Тюркологический сборник. 1973. М., 1975.
Султанов Т. И., Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. М., 1982.
Тарих-и Хайдари, - Хайдар б. Али ал-Хусайни Рази. Тарих-и Хайдари. Рукопись Гос. Публичной библиотеки СПб, ПНС-230.
Таскин В. С., Материалы по истории сюнну. М., 1- 1968; II, 1973.
Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечения из сочинений арабских. СПб, 1884ь Том 2. Извлечения из персидских сочинении. М-Л., 1941.
Тольстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972.
Хазанов А. М., Золото скифов. М., 1975.
Хафиз-и Абру., Зубдат ат-таварих-и Байсунгури. Рукопись Бодлеянской библиотеки в Оксфорде (Соединенное королевство).
Худуд ал-алам, - Minorsky V. Hudud al-Alam "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. London, 1937.
Членова Н. Л., Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах. ЦА, 1974, № 1.
Шер Я. А., Петроглифы Средней и Центральной Азии. М., 1980.
Шильтбергер, -Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африка с 1394 по 1427 год. Одесса, 1866.
Юстин, - Эпитома сочинения Помпея Трога. ВДИ, № 1, 1955.
Юсуф Баласагунский, -Благодотное знание. Перевод С. Н. Иванова. М., 1983.

Batı Dillerinde

Arat R. R., Kutadgu Bilig. Indeks. Istanbul, 1979.
Chavannes E., Ducuments sur les Tou-kiou (Turcs) Occidentaux. St. Petersbourg, 1903.
Clauson G., An etymological dictionary of pre Thirteenth-century Turkish. Oxford, 1972.
Dumezil G., L'Idéologie tripartie des Indo-Europeens. Bruxelles, 1958.
Dankoff R., Three Turkic verse cysles relating to Inner Asian Warfare. – "Harward Ukrainian Studies", vol. III-IV, 1979-1980, pt. I, 151-165.
Hulsewe A. L., China in Central Asia. Leiden, 1979.
Humbach H., Die Gafhas des Zarathustra. Bd. I, Heidelberg, 1959.
Justi J., Dareios I. König der Perser. Leipzig, 1944.
Kljastornyj S. G., Das Reich der tataren in der Zeit vor Cinggis Khan. "Central Asiatic Journal", vol. 36, 1992, No. 1-2.
Liu Mau-tsai., Die chinesischen Nach richten zur Geschichte der Ost-T'brken (T'u-kue), Wiesbaden, 1958.

DİZİN

A. COĞRAFİ YER ADLARI

A

Ab-ı-Sır, 273
Afganistan, 14, 24, 103, 188
Afrasiyab, 291
Ahlteke (Ahaltekin), 16
Ahsi kalesi, 304
Ak-beşim, 102
Ak-Böğüz geçidi, 290
Ak-Kışlak, 243
Ak-Kurgan, 230, 269
Ak-Kuyaş, 284
Akdeniz, 36, 93, 99
Aksay, 284
Aksu, 224, 285, 345
Ala-Kul, 193, 198, 203
Ala-Tav, 243
Alashan, 93
Alay dağları, 40
Alexander Eschate bkz. Hocend
Alguz n., 285
Alma-Ata, 30
Almalık, 124, 182, 193
Altay Dağları, 11, 57, 58, 62, 63, 64, 78, 85, 87, 89, 90, 92, 107, 108, 113, 115, 116, 126, 131, 132, 137, 142, 146, 165, 193
Altın-tağ, 100
Altun, 307
Amu-Derya, 27, 36, 43, 44, 65, 91, 96, 99, 103, 109, 125, 188, 190, 192, 224, 253, 310
Anadolu (Küçük Asya), 13, 119
Andican, 277, 278, 300, 303, 304, 305, 307, 314
Arabistan, 142
Araks bkz. Amu-Derya
Arakum, 197
Aral Gölü, 34, 41, 43, 45, 46, 79, 92, 96, 98, 118, 126, 141-143, 176, 185, 188, 189, 192, 225, 329, 341, 343,
Ardvi, 25, 26, 27
Argu ülkesi bkz. Talas
Argu-Talas bkz. Taraz
Arışlar, 284
Arkuk, 230, 269, 271
Arpaüzen, 29
Aryanam Vaija, 20, 24, 25, 26
As bölgesi (vilayet-i as), 197
Astrabad, 261
Astrahan, 197, 208, 250, 261
Aşnas, 188
Aşpara, 301
At-Başı, 227, 284
Atbasar, 225
Atil (İtil, Volga) n., 243
Avrasya, 32, 50, 53, 57, 83, 87
Ayşa Nehri, 283
Azerbaycan, 261

B

Babylonia, 36
Bactria, 24, 41, 50
Badam n., 289
Bain-Sagan n., 149
Balasagun ş., 123, 170
Balhaş, 79, 185, 224, 280, 333
Balkan-lar, 127
Barçılığkent, 188
Barçkend, 202, 203, 204, 207
Bargöl (Bar-Göl, Pars-Göl, Bars-kul, Barkul), 78, 79, 224

Baskan n., 285
Batı Denizi bkz. Hazar Denizi
Batı Türkistan, 77
Batı ucu, 134
Baykal, 45, 57, 93, 165, 182, 165, 182
Baykal-ötesi, 47, 59, 62, 63, 68,
Baysun-tav, 96
Behistun (Bisutun), 33, 36, 38
Belh, 96, 98, 193, 269, 276, 299, 303
Benaket, 109
Bessatır, 47, 48, 50
Biskent, 305
Bişbalık, 107, 120
Biyen n., 285
Bolucu n., 108
Bosphorus (Kerç), 100
Buhara, 99, 109, 184, 172, 174, 193, 235, 251, 263, 270, 271, 276, 279, 294, 299, 300, 304, 305, 306, 307, 312, 350, 352
Bulgar ş., 193, 200
Bulgarya, 196
Burana, 123
Buzgala, 96
Burli mevkii, 310
Büyük Bozkır, 13, 83, 88, 90, 127 137, 142, 149
Büyük İpek Yolu, 36

C-Ç

Cambul, 166
Cana-Derya, 43, 45
Cayık-su bkz. Ural Nehri
Cend, 183, 185, 188, 202, 203, 204, 207
Cete (Moğulistan), 208
Ceti-su bkz Yedisu
Ceyhun bkz. Amu derya
Ch'ang-an, 108, 117
Ch'u-che n., 89
Chagan-god boğazı, 62
Cibal (Kuzeybatı İran), 125
Cizzah (Dizak), 306
Cungarya, 79, 102, 105, 108, 113, 115, 117, 118, 120, 139, 146
Cürcan Gölü bkz. Aral Gölü
Cyropolis, bkz. Hocend
Çaç bkz. Taşkent
Çagat, 286
Çalış, 224
Çayçasta (Aral) Gölü, 26, 27
Çekoslovakya, 196
Çimgi-Tura, 230
Çin, 35, 57, 59 61, 65, 67, 72, 78, 79, 85, 86, 93, 94, 95, 97, 99, 104, 107, 108, 109, 112-117, 128, 130-134, 147, 156, 160, 163, 164, 173, 182, 183, 184, 190, 314, 330
Çirik-rabat, 43
Çita, 92
Çor (Derbent), 103
Çu (nehir, vadi), 102, 105, 144, 231, 237, 276, 279, 313
Çu-Su, 197
Çugay kuzı bkz. Yin-shan
Çuylik n., 224

D

Dandanakan, 176
Datya, 24, 25, 26
Debusiye, 271
Derbent, 261
Deşt-i Kıpçak, 142, 148, 191, 194, 195, 196, 198, 206, 208, 213, 214, 215, 217, 219, 225, 226, 228, 229, 237, 238, 241, 244, 245, 247, 252, 254, 256, 259-262, 275, 279, 280, 282, 283, 297, 328-333, 335-339, 341, 347, 348, 354, 355, 357
Dinyeper, 13, 127, 215
Dinyester, 75
Dizak bkz. Cizzah
Doğu Avrupa, 32 185, 197
Doğu Türkistan, 40, 49, 59, 65, 72, 73, 74, 77, 78, 91, 92, 99, 102, 105, 107, 108, 109, 112, 118, 119, 127, 138, 145, 146, 162, 166, 169, 173, 174, 185, 192, 193, 233, 280, 304, 313
Don nehri, 127, 142, 163, 166, 338

E

Edzin-göl, 148
Emba, 225
Emil, 224
Ermenistan, 126
Farab, 125, 142
Fergana, 39, 40, 72, 78, 104, 120, 121, 125, 127, 166, 176, 224, 279, 308

G

Gang n., 50
Gazne, 147
Gobi Altayları, 61
Gobi Çölü, 59, 93, 132, 133, 230, 309
Gurgenc (Urgenç), 188
Gürgan, 100, 261

H

Hacı-Tarhan bkz. Astrahan
Hakasya, 64, 165
Hamdun, 25
Hami, 79
Hamun, 24
Hanghai d. (Ötüken), 62, 107, 114, 117, 132, 133, 149, 309
Harati tepesi, 40
Has, 284
Hazar d., 13, 27, 37, 46, 74, 75, 79, 93, 142, 162, 166, 261, 341
Hei-sha-ch'eng bkz. Kara-kum
Hellas, 37
Herat, 22, 24, 102, 171, 227, 240, 261, 299
Hilmend, 24
Hindistan, 12, 15, 24, 32, 36, 98, 142, 162, 188, 211, 232, 233, 263, 330
Hindukuş, 32, 99, 190
Hint Yarımadası bkz Hindistan
Hisar, 276
Hiva, 263, 280, 299, 304, 310, 350
Hoca-Kul kalesi, 310
Hocend, 36, 298
Horasan, 102, 109, 116, 144, 176, 188, 193, 232, 261, 278
Horezm Gölü, 218
Horezm, 24, 41, 43, 45, 100, 102, 188, 191, 193, 195, 206, 228, 229, 230, 253, 261, 268, 310
Hoten, 98, 124
Huang-ho, 19, 59, 72, 132

I-İ

Irak, 117
Irgız nehri, 182, 197
Issık-Göl (Issık-Kul), 78, 121
Issık-Kul (Issık Göl), 227, 230, 285, 289, 346
İkri-Türe, 229
İlek, 197
İli (nehir, vadi), 47, 72, 104, 105, 110, 169, 182, 193, 203, 224, 230, 285
İndus n., 19
İnkar-Derya, 45
İran, 22-25, 32, 34, 36, 45, 46, 57, 58, 85, 90, 93, 98, 99, 100, 102, 142, 164, 173, 188, 203
İrtış, 91, 92, 126, 137, 139, 145, 170, 182, 185, 190-192, 194, 198, 199, 203, 205, 224, 309, 310, 312, 230
İsficab, 103, 122, 124
İskitya, 46
İstanbul, 261
İşim n, 309, 310
İşkata bkz. Afganistan
İtil (İdil, Atil, Volga), 126, 142, 211, 217
İvolgi n., 68

K

Kabil, 261, 278
Kadırgan, 96
Kaffa, 200
Kafkas-lar, 12, 74, 83, 98, 189, 258
Kafkas-ötesi, 103, 126
Kafkasya, 98, 100, 163, 166, 188
Kahire, 171
Kalalıgir, 41
Kalka n., 188
Kama n., 27, 144
Kan-su, 92

Kangha n. 26
Kara İrtış, 115
Kara Yığaç, 145
Kara-Abdal, 272 273
Kara-kum, 133, 134
Kara-Kurun, 344
Kara-Tal, 203, 210, 224, 285
Kara-Tav, 29, 230, 252, 301
Karadeniz, 13, 32, 34, 35, 36, 60, 144
Karakanda, 13
Karakorum, 204
Karakum, 197, 333
Karakum-Abdal, 270
Karkaral Dağları, 280
Karnalık, 283
Kaspi bkz. Hazar
Kaşgar, 92, 118, 122, 123, 172, 224, 291, 306
Kaşgarya, 125, 174, 244, 280, 285, 313
Kaşmir, 232, 286
Kayalık, 193
Kaynar Sakız n., 218
Kaza, 289
Kazakistan, 11, 13, 14, 19, 32, 46, 47, 50, 51, 53, 57, 58, 59, 62, 74, 77-91, 96, 105, 113, 115, 126, 137, 148, 159, 161, 166, 169, 179, 181-184, 188, 191, 194, 198, 223, 231, 233, 235, 238, 260- 262, 278, 280, 286, 300, 313, 319, 329, 332, 344
Kazal-Ağaç, 285
Kazkurd bkz. Kazıkurt
Keles n., 294
Kerç Boğazı (Körfezi), 75, 96, 102, 149
Kermine, 109
Kerulen n., 132
Keş (Şehrizebz), 109
Kılma-Kacıra, 346
Kıpçak bkz. Deşt-i Kıpçak
Kırgızistan, 47, 123, 166, 174, 293
Kırım, 100, 102, 127, 200, 215, 240
Kıyan-ötesi, 218
Kızılkaya Vadisi, 78
Kilikya, 34
Kimmer Bosphoru bkz. Kerç Körfezi
Kingan d., 60, 87, 96, 132
Kiyef, 144
Kobadyan, 141
Koçkar, 282, 284
Koço (Turfan), 120
Konstantinopolis, 98, 100, 163
Koşo Saydam, 128, 129
Kozı-Başı n. 231, 237, 240
Kök Dağ, 193
Kök-Kaşan, 276
Kökçe-Tengiz (Balhaş), 224
Köksu, 285
Kuban, 74
Kuça, 108, 109, 116, 120
Kudüs, 192
Kul-Melik, 278
Kul-Tübe Ovası, 319
Kulan-başı, 189
Kulca, 190
Kunduz, 103
Kungaş, 284
Kurgan Issık, 48, 49, 50
Kurgan-say 169
Kuş (Ethiopia), 49
Kutluk köyü, 193
Kuvan-Derya, 45
Kuyaş köyü, 193
Kuz-Ordu bkz. Balasagun
Kuzey denizi bkz. Baykal Gölü
Kuznetsk, 313
Küçük Asya (Anadolu), 34
Kümüşkent, 296

L

Lena n., 165
Lepsa n., 285
Lo-yang ş., 114
Londra, 236
Lydia, 36

M

Mabeynennehreyn, 91, 233
Macaristan, 196
Maçin, 173, 175

Mançurya, 57, 59, 60, 74, 93, 96
Mangışlak, 210, 252
Marakanda bkz. Semerkand
Margian bkz. Merv
Mari bkz. Merv
Marmara Denizi, 46
Masmolinsk, 47
Mâverâünnehir, 176, 190, 191, 193, 208, 213, 216, 224, 227, 232, 234, 247, 251, 255, 268, 269-271, 275, 277-279, 287, 290, 293, 295, 296, 297, 303, 344
Mazanderan, 25[illegible]
Media, 36
Meravzik-İla, 193
Merkezi Asya (Doğu Türkistan), 35, 49, 50, 57-61, 76, 83, 84, 88-94, 96, 96, 99, 104, 107, 113, 115, 117, 121, 124, 161, 163, 166
Merkezi Avrupa, 127
Merv (Mari, Margian), 24, 38, 141, 142, 188, 275, 279
Mezopotamya, 32, 303
Mısır, 36, 99, 206, 215
Ming-bulak, 103
Mogon Şine Usu, 127, 130
Moğolistan (Mongolya), 13, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 72, 74, 84, 116, 128, 132, 139, 150, 155, 156, 165, 166, 182, 183, 184, 190, 191, 194, 223, 225, 230, 309, 314
Moğolistan Altayları, 115
Moğulistan (Cete ulusu veya Cete bölgesi denilen Yedisu civarı), 208, 217, 225, 227, 230, 231, 233, 237, 238, 241-244, 259, 279, 282-284, 291, 305, 309
Moskova, 280, 297, 310, 311
Musul, 126

N

Namengan, 171
Narın n., 224
Nineviya, 34
Nişapur, 172

O-Ö

Obi Nehri, 146, 309
Odoyev, 214
Oğuz Bozkırı bkz. Deşt-i Kıpçak
Olenye mezrası, 149
Onon n., 181, 182
Or n., 197
Ordos, 57, 59, 61, 63, 130, 132, 133
Ordu, 144
Ordu-Bazar, 229, 230
Ordubalık, 114, 119, 120
Orenburg, 307
Orhon nehri, 113, 114, 122, 130, 165, 166, 193
Orta Asya, 22, 23, 24, 32-36, 41, 58, 65, 74, 74, 76, 77, 83, 84, 90, 94, 96-100, 102, 104, 105, 109, 115, 117, 122-125, 150, 155-164, 169, 170, 174, 181, 183, 184, 185, 191, 213, 223, 224, 232-236, 238, 255, 261-263, 267, 270, 276, 280, 282, 286, 288, 298, 300, 303, 313, 336, 350
Oş ş., 314
Otrar, 121, 183, 184, 185, 187, 205, 207, 209, 216, 254, 269
Oxus bkz. Amu-Derya
Ön Asya, 12, 32, 33, 58, 124, 164
Ön-Kafkasya, 127
Ötüken, 107, 108, 121, 137
Ötüken-yiş, 117, 120, 129, 132, 134, 161
Özbekistan, 224, 227, 260, 270, 349
Özgend, 176, 188, 204, 230, 269
Özü bkz. Dinyeper

P

P'ei-ting bkz. Bişbalık
Pai-teng d., 65
Pakistan, 14, 103
Pamir, 27, 40, 102
Pasargad, 37
Pasifik Okyanusu, 57
Paykend, 99
Peloponnes Yarımadası, 13
Perevoloka, 336

Petersburg, 236
Polonya, 196
Povolje (İtil-civarı), 13, 57, 58, 100, 102, 126

R

Ranha n., 26
Rhine, 12
Rusya, 127, 314

S-Ş

Saksin, 193
Sarı-Taş, 289
Sancu bkz. Tun-huang
Saray, 205, 206, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 228
Saray-Berke, 203
Saraycık, 204, 207, 281
Sarı Nehir, 149
Sarı-Su, 194, 197, 225
Sarkan n., 285
Sauran, 143, 204, 207, 209, 253, 303
Sayan d., 63, 64, 89, 137
Sayram, 189, 278, 279, 287, 289, 298, 299, 300, 305, 306, 313
Segiz-Yagaç, 203
Selenge, 127, 165
Semerkand, 39, 96, 103, 109, 117, 123, 125, 174, 183, 189, 191, 193, 209, 213, 216, 227, 239, 247, 251, 270, 271, 279, 298, 299, 301
Sığnak, 187, 202, 204, 209, 210, 215, 216, 227, 230, 253, 269, 274, 276, 301, 309
Sır-Derya, 27, 33, 36, 39, 43, 44, 46, 49, 50, 51, 53, 73, 79, 91, 92, 96, 103, 108, 116, 118, 120, 123, 142, 143, 145, 147, 148, 183, 185, 187, 189, 193, 197, 203, 204, 208, 210, 213, 214, 224, 228, 230, 234, 247, 249, 252, 254, 267-269, 271, 272, 274, 278, 280, 301, 302 307-309, 315, 319, 320, 333
Sibirya, 13, 57, 74, 83, 87, 89, 91, 93, 126, 211, 226, 312
Sistan, 24
Soğdiyana, 24, 39, 44, 99, 106, 107, 108, 109, 110
Soğunluk geçidi, 252
Sui-ye bkz. Suyab
Suriye, 99
Suyab (Sui-ye), 103, 105, 107, 119
Süzek, 230, 252, 269, 301, 344
Svata Vadisi, 14
Şahrhane n., 303
Şahruhiye, 231, 298, 303, 304, 306
Şam, 115
Şaş, 123
Şehrisebz (Keş), 96
Şehrkent bkz. Yengikent
Şiraz, 240

T

T'ien-shan (Tanrı Dağları), 14, 19, 27, 48, 61, 78, 79, 85, 89, 91, 118, 119, 131, 150
Tacikistan, 14, 141
Tagisken, 45
Talas, 78, 105, 106, 117, 144, 150, 155, 166, 169, 174, 279
Talgar, 166
Talikan, 99
Talkan bkz. Talikan
Tamgalı, 30
Tan, 329
Tanais bkz. Sır-Derya
Tanhan Dağları, 131
Tanrı Dağları (T'ien-shan), 100
Taraz, 116, 121, 123, 144, 163, 174, 175
Tarbagatay, 79, 146, 224
Tarım n., h., 65, 77, 92, 102, 117, 118, 119, 120,
Taşkent (Çaç), 39, 107, 116, 216, 224, 231, 235, 236, 277, 278, 279 280, 283, 284, 291, 292, 295-301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 311, 315, 344, 357
Temir-kapığ, 96
Terek n., 211
Terek-say, 166, 169, 174
Ters-Kenderlik, 194

Tez nehri, 116
Tibet, 62, 92, 109, 126, 162, 312, 330
Tiflis, 103
Tobol n., 228, 312
Toharistan, 99, 103, 109, 115, 125
Tokmak, 102, 123, 196, 213
Tola nehri, 131, 132, 165
Topkapı Müzesi, 215
Tuk Kalesi, 310
Tules, 203
Tulki-Başı, 283
Tun-huang, 79, 145
Tuna, 12, 127, 166
Tura, 225, 226, 230
Turan, 173
Turatur geçidi, 211
Turfan, 85, 107, 120, 169, 224
Turgay, 182
Tus, 188
Tuva, 59, 62, 107, 156, 165
Tümen, 211, 312
Türkistan (bölge), 110, 121, 138, 148, 169, 216, 244, 252, 261, 270, 271, 274-279, 283, 290, 297, 298, 300, 304, 305, 306, 309, 311, 340, 344, 357, 358
Türkistan (Yesi), 103, 126, 209, 224, 231, 235, 261, 307, 308
Türkiye, 261
Türkmenistan, 38, 119
Tüye-Muyun, 310

U-Ü

Ufa ş., 307
Ukek, 211, 229
Ulahya (Ulah ülkesi), 196
Ulu-Tav, 280, 345
Uluğ-tag (Ulu-tav), 203, 275
Ural Dağları, 13, 14, 18, 32, 57, 74, 126, 139, 197, 207
Ural (Yayık) Nehri, 218, 333
Urgenç (Gurgenc), 280
Uygarak, 45
Uyguristan, 190
Uzboy n., 27, 37, 41, 43
Uzun-Tal, 72
Üstyurt, 209

V

Venedik, 329
Volga (İtil), 11, 12, 13, 26, 32, 58, 98, 142, 144, 163, 196, 203, 208, 213, 215, 224, 227, 312
Volga-ötesi, 12, 74
Vorukaşa Denizi, 23, 26

Y

Yaksart bkz. Sır Derya
Yarkend, 232, 263, 280, 288, 306, 307, 345, 346
Yayık (Ural, Cayık), 126, 280, 281
Yedisu, 34, 47, 49, 50, 53, 74, 78, 79, 91, 92, 96, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 113, 116-125, 139, 141, 144, 146, 148, 150, 163, 166, 169, 173, 174, 182, 185, 190, 193, 238, 258-262, 280, 284, 285, 288, 291, 292, 293, 307, 311, 320
Yengikent, 118, 185
Yenisey, 13, 57, 64, 74, 89, 91, 93, 96, 155, 165, 166, 309
Yesi (Türkistan) 253, 278, 269
Yeti Kudu, 243
Yin-shan, 132, 133
Yütükun bkz. Ötüken

Z

Zaysan Gölü, 310

B. KİŞİ ADLARI, HANEDANLAR, DEVLETLER, ETNONİMLER, KAVRAMLAR

A

A-shih-na bkz. Açina
A-shih-na Ho-lu bkz. Nivar Işbara-yabgu-kağan
A-shih-na Hsien, 107, 116
A-shih-na Shêr, 134
A-shih-na Sih-mo (Ssu-mo), 133
Abaykan-bikim, 296
Abbasi-ler, 121, 125
Abdul Hasan Muhammed ibni Süfyan Kelimâti (Sufi), 124
Abdulay-sultan, 297 301, 304, 305, 307
Abdullah ibn-i Muhammed (yazar), 235
Abdullah Yulbars-sultan, 307
Abdullah-han, 235, 283, 284, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300
Abdullatif-han, 306, 345
Abdurraşid-han, 232, 282, 287, 288, 289, 290, 293, 345, 346
Abdülaziz-sultan, 307
Abdülkerim bkz. Satuk Boğra-han
Abdüllatif-han Moğul, 306
Abdürrezzak Semerkandî, 212, 213, 217, 258
Acem bkz. Pers
Açina (Prens), 85
Açinalar (Açina boyu, Açina Türkleri), 85, 86, 89, 90, 93, 97, 104, 107, 113, 121, 148, 153
Adab-bek Burkut, 225
Adik (Atik, Aytik)-sultan, 277, 282, 283, 286
Adilşah Behram (Celayir emîri), 208
Afrasiyab, 26, 121
Ağanak-bike, 228
Ahay (Semerkand valisi), 191
Ahemenid-ler, 33, 34, 35, 36, 40
Ahmed-han (Özbek, Akmat), 228, 229, 285, 287,
Ahmed-mirza, 252
Ahmedoff B. A., 212, 240
Ahura Mazda, 20, 23, 25, 29, 30, 41
Ak Orda, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205
Ak-hunlar bkz. Hionit
Akhai-lar, 13
Akimuşkin O. F., 288, 290
Akişeff, K. A., 47, 48
Akközi-begim, 249
Alan-lar, 75
Alban b., 236
Alçin b., 236, 301
Alekseyeff, V. P., 14, 50
Ali Hoca, 183, 188
Ali-sultan, 296
Alman-lar, 38
Alp Arslan (Selçuklu sultanı), 176
Alp Kutlug-bilge-kağan, 119, 120
Altan-han, 249, 292
Altaylı-lar, 57
Altın Orda (Cuçi Ulusu, Deşt-i Kıpçak, Kıpçak, Bilad-ı Berke, Beyt-i Berke,Tokmak Ulusu, Bilad,ı Özbek, Özbek Devleti, Uzbek Ulusu) 196, 197, 198
Altın Orda, 200, 203, 205-208, 211-213, 215, 227, 228, 281, 322, 338
Ammianus Marcellinus, 75, 76
Amorgi (Saka kralı), 40
An Lu-shan, 114, 118
Anahuan (Anaboy, Anakui), 86
Andronova kültürü, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 32, 51
Apak(Appak)-sultan, 307, 313
Apollon, 46
Arap-han (Hiva hanı), 310
Arap-lar, 86, 96, 102, 108, 109, 110, 111, 116 117, 121, 122, 126, 141, 161
Ardvi Sura (tanrıça), 23, 24, 25, 26
Aredjataspa, 26
Argun b., 236
Ari-ler (Aryanlar), 15, 20, 21, 22, 23,

25, 26, 27, 31, 33, 50
Arimaspes-ler, 47
Aristeas, 46
Arrien, 41, 43, 44, 52
Arslan Hoca-tarhan, 216
Arslan Kara-kağan (Doğu Karahanlı Hakanı), 123
Arslan-han (Karluk beyi), 182, 185
Arslan-tegin, 146
Arşaki(d)-ler, 46
Aryan bkz. Ari
As-lar, 202
Aseni hanedanı, 148
Asiler (Asian), 49, 50,
Asuri-ler, 33, 34
Aşi (tanrıça), 25, 26
Aşşurbanapal (Asuri kral), 34
Aştarhaniler (Canîler), 235, 236, 300, 301, 307, 308, 315, 320
Avar (Ju-jan, Juan-juan)lar, 85, 96, 98
Avesta, 21, 23, 29, 32, 43, 50
Ay-hanım, 307
Aybana, 324
Aytek-biy, 319, 326
Ayuki Han, 314
Aziz Lutfulla Çusti, 287

B

Baba-sultan (Taşkent hakimi), 295, 296, 298
Babaçak-sultan, 284
Babilli-ler, 34
Babür (Zahireddin Muhammed)-şah, 235, 249, 257, 258, 261, 278, 281, 344, 347, 348
Bactrianlar, 17, 44
Baço (Pa-ch'o), 133
Badakul-oğlan, 225, 248
Baga-tarkan (Türgeş kumandanı), 109
Bahadur-han (Şıban oğlu), 200
Bahadur-sultan, 299
Baim-bikim, 296
Baki-Muhammed-han, 295, 301
Baki-sultan, 306
Baniyal-Bahadur, 225
Barak(Budak)-han (Nevruz Ahmed-han), 212, 213, 214 216, 217, 218, 219, 223, 226, 227, 237, 248290, 292
Baranta, 324, 327
Barbaro I., 329, 331, 335, 337, 340,
Barçuk (Uygur idıkutu), 185
Barin k., 227
Barlas b., 224
Barthold W. W., 122, 123, 127, 143, 175, 183, 212, 223, 225 226, 230, 236, 244, 247, 250, 262, 291, 308, 341, 342
Basmıl-lar, 113, 114, 116, 117, 145, 146, 148
Başgırd (Başkurt, Başkir), 202, 295
Başıak-sultan, 229
Başibek-sultan, 286
Batı Türk Hakanlığı, 94, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 166
Batu-han, 195, 198, 199, 200, 204, 229
Batur-huntayşi-Senge, 313
Batur-Huntayşi, 313
Bauş-sultan, 287
Bay-Büri, 154
Baypakoff, K. M., 105
Baysi-Beyrek, 154
Bazır Arslan-han (Karahanlı hakanı), 123
Bedi el-Cemal-hanım, 287
Bediuzzaman-sultan (H. Baykara oğlu), 261
Beg-çor (Türk beyi), 150
Behram Çobin, 102
Bek-oğlı, 306
Berdibek, 281
Bereke-sultan, 229
Berendi-ler, 87
Berezin I. N., 231
Berke-han, 195, 199, 200
Berkeçar (Cuçi oğlu), 195
Beros (tarihçi), 46
Bilge Kül Kadır-kağan, 122
Bilge-kağan kitabesi, 128, 129
Bilge-kağan, 108, 109, 112, 113, 115,

161, 165, 166, 167, 168
Binai, 233, 249, 280, 344
Birinci Petro, 164
Birinci Türk Hakanlığı, 132, 162, 165, 167
Biruni, Ebu Reyhan Muhammed el-, 147
Biş-oğuli (Adik-sultan sülalesi), 287
Bizanslılar, 87, 100, 102
Blagova G. F., 262
Boğra Kara-kağan (Batı Karahanlı hakanı), 123
Bolgar Krallığı, 148
Boodberg P., 130
Bosworth C. E., 207
Bozoklar, 97
Bögü-kağan, 114, 119
Böke (Basmıl beyi), 146
Budist-ler, 162
Budizm, 162
Budraç (Yabaku kumandanı), 146
Bugoslakov Yu., 312
Buhara Hanlığı, 300, 303, 315
Bulat-sultan 237
Bulgar-lar, 58
Bumın-hakan, 83, 86, 93
Buruc-oğlan, 247, 251
Burunduk-han, 233, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 270, 273, 277, 278, 296, 344
Buva (Cuçi oğlu), 195
Buydaş (Buylaş)-sultan, 285, 287, 345, 346
Buyrak b., 200
Buzahur-sultan, 295
Bügüt kitabesi, 85, 162, 163
Bükü Çin (Uygur kumandan), 120
Bülek-Bulat-sultan, 218, 219
Bürüt-ler, 313
Büyük Moğul (Mugal)lar, 263, 279
Büyük Türk Hakanlığı, 94, 102

C-Ç

Cadik (Yadik, Cauk)-sultan, 286, 296, 303
Cahan-Bahtı, 278
Cahiz (Arap şair), 111, 112
Calım (Yalım)-sultan, 302
Can-Ali, 298
Can-Timur, 217, 218
Canibek-sultan (Ebû Said), 201, 202, 206, 219, 229, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 243-249, 251, 252, 255, 258, 259, 276-278, 281, 286, 294, 296, 301, 303, 306
Caniş- sultan, 270, 271, 273, 337
Cebe-noyon, 188, 189
Celal-oğlan, 243
Celaleddin (Mengüberdi), 175
Celaleddin-han (Toktamış'ın oğlu), 257
Celayir-ler, 208, 231, 238
Cemal Karşi, 112, 184, 193, 223
Cenah ibn Hakan el-Kimaki, 139
Cete (Moğul), 243
Ceti Cargı, 308, 319, 320, 321, 327, 328, 350, 351, 355, 356
Ch'ang-ch'un, 190, 191
Ch'i hanedanı, 93
Ch'in (Hanedan, imparatorluk), 61, 72
Chao (Hanedanı) Devleti, 61
Chao Tê-yen, 95
Chi-hou-shan, 78
Chou hanedanı, 93
Cihangir-han, 312, 313,
Contarini A., 338
Csenofont, 51
Ctesius (tabib), 37, 52
Cuçi-Buka, 225
Cuçi-han, 179, 182, 187-189, 191, 193, 194, 197, 200, 203, 207, 210, 223, 225, 228, 248, 250, 267, 300
Cuçiler, 203, 237, 241, 248
Cumaduk-han, 226
Cungar Hanlığı, 309, 312, 314,
Curabek, 200
Cuvak-sultan, 229
Cüneyd b. Abdullah, 109
Cüveyni, Ata Melik el-, 187, 192, 196
Cyrus (Ahemenid kralı), 35, 37, 40, 41

Çabış-han (Çebi-han), 115
Çagan-begim, 276
Çağatay-han, 185, 187, 189, 193
Çağataylar, 223, 224, 241, 270, 271, 272
Çağrı-bey, 141, 142
Çat b., 226
Çeçen-han, 313
Çerkes-ler, 194, 200, 202
Çevan-Rabtan, 314
Çi-çi (yabgu), 73, 78
Çigil-ler, 122, 123, 172, 175
Çilaukun (Cuçi oğlu), 195
Çimpay (Cuçi oğlu), 195
Çin-Timur, 188
Çinagupta (Budist misyoner), 162
Çingiz-han, 148, 160, 179, 181,-185, 189, 190, 194, 195, 196, 223, 225, 236, 241, 242, 248, 250, 259, 261, 292, 300, 333, 349, 350
Çingizi-ler, 223, 241 242, 259, 260,
Çinli-ler, 61, 64, 67, 78, 85, 95, 103, 117, 133, 145, 167
Çoros k., 309, 312
Çuloşnikoff A. 240
Çumi bkz. Çümül
Çura k., 227
Çutur Kazakları, 258
Çuvaş-lar, 58
Çümül-ler, 145, 146
Çürin-yabgu-kağan (Kara Çürin Türk), 113, 131

D

Dadarşiş (Satrap), 37
Dadim-hanım, 278, 296
Dağlı Junğlar, (Shan Junğlar), 60
Dahae (Dai) (İskit k.), 27, 37, 40, 43 44, 46, 50, 51
Dai bkz. Dahae
Dalay Lama, 314
Dalay-tayşi 312
Danae k., 27
Danimarkalı-lar, 165
Daosizm, 190
Dariu III Kodaman, 41
Darius (Ahemenid kralı), 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45,
Darius I., 33
Debrik-ler, 37
Dedem Korkut, 154
Denison Ross, 233
Derbetler, 312
Derviş-han, 287
Deşt Kazakları, 258
Deşt Özbekleri (Göçebe Özbekler), 243
Devlet-Berdi, 215
Devlet-Birdo bkz. Devlet-Berdi
Devlet-şeyh, 225
Diatotus (Backtria kralı), 35
Din-Muhammed-sultan, 295
Dionysius Periegettes (Yunanlı yazar), 75
Divan-ı Lügat et-Türk, 172
Doğu Karahanlı Hakanlığı, 125, 131
Doğu Türk Hakanlığı, 94, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 112
Dulat b., 232, 236, 280
Dumezil, G., 31
Durman b., 226
Dyakonoff, I. M., 12

E

Ebu Said, 240, 241, 242
Ebû Muzahim bkz. Suluk
Ebû Müslim, 116
Ebu'l Feyz-han, 308
Ebu'l Gazi Bahadır-han, 137, 195, 197, 198, 199, 241, 248, 249, 281, 30, 310
Ebu'l Kasım-sultan, 285
Ebu'l-Hayr-han, 219, 225-231, 238, 240, 243, 244, 245-250, 251, 255, 258-260, 268, 276, 278, 279, 280, 309, 327
Edigey Mansur, 226
Edigey-han, 211, 212,
Edik-sultan, 242
Ediz-ler, 120
Eftalitler (Ak-Hunlar), 76, 96, 98
El Togan-Tutuk, 155

El-Ayni, (tarihçi), 215
El-Hac Abdülgaffar Kırımî, 217, 218
El-kağan, 94, 95, 131, 132, 133, 139, 141
El-Kalkaşandi, 206, 207
el-Makdisi (coğrafyacı, seyyah), 143, 144, 161
el-Mesudi, 12, 121, 142, 143
El-Ömeri, 341
Eletmiş Bilge-kağan, 114, 116, 128, 136
Elteriş Bilge-kağan, 151, 153
Elteriş-kağan, 107, 108, 114, 134
Emevî-ler 110
Emîr Şahmelik, 214
Eminüddin Haravi, 184
Emir Tenbel Kazakları, 258
Emir Yulduz-tarhan, 243
Erken Yen Devleti, 130
Erklig, 154, 161
Erzen (Urus hanın dedesi), 207
Esed b. Abdullah, 109
Esen-buka, 227, 240, 242, 287,
Esen-Tayşi, 309
Eskil Kul-irkin, 98
Eti-ler, 32
Eudocia (Bizanslı prenses), 103
Euthydemus (Bactria kralı), 35

F

Fahreddin Dizaki, 184
Fazıl ibn Sehl, 121
Fedoroff-Davıdoff G. A., 211
Fergana kitabeleri, 166
Finno-ugor, 91
Firdevsi, 255
Frye, R. N., 22

G

Gagauzlar, 58
Galdan, 313
Galdan-Boşoktu-huntayşi, 313, 314
Galdan-huntayşi 320
Gandarva, 25
Gatha, 21, 22
Gatifar (Eftalit kralı), 98
Gayır-han Yinalçuk, 184, 187
Gazi-biy, 225
Gazi-mirza, 218
Gerdizi, 118, 122, 138, 139
German-lar, 12
Gimmirai bkz. Kimmer
Girey-han, 229, 231, 237, 238, 239, 240-249, 255, 258, 259, 260
Giyaseddin-han, (Şadibek oğlu), 217
Göçebe Özbek Devleti, 257, 260, 261
Göyük-han, 204
Grek-ler, 21, 33
Greko-Bactria, 49
Griffon-lar, 47
Grigory Protasiyeviç, 214
Grigoryeff A. P., 199
Guillom W. Rubrouck, 159
Gurek (Soğd hakimi), 108
Guz-lar bkz. Oğuzlar

H

Hacı Abdullah Kırımi, 258
Hafız-i Ebru, 214, 215
Hafız-i Tanış, 194, 235, 293, 295, 296, 298, 302
Hak-Nazar-sultan, 281, 286, 294, 295, 296, 298, 302
Halaç-lar 125
Halatou-yabgu, 130
Halimak bkz. Kalmak
Hamdullah Kazvini (tarihçi), 142
Hamza-sultan, 271, 272, 273, 276
Han (Hanedan ve imp.luk) 6, 67, 72, 77, 78, 79
Han-Melek (Tınıbek-han'ın hanımı), 201
Hanım-padişah, 306
Hanzade-sultan, 304
Haoma (İskit ayin içkisi), 39
Haosrav bkz. Hüsrev
Hara Hula-tayşi, 309
Hasan Hacı, 187
Hasan-bek Oyrat, 243
Hasan-bek Rumi (yazar), 281
Haumavarga (Saka kabilesi), 40
Haydar b. Ali (yazar), 290

Haydar Razi, 203, 217, 282
Hazar Hakanlığı, 163
Hazarlar, 166
Helen-ler, 35, 37, 41, 46
Helenizm, 35
Hên Kui (Ç. kumandan), 78
Héraclius, 103
Hermann, A., 41
Herodot, 33, 34, 35, 37, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 60
Hınk-oğlan, 210
Hızır-han, 206
Hızırbek-han, 201, 202
Hindo-Avrupai, 12
Hindu-lar, 22
Hionit (Chionit)ler, 26, 27, 76
Hirth F., 130
Hişam (Emevî halifesi), 110
Ho-Ürlük, 312
Hoca Ahmed Yesevi, 306
Hoca Muhammed, 248
Hoi-hu bkz. Uygur
Hondemir, 249, 275, 281
Horezmliler, 100, 188
Horezmşah İkinci ibni Koçkar, 143
Horezmşah Muhammed, 183, 184, 192
Horezmşahlar, 185
Hormizd, 98
Hosrav Böri-şad, 107
Hoşoutlar 312
Howorth G., 211, 240
Hristiyan-lar, 143, 163
Hristiyanlık, 162
Hsiao-chin, (Ç. imparatoru), 67
Hsie bkz. Sir
Hsüan-tsang (Çinli gezgin), 105, 106
Hsüan-tsung (Ç. imparatoru), 112
Hu bkz. Soğdiyan
Hu-han-yeh (yabgu), 73, 78
Hu-tseler, 77
Hubilay-noyon, 182
Hudaydad, 213
Huluku-yabgu, 77
Humbach, H., 20
Hun İmparatorluğu, 58, 71
Hun-lar, 58, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71-80, 85, 86, 90, 97, 130, 160
Hürremşah-sultan, 250
Hüseyin Baykara, 253, 257
Hüsrev I Anuşirvan, 98, 99
Hüsrev, 26
Hvarno (Kutsal bereket), 23, 24
Hyperbore-ler, 47
Hyung-nu bkz. Hun

I-İ

Işbara Elteriş Şir-kağan, 104
İbak-han, 229
İbn el-Esir (tarihçi), 147, 191
İbn el-Fakih, 110, 111, 158
İbn Haldun, 207
İbn-i Ruzbihan, 235, 248, 261, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 281
İbni Batuta, 336
İbni Havkal (Arap coğrafyacı) 123
İbni Hurdadbeh (yazar, devlet adamı), 125, 126, 138
İbni Kafrac, 184
İbni Ruzbihan, 326, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 343, 348, 350, 353,
İbrahim-sultan, 296
İbrahimoff S. K., 212
İçki b., 226
İdigu-barlas, 209
İhe Huşotu kitabesi, 129, 154
İki Ediz-ler, 129
İkinci Türk Hakanlığı, 113, 128, 164
İl Ügesi (Uygur kumandan), 119
İletmiş (Karluk yabgusu), 117, 118
İlitu (İlter), 131
İmam Ebu'l Futuh el-Gafir el-Almâi, 122
İmamkuli-han, 235, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 344
İran-bek (Urus-han'ın kızı), 210
İranlı-lar (Persler), 23
İrenci-han, 248
İskender (Makedonyalı), 35, 36, 41, 43, 44, 45, 52, 175
İskender Münşi, 299

İskitler (Sakalar), 33, 34, 35, 44, 47, 50, 52, 59, 60, 61, 63, 163
İslamiyet, 110, 123, 124
İsmail ibni Ahmed (Sâmânı emiri), 123
İsrailli-ler, 191, 192
İssedon-lar, 46
İstemi-kağan (Silzibul, Dizavul, Sincibu), 83, 96, 98
İş-Kara-sultan, 305
İşim (Celayir)-han, 296, 297 301, 304, 305, 306, 311, 312, 319, 355
İvan Vasilyeviç (Knâz), 286

J

Jankinson A., 329, 332, 336, 343
Jean Aubin, 2002
Ju-jan (Avar, Juan-juan)lar, 79, 85, 131
Jung-lar, 60, 61
Justinianus, 98
Justinus, 102

K

K'ang-chü, 50, 53, 77, 78
Kadı Nevruz, 217, 218
Kadirali-bek, 217, 226, 231, 281, 285, 287, 295,
Kadirberdi-han, 212
Kafkaslı-lar, 14
Kalmak Muhammed-Baki-biy, 301
Kalmak-lar, 227, 230, 231 242, 285, 291, 293, 295, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 345
Kanber-mirza (Emir el-ümera), 276
Kanglı-lar, 148, 192, 236
Kao Hsien-ch'i (Ç. guvernör), 116, 117
Kao-kui (Teleüt)ler, 80, 113
Kapagan-kağan, 107, 108, 109, 112
Kara Kıtay-lar, 124, 182, 191, 192
Kara Türgeş-ler, 112
Kara-çor, 116
Kara-kağan, 86, 93
Karahanlı Devleti, 139, 145, 148, 149, 170, 172, 174
Karahanlı-lar, 91, 113, 122, 124, 145, 147, 148, 162, 169, 175
Karakalpak-lar, 87, 263, 350
Karançı-bahadur, 209
Karaunas-lar, 243
Karluk-lar, 83, 90, 91, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 141, 142, 144, 145, 146, 161, 169, 300
Karsaspa (mit. kahraman), 25
Kasım Hanlığı, 237
Kasım-han, 233, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 294, 302, 319, 330, 331, 344, 355, 357, 358,
Kaşgarlı Mahmud, 127, 137, 138, 145, 152, 156, 157, 170, 171, 172, 173, 174, 175
Katagan-lar, 305
Kayı-lar, 143, 145, 147, 148
Kaysak-lar, 262
Kazak Hanlığı, 59, 80, 84, 159, 163, 219, 225, 231, 232, 237, 244, 247, 248, 258, 263, 267, 268, 376, 277, 280, 281, 282, 283, 298, 300, 307, 310, 315, 319, 320, 339, 355, 358
Kazak-burut, 262
Kazak-hanım, 307
Kazak-lar, 232-236, 246, 255, 256, 262, 263, 267, 269, 271, 273, 276, 280, 283-285, 287, 288, 293, 294, 300-304, 307, 308, 310, 311, 313,315, 319, 322, 329, 333, 337, 342, 344, 345, 346, 348
Kazbek-biy, 319, 326
Keldi-Muhammed, 283, 284, 301, 304
Kepek Mangıt, 209
Kepek-biy, 225
Kereit-ler, 181, 182
Kerey b., 236
Kette-bek, 279
Kıfçak bkz. Kıpçak
Kıpçak (Poloves, Koman)-lar, 89, 90, 113, 126, 127, 128, 130, 134, 135, 139, 143, 148, 161, 168, 182, 183,

193, 236
Kıpçak Ayas-bek, 218, 219
Kıpçaut bkz. Kıpçak
Kırgız-Kaysak, 262
Kırgız-Kazak, 262
Kırgız-lar, 64, 89, 90, 91, 93, 113, 120, 152, 153, 155, 165, 168, 172, 175, 205, 206, 242, 262, 263, 282, 284, 285, 292, 293, kırgız 301, 302, 303, 313, 314, 325, 344, 345, 346, 350,
Kıtan bkz. Kara Kıtay
Kıtan-lar, 93, 147
Kıtay kabilesi, 218, 226
Kıyat b., 181, 226, 236
Kızılbaşlar, 278
Kiçinek (Küçik)-sultan, 301
Kimak Hakanlığı, 137, 143
Kimak-lar, 83, 90, 118, 121, 126, 137, 139, 141, 142, 143, 161, 166, 168
Kimmerler, 33, 34, 36
Kimsin (Burunduk-han oğlu), 278
Kişi Cüz, 319
Kluçevsky V. O., 297
Klukin, I. A., 130
Kobyakoff V., 339
Kokand Hanlığı, 308
Koman bkz. Kıpçak
Konçi b., 227
Kongrat b., 226, 236
Kongrat-lar, 181, 195, 199
Kononoff, A. N., 171, 172
Koşçi k., 200, 226, 251
Koşo Saydam yazıtları, 128, 129, 165
Koybakoff V., 358
Kök Orda, 198, 202, 203, 204, 205
Kroisos (Lydia kralı), 36
Kuça Uygur Devleti, 120
Kuçkunci-oğlan, 243
Kuçum-sultan, 272, 280, 283
Kudud (Alçin kabile beyi), 218
Kuinci (Sartaktay oğlu), 204
Kul-Muhammed, 297, 310
Kuli-çor (Kursul), 109
Kuli-çor Tarduş (Karluk beyi), 116
Kuluci b., 227
Kumekoff B. Y., 138
Kumıklar, 58
Kun cezası, 322
Kun-lar, 143, 144, 147, 148,
Kurat, A. N., 213, 215
Kurıkan-lar, 165
Kurlaut b., 226
Kurlaut Mağrib-bek, 218, 219
Kuşan Prensliği, 106
Kuşan-lar, 65, 96
Kutatgu Bilig, 171
Kuteybe b. Müslim, 108, 115
Kutlug-kağan bkz. Elteriş-kağan
Kutlug-yabgu, 113
Kutluk-buka-oğlan, 209, 210
Kutluk-han, 188
Kuyan (Hun boyu), 78
Kuyruçuk-oğlan, 210, 211, 212, 223, 248
Kuzey Wei hanedanı, 80
Kuzmina, Y. Y., 14
Kübek Şüküraliyev, 321, 326
Küçlük (Nayman hanı), 192
Küçük Muhammed, 217, 218, 219
Küçük-sultan, 297
Kül el-Bilge-kağan bkz. Kül-bagatur
Kül-bagatur, 103
Kül-tegin Alp-Tarkan, 174
Kül-tegin kitabesi, 128
Kül-tegin, 103, 108, 112, 115, 153, 165, 166, 167
Künkiren (Orda Ecen'in oğlu), 204

L

Lao-shan-yabgu, 65, 71
Leao İmparatorluğu, 147
Leontoviç F. I., 321
Levşin A., 255, 306, 321, 329, 330, 331, 332, 334, 340, 341, 342, 353
Li Huan-li, 73
Litvinsky, B. A., 39
Liu Pan (İmparator Kao-ti), 64
Lou-lan-lar, 77
Lukianus (Yunan şairi), 47
Lykurgos, 322

M

Macar b., 202
Macar-lar, 148
Mag-lar, 20
Mahım-hanım, 287
Mahmud bin Veli, 197, 200, 204, 207, 211, 228, 229, 235, 236, 241-245, 275, 277, 283, 286, 287, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 312, 344, 345
Mahmud Yalavaç, 183
Mahmud-han (Canibek oğlu), 228, 229, 252, 254, 257, 261, 287
Mahmud-Hoca-han, 225, 228
Mahmud-sultan (Şeybani-han'ın kardeşi), 251, 252, 276
Makedonyalı-lar, 35
Mamaş-han (Mumaş, Kamaş), 281, 282
Mamay, 208
Mangıt-lar, 194, 225, 226, 252, 253, 261, 277, 282, 283, 308
Mani (Peygamber), 162
Maniah, 100, 163
Maniheist-ler, 114, 119, 163
Maniheizm, 162
Mansur-mirza, 215, 216, 217, 218, 219
Mao-tun (Mete), 63, 64, 65, 77
Marco Polo, 159
Margianlı-lar, 38
Mary Bois, 21, 22
Massaget-ler, 37, 41, 43, 44, 45, 51, 52
Mavlan Payravi (Yazar), 236
Me'mun (Abbasi halifesi), 121
Me-te bkz. Mao-tun
Mehdi-sultan, 276
Melikşah (Selçuklu sultanı), 143, 176
Menandros, 96, 100, 163
Mengli-bek (Urus-han'ın kızı), 210
Mengli-Türkan (Urus-han'ın kızı), 210
Mengü-kaan, 199
Mengü-Timur-han, 200, 281
Merkit-ler, 181, 182
Messerschmidt D., 164
Mesud b. Osman Kuhistanî (yazar), 225
Mihr Yaşt, 39
Mihr-Nigar-hanım, 242
Mihr-sultan, 278
Miletoslu Hekataios, 46
Miller G. F., 297
Ming b., 226
Ming Timur, 22
Mir Hak-berdi Bekçik, 227
Mir Kasım, 219
Mir Kerim-Berdi Duglat, 227
Mir Muhammed-şah, 227
Mir Seyid, 219
Miranşah, 242
Mirhond, 214
Mirza Haydar Duglat, 224, 225, 227, 232, 237, 238, 241, 246, 254, 276, 277, 279, 284-288, 331, 357
Mirza Kuran Çuras, 306
Mirza Şeyh-Mamay, 281
Mitanni-ler, 32
Mitra, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 45
Mo-ho Dagan, 152
Moğol Abdürrahim-han, 307
Moğol-lar, 62, 93, 68, 74, 124, 126, 135, 149, 159, 160, 182-184, 187-189, 192, 199, 202, 223, 224, 230, 232, 247
Moğullar (Ceteler), 272, 282, 285, 290, 291, 293, 295, 302,311, 313
Mokşa-lar, 202
Mongoloid (Paleosibir)ler, 58, 62, 63
Moskova Knàzlığı, 280
Mu-hong (Ch'in imparatoru), 61
Mugan-kağan, 86, 93, 153
Muhammed Aveze (yazar), 236
Muhammed Bukay, 209
Muhammed Mezid-tarhan, 247, 254
Muhammed Salih (şair), 233
Muhammed Timur, 250, 275
Muhammed Yar ibni Arab Katagan (Yazar), 295
Muhammed-Cuki, 216
Muhammed-han, 210, 228, 229, 242

Muhammed-Timur-sultan, 254, 271
Muhammediyar-sultan, 306
Muinuddin Natanzi, 202, 204, 205, 208, 209, 210, 211
Muktedî, (Halife), 176
Mungatay-sultan, 295
Murad II. (Osmanlı Sultanı), 215, 217
Musa (Karahanlı hakanı), 123, 124
Musa-mirza (Mangıt emîri), 252
Muslihiddin Lari, 203
Mustafa-bek, 226
Mustafa-han, 225, 229, 230
Muyunsız-Hasan, 275
Mübarek Hoca, 205, 206
Müneccimbaşı, 203, 207, 281
Müslüman-lar, 146, 180, 183, 185
Müslümanlık bkz. İslamiyet

N

Nabukednassar, 191
Nad-Sent-Mikloş yazıtı, 166
Nakşıbendî-ler, 251, 300
Nakşi Rüstem kitabesi, 33
Nasır-ı Hüsrev, 141, 142
Nasr b. Seyar, 109
Nayman-lar, 125, 181, 182, 192, 200, 236
Nedir Muhammed-sultan, 302, 303
Nesefi, 183, 184, 187
Nesturî-ler, 143, 163
Nevruz Ahmed-han, 286, 287, 296
Nivar Işbara-yabgu-kağan (A-shih-na Ho-lu), 104
Nizamüddin Şami, 210
Nogay Kazakları, 258
Nogay Ordası, 259
Nogay Tatarları, 217
Nogay-han, 202, 203
Nogaylar, 236, 238, 281, 282, 286, 295, 310, 336
Nou-she-piler, 97, 104
Nuh ibni Esed, 122
Nureddin-biy, 226
Nü Shih-tsiang (Kuça guvernörü), 108

O-Ö

Oğrak-lar, 145
Oğulçak Kadır-han (Karahanlı hakanı), 123
Oğuz Devleti, 118, 119
Oğuz-kağan, 97, 137
Oğuz-lar (Guzlar), 12, 84, 86, 91, 112, 113, 118, 119, 129, 136, 137, 138, 141-144, 147, 161, 168, 175, 176
On Ok Eli bkz. Batı Türk Hakanlığı
On Uygur-lar, 128
On-Oklar, 97, 104, 111, 116
Ongin kitabesi, 151
Orda-Ecen, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206
Orhon abideleri, 114, 115, 150, 165
Orhon-Yenisey kitabeleri, 165, 166
Orta Cüz, 319
Orthokorybant (Saka boyu), 40
Osmanlı İmparatorluğu, 349
Otçigin, 195
Otuz Tatar-lar, 138
Oyrat-lar, 230, 308, 309, 310, 320, 338,
Ömer Hoca, 184
Ömer-şeyh-mirza, 202, 242
Özbek Hanlığı, 250
Özbek-han, 200, 201
Özbek-Kazaklar (Kazaklar), 243, 244, 247, 258, 259, 260, 262, 288
Özbek-ler, 214, 219, 223- 225, 227-230, 233, 236, 240, 243, 255, 259, 261, 262, 263, 268, 272, 274, 286, 278, 282, 288, 293, 294, 295, 296, 299, 312, 313, 348, 349

P

Padişah-hanım, 307
Pallace P., 341, 342
Paule, S. L., 207
Payanda-sultan, 212
Peçenek-ler, 87, 142, 144
Pers-ler (İranlılar), 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 52, 100, 105
Pir-Muhammed II, 300

Piskopos Şifarn, 169
Pişçulina K. A., 249
Plano Carpini, 158, 159, 197, 198
Poloves bkz. Kıpçak
Pompeji Trogi (tarihçi), 49
Pora (Hint hükümdarı), 45
Pouruşaspa (Zerdüştün babası), 20
Pseudo-Avarlar, 96
Ptolemaeus, 75
Pulad-han, 212, 225

R

Radloff W. W., 165
Rahip İltag, 169
Ramstedt G., 127, 128
Raşid-sultan, 284, 287, 288, 292
Reşidüddin Fazlullah, 137, 194, 195, 204, 205, 309
Roma İmparatorluğu, 76
Romanos Diogenes, 176
Romen-ler, 12
Rukiye-sultan, 212
Rus-lar, 62, 142, 148, 200, 202, 312

S-Ş

Şaadet-bek (Barak-han'ın kızı), 219
Safargaliyeff M. G., 199, 211
Said-Ahmed, 210
Said-Ali, 210
Said-bek Kongrat, 243
Said-han, 257, 276, 284, 288, 330, 331, 357
Sain-han bkz. Batu-han
Saina k., 27
Sak bkz. Saka
Saka (İskit)lar, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 45, 46, 47, 49, 52, 58
Sakal bkz. So-ko
Sakaraul (Sakarauk, Sakaravak, Sarauk)-lar, 49, 50, 53
Salih b. Hümeyd, 116
Sâmânî–ler, 122, 2?, 124, 143, 144, 171
Sarauk bkz. Sakaraul
Sarı bkz. Şarı
Sarı Buka (Celayir emîri), 208
Sarı Türgeş-ler, 109, 112
Sarmat-lar, 46, 75
Sart Nur Muhammed, 307
Sartaktay, 204
Sâsânî-ler, 22, 93, 102
Satılmış Nayman, 243
Satuk Boğra-han, 123, 124
Sauramat (Sarmat)lar, 32
Savê (Saba)-şah, 102
Sayrima k., 27
Schiltberger I., 217, 357
Selçuklu Devleti, 142, 162, 170, 176
Selçuklular, 119, 124, 142, 147, 176, 349
Semenoff A. A., 249, 255
Semenük G. I., 159
Sencer-cahan, 278
Seu bkz. Saka
Seydak-han, 286
Seyfi Çelebi (yazar), 291, 292, 341, 342
Seyid Ali Kıtay, 218
Seyid Aşık, 276
She-kui, 102
Sıdak-sultan, 306
Sigismund Herberstein, 280
Sih-ma Ch'ien, 59, 60, 61, 63, 65, 67, 69, 70
Siker (Sikar) boyu, 131
Sintaşta I, 18
Sir-ler (Kıpçak), 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137
Sir-Tarduş-lar, 130
Siyenpi-ler, 74
Siyento (Hsie-yento), 130, 131, 132, 134
Skibin F., 339
Skoloti bkz. İskit
Skuda bkz. İskit
Skunxa, (Saka kralı), 38
Slavyan-lar, 12, 91
Smirnoff V. D., 212
So-ko (Türgeş hanı), 107, 108
Soğdiyan (Soğdlu)lar, 85, 86, 95, 99, 100, 105, 106, 108, 110, 119, 149, 162, 164,

Soğdiyana (Soğd), 105, 106, 174
Spassky G. 307, 320, 321, 325
Spitama b., 20, 24, 44
Spuler B., 211
Steblin Kamensky, 23
Strabon, 44
Strahlenber I., 165
Struve, V. V., 39
Sudi-bek (Urus-han'ın kızı)
Sui hanedanı, 93, 94
Suknak-tegin, 185
Sultan Ahmed, 253, 270, 271, 273, 287
Sultan Ali, 248
Sultan Mahmud Gaznevi, 147, 176
Sultan Mahmud-oğlan, 217
Sultan Nigar-hanım, 284
Sultan Sabirbik-hanım, 296
Sultan Said, 232, 279, 280, 282
Suluk Çabış-çor, 108, 109, 110, 112, 116, 152
Surubnaya kültürü, 13, 32
Sübeday-noyon, 188, 189
Sülüm-sultan, 296
Süryani-ler, 86, 105
Süyünç Hoca-sultan, 252, 272, 274, 279, 280, 283
Şadi, (yazar), 237, 245, 251, 252, 253
Şadibek-han, 212, 217
Şagmagmet-prens, 310
Şah Abbas, 301
Şah Budak-sultan, 249
Şah İsmail, 271, 275, 278
Şah-Mahmud Çuras, 313
Şah-Said-sultan, 301, 306
Şahbaht bkz. Şeybani han
Şahim-sultan, 296
Şahmagmet, 297
Şahruh, 217
Şakar-bek (Urus-han'ın kızı), 210
Şarı-lar, 144, 145, 147, 148
Şehname, 98
Şerafeddin Ali Yezdi, 208, 211, 215, 227, 308
Şeref ez-Zaman Tahir Mervezî, 143, 144, 147, 148
Şeybanî-han, 225, 233, 234, 235, 245, 247-252-255, 257, 261, 262, 267, 268, 270-278, 280, 329. 337, 344, 347, 353
Şeyh Lutfulla, 287
Şeyh Muhammed-bek, 219
Şeyh-Haydar-han, 245, 246, 248, 250
Şeyhim (Burunduk-han oğlu), 278
Şıban Kazakları, 258
Şıban-han, 195, 196, 198, 200, 204, 234, 257
Şıbanlı-lar (Şıbaniler), 202, 226, 228, 234, 246,248, 250, 261, 262, 267, 270, 271, 273-276, 280, 283, 287, 288, 293, 295, 299
Şıgay (Şigay)-han, 278, 296, 297, 300, 343, 355, 357
Şibir-han, 94
Şine Usu kitebesi 127
Şingkum, 197
Şingkur (Cuçi oğlu), 195
Şkuda bkz. İskit

T

T'ai-tsung (Ç. imparatoru) 132, 133, 134
T'ang (hanedan, imp.luk), 94, 104, 108, 114, 115, 116, 117, 119, 132, 134
T'ie-le (Tegrek, Töles), 86, 89, 90, 113, 114, 130, 131, 132
T'ou Hsien (Ç. kumandan) 78, 79
T'u-mi-t'u (Uygur ilteberi), 114
Ta-t'an (Ju-jan hanı), 80
Tabgaç Boğra-kara-han, 170, 172
Tacik-ler, 170
Tahir Muhammed (Yazar), 217
Tahir-han, 233, 282, 283, 284, 285, 291, 292, 355, 357
Tama b., 236
Tangut (Cuçi oğlu), 195, 204
Tangut-lar, 148, 174
Taniş-sultan, 272, 273, 274
Tardu-şad, 103
Tarduş, 97
Taspar-kagan, 93, 149, 162, 163, 164

Taşibek Kıpçak, 243
Taştık kültürü, 89
Tat-lar (Soğdiyanlar), 106
Tatar-lar, 58, 138, 139, 181, 184, 192, 193
Tayga, 208
Taymas b., 226
Temim ibn Bahr, 141
Temuçin (Çingis-han), 181, 182
Teñri (Gök), 160, 161
Teñri-kağan, 113
Terhin kitabesi, 118
Tevekkül-han (Tevekkel, Tevkel, Tevke, Tukay, Bukay), 179, 235, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 307, 308, 310, 313, 314, 319, 320, 326 321, 322, 327, 343, 344, 348, 358
Tevekkül-sultan, 292, 295
Tevke-han bkz. Tevekkül-han
Tevkelev, M., 308
Theophylacctos Simokatta, 96
Thomsen W., 165
Tımbek-han, 200, 201, 202
Ti-ler, 60
Tibetli-ler, 115, 119, 120, 174, 330, 333, 336
Tigraxauda-lar (Saka kabilesi), 38, 39, 41 48
Timur (Emîr Timur, Aksak Timur, Timurlenk), 208, 209, 210, 213, 215, 223, 224, 227, 238, 242, 251
Timur Macar, 243
Timur-Kutluk, 205, 212, 228
Timur-Melik-oğlan, 210
Timur-sultan, 228, 278
Timur-Şeyh b. Hacı-Tuli, 245
Timur-Tukay, 228
Timurî-ler, 215, 216, 228, 234, 250, 252, 253, 255, 257, 261, 267, 269
Ting-ling-ler, 73
Tinim (Tiniş)-sultan, 295
Toğrul-bey, 176
Tohar-lar, 49, 50, 85, 115
Tokmaklılar, 243
Tokta-Bulad, 210
Toktagu, 281
Toktakiya (Urus-han'ın oğlu), 209, 210, 237
Toktamış-han, 208, 209, 210, 211, 238, 247,
Toktay-han, 202, 203
Tokuz-Oğuzlar, 91, 114, 118, 120, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 139, 147, 166
Tokuz-Tatar-lar, 116, 138
Tolstoff, S. V., 41, 43
Tomiris (Massaget kraliçesi), 37
Tong-yabgu, 102, 103, 115
Tonyukuk kitabesi, 128, 129,
Tonyukuk, 108, 134, 153, 161, 165
Tork (Oğuz)lar, 144
Tou-lou (Dulu)lar, 97, 104
Tou-man (Teoman/Tu-man), 63, 64
Tölis, 97
Tranhrasyan bkz. Afrasiyap
Triyana, 20
Tubay b., 226,
Tugan-han, 147
Tugdamme (Saka kralı), 34
Tuğluk-Bulad, 210
Tuhsi-ler, 122
Tuhvarsen Kut-çor-kağan (Türgeş hakanı), 112
Tukay-Timur, 195, 196, 197, 200, 204, 207, 248, 300
Tula-biy, 319, 326
Tulucan, 209
Tuluy, 187, 192
Tuman b., 226
Tuman-ming, 226
Tumat k., 292
Tumidu, 133
Tumoçi, 152
Tuna Bulgarları, 58
Tung-hu-lar, 60, 63, 64
Tungus-lar, 74
Tur-lar, 25, 26, 27, 50
Turanlı-lar, 26
Tursun-Muhammed Aştarhani, 344
Tursun-Muhammed-han, 303, 311
Tursun-Muhammed-sultan bkz. Tursun-sultan
Tursun-oğlan 214
Tursun-sultan, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 312
Tusa (savaşçı), 25
Tuva (duva), 223
Tuy-Hoca-oğlan, 208
Tügüm-han, 285, 286, 294
Türgeş Hakanlığı, 83, 104, 108, 112, 116,
Türgeş-ler, 90, 107, 108, 111, 112, 117, 118, 122, 152
Türk sir bodun, 128
Türk-Barlas, 214
Türk-ler, 13, 58, 80, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 93, 94 96-100, 102, 103, 105, 111-114, 116, 118, 119, 121, 125, 127-129, 130, 132, 133, 135, 137-139, 142, 144, 147, 149, 151, 153, 155, 156, 158, 160, 161, 163, 164, 169, 170, 174, 184, 199, 262, 263, 330
Türkmen-ler, 144, 145, 172, 175
Türksanf, 102
Türküt bkz. Türkler

U-Ü

Ubeydullah Semerkandi, 287
Ubeydullah-sultan, 270, 271, 272, 275, 276, 278, 281, 289
Ugor-lar, 58, 74
Ukraş-Nayman b., 226,
Ulcibiy, 208
Ulu Cüz, 319
Uluğ-Cirçi, 194
Uluğ-Muhammed, 213, 214, 215, 216, 217, 338
Uluğbey, 212, 213, 214, 217, 227
Umay, 161
Unkovsky I., 314
Urak (Avrak)-mirza, 286
Uraz-Muhammed, 297
Urfalı Mateos, 147
Uruk-Timur (Tukay Timur oğlu), 200, 208
Urus bkz. Rus
Urus-han, 179, 205-210, 216, 217, 223, 225, 229, 231, 237, 238, 243, 244, 246, 247-249, 258, 259, 260, 268,
Utarçi b., 226
Utemiş-hacı, 195, 199
Uygur Hakanlığı, 83, 97, 118, 120, 121, 127, 139, 148, 165, 166
Uygur-lar, 90, 113-120, 127, 130-137, 145, 146, 151, 153, 164, 168, 169, 174
Uysun b., 236
Uz-Timur-tayşi, 205, 248, 230, 231, 238, 309
Üç Karluk-lar, 115
Üç-elig, 104, 107, 108
Üçoklar, 97
Ügeday, 185, 187, 193, 196

V

Vakkás-biy, 226
Valentinos, 100
Vandarmaniş (Hion kumandan), 26
Vasili III (Knäz), 280
Vaysak (mit. kahraman), 25
Veda dilleri, 32
Veda türküleri, 22
Veli Muhammed-han, 301
Velihanoff Ç. Ç., 328, 339
Velyaminoff-Zernoff V. V., 233, 237, 248
Veretragna, (tanrı), 30, 31
Veys-han, 227, 238, 242, 257
Viştaspa, 20, 21, 25
Volga Bulgarları, 58

W

Wen-ti (Ç. imparatoru), 77
Wu-huan-lar, 73
Wu-lin Wang, 61
Wu-sun-lar, 49, 50, 53, 61, 73, 77, 78, 79

X

Xerxes (Pers kralı), 39, 40, 43, 45

Y
Yabaku-lar, 145, 146
Yada taşı, 161
Yadgâr-han, 245, 304
Yadrintseff N. M., 165
Yağlakar boyu, 114, 153
Yağma-lar, 118, 120, 122, 172, 175
Yahşim-bikim, 296, 297
Yahudilik, 162
Yakubi-ler, 163
Yakubovskiy A. Yu, 207, 211
Yakut (Arap coğrafyacı), 110
Yalangtuş-bahadır, 301, 303, 313
Yappas b., 326
Yarkend Hanlığı, 288
Yedisu Kazakları, 258
Yedisu kitabeleri, 166
Yemek bkz. Kimak
Yençu Bilge-kağan, 132, 133
Yenisey Kırgızları, 74, 83, 89, 90, 117, 132, 139, 141, 151
Yento-lar, 130, 131
Yer-sub, 160, 161
Yesugai-bahadur, 181
Yoilıg-tegin, 129, 168
Yudin, V. P., 255, 288
Yumavuk, 214
Yunanlılar bkz. Grekler
Yunge, Y., 38
Yunus-han, 227, 232, 247, 240, 242
Yusuf Balasağunî, 149, 150, 170, 171, 172
Yusuf Kanga, 183
Yusuf Münşi, 249
Yusupova D. Yu., 212
Yüeban-lar, 74, 79, 80
Yüeçi-ler (Toharlar), 49, 53, 58, 61, 62, 63, 65, 77
Yüri Romanoviç Odoyevskiy (Knâz), 214
Yüz Orda bkz. Ak Orda

Z
Zahireddin Maraşî, 179
Zemarkos, 100, 161
Zerdüşt, 20, 21, 22, 27, 29
Zerdüşti-ler, 22
Zerdüştizm, 22, 23, 24, 162, 163
Zeydünnid Vasifi, 235, 280, 289, 290, 291
Ziya Pandita, 313
Ziyad b. Salih, 116
Zlatkin I. Ya., 309

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ
Ari Göçleri Üzerine 5

BİRİNCİ BÖLÜM
İLK GÖÇEBELERİN DÜNYASI

1. Zırhlı Savaş Arabaları Çağı 12
2. Arilerin Ülkesi 13
3. Sakalar 32

İKİNCİ BÖLÜM
DOĞUDAN GELEN BÜYÜK GÖÇ

1. Miladi I. Binyıl Başlarında Kazakistan'ın Etnik Dil Yapısı 57
2. Merkezi Asya'nın Erken Göçebeleri 59
3. Hun Yabgular Devleti 63
4. Ekonomi, Toplum ve Devlet Yapısı 67
5. Göçebe İmparatorluğunun Yükseliş ve Düşüşü 72
6. Hunlar Roma İmparatorluğu Sınırlarında 74
7. Altay ile Aral Arasındaki Hunlar 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK BOZKIR İMPARATORLUĞU VE HALEFLERİ

1. Eski Türk Kabile Birliğinin Teşekkülü 84
2. Eski Türk Kabilelerinin Etnik Tarihiyle İlgili Genel Görüşler 87
3. Birinci Türk Hakanlığı (551-630) 93
4. Orta Asya'daki Türkler 96
5. Türk Hakanlığı, Sasani İranı, Bizans ve "İpek Yolu" 99
6. Batı Türk Hakanlığı. Yedisudaki Soğd Kolonileri 102
7. Doğu Türk Hakanlığı'nın Yeniden Doğuşu. Türgeş Hakanlığı Araplarla Savaş 107
8. Uygur Hakanlığı. Karluk Devleti. Karahanlılar 113
9. Kıpçaklar 125
10. Eski Türk Devletlerinin Sosyal Yapısı ve Toplumsal İdealler 149

11. Eski Türkler'in Din ve İnançları ... 160
12. Kazakistan ve Merkezi Asya'daki Erken Orta Çağ Dönemine Ait Yazılı Yadigârlar ... 163
13. Yusuf Balasaguni ve Kaşgarlı Mahmut ... 170

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇİNGİS-HAN İSTİLASI VE ÇİNGİZİ ULUSLAR

1. Tatar-o-Moğol Ordasının İstilası ... 181
2. Cuçi Ulusu ... 192
3. Kök-Orda ve Ak-Orda ... 198
4. XIV. Yüzyılda ve XV. Yüzyılın Başlarında Doğu Deşt-i Kıpçak ... 204

BEŞİNCİ BÖLÜM
KAZAK DEVLETİNİN BAŞLANGICI

1. XV. Yüzyılın 30-50'li Yıllarında Özbek Ulusunun Siyasi Durumu .. 225
2. Kazak Hanlığının Şekillenişi ... 231
3. İlk Kazak Hükümdarları ve Muhammed Şeybani-han ... 247
4. Kazak Kelimesinin Söz ve Etnonim Olarak Anlamı ... 255

ALTINCI BÖLÜM
XVI-XVII. YÜZYILDA KAZAK HANLIĞI VE KOMŞULARI

1. XVI. Yüzyıl Başlarında Kazak Sultanlarının Şıbanlılar ve Çağataylarla İlişkileri ... 267
2. XVI. Yüzyılın 30'lu-50'li Yıllarında Kazak, Moğul ve Kalmıklar ... 287
3. XVI. Yüzyılın Son Otuz Yılında Kazak Hükümdarları ve Şıbanlılar ... 293
4. Kazak Hükümdarları ve Aştarhaniler ... 300
5. XVII. Yüzyılda Kazaklar ve Kalmaklar ... 308

YEDİNCİ BÖLÜM
SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN KAZAKLAR

1. Tevke-Han Kanunları ... 319
2. Ekonomi ve Hayat ... 328
3. Sosyal Gruplar ... 349
KAYNAKÇA ... 359
DİZİN ... 365

18,000,000